БАРТОЛОМЕО КУНИБЕРТ

СРПСКИ УСТАНАК

И

ПРВА ВЛАДАВИНА

МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

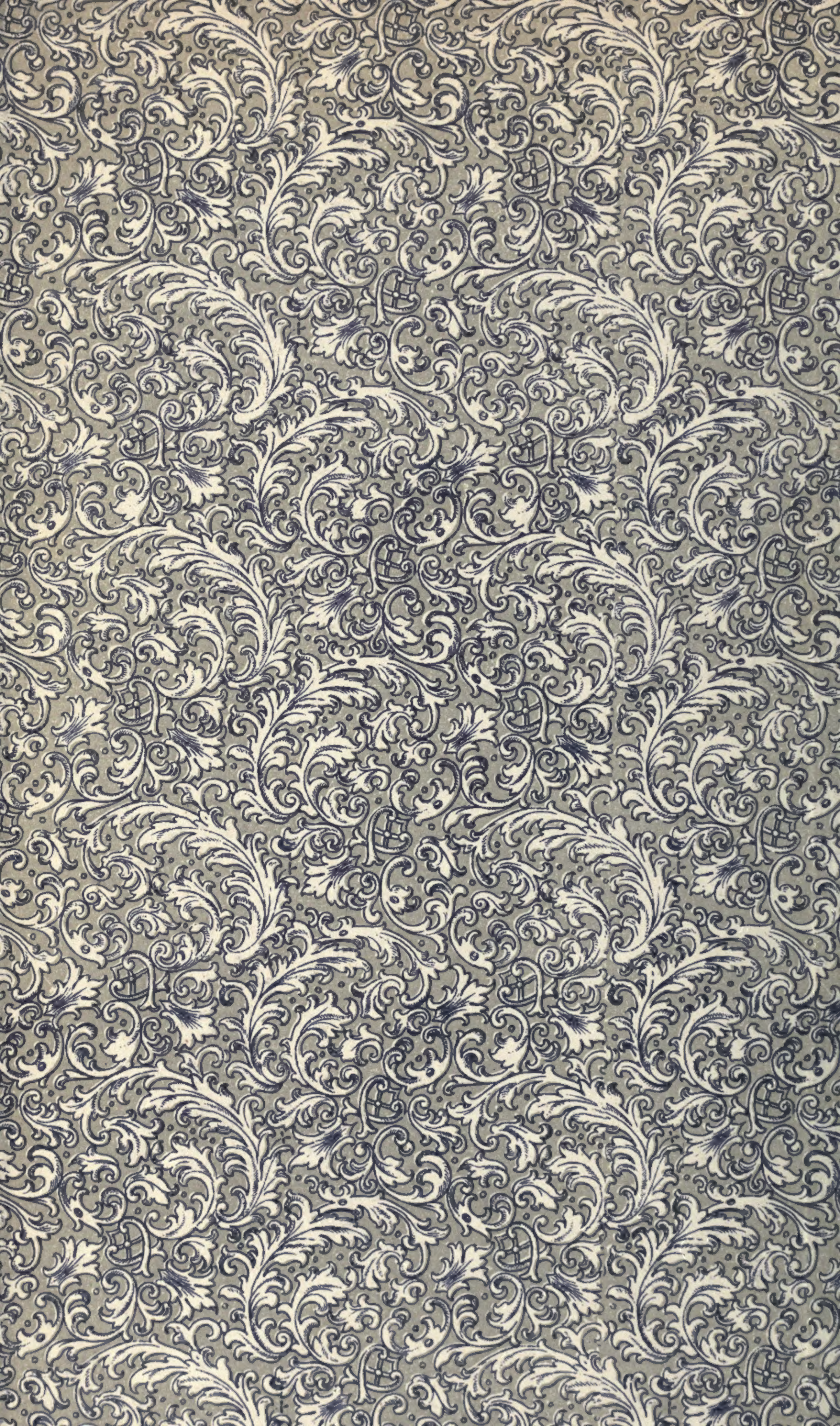

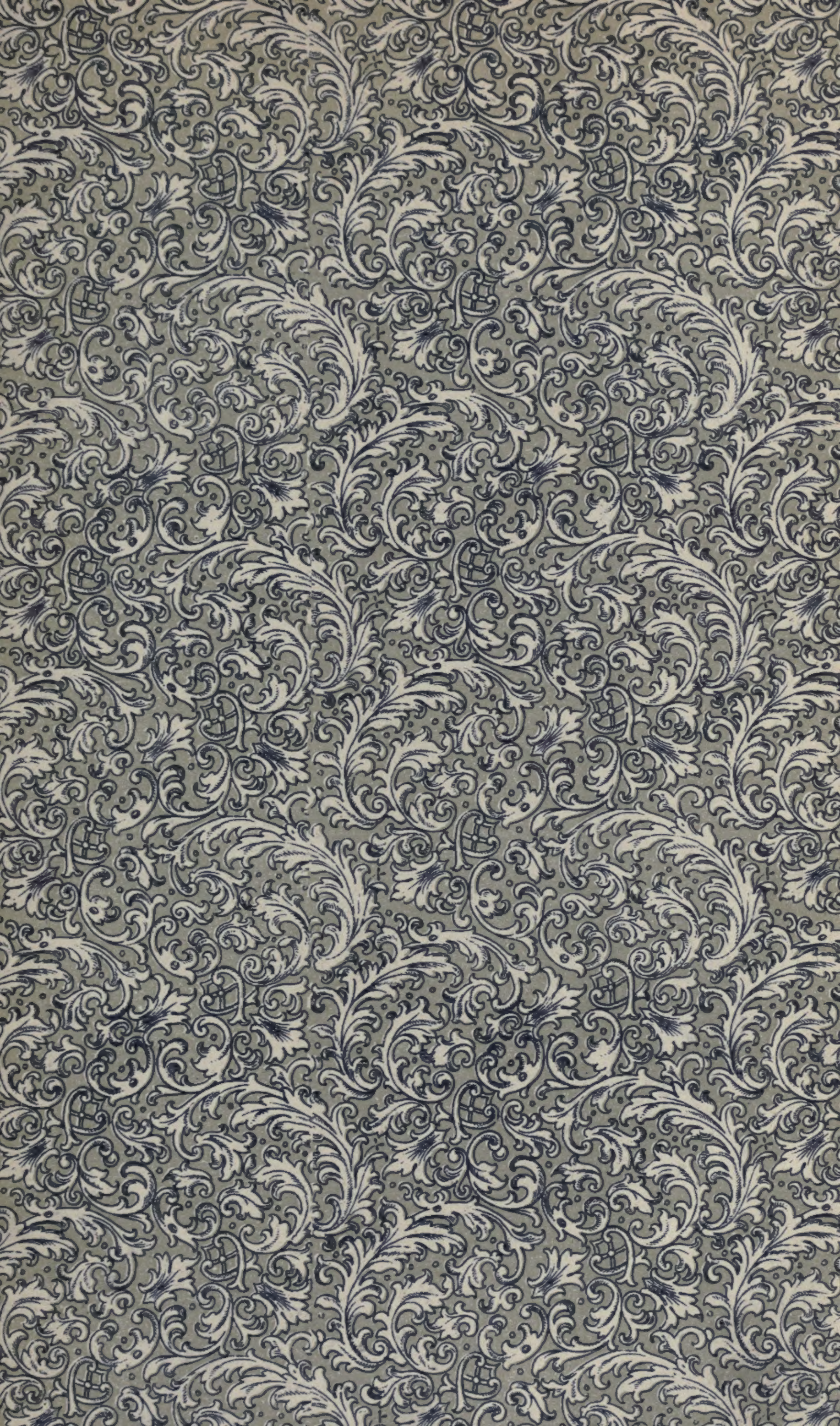

ДШ.

ИСТОРИЈСКИ ОГЛЕД

О

УСТАНЦИМА И САМОСТАЛНОСТИ СРБИЈЕ

1804—1850

Д-РА БАРТОЛ. ЏУНИБЕРТА:

СРПСКИ УСТАНАК
И
ПРВА ВЛАДАВИНА
МИЛОША ОБРЕНОВИЋА
1804—1850.

превео Др. М. Р. ВЕСНИЋ

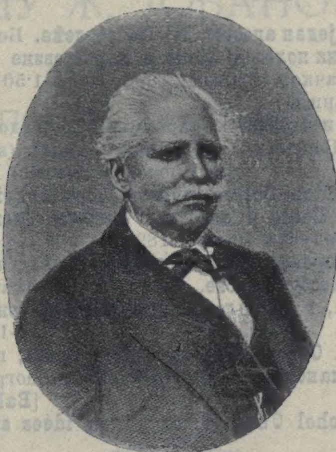

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАРИЈА Д. ДИМИТРИЈЕВИЋА, ИВАН-БЕГОВА УЛ. БР. 1
1901

Од д-ра М. Р. Веснића штампано је до сад на по се:

Кривична одговорност у светлости данашње науке. Београд, 1890. Цена 3 динара.

Издавање сопствених поданика, јавно предавање (quaestio inaugu-ralis) Београд, 1888.

Die Blutrache bei den Südslaven, ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechtes, Stuttgart (Gebrüder Kröner) 1889.

Die Schwurgerichte im alten serbischen Recht, Stuttgart (Gebrüder Kröner) 1887.

Foinitzky's Teorie der Strafe, Berlin (Guttentag) 1890.

Други међународни конгрес за криминалну антропологију, извештај г. министру просвете и црkв. послова. Београд, 1890.

Теорија Статистике, од др. Густава Римелина, превод с немачког. Београд, 1890. Цена 1 динар (код Валожића).

Четврти међународни конгрес за казнене заводе, извештај госп. министру правде. Београд, 1890.

О суђењу вештицама, јавно предавање, Београд, 1891.

Општи имовински законик за књажевину Црну Гору и његова важност за науку и законодавство, критички оглед. Београд, 1891.

Наш политички буквар. Поводом књиге Ристе Стојаковића: „Грађански буквар. Београд, 1890.“ Београд, 1891.

Природни подмет Међународнога Права — Начело народности — Приступно предавање из Међународнога Права. Београд, 1892.

Le système pénitentiaire en Serbie et les projets de sa réorganisation, avec la bibliographie pénale et pénitentiaire de Serbie, Saint-Pétersbourg, 1892.

Џон Хауард, један апостол XVIII столећа. Београд, 1893.

Државно-правни положај Босне и Херцеговине од д-ра Ханса Шнелера, превод с немачког. Београд, 1893. Цена 1·50 дин. (код Јевте М. Павловића и компаније).

Празноверице и злочини с нарочитим погледом на празноверицу **о закопаном благу.** Београд, 1895. Цена 1 динар (код Јевте М. Павловића и компаније).

Die strafrechtliche Collectivverantwortlichkeit des Dorfes im alten und neuen serbischen Recht, Berlin, 1895.

Међународно Право у односима Јужних Словена Средњег Века, Београд, 1895, (француски Брисел 1896).

Ерн. Ниса, Порекло Међународнога Права, превео и допунио... Београд, 1895.

Предлози за деобу Турске, грађа за дипломатску историју Балканског Полуострва, I **„Предлог Кардинала Алберонија“,** Београд, 1898. Цена 1 динар.

Ривијера Алф. Основи Међународнога Права, превео и допунио... I—II, Београд 1897-98.

Општинске финансије, од Л. Пол-Дибоа, Београд 1900. Цена 2·— динара.

Le prince Michel Obrénovitch et ses idées sur la Confédération Balcanique. Paris 1900.

ЉУБОМИРУ Р. КРСМАНОВИЋУ

И

МИШУ Ж. ЈОВАНОВИЋУ

СПОМЕН ЗАХВАЛНОСТИ

ИЗ

ТЕШКИХ ДАНА

ПРЕГЛЕД

ГЛАВА ПРВА

ГЛАВА ДРУГА

ГЛАВА ЧЕТВРТА

СТРАНА

ГЛАВА ПЕТА

ГЛАВА СЕДМА

ГЛАВА ОСМА

ГЛАВА ДЕВЕТА

ГЛАВА ДЕСЕТА

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА · СТРАНА

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

СТРАНА

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

К СРПСКОМ ИЗДАЊУ

„Бартоломео Силвестро Куниберт родио се у Савиљану, угледном градићу покрајине Кунеа у данашњој северозападној Италији, 3 децембра (по новом) год. 1800. Био је првенац својим родитељима — Феличу и Катарини, рођеној Казалис. Имао је још четири брата: Фелича, Микеланђела, Антонија и Ђованија и једну сестру, Ану. Прва су му два брата били свештеници, док су се друга два одали радиности и трговини свилом.

„Одгајен под очевим надзором, Бартоломије је добио гимназијско образовање, као и браћа му, у своме родном месту, и већ се тада одликовао међу друговима ведрим духом и оданошћу к науци. За тим је прешао на свеучилиште у Турин, и ту је свршио медицинске науке тако изврсно, да је добио право да их и сâм предаје.

„Ускоро за тим др. Куниберт је напустио Италију, и отишао је најпре у Цариград па одатле у Србију, где је убрзо задобио поверење Великога Милоша, узимајући угледног удела у саветовањима Кнежевим, с којим је поделио судбину и год. 1839.....

„Год. 1843 Кнез Милош, који је био још непрестано у изгнанству, позвао је, за време свога бављења у Бечу, к себи д-ра Куниберта, кога је желео

имати уза се пре него што би се одлучио да упадне у Србију, те да наново заузме у њој свој ранији положај. Куниберт се одазвао овом позиву, и остао је доста дуго уз свога старог господара. За тим се опет вратио у своје родно место и међу своје, и ту је средио своје успомене, па онда се дао на писање *Историјског огледа о Устанцима и Самосталности Србије,* и већ је у велико био на другој књизи, кад га је 1 (13) марта 1851 отргла смрт из наручја његових драгих и од тако милог му посла.

„Његова браћа, свештеници Феличе и Микеланђело, узели су за тим на себе да доврше и штампају другу књигу, по упутствима и забелешкама, које им је покојник дао пред саму своју смрт.“

Ово су сви биографски податци, које ми је о своме стрицу могао дати госп. Феличе Куниберт италијански потпуковник у пенсији, данашњи библиотекар Војничке Библиотеке у Турину, и са̂м писац једнога симпатичног делца о Србији и њеној народној династији, које је изишло 1895, а чије се друго издање штампа баш сад, — што у осталом сведочи: да је покојни др. Куниберт оставио у својој породици не само драгоцене успомене о своме бављењу и дѐла̂њу у нашој отаџбини, већ да је и на све своје пренео љубав и преданост, која га је везивала за Милошеву Србију.

Над отвореном раком његовом држао је посмртни говор неки Г. Ботеро, који вели, да се др. Куниберт вратио у своју постојбину по изгнанству из Србије у скромним имовним приликама. „А кад је дух слободе божанским надахнућем оживео ову нашу Италију“, наставља говорник, „која ју је крв-

љу и жртвама заслужила пре свих осталих народа, поздравио је он (др. Куниберт) са свом усрдношћу ново доба, доказавши својим грађанским врлинама колико му је предан, уписавши се драговољно у народну војску, и вршећи у њој с пожртвовањем своје дужности, хотећи да покаже на тај начин: како врло добро разуме, да слободе не може трајно бити тамо, где је народ сам не чува с оружјем у руци. Пошто је био љубазан и предусретљив а уз то частан, то су га многи волели, а нико га није мрзео.“ Говорник завршује свој опроштај с покојником овим речима: „Збогом изврсни и вредни грађанине! А глас и име које остављаш одлазећи с овога света, и жива жалост за тобом свих који су те познавали и волели, учиниће поштованим и часним смртне остатке твоје у овом гробљу, где су једнаки сви, осим оних које врлине уздижу над осталима. Збогом за навек! А указујући на ове груде земље, што покривају кости твоје, суграђани ће твоји, и они који за њима буду долазили, моћи рећи: *овде почива историчар Србије — qui riposa lo storico della Servia.*“

Изгледа да после смрти Кунибертове није остало његове деце. Ми међу тим знамо да је он био ожењен и то кћерју опет једнога италијанског лекара, који је онда живео у Београду. Из једнога његовог властитог писма, писаног из Београда Кнезу Милошу 4 марта 1829 године, знамо шта више, да му се тога дана родио и син. Јер он, опомињући свога добротвора на раније дато му обећање, моли га у томе писму, да се прими кумства при његовоме крштењу, завештавајући се, да ће научити свога сина, ако му га Бог одржи, „да благосиља Ваше

име и да се моли Свевишњему за дуг и срећан Ваш и Ваших драгоцени живот; а дао би Бог да он једног дана служи Вашим синовима, стекавши у њих онакво поверење каквим Ви мене данас одликујете.“ Ово му је писмо писано француски, друга су италијанска, али се из писма писаног 18 марта 1834 у Београду види, да је био научио добро и ондашњи српски језик. То писмо, које има и своју нарочиту историјску вредност, гласи:

„*Ваша Светлост,*

„*Милостивјејши Господару!*

„По дужности мојој непропуштам Вашој Светлости рабољепњејше јавити: како је онај татарин, „што је газди Милоју кућу продао, у Цариграду „био, и од Садразана ферман добио, да може своју „кућу, коме год оће, слободно продати; но кад је „овај исти татарин Београдском Везиру тај ферман „показо, изјављајући му намјереније, да је рад своју „кућу Србину да прода, почео му је Везир тај ферман толковати, и конечно му продају куће своје „забранити; а кад је татарин Везиру казао, да је тај „ферман читао, и да зна, што у њему стоји, онда га „почео Везир одвраћати, и совјетовати му, да још два „три месеца дана причека и да с продајом куће не „ити, и забранио му је строго, да се не усуди ником „особито Србину, садржаније тога фермана јавити. „Овај исти татарин каже и то, да је Садразана питао, „сме ли своју кућу Србину продати, и да му је „Садразан казао, да он може своју кућу не само „Србину, него и сваком другом, ком год оће, слободно продати. Приликом овом молио сам тог татарина, да ми каже, шта има још ново. Он ми је „на то одговорио, да би имао млого казивати, што „се управо нас тиче; но да се неусуђује дотле то

„нама открити, док најпре своју кућу не прода и са „свачим неспреми се.

„Међу тим докучио сам од њега толико, да Бео„градски Везир највише смутње прави, и да је он је„дини узрок, што Турци не смеду имање своје про„давати, и одавде и из земље изселити се. Казао ми „најпосле и то, како је у Цариграду разумео, да је „Везир Садразану писао у сматрању они 10 људи, „који се из Београда истерати морају, увјеравајући „га да ће он то у најбољем согласију и споразумје„нију с Господаром Милошем свршити, и да неће „бити нужно предсказане људе из Београда истерати. „Но да је на то, вели татарин, Садразан Везиру на„ложио, да се у сматрању овога у противном слу„чају ни пошто непротиви, и ако је Господару Ми„лошу за тим стало, одма да се ти људи истерају.

„Као што сам ово, тако ћу и у напредак, ако „што чујем, Светлости Вашој рабољепно јавити. Пре„поручујући се у високу милост и љубећи Вам ми„лостиву десницу и скут с највећим страхопочита„нијем остајем и јесам

У Београду 18 марта
1834 год.

Ваше Светлости
Милостивјејшега Государа и Књаза
препокорни слуга

В. Куниберт“[1]

Ја се уздржавам од свакога подробнијег суда о делу д-ра Куниберта, које више носи обележје успомена него праве историје. Али баш зато, што је у

[1] И ово показује, како је др. Куниберт вршио Кнезу Милошу не само лекарску већ и политичку службу. Потврду ономе што имамо у овом погледу у књизи му, налазимо у извештајима енглескога консула *Хоџеса,* које је пре неколико година у изводу објавио госп. *Чед. Мијатовић* у *Споменику Српске Крањ. Академије* (књ. XVII стр. 41). — Потпук. Куниберт има брижљиво сачувану збирку писама свога пок. стрица, упућиваних из Србије појединим сродницима. Она ће бити од вредности не само за политичку већ и за културну историју нашега народа у почетку овога столећа, те се надати да ће се наћи начина, да се издаду на свет.

њему догађаје описивао човек који их је сам у велико проживљавао, оно и носи неизбежно одлике личних, у великој мери страначних погледа и суђења, који за историка имају праву вредност историјске грађе, тек кад се саслуша и друга страна. Та друга страна би овде била заступљена у делу онда чувенога француског публицисте Сипријана Роберта: *Славени у Турској*, које је јамачно и било први повод за д-ра Куниберта, да напише овај свој „историјски оглед“, — пошто је цела последња књига Робертова била баш нарочито наперена против прве Милошеве владавине. Та изазваност Кунибертова огледа се на многим странама ове његове књиге, дајући јој често обележје адвоцирања, и доводећи њенога писца на много места у ватру и озлојеђеност против извесних, данас већ историјских, личности, којој се прави историчар не сме никада подати. Али и кад се одузме та негативна страна овога дела, остају у њему многе позитивне особине, са којих српски читалачки свет треба с њиме да се упозна, и то тим пре, што је јасна и очевидна тежња пишчева, да у главним питањима буде објективан, — колико му је год то у обележеном положају могућно. То је и био повод што сам ја већ изодавна био решен да га или сам преведем, или порадим да се преведе и изда српски. И прилика ми се за то дала за време издржавања осуде последњега преког суда у пожаревачком затвору. Моји тадашњи другови знају, с каквим је тешкоћама имао да се бори сваки од нас који је хтео што да ради, нарочито од кад је с управе завода био смењен госп. Влајко Поповић и замењен једним преисторијским чиновником.

Известан део ове књиге превео је за мене покојни проф. *Милош Пејиновић*, који је тада издржавао у Пожаревцу осуду као уредник „Одјека", и коме је ово био последњи рад, јер је сиромах убрзо за тим подлегао болести и преминуо. Цео тај део прегледан је пажљиво и поправљен.

У самоме делу није исправљано ништа,[2] — осим код погрешног писања имена, при чему ми је својим знањем помогао госп. *Милан Ђ. Милићевић*, на чему ми је дужност захвалити му заједно с читаоцима.

Бригу око штампања и овога дела водио је госп. *Никодим J. Васић*, који је својом савесношћу десна рука у овим пословима многом нашем, и најугледнијем, књижевнику, а који мени у њима помаже већ од десетак година.

Да није међу тим било паметно и патриотски намењене тековине неумрлога **Илије М. Коларца**, ово дело тешко да би угледало света на нашем језику; свакако не у овом облику. Слава с тога његовој успомени, а хвала и на овом месту његовом Одбору.

Рим 14 септембра 1901.

Мил. Р. Веснић

---

[2] Једино је изостављена ондашња политичка карта Србије, која за српске читаоце нема значај који је могла имати за туђинце.

Уз то је овде израђен и дат преглед садржаја књиге по главама, којега у изворном издању није било.

Осим тога сам ја штампао цело дело уједно, пошто за раздвајање нема никаквих унутрашњих разлога. У првобитном француском издању *прву* књигу су чиниле првих пет (овде: стр. 1—254), *другу* остале (овде: стр. 255—732) главе.

„Rien n'est plus interessant à observer que le mouvement progressif de ce petit État, naguère soumis aux lois musulmanes, sous l'influence des libertés nées de la conquête de son indépendance.“

Бланки.

ГЛАВА ПРВА

I

Србија (код старих Горња Мизија) добила је своје име од Срба̂, народа словенскога соја, који је некада боравио близу планина̂ Карпата̂, и којима је цар Ираклије, у седмоме столећу, допустио доћи и настанити се у Мизији, области Грчке Царевине, опустошеној од Авара̂. До 923 Србија је представљала једну малу државу која је имала своје владаре, али чија је повесница мало позната. У то доба, она би̂ покорена од Бугара̂; али наскоро пређе заједно с њима под власт византијских царева.

Користећи се слабошћу Византијске Царевине, Срби се, око половине дванаестога столећа, учинише независнима под Чудомилом (Tchoudomil), па засноваше државу која поста врло силна у четрнаестоме столећу под Стеваном Душаном (Великодушним), којему дадоше назив цара.

Ова држава обухваташе један део Тракије, Маћедонију и више градова у Тесалији и Албанији.

Под владом (цара) Уроша I, њезина сила поче брзо опадати, и то опадање продужавало се до Битке Косовске, која се зби 15 јуна 1389.

Након тога кобнога дана, када погибе Лазар, последњи српски кнез, и када султан Мурат I уништи његову војску, Србија престаде бити народношћу. Би подељена на више пашалука, од којих најпро-

странији беше београдски, назван санџаком (sandgiacat) смедеревским; па и само њезино име би збрисано с карте.

За време четири стотине година тешкога робовања, Срби беху по готову изгубили и саму успомену да су некада били једна народност. Учинило би им се, да је готово лудост надати се, да се икада збаци мусломански јарам и да се образују независан народ с владом и кнезом по њихову избору. Као и сви хришћани потчињени отоманској власти, тако и они падоше наскоро у клонулост, која је у велико била налик на унижење. Држаху да су постали природни плен својих освојача, те се навикнуше гледати у њима узвишенија створења и рођена да њима заповедају и господаре.

Требало је живети на Истоку, познавати му језик, обичаје, и видети изблиза глупу надутост Османлија, нарочито пре пада јаничара; требало је бити сведоком сваковрсних гоњења, чиме су кињили хришћане, па да се може замислити унижење ових последњих. Мусломан од најнижега порекла, у ритама, пун гада, и изнурен од глади, сматра себе опет као далеко узвишеним од најбогатије хришћанске раје, па ма се ова оличавала у кнезу Молдавије или Влашке;[1] кад би мусломану требала помоћ раје, поискао би је од њега, не као што се проси милостиња од ближњега, већ као кад је захтева господар који заповеда, као дужитељ који потражује наплату дуга. Запитајте га, зашто се показује с таквим неоснованим прохтевима, он ће вам надувено одговорити: *мусулманим бе!* „ја сам Турчин, чујеш!“ То је, у његовим очима, право без приговора. Ово је један освештани образац, који, управљен на хришћанина, хоће да каже: „тражим што ми се дугује; још ми захвали, ако ти не узмем све што имаш и ако ти

[1] Кнезови Молдавије и Влашке, а доцније и кнез Србије, имађаху чин паше са три туга (репа).

живот опростим: ја сам musломанин, а ти си само *ђаур*, псето једно хришћанско; зар не знаш да је за тебе злочин бити богат? Алах је створио мусломанина да господари на овоме свету и да буде срећан на ономе."

Закони противу раскоша, којих је преступ кажњаван понекад смртном казном, одређују крој и боју руха у хришћана, па шта више и дужину бркова: Турчин би држао да је у праву казнити по својој ћуди оне, који би се смели усудити да их прекрше. Тешко раји која би прошла на коњу мимо каквог мусломанина! На путу, читави каравани хришћанских трговаца принуђени су сјахати, кад виде да издалека иде какав Османлија. Није им допуштено улазити на коњу у градове; ако им године или слабост не допуштају ићи пешке, морају јахати на магарцима или мазгама. Закон не пропушта да чак одреди и саму боју њихових домова; најпосле, све што може човека понизити, подсетити га на његово ропство и натерати га да заборави на своје достојанство, упражњавано је према хришћанима од стране Турака, још од првих времена њихова завојевања. Побеђени најпосле почеше веровати, да их је само Провиђење осудило на ропство, којега би се могли ослободити само каквим чудом. У оваквоме стању живели су, читавих четири стотине година, Срби и остали хришћани подјармљени од Турака, било у Анадолији, било у Румелији.

Смедеревски санџак или београдски пашалук граничио се на северу Дунавом и Савом; на југу Моравом; на истоку малим оршавским пашалуком *(Адакале)*; на западу пашалуком зворничким. Он је био подељен на дванаест нахија или кадилука, који су имали по једног кадију (судију) трећега реда, зависнога од муле у Београду.[2]

[2] Осем Шапца и Смедерева, по осталим главним местима, муселими су имали уз своју редовну власт и кадијску.

Турци, настањени са својим породицама у Србији, по тврђавама, по градовима и *паланкама* (велика села са опкопима), беху сви под платом управе, те састављаху посаду или сталну стражу у земљи. Ову су образовале ерлије, спахије и до 1804 већи или мањи број јаничара, што састављаху *орту*[3] (пук) под заповедништвом *јаничарског аге* (пуковника), изасланога из Цариграда.

Ерлије (народна војска) састојале су се из свега педесет чета: свака имађаше на свом челу по једнога *агу* (капетана), чије је звање било наследно. Двадесет и шест оваквих чета борављаху стално у Београду; остатак је био раздељен на четири остале тврђаве. Оне су наизменце вршиле улогу ноћне страже, а време, које им је остајало слободно од службе, употребљавали су на своје личне послове. Плата им беше десет турских гроша месечно, што им се даваше на крају свакога полгођа. Услед побијања турскога новца, ових десет гроша, који некада представљаху тридесет и седам или тридесет и осам динара, износе данас једва два до два и по динара. Пошто им та плата не може бити довољна за издржавање њихових породица, то сваки од њих упражњава по какав занат или води по какву радњу; они шта више иду те надниче код хришћана. Аге примају сто гроша месечно. Некада се ерлије уписиваху у исто време у јаничарске спискове, не толико да приме скромну плату, колико да се користе њиховим повластицама, те да на тај начин некажњено кињe хришћане.

Ерлијске су чете биле слабе и ако многобројне; тек новорођено дете увођено је у спискове чете, којој припадаше његов отац; оно примаше плату одмах од дана уписа; тако да по готову половина уврбованих војника не беше подобна да врши своју

[3] Јаничарска *орта* могла је имати десет, двадесет, па и тридесет хиљада људи.

службу. Па ипак представљали су тобож војнике у списковима, шиљаним сваке године у Цариград, и Порта је рачунала на њих у случају рата.

Спахије с боравиштем у Србији, на броју 900, састављаху један *алај* или *санџак* (пук или коњички стег) под заповедништвом *алајбега* (пуковника). Они су служили у време рата са својим коњем и својим оружјем: За то имађаху, као што ће се видети, на уживању једно феудно, војничко добро, састављено из једнога или више села; па, према више или мање знатноме дохотку од тога феудног добра или *спахилука*, они су служили сами или су били обавезни водити са собом у рат потребама снабдевене људе, које су сами плаћали и хранили. Њихова феудна добра, звана *заими*, бејаху наследна; друга, звана *тимари*, беху само доживотна.[4]

Спахије, заими и тимариоти, сабираху од селâ, што састављаху њихова феудна добра, на име десетка, сваковрсне производе, осем друге једне мале дажбине у новцу за право млевења брашна, печења шљивовице, и купљења порезе од главе. Феудна пореза од главе (главница) беше један турски грош од ожењеног човека. Уз то, сви сељаци били су држани известан број дана на кулуку у корист феудних поседника, који обделаваху нешто земље за свој рачун: међу тим је било мало спахија који су злоупотребљавали ово право. Обично стављаху они у дужност чиновнику своје народности, *субаши*, да бди над њиховим интересима; овај се настањиваше у селу, живљаше о трошку општине, истављајући се својом властитом важношћу као „примирителни“ судија и као полицијски комисар, што се у Турској хтело рећи да има права кињити сироте сељаке, и од њих извла-

[4] Осем 900 војничких феудних добара спахијских, било је још феудних добара која су припадала царском дому, званих *муката*, чије је држање повлачило за собом исте војничке обавезе.

Њима су управљале паше, а доцније их је Милош узео под закуп.

чити све, што беше могуће. Међу тим, истина нас принуђава да признамо, да спахије нису злоупотребљавале одвећ свој положај наспрам хришћана. Напротив, у понеким наследним феудним добрима, власници заштићаваху своје сељаке противу кињења *муселимâ*, јаничарâ и скитничких Турака. У првом устанку, у 1804, спахије су се чак удруживале са Србима

Влада је уз то изашиљала у Београд шест чета (од прилике 600 људи) тобџија и једну полу-чету, или боље рећи једно дваестину бацача бомби из Цариграда, које имађаху, још и пре војничке реформе султана Махмуда, неку врсту уређења и запта. Некада их мењаху сваке две године; али, од времена пада јаничарâ, они који нису хтели напустити земљу, добили су овлашћење да се ту настане и да се ту ожене. Они упражњаваху по готову сви по какав занат или какву радњу, услед чега су вазда живели у лепој слози с људма свога краја. Њихова је плата двадесет гроша месечно, осем хране, коју опет за то готово нико од њих не потражује, јер би ради ње требало ићи свакога дана у касарну.

Паша наименован за управитеља санџака узимао је са собом *сејмене* (нередовне пешаке) и *делије* (коњица налик на нередовне козаке), које је држао поред ерлија и спахија, јаничара и тобџија. Број ових одељења мењао се према потреби коју је паша држао да од њих има, а још чешће према његовој жељи да чини уштеде. Она беху у његовој личној служби, а он их плаћаше својим новцем. Њихов заповедник, звани *бимбаша* у пешадији и *делибаша* у коњици, углављивао је с пашом погодбе о драговољном упису у војнике и његову трајању; када би погодби истекао рок, служба би се наново отпочињала или би се напуштала. Ова одељења остајаху обично на служби само шест месеца или годину дана; за тим, чим су плату примила, враћала су се на своја

огњишта у гомилицама од двадесет и пет до тридесет људи. Предели, кроз које су та одељења пролазила, трпели су у велико од свакојаких њихових кињења. По великим друмовима заустављали су ти људи трговце; по селима наметали су се у домове, а кад би их било повише на броју, ударали су намете, крали су и отимали оружјем у руци, ширећи свуда ужас и очајање. Ова народна војска замењена је у Србији једним пуком *(алај)* редовне војске.

Најгрознији бич по Србе беху без поговора јаничари; од самог њиховог помена дрхтао је сваки поштен човек.

Онај, који би хтео побележити и хиљадити део злочинстава што су их ови демони починили, сматрао би се јамачно као клеветник човештва, а потомство ће муке имати да поверује, да је слична војска могла постојати кроз толико столећа. И у самој престоници, на очи султана и владе, свакога дана чињаше она хиљаду злочина. Ниједан од путника који су видели Цариград, не може се похвалити да је био заштићен од њиних увреда. Турци, министри, па и са̂м султан, повиноваху се њихову закону. Кад је сама престоница била узнемиравана сличним неделима, шта је онда морало бити са Србијом, где беше пуно тога измета?

Управо, у београдски пашалук, у румелијски и у багдадски, у Азији, изгањаху се највећи бунтовници. Влада никада не сматраше да их је довољно удаљила, па их отправљаше на крајеве царевине. Тамо они повећаваху свакога дана своје редове новим бунтовницима, које оштрина њихових чета није могла укротити, или који тражаху у добровољном прогонству некажњивост злочина̂, почињених на другоме месту. У овим двема областима по готову се није знало за султанову власт. Јаничари су постављали, по својој увиђавности, пашу, који је имао да представља владу; и Порта се видела принуђена

одобрити овај избор, да би тиме очувала бар сенку свога угледа.

Подвргнути под отомански јарам, у времену када уметности, науке, трговина, беху у опадању по целој Европи, Срби су могли само уступнути у образованости, уместо да напредују. Предани оружју, земљорадњи, трговини и гајењу стадâ под својим владарима, они посташе сви земљорадници под влашћу мусломанском. Да би избегли, колико је могућно, кињења освојачâ и да би се скрили, тако рећи, од њихових очију, напустише они са свим своје градове, па се повукоше у унутрашњост земље. Свака породица сагради себи колибу у шуми, по планинама, далеко од главних друмова и путањâ, бирајући место, које јој се чињаше најмање изложено погледима пролазникâ. Колибе беху на одстојању од два до три пушкомета. Село једно од стотину колиба запремаше на тај начин површину, већу од једне миље простора, и једино по прокрченоме земљишту могло се запазити, усред ових великих шума, да је човек у неком насељеном месту. Породице живљаху на тај начин усамљене. Њине старешине састајаху се само у велике празничне дане, или када имађаху да већају о општим стварима. Тада они састављаху савет *(скупштина, сабор)* под председништвом *кмета*, кога би сами избором именовали или кога би им наметнули Турци. Ово саветовање држало се обично у крчми *(механа)* или управо у месту званоме *конак* или *хан*, боравишту *субаше*.

Међу тим до 1665, ма да су разасути били у више пашалука, Срби бејаху још сачували привидан изглед народности у заједничком црквеном поглавару, који их, тако рећи, представљаше. Они су имали патријарха са столицом у манастиру *Дечанима*, који постављаше епископе, а сам бејаше наименован од српскога синода, по пристанку Порте. Плетке грчкога синода учинише, те Срби изгубише овај последњи

остатак своје народности. Од тога времена епископе је постављао васељенски патријарх у Цариграду, који је био грчке народности.[5] Туђи земљи по карактеру и језику, они су се слабо старали о својим епархијама и о образовању и спреми свештенства; долажаху само да зберу новац да би обогатили своје породице и задовољили захтеве што непрестано искрсаваху од синода у Цариграду. Њихове пастирске походе не имађаху другога циља осем да збирају годишње дажбине од парохијанâ, да изнуђавају од сиротних свештеника и од манастирâ, под нарочитим изговорима, новац и глобе новчане; да парохије уступају онима који би за њих највише платили. У целој Србији није сад било више од две школе, па и то су биле две школе с грчким наставним језиком: једна у *Београду*, друга у *Шапцу*, двема епископским столицама. За неколико турских гроша, епископи су давали освећене чинове ма коме, слабо се старајући о подобности дотичнога. Већина свештеникâ једва је могла читати из требникâ и светих књига. Готово ниједан не знађаше писати. Онај који се посвећиваше духовноме реду вежбао се, као и за други занат, као новак у којем манастиру (калуђери беху мало мање незналице од световнога свештенства). Они, који нису знали читати, учили су напамет неопходно потребне ставове из требника: често би имало муке, да се између више свештеника нађе само један, који би умео показати јеванђеље дотичнога дана.

И тако, изаслани епископи из Цариграда, били су пре бич него благослов за своје стадо. Кад је било такво незнање код свештенства, какво ли је морало бити код српскога народа? Према овоме је

---

[5] Последњи патријарх Арсеније III Чарнојевић исели се са четрдесет хиљада српских породица у земље аустријске, у 1690. Цар им означи Банат и Срем као боравиште, давши патријарху за митрополитску столицу град Карловце. Грчки синод у Цариграду користова се том приликом да уништи Српску Патријаршију и да доведе ову цркву под непосредну зависност од васељенскога патријарха.

потпуно смешан прекор који Сипријан Роберт чини Милошу због тога што је био неписмен.

Јаничари се беху намножили у Србији. Некажњивост коју уживаху, право које свак од њих имађаше да кињи, да пљачка Србина, примамили су овамо велики њихов број из Босне и Албаније. Срби залажаху све дубље и дубље у шуме, па се повлачаху у планине, напуштајући трговину по градовима Јеврејима и Грцима, што дођоше из Маћедоније и других крајева Румелије. Видећи да је плод њихова зноја служио на корист њиховим угњетачима, они су радили само толико, колико је било потребно за издржавање њихових породица, плаћања данка и других намета. Доследно, они су гајили свиње и нешто рогате марве, што продаваху у Угарској. Они беху једини који се одадоше овој трговини, а они који се њој посвећиваху, уживаху међу својим земљацима веће уважење, као имућнији и образованији. То су били већином сви *кметови* или виђенији људи. Они, који имађаху нешто новца, дрхтали су од зебње да за то Турци не сазнају. С тога су се представљали као да су у највећој невољи, остављајући свој дом и своју покретност у највећој запуштености. Те тако је ова земља, која је по својој плодности, по благој лепоти свога поднебља, личила на јужну Француску, представљала само беду, пустолину и опадање. Таква је била Србија до рата који је 1787 Порти објавио цар Јосиф II.

Што су се јаничари већма множили, тим је више расла и њихова дрскост. Они се више не задовољише угњетавањем Срба, већ се осмелише дотле, да вређају и саму аустријску владу. Презирући међународно право и здравствене законе, прелажаху они преко Дунава и Саве, па улажаху у земље те царевине, где су вршили сваковрсна разбојништва. У *Земуну* и *Панчеву* опијаху се по каванама и крчмама, па се упуштаху у свакојаке претераности,

вређајући, па шта више и ударајући чиновнике, који покушаваху да зауздају њихова насиља. Заморена дугим ратовима што их је морала издржати, и бојећи се можда и сувише Турака, царица Марија Терезија препоручиваше властима пограничним смотреност и трпљивост. Она се ограничавала на то да чини представке преко својега интернунција дивану, који је био неподобан да јој даде ма каква задовољења, пошто његова власт не беше никаква над јаничарима у Београду и на обалама Дунава.

Након смрти своје матере, Јосиф II објави рат Порти, у споразуму с Русијом. Једна од главних оптужаба, које бечки двор изражаваше у својој објави, бејаше неуљудност јаничарâ у Београду и њихове увреде према Аустрији. И у том је рату Јосиф II, у пуковничкој униформи, идући у извидницу с малом пратњом, био заробљен од једнога арнаутског *бимбаше*, у селу Вишњици, на две миље испод Београда дуж Дунава. Ова је чињеница још мало позната, али је неоспорна. Успео је да се избави: вели се да је пљачка Панчева била једна од наградâ, подарених бимбаши који му даде слободу, не извештавајући своје старешине о овоме заробљењу.

Свиштовским Миром између Порте и Царевине, у 1791, би углављено да ће се за навек удаљити јаничари из Београда и пашалука, који су главни повод рату, и да ће бити подарена потпуна амнестија Србима, који су учествовали на страни Аустрије у овим размирицама.

Ово би била згодна прилика за Аустрију, да стече међу Србима утицај који данас има Русија, и којем она у исти мах и завиди и боји га се, да је била мање ограничена и да је имала више племенитијих погледа на хришћански живаљ у Турској. Лако јој је било унети у Свиштовски Уговор о миру неколике одредбе, које би јој дале покровитељство над овом земљом, као што то учини Русија у Букуреш-

ком Уговору о миру и у Акерманској Нагодби; можда би успела спречити везе, које су се доцније створиле између ове земље и Руса̂, па би стекла наклоност и признање у Срба̂, који су тада готово само по имену знали за Русију.

Материјална снага Србије не може забринути Аустрију; за њу је важан политички положај Србије, и утицај, што га она врши на словенске народности у јужној Угарској.

Беќир-паша, постављен за заповедника Београда након Свиштовскога Мира, придржавао се доста савесно одредаба овога уговора о Србији. Он је забранио јаничарима враћати се у овај предео, па да би их поплашио, даде уморити Дели-Ахмета, једнога од њихових најгрознијих поглавица. Ниједан Србин није био кињен због учешћа у рату; напротив, неколики официри из пређашњега добровољачког корпуса у служби аустријској, који се беху борили уз ову силу противу Турака̂, бише именовани *кнезовима*, или управницима у земљи. Последник његов, Хаџи-Мустафа-паша, још је био наклоњенији Србима. Он постави дванаест *оборкнезова* (главних кнезова), једног за сваку нахију; који, у споразуму с муселимима, подизаху дажбине и управљаху земљом.

Под управом овога паше, кога су Турци називали *мурта́том (отпадником)*, јер он беше добар и праведан према хришћанима, и кога Срби с разлогом сматраху Провиђењем за своју земљу *(српска мајка)*, овај је предео уживао неколико година мир и благостање.

Изагнани из Србије, јаничари се беху склонили у Босну и у Албанију; али, не могући задуго остати на миру, удружише се с гласовитим *Пазван-оглуом*, када он подиже у Видину бунтовнички стег противу султана, па помоћу његовом, упеше се да поново продру у Србију. Тада Хаџи-Мустафа-паша наоружа Србе, придружи их својим четама и спахијама да

пође противу њих. Хришћани беху под заповедништвом својих властитих кнезова, и имали су на свом челу *Јанка Харамбашу,* човека велике одважности и велике храбрости, родом из *јагодинске нахије.* Више пута потукоше јаничаре и чете Пазван-оглуа на границама пашалука, где му никако не допустише прићи.

Порта је узалуд послала девет везира противу Пазван-оглуа, па, не могући га савладати, би принуђена углавити мир са овим бунтовником, који доби звање везира са три тȳга и управу над видинским пашалуком. Порта се надаше да ће наскоро, посредством угодних околности, плетака, издајстава или каквога мучкога убиства, успети да се опрости овога бунтовничког поданика свога. С тога је она пре свега и мислила само на то, да ослаби његову моћ. Те тако, фетвом једном Шеих-ул-ислама (првосвештеника), обзнани она ферман, оглашујући да се допушта јаничарима, изагнанима из Србије, да се врате на своја огњишта. На тај начин, лишавала је Пазван-оглуа једног дȇла његових најбољих привржекика, а тиме почињаше нарушавати Свиштовски Уговор. Одвећ у послу с Французима у овом тренутку, Аустрија се учини да на то не обраћа никакве пажње; а Турци, охрабрени овим ћутањем, продужише нарушавати остале одредбе, које су се односиле на Србе.

Пошто су се повратили у овај предео, јаничари наскоро отпочеше наново свој старински начин опхођења према хришћанима. Узалуд се Хаџи-Мустафапаша упињао да противстане њиховим злочинствима. Прво њихово знатно дело била је смрт Ранка Лазаревића, кнеза из *тамнавскога* среза, кога је убио у Шапцу у пȏ дана *Бего Новљанин.* Одлучивши казнити ово мучко убиство, паша посла једну чету (régiment) у Шабац да ухвати убицу *Бега;* али се овај затвори у тврђавицу са својим привРженицима,

па се бранио дотле, док једне ноћи, не могући се даље држати, не побеже с неколикима од њих у Босну. Међу тим паша осуди на смрт тридесет и шест шабачких Турака, који су имали учешћа у побуни. Јаничари се правише да не придају важности овоме што се мало час збило. Уверени да се, за живота овога паше, неће моћи предати својим навикама, чекали су згоднију прилику.

Она се наскоро и указа: они опколише пашу у тврђави, очишћеној по готову од све војске, коју он беше послао, по заповести Порте, под заповедништвом свога сина *Дервиш-бега*, противу Пазваноглуа, наново оглашенога као бунтовника. На тај глас, Дервиш-бег напусти Видин, па полете у помоћ својему оцу. Он беше већ стигао у *Гроцку*, на четири миље одстојања од Београда, када јаничари, уведени ноћу кроз подземни ходник у тврђаву и потпомогнути издајством једнога буљубаше (капетана) из његове војске, изненада нападоше на пашу, заробише га, па га присилише да пошље заповест своме сину да са својом војском напусти Србију, претећи му смрћу, ако би се томе успротивио. Они га чуваше као таоца докле се Дервиш-бег није удаљио, па га одмах посекоше, чим не имадоше да се чега год више боје. Тада се прогласише господарима Србије.

Спахије и остали Турци, који се не хтеше с њима удружити, бише погубљени или изагнани, а четири бунтовничке вође, по имену *Фочић Мехмед-ага*, *Кучук-Алија*, *Аганлија* и *Мула Јусуф*, пошто су се прогласили дахијама, поделише међу собом санџак на четири равна дêла. За тим написаше Високој Порти да су убили Мустафа-пашу, пошто је он био отпадник, више пријатељ хришћанима него Турцима. Те тако замолише султана да им пошље другога пашу, кога они посредно сами означише. Да би очувао бар привидно врховну власт, цар се учини као да с драге воље потписује њихов захтев, па им посла некога

Ага-Асан-пашу, некадашњег старешину јаничарског. Овај је био само сенка од представника Порте, а у ствари оруђе дахијâ.

Свемоћ јаничарâ, неограничених господара земље, поста несносна. Својом властитом влашћу сведоше они на *чифлик* свако село[6]. Тако, осим десетка плаћанога спахијама, Срби беху још обавезни давати деветину свих својих производа јаничарима, као господарима чифлика. Услед тога, ови саградише у свакоме крају пословнице, назване *хановима*, у којима бораваху њихове *субаше* или агенти, с дужношћу да прибирају десетке и намете, и да врше, сем тога, службу полицијских службеника. Наместо муселимâ постављене бише *кабадахије*, тј. пратиоци четири главне дахије. Установљени од Мустафа-паше кнезови изгубише сваку важност у земаљској управи. Па и кадије, рођени Турци, смели су од сад вршити судску власт, само по вољи дахијâ. Кабадахије и субаше судили су, кажњавали, натурали дажбине и новчане глобе по својој ћуди, па присвајаху све, што год би им се допало.

Најпосле стадоше силовати жене и девојке, присиљаваху их да им служе и да их забављају својим песмама и својим играма. Опијаху се, и при том су чинили сваковрсне испаде. Срби, који гледаху да се одупру њиховоме дивљаштву, беху злостављани, па добијаху батине, да понекад остајаху мртви под ударцима. Више њих, који беху служили у аустријском добровољачком корпусу или под Мустафа-пашом, не могући даље сносити ових бестидности, светили су себе смрћу својих гадних угњетача. Да би избегли судбу, која их је чекала, ако би пали у руке

---

[6] У Турској, *чифликом* се називљу оне чести обрађенога земљишта, које су биле купљене или искрчене. Купац или земљорадник, господар чифлика, има право дати их на обраду за свој рачун, или их уступити којему сељаку, на девети део производа, што остаје, пошто спахије или феудни поседници подигну десетак. И сами хришћани могу постати господарима чифлика.

дахијама, беху се здружили у мале чете, па живљаху скитнички по шумама и по планинама, одлучени да скупо продаду свој живот ако би били нападнути. Увек се ограничаваху на то, да се држе у одбранбеном положају, те су остављали на миру своје непријатеље, да не би наудили својим сродницима и својим селима, која, по обичају Турака, беху одговорна за преступе, које би починио који од њихових људи. За кратко време, готово једна десетина хришћанâ постаде *хајдук* (разбојник), једни с тога што су се осветили за нанете увреде, а други зато, да избегну од последицâ, којима их излагаше њихово сродство или њихово пријатељство. Спахије и остали Турци, бегунци из Србије и непријатељи јаничарâ, покушаше више пута, у споразуму са Србима, да их нападну, али без успеха.

II

Прота Матија Ненадовић, син Алексе, некадашњега кнеза под Мустафа-пашом, написа без знања, а у име свога оца, једноме од својих пријатеља у Земун, извештавајући га да је, заморен својим ропством, народ одлучио подићи се против јаничарâ, под предвођењем својих негдашњих кнезова. Поручиваше му да то саопшти турским спахијама, који бејаху побегли на аустријско земљиште, и да их преклињу да устанак потпомогну својим личним учешћем или оружјем и новцем. Несрећом ово писмо паде у руке београдских дахија, који одлучише посећи све негдашње кнезове, хришћанске старешине, као и свакога Србина, чија би одважност и храброст могла улевати по какву бојазан.

На неко време пре тога, више кнезова и виђених људи сакупљених у једном манастиру, беху, у име свега народа, упутили на султана, преко

спахијâ молбу, у којој излагаху жалосни положај земље, под дивљом влашћу јаничарâ. Они су га у њој преклињали да даде каквога лека њиховим патњама. Пошто ни сâм није био у стању да казни бестидност дахија, султан се задовољи тиме, што им отправи ферман, по готову у овим речма: „Досадиле су ми жалбе које непрестано примам; ја сам вам већ више пута поручивао да измените своје понашање: ако не престанете мучити моју рају, послаћу противу вас војску, и то не од мусулманâ, као што сам чинио противу Пазван-оглуа, јер мусулман има сажаљења према мусулману, већ војску, састављену од војника друге народности и друге вере, која ће с вама поступати, како се никада није поступало с мусулманом.“ Ово је значило ни више ни мање него отворено огласити, да влада није имала никаквога средства да их научи памети.

Тумачећи овај ферман, дахије закључише, да војска којом им је султан претио, не могаше бити друга сем сами Срби. Они бише утврђени у том мишљењу ухваћеним писмом Алексе Ненадовића. Не може бити, говорили су они, да он намерава послати против нас Аустријанце или Москове, јер би то било стидно за Царевину; ово може бити само раја, којој ће он дати оружје. Треба нам се дакле опростити кнезова, пријатељâ Мустафа-паше, од часникâ и људи од највећега утицаја на остале хришћане: п̏оставимо на њино место људе, који су нам одани и који би нас, у накнаду за положај што им га дајемо, известили, на случај ако би их Порта противу нас подигла.

У почетку фебруара 1804, дахије се разиђоше оружане, свак у свој крај, па почеше сећи. Већина кнезова, који заосташе још од времена Мустафина, нападнути изненада, погибоше као и више духовника, између осталих архимандрит *Хаџи-Рувим* и више виђених људи.

Сведоци ове сече, којој узрока не знађаху, Срби се почеше бојати за себе саме, па се скривати. Неколико дахијских пандура продреше у село *Тополу*, да ту убију Ђорђа Петровића, званога црног, тј. *Черни* (Tcherni); Кара-Ђорђа, по турскоме. Овај је тада трговао свињама. Срећом, не нађоше га дома, јер се, извештен на време, склонио беше на безбедно место. За то време нарасте број оних, који се беху сакупили по шумама; почеше се договарати и споразумевати. Кара-Ђорђе се придружи извесноме *Јанку Катићу*, већ *буљубаши* или капетану у служби Мустафа-паше, и *Василију Чарапићу*, чиј брат Марко недавно беше убијен, као и многим другим бегунцима, којима овако прозбори: „Зулуму турском неће бити краја осем тада, када нас све буду побили. За нас је спас једино у устанку. Ако устреба да умремо, онда то никако неће бити као жене без одбране, већ пролевајући крв наших угњетача. Не треба да се бојимо да ће они доцније одвести наше жене и нашу децу у ропство, јер нас у њему одавна држе.“

Ова се беседа допаде особито старим *хајдуцима* и рођацима угњетених жртава. Насиља отпочеше у нахији београдској, у селу *Сибници*, где једно шездесет бегунаца и старих хајдука зажегоше ватру у пô дана у *хану*, боравишту субашином, и склоништу Туракâ, разасутих по селима; они поубијаше све Турке, који се ту десише.

По обичају, о којем смо већ говорили, сви Срби у *Сибници* посташе подозриви: они се придружише устаницима, који продужише спаљивати ханове и сећи све Турке, које би нашли на своме путу. Жене и деца бише скривени по непроходним местима. Који год имађаше оружја придруживаше се устаницима, те се за кратко време подиже цела *Шумадија*, и би очишћена од субаша и Турака.

На тај глас други крајеви санџака следоваше овом примеру. Те тако срезови с оне стране *Мораве*,

под предвођењем *Миленка Стојковића*, Петра Добрњца; они *колубарски*, под Јаковом Ненадовићем, братом Алексиним, исто тако се побунише, поубијаше или изагнаше све Турке, који беху међу њима.

Видећи да устанак постаје општи, дахије се повукоше у Београд, не могавши довршити своје дело разорења. Размислише како да га стишају па у сложном договору одлучише, да до тога дођу равнањем с устаницима. И с тога послаше Аганлију, једнога од четири дахије, не тако дивљег и мрског као што су остали, да им предложи општу амнестију с обећањем да ће се у будуће с њима поступати човечније и да ће престати према њима свако кињење. Сем тога, понудише они новаца вођима устанка као год и старешинама хајдучким, названим *арамбашама*. Аганлија их нађе у селу *Дрлупи*, крају београдском. Пошто је дао и добио таоце, он им ту учини предлоге о миру. Али, за време преговорâ, у којима Срби пребациваху Аганлији поднесена гоњења, устаници се посвађаше, па се и потукоше с Турцима из пратње дахијине. Договарање би прекинуто, свађа постаде општа, Аганлија би рањен и принуђен да се повуче са својима у Београд. Исто тако и *Мехмед-ага Фочић*, други дахија, покуша неки споразум, али узалуд. Најпосле одлучише да отправе устаницима архиепископа београдског, Леонтија, Грка са Хија, који, по већ показаноме понашању грчких епископа, није имао никаквог утицаја на дух Србâ. Дакле није могао ни бити срећнији од друга два посредника. Увиђајући да ће се рат морати наставити с највећим огорчењем, дахије отправише Кучук-Алију, најсвирепијег од четворице, да поиште помоћи и да врбује војнике изван Србије.

До сада се побуњени Срби беху тукли без реда, без одређеног циља. Једне је здруживала жеља за осветом, друге потреба да се бране, а већину мамац за пленом. Мисао да се са свим отму испод јарма отоманског, ни најмање не улажаше у њихов смер.

2*

Чете су биле под влашћу заповедника̂, који су ову имали једино на основу свога стеченог угледа. Пошто нису имали врховнога старешине, њима је управљао у главноме и готово једино нагон.

Охрабрени својим првим успесима, старешине чета шумадијских одлучише да поставе једног диктатора. Више њих захтеваху да то звање буде дато извесноме арамбаши, Станоју Главашу. Али овај одби ту понуду из скромности, наводећи како није пристојно да један хајдучки вођ буде вођ једнога народа. Сем тога признаде да се осећа неподобан за такав позив. Тада одлучише да ту власт даду неком старом кнезу, а нарочито једноме од њих, званоме кнезу *Теодосију* из *Орашца*. И овај одби ту почаст, али из супротнога разлога, говорећи како не приличи једном старом кнезу да постане вођем хајдука̂, јер се досле устаници не држаху за друго што, и управо тако их Турци и називаху. То би, по његовом мишљењу, значило излагати сам себе и народ опасности. Доследно требаше наименовати вођа, којега би се могли одрећи у случају пораза, па шта више предати и Турцима, као оно јудејскога јарца из Старог Завета. Он дакле предложи Кара-Ђорђа, додајући како је он био већ познат међу Турцима, као хајдук; да би он могао побећи или се сакрити са осталима, ако би јаничари, уз ишчекивану помоћ, успели да устанак угуше: „Тада бисмо се ми, стари кнезови, говорио је он, представили победиоцима, бацајући кривицу на њ и на хајдуке; могли бисмо их шта више издати Турцима, па за тим измолити за њих милост. Напротив, ако се послови окрену на добро, имаћемо увек времена да од њега одузмемо власт, коју му поверавамо. Тако ће право вазда бити на нашој страни.“

Кара-Ђорђе одби у први мах, наводећи своју неподобност за управу: „У осталом, рече он, ја сам одвећ нагао и гњеван, па кад би ми се ма кад про-

тивречило или одрицала послушност, могао бих се занети у претераности, па шта више и да убијем.“ На тај одговор кнез Теодосије рече: „Оно што ти не будеш знао, ми ћемо те поучити; што се тиче твоје живахности и твоје оштрине, нама то управо и треба у оваквој прилици.“ Кара-Ђорђе се прими заповедништва, па показа како није ни мало лагао, цртајући свој карактер: ко би му се год и најмање успротивио, — нарочито кад би га ухватило мало вино, — што му се често догађаше, био је кажњаван хитцем из пиштоља, који је увек носио за појасом.

Границе, које сам себи поставио у овом спису, забрањују ми улазити у појединости овога првог српског устанка, који би јамачно изазвао наклоност, равну бар оној, коју су Грци за се стекли у ратовима за своју независност, да Европа није била сва занесена дивовским предузећима Наполеоновим. Ограничићу се да летимично опишем његове главне догађаје.

Пошто су изагнали јаничаре из селâ, устанпци их принудише такође да изиђу из паланака. Прва општа борба, под заповедништвом Кара-Ђорђевим, била је код Јагодине са *Кучук-Алијом.* У почетку, Срби бише разбијени; али не изгубише храбрости: вративши се усред бојне вреве, нападоше они на турске опкопе, освојише их, па запалише град. Сеча би велика, те се Кучук-Алија једва могао спасти с неколико људи.

Пошто паланке бише освојене и разорене, сви се Турци повукоше у тврђаве.

За то време Порта, признавајући свеколику правичност српске ствари, далеко од тога да се опире буни Срба, послала им беше помоћи и заповедила Бећир-паши босанском да се придружи устаницима, те да изагна дахије из Београда. И доиста овај везир дође те се улогори са три до четири хиљаде људи пред овим местом, већ опсађеним од Србâ, па

доби од ових почасти и знаке поштовања, дужнога представницима владара.

Дахије ухвати страх, видећи босанску војску удружену са Србима; с друге стране, бојећи се да не буду издате од четâ, које беху повукли из Маћедоније, под заповедништвом извеснога Гушанца Алије, вођа скитницâ *(крџалија)*, напустише Београд, па се укрцаше за *Адакале*, где држаху да ће бити у безбедности под заштитом *Реџеп-аге*, заповедника ове неосвојиве тврђавице.

Након њихова бегства, Али-Гушанац почини најпре насиља и отмице према Турцима најимућнијима у граду, под изговором њихове привржености према бегунцима. За тим предаде град и доњи део тврдиње Бећир-паши, задржавши за се горњи део тврдиње, као залогу, говораше он, за награду, коју мишљаше да за се наплати од Србâ. По заповестима Порте, Бећир-паша нареди Реџеп-аги, заповеднику Адакала, да изда дахије Србима. Те тако, један од ових, по имену Миленко, би кришом уведен у тврдињу с неколико момака; након кратке одбране, дахије више поубијане, а њихове главе предате у руке Србима.

Пошто би уништен узрок устанка, Бећир-паша, у име султана, позва Србе да положе оружје и да се повуку на своја огњишта. Али, мамац за слободом, што је почеше уживати, учини те се не хтеше повиновати томе позиву. Изговараху се да су и мртве дахије оставиле више приврженика, подобних да их замене и освете.

Видећи да не би могао склонити устанике да положе оружје, Бећир се повуче у своју босанску област; остави ону београдску Сулејман-паши, недавно од Порте наименованоме за везира санџака, наместо Ага-Асан-паше, управника из доба дахијâ. Међу тим, горња тврдиња остајаше увек у власти Гушанца Алије и његових крџалија. Он се збиља могаше назвати господарем Београда и последником дахијâ.

Након смрти дахијâ настаде привидно примирје, ако не по договору, између Турака и Србâ. Први се беху ушанчили у тврдињама; унутрашњост земље налажаше се потпуно слободна и у власти урођеника. После неког времена, по одласку Бећир-паше, ови се последњи повукоше сваки у своје село, али спремни да наново узму оружје на први знак.

У почетку устанка, врховна власт била је поверена од кнезова и виђенијих људи Кара-Ђорђу, који требаше бити само оруђе у случају успеха, а искупна жртва у случају несреће. Видећи да послови иђаху срећно и да овај вођ, држећи озбиљно на се, заповедаше као господар и захтеваше покорност, покајаше се због свог избора, па почеше гунђати противу њега. Сваки старешина среза бејаше, у истини, деспот у свом дому, и могаше вршити више и ниже правосуђе, не зависећи ни од кога; али Кара-Ђорђе бејаше први међу равнима: имао је врховно заповедништво над војском свуда, где би се год појавио. Кнез Теодосије, који бејаше одбио ту власт, па му је уступио, изгледаше најнезадовољнији: он се отворено опираше његовим заповестима. Једнога дана, разјарен по краткој препирци, Кара-Ђорђе га простре мртва на земљу, хитцем из пиштоља.

Видећи да устанак постаје општи и да на добро излази, Аустрија је могла, да је била увиђавна, присвојити себи силом право уплетања као посредница, и натурити зараћеним странкама праведне погодбе; она би можда могла касније очувати за себе право да се меша у српске послове. Напротив, њезино се посредовање ограничи на то, да заповеди ђенералу Ђенеју, заповеднику Петроварадина, да отиде на границу и стиша устанак, нудећи се за посредника. Задаћа ђенералова не испаде за руком, пошто није била потпомогнута ни дипломатским нотама у Цариграду, нити замашном снагом, која би улевала страха обема странама. Српске старешине нађоше се на

месту састанка, заказаноме од ђенерала аустријског, али се Турци од тога уздржаше.

Оштроумнија Русија, пред само раскидање с Портом, одмах разумеде корист, коју би могла извући од ових распри. Она вешто ули у главу Србима мисао да к њој прибегну, те да она посредује код Порте у њихову корист. Устаницима се допаде овај предлог. Саставши се на скупштину у год. 1805, близу Београда, послаше они у том смислу изасланство у Петроград. Руска влада посаветова посланике да ишту од султана праведне погодбе и повластице, обећавајући да ће руски посланик код Турске потпомоћи њихове захтеве. И доиста Срби потражише одмах од Порте да све њихове дажбине буду сведене на једну суму; да им се уступи цела управа њиховом земљом, и да у будуће посада по тврдињама буде састављена једино из српских чета. Русија, која је можда саветовала ова потраживања, добро је знала да их Порта неће усвојити. Преко Морозија, кнеза Молдавије, султан је учинио био предлог Србима да се васпостави стање онаково, какво је било у времену Хаџи-Мустафа-паше, што им не даваше никаква јемства за будућност. С друге стране, видећи да Срби одбацују његове понуде и да настављају рат по нахијама: *ужичкој*, *сокојској* и *пожешкој*, које осташе мирне до овога часа, у власти Турака, наименова она *Афис-пашу*, из Ниша, заповедником Београда, с наредбом да скупи војску, па да буну угуши силом. Првих дана месеца августа 1805[7] Афис-паша упе се да уђе у Србију, на челу двадесет и пет хиљада људи; али га устаници дочекаше између *Параћина* и *Ћуприје*, потукоше га до ноге, па га сузбише до Ниша, где умре од гњева.

После овог славног војничког успеха, Срби се састадоше, близу села *Борка* на скупштину народну,

[7] У току овога списа, ми се увек служимо Јулијановим календарем.

на којој установише савет, назват најпре синод. Свака нахија постави по два саветника, који се, узгред буди речено, изабраше сами од себе. Овај се савет назва Правитељствујушчим Совјетом српским. Кара-Ђорђе узе име *вожда* Србије. Савет заседаваше најпре у манастиру *Вољавчи*, за тим у *Боговађи*, и на крају године, у Смедереву, пошто Срби посташе господарима овога града.

У почетку године 1806, Срби опсадише поново Београд, Шабац и Ужице. Они раширише буну изван београдског пашалука, дижући на устанак и удружујући Србији нахије: ражањску, алексиначку, крушевачку, новопазарску и староврлашку, које припадаху другим пашалуцима. И тако Србија дође у отворени рат с Портом. Ибрахим, скадарски паша, у Албанији, и Бећир, паша босански, добише налог да пођу противу бунтовника̑. Ибрахим дође у пролеће у Ниш, са четрдесет и пет хиљада људи, а Бећир на Дрину, са готово толиком истом силом. Срби беху ушанчени на југу, у околу делиградском, између Ражња и Алексинца, на десној обали Мораве; на западу, у околу на Мишару, и на оба места се храбро одупреше њиховим нападима. У овом походу отпоче се одликовати, између осталих, млади Милош Обреновић, брат по мајци саветника Милана, а доцније први кнез Србије.

У овом размаку времена, Порта беше раскинула односе са Русијом, те рат беше неизбежан. Видећи отпор Срба, султан посла предлог Кара-Ђорђу да изашље ново изасланство у Цариград, да настави преговоре. Извесни Петар *Ичко*, некада тумач неког турског посланства у Берлину, с друга два кнеза бише послани од српскога *вожда* у Цариград. Они углавише с Портом, да ће Србија плаћати сваке године данак од хиљаду осам стотина кеса, 700.000 турских гроша (тада 1,200.000 дин., данас 225.000 дин.), у име свију дажбина. Осем тога углавише, да ће

Срби имати унутрашњу управу земљом, с владом каква би им била угодна; да ће у Београду боравити један турски представник са сто педесет људи. Порта обећа усвојити ове погодбе; она отправи једнога свог представника у Смедерево, али, управљајући се по својој навици одуговлачења, она никада не посла ферманâ, потребних зарад извршења овога уговора.

Срби опазише да је она само тражила да добије времена, те с тога изнова отпочеше непријатељства, па се огласише савезницима Русије. Град Београд паде у њихову власт 30 новембра. Опсађен у горњем дêлу тврдиње, доведен до крајности, Гушанац Алија најзад предаде тврђаву. Пад Шапца следовао је наскоро паду Београда; али, ваља признати, Срби помрачише славу својих двеју победа хиљадом ужаса, почињених над побеђенима. Погазише веру, задату при предајама, исекоше Турке, обешчастише жене и предадоше се пљачци. Узалуд се Кара-Ђорђе противио овим свирепствима, његова власт није се вермала. Оваква насиља могу донекле правдати једино: жудња за осветом, жеђ за турском крвљу, након четири столећа робовања, оскудица у васпитању, пример остављен од својих непријатељâ. Пошто Београд би покорен, српска влада учини га својом престоницом. Руски државни саветник, *Родофиникин*, Грк са Хија, би овде послан као комисар. Везе између Руса и Срба постадоше тиме још јаче. Отада отпочиње покровитељство Русâ над Србијом.

У пролеће, Јаков Ненадовић заузе Јадар и Рађевину, крај с ове стране Дрине, што припадаше зворничком пашалуку. Он ту постави два ушанчена окола, па покуша подићи хришћане у Босни. Милан Обреновић опсади и освоји тврдињу Ужице. Миленко Стојковић пређе из Пореча у Крајину. Опкољен турским четама, које имађаху своје положаје около Видина, он би потпомогнут од Кара-Ђорђа и руског

ђенерал-мајора Исајева. Турци бише потучени и нагнати у бегство, а Срби и Руси опсадише Неготин. Ово је први пут, да је руска војска здружила своју снагу с војском Срба̂.

III

Власт Савета јачала је, али он још није смео ни говорити ни радити противу Кара-Ђорђа. И доиста, овај војсковођа, смрћу *Јанка Катића*, погинулога у битци с Бошњацима, и ослабљењем власти *Јакова Ненадовића*, нађе се без супарника на путу ка владалачкој власти. У овој години, српска војска била је доста добро уређена. Ма да је један старешина од утицаја у свом крају могао радити без надзора и управљати својом нахијом као мали владар, опет за то свака област имађаше по једнога врховног заповедника војске; сваки округ свога војводу, а сваки срез свога капетана *(буљубашу)*. Знало се, колико је људи могла дати, у случају потребе, свака нахија, сваки срез, свака општина.

Свака општина, редовном службом доношења, издржаваше своје властите војнике, који не примаху никакве плате. Једини бескућници *(бећари)* и тобџије имађаху хлеб и плату. Први бејаху бугарски, грчки или албански хришћани, што дотрчаше у Србију, у помоћ својим једновернима. Сви беху осведочене храбрости и смелости.

У 1808 закључи се примирје између Руса̂ и Турака, у којем Срби бише такође обухваћени. Ова година би употребљена на то да се састави редовна управа, и да се обезбеди јавни поредак. Савет уреди вредност разнога новца; одреди награде које ће се плаћати свештенству; уреди начин сабирања десетка, као и његову намену. Свака нахија доби по један народни суд, састављен од три члана; свако село два

кмета, или примирне судије. Војне власти имале су да се ограниче на оно што спада у војни круг рада, те се више нису могле мешати у управну и судску власт. Засноваше се школе; Београд доби Велику Школу, те се младеж могаше користити благодетима наставе и васпитања.[8] Установише се барутне фабрике; сабраше се радници у оловне руднике; сагради се оружница (Arsenal), где се лише топови и звона. Помишљајући на рат што ће наскоро изнова отпочети по истеку примирја, продадоше се у корист државну добра турска. Ово је била најлепша година првога српског устанка. Ова нова држава почињаше цветати и давати наде на срећну будућност, када се плетке појавише да посеју раздор, што доведе до катастрофе од 1813. Неспоразуми се појавише измеђ Кара-Ђорђа и руског представника Родофиникина, који доведоше до раскида. Томе је управо поглавити узрок био *Младен Миловановић*. Овај човек, својом зло стеченом имовином и удворичким понашањем, бејаше успео да заведе за собом Кара-Ђорђа, кога нагоњаше на погрешке. Имађаше утицаја на Савет, којему беше председник, те је њиме са свим господарио.

Његова надувеност и злоупотреба своје власти изједначаваше га с турским пашама; с тога и учини те Кара-Ђорђе изгуби наклоност готово свију старешина од утицаја, који навалише да Савет ограничи његову власт. У пролеће 1809, снабдевени више но икада потребама и спремљени за рат, Срби нападоше на Турке са четири стране у једанпут. Кнез *Сима Марковић*, с оне стране Дрине, нападаше Турке у Босни, да би њезине хришћане подигао. *Милоје Петровић* нападе на Ниш; *Миленко Стојковић* покуша да

[8] У доба устанка, изузевши неколико свештеника, нико не знађаше ни читати ни писати. Све грађанске и војне старешине беху неписмене. Помишљајући на заснивање школа, показаше они да знаду важност наставе и образовања.

пружи руку кнезовима дуж Дунава. Кара-Ђорђе и Милан Обреновић нападоше на Сеницу да се уједине с Црногорцима и да пресеку везу између Босне и Цариграда. На три стране ствари су ишле по вољи нападачâ; али, нагли један пораз на страни Ниша, сруши радост о овим успесима. Смрт њиховога главног војсковође спречила је била, ове године, Русе да пређу преко Дунава. Доследно, цела турска војска, сасредсређена у Бугарској да се одупре Русима, јурну на Србе, код Ниша. Поврх све несреће, неслога што постојаше између двојице старешинâ, Милоја Петровића и Петра Добрњца, уведе расцеп и у саму српску војску. Турци учинише јуриш на утврђени ȍкô на *Каменици*, где се налажаху 3.000 Срба, по готову сви из Ресаве, под заповедништвом свога кнеза, Стевана Синђелића. Они се очајно бранише; најпосле, након врло великих губитака, Турци продреше у српски ȍкô. Изгубивши наду да ће их одбити, кнез даде ватру баруту, те баци у ваздух победиоце и побеђене. Сви Срби из овога шанца изгибоше, изузевши десет до дванаест, који се, измешани с Турцима, спасоше. И од глава ових јунака, дивљи Куршид-паша, велики везир и врховни војсковођа, даде подићи ону ужасну кулу, која се још и данас види у близини Ниша; али пошто Срба беше од прилике само три хиљаде, то лобање Турака, погинулих у јуришу, дадоше највећега градива том гадном и неполитичком споменику турскога варварства: успомени, пуној мржње и освете, за хришћане и Србе.

После овога пораза Срби напустише свој положај, топове, сву ратну спрему, па се повукоше на Делиград, узнемиравани од Турака. На тај глас, Кара-Ђорђе, кнез Сима и Миленко, напустивши своје нападе, полетеше у помоћ Делиграду. Али су Срби, видећи се према војсци од 80.000 људи, већ били напустили овај град. Турци сиђоше низ десну обалу

Мораве до Дунава. Утврђени на левој обали, хришћани их једва могаху уздржати. Србија бејаше у опасности да буде завојевана. У тој крајности, пређе срећом преко Дунава кнез Багратион, пошто је узео врховно заповедништво над руском војском. Турци иђаху уназад да би избегли опасност да буду ухваћени између две ватре; и Срби наново заузеше Делиград; али кад ови догађаји оставише поново слободнога поља плеткама и раздорима, они стадоше једни друге оптуживати због несрећâ, што су мало час ојадиле отаџбину.

Јаков Ненадовић, са шест до седам стотина људи, отиде на Београд, изагна из њега Младена и друге чланове Савета, који удеси по својој ћуди, и у којему сâм постане председник и господар. Милоје, најглавнији узрок пораза на Каменици, би изагнан. Послаше ново изасланство, састављено од *Миленка Стојковића*, *Милана Обреновића* и архимандрита *Хаџи-Мелентија*, у главни стан руски, у Букурешт, да се споразумеју о земаљским пословима, да смисле ново уређење, а нарочито да замоле за нову помоћ.

Миленко се заустави у Поречу, предаде другоме своју задаћу за Букурешт, па се огласи противу Кара-Ђорђа и Савета. Али га наскоро не хтеде више служити војска, коју он не могаше више плаћати, те би принуђен да се с њима мири.

У 1810 дође у Србију *Цукат*, руски ђенерал с неколико хиљада војника, придружи се српској војсци дуж Дунава под *Брзом Паланком*, изагна Турке из *Праова*, освоји *Неготин*, *Брегово*, *Брзу* и *Фетислам*, па опколи *Адакале*. С друге стране Срби се држаше у одбранбеном положају. Пред јесен, Куршид-паша, гледећи да поново продре у Србију, идући дуж Мораве, би сусретнут од Срба који га, удружени с једним руским пуком под заповешћу грофа Орурка, потукоше на Варварину, па га потискоше до Ниша.

Борбе ове војске дадоше Србији границе, које састављају данас њезину кнежевину, тј. од истока на запад, од Тимока (Timok) до Дрине; на југу, поток Топоница, на три миље од Ниша, и планине јастребачке; на југозападу река (torrent) Ибар, до *Новога Пазара;* за тим брда: *Голија, Златибор, Ивица.*

Међу тим, плетке којима бејаше циљ да умање власт Кара-Ђорђеву, успеваху све већма. Милан Обреновић, који рађаше у том циљу у главном стану рускога ђенерала, умре изненадно. Веле да је био отрован, према наговору Кара-Ђорђевом, од Војиновића, свога властитог секретара, којем бејаше дужност да тајно обавештава српскога вожда о поступцима, што их Милан чињаше против њега.

С друге стране, да би ослабио Миленка, Јакова Ненадовића, Петра Добрњца, и остале мање више моћне старешине, од којих неколицина беху на челу више нахија, и за које знађаше да плеткаре противу њега, Кара-Ђорђе даде објавити на скупштини, која се држа у почетку 1811, да су све војводе једнаке, да ниједан од њих не може заповедати осталима, да сви треба да се повинују једино Савету и вожду, а у време рата старешини, изасланоме од владе.

Нахије, под влашћу Јакова Ненадовића, Миленка, Добрњца и кнеза Симе, бише подељене на више војводстава. Што се тиче њих, они бише позвани да учествују у Савету, који се, према томе, требао од сада састојати само из шест чланова, с називима министара. Младену Миловановићу допаде одељење војно; Миленку Стојковићу, оно спољних послова; Ненадовићу унутрашње; Петру Добрњцу, правосуђе; кнезу Сими Марковићу, финансија. Дадоше црквену и јавну наставу пређашњем духовнику Доситеју Обрадовићу, човеку веома ученоме, којем је српска књижевност дужна за своје напредовање, јер је он поставио српско наречје наместо словенскога језика, на којем се писало до тога времена. Са оста-

лим саветницима образова се један врховни суд, под председништвом министра правде. Онај, који би се противио овим одлукама, био би осуђен на изгнанство. Кара-Ђорђе увелича на тај начин своју моћ; Савет сада беше просто Министарство, чиј му чланови бејаху на расположењу. У почетку, даде се отпор овом новом уређењу; али ствари осташе тако, како су уређене и то било с тога, што се противници новоме стању нису могли међу собом споразумети, било зато, што је Кара-Ђорђе успео био, новцем и плеткама, да за себе придобије њих неколицину. Једини Миленко и Петар Добрњац претпоставише изгнанство овим новачењима.

Сипријану Роберту[9] чинило се, да опажа демократске тежње у српскоме народу. Да их није пронашао зар у овим плеткама? Те тако, као што се може мислити, родољубља бејаше ту врло мало. Себичност и опасна таштина надахњиваху их већма, него осећај независности. Народ равнодушно посматраше све ове плетке, не испитујући им тајне побуде, те је увек осуђивао онога који је био слабији.

Заузети својим унутрашњим размирицама, држаше се Срби 1811 у одбранбеном положају. Неколике чарке десише се на Дрини, Делиграду и близу Видина, где се борише, удружени с Русима. Одмах 1807, Наполеон бејаше схватио сву важност устанка Срба и користи, које би Русија умела отуда извући; исто тако понуди им он преко својих агената своје посредовање, да би израдио да им Порта усвоји добре погодбе, под јемством Француске и Аустрије. Према овима они би плаћали само мали данак султану. Очували би своје тврђаве и управу; имали би једнога наследног кнеза и право да кују новац, али ипак с погодбом да ће Русе напустити, и учи-

[9] Види *Les Slaves de la Turquie,* од Сипријана Роберта. 1. св. Париз, 1844.

нити мир с Портом; али Наполеонови агенти беху лоше изабрани. С друге стране *Јанићије*, тајник Кара-Ђорђев, и *Југовић* тајник Савета, присталице Русије, или можда подмићени од те силе, осујетише ове предлоге, ма да више старешина бејаху склони да их усвоје.

У тој истој години, 1811, ови предлози наново бише истављени на дневни ред, те Порта, нагнана од Француске, предложи наново преко *Куршид-паше*, Кара-Ђорђу да образује од Србије кнежевину, као Молдавија и Влашка, којој би он био владалац, под врховним господарством Порте. Кара-Ђорђе извести о овим предлозима главни стан руски. Би му саветовано да одговори да се Срби, као савезници Русије, неће упуштати у преговоре с Портом без претходног споразума с њом.

Ова приврженост Срба, нарочито њиховог вођа према Русији, заслуживаше бољу награду од оне, коју они касније добише. Али, шта се тиче велике једне царевине, што се мала једна држава жртвује за корист њену! Напуштање наступа после учињене услуге; зар није довољно велика награда почаст, што јој је позајмила своје учешће? Зар би мале државице могле тежити нечем другом, осем да послуже као новац за поткусуривање при разрачунавању великих? Таква је била судбина Србије у 1812.

У опасности од најезде француске, Русија закључи мир с Турском. Мир би потписан у Букурешту, у главном руском стану. Чланком 8. углави се у корист Срба амнестија и неколико других повластица, али изрази бејаху тако двосмислени, да се у примени могаху извртати. Према том уговору Срби су требали положити оружје, уступити тврђаве које постојаху *ab antiquo* (од старине) у земљи и разорити оне, које су биле саграђене за време рата. Ове погодбе беху врло малени уступци за један народ, који се беше показао колико одан Русији, толико и одушевљен

за њу и који је ради ње довео у опасност своје интересе код Турака. Истина је да је положај Русије био тада веома критичан. Пошто јој прећаше опасност од Французâ чак и у њеном опстанку, мудрост јој световаше да углави мир ма по коју цену с Портом; али, зар она не би требала да показује више бриге и наклоности Србима, место да тражи да јој се уступи Бесарабија? Она се даде заслепити себичношћу. Али државни разлози, политички морал и пристојности, а нарочито *primo mihi*, јесу разлози јачега, којима се нема шта замерати. Остављајући двосмисленост у чланцима Букурешкога Мира, што се односе на Србију, она је себи обезбедила прилику да посредује у боља времена измеђ два непријатеља, за које знађаше да се никада не могу споразумети. Овакво понашање могло је бити корисно по њезине потоње смерове на Истоку, али није било ни праведно ни угодно за Србе.

IV

Након Букурешкога Мира пешадијски руски пук, с посадом у Београду, напусти Србију, а представници руски посаветоваше Србима да положе оружје и да пошљу изасланство у Цариград, ради споразума са султаном.

У то време, *Мула*, видински паша, последник Пазван-оглуа, и као и он, мало покоран Порти, предложи Србима савез и уступање тврдиње Видина. Ко зна какве би биле последице тога савеза? Цела би се Бугарска подигла, те би се изглед ствари̂ могао изменити. Али Русија, која је гледала да посредовањем Енглеске образује савез с Портом противу Француске, одврати Србе да не усвоје ове предлоге, да би поштедела султана.

Пошто је сабрао скупштину у манастиру Враћевшници, Кара-Ђорђе отправи, по савету Русије,

посланике у Цариград. Једва што беху у Софији када, превагом француске дипломације, султан потпуно измени своју политику, те Куршид-паша, који беше збачен од пре краткога времена и постао нашом нишким, наново доби државни печат царевине; он дође на чело турске војске у *Шумлу.* Изасланици походише новога великога везира, који их посла у Цариград, одакле бише враћени великоме везиру, и несаслушани. Они ту приспеше онога истог дана, када по заповести Портиној одрубише главу кнезу Морозију и турском пуномоћнику, који бејаше потписао Букурешки Уговор мира. Беше то кобно пре̏дсказање за њихову задаћу. И доиста, рђаво примљени од Куршид-паше, изасланици се повратише у Србију не могавши ништа закључити.

Пошто је сабрао у Београд на савет општи све војводе, Кара-Ђорђе посла нове изасланике у Ниш, где је једно изасланство, под председништвом Челеби-Ефендије, било изаслано од султана да испита захтеве Срба̂. По својим упуствима искаше они да садашње границе Србије буду одржане онакве какве су; да Кара-Ђорђе буде признат за кнеза (бег) Србије нарочитим ферманом, и да Савет буде потврђен у својим повластицама. У накнаду за то обећаваху верност и покорност султану и да приме царскога изасланика или једнога пашу у Београд са извесним бројем Турака; ове би погодбе биле довољан доказ врховнога државног господарства Портиног. Сем тога, обећаваху плаћати у Београду или у Цариграду данак што би се одредио; бранити у случају рата, између Порте и друге које силе, своју земљу својим властитим четама, ако би било потребно; обавезиваху се најпосле чувати верно и у доброме стању тврдиње.

Напротив турско изасланство, у име султаново, потражи да опкопи и војничка утврђења у власти Срба буду разорени, да се сместе топови и ратна опрема у царске тврдиње, у руке Турака;

да народ не само положи оружје већ и да преда бојне коње (*хат* и *рхат*); да Турци наново задобију сва добра, којих су били лишени и да се поврате као пређе у тврдиње. у градове и у унутрашњост земље; да Срби наново постану раја султанова; да се свуда васпостави управа, власти и судови турски; сем тога да Срби, који не би пристали на ове погодбе, напусте земљу.

Турски изасланици обавезаше се да доставе Порти захтеве Срба, а изасланици српски дођоше те саопштише Кара-Ђорђу предлоге Турака.

Са две стране спремаше се рат; међу тим отоманско изасланство, повукавши се у Софију, позва Србе да јој пошљу нове посланике. Знајући да Турци чињаху велике припреме за рат противу његове земље, Кара-Ђорђе се ограничи на то да понуди оружје великог калибра, као обичне топове, аван-топове, итд., остајући при томе да чува, као и пређе, ситно оружје, као пушке, пиштоље, убојне ножеве (јатагане), итд. Заиска да Турци, изагнани из Србије, због рђавог поступања према Хришћанима, остану у прогонству заједно са својим породицама: обавезиваше се да прими у тврдиње известан број турских војника, што се као угодан одреди; најпосле захтеваше да управа и сакупљање дажбина буду остављене Србима.

Ови су захтеви били са свим сагласни с духом Букурешкога Уговора, али турско изасланство не хтеде их одобрити; оно обећа изнети их пред султана, па отпусти посланике. Овим преговорима Турци не имађаху другога циља, доли да добију времена и причекају на исход великога рата противу Наполеона. Смишљаху да, по саветима француске дипломације, објаве рат Аустрији, чим покоре Србе, како би одвратили ту силу од рускога и пруског савеза, или како би бар на тај начин извршили прекрет у корист Француске.

Исто тако и Срби чињаху припреме за одбрану. Није то да нису знали да би се имали борити сами противу читаве турске војске, да је опасност у истој мери била велика, у којој су њихове силе биле несразмерне према противнику. Кара-Ђорђе, који, више но ма који други, бејаше вешт ратовању, одмах увиде, колико ће положај земље наскоро постати озбиљан. Он дакле предложи у ратном савету један план за поход, који би, да се по њему управљало, спасао српску ствар, или би бар на дуже време одложио њену блиску катастрофу. Хтео је да се напусте сви утврђени положаји, почевши од граница до планина; да се задрже једине тврђаве, снабдевене муницијом, оружјем и храном, као Београд, Шабац, Смедерево; да се остатак војске повуче с народом у шуме и у планине, па да пусте Турке да уђу у унутрашњост земље.

Овај план бејаше мудар и имао би срећних последица. Турској би војсци наскоро нестало хране. Честе јесење кише учиниле би путове неупотребљивима за снабдевање храном турске војске. Скривени у шумама Срби би јој лако пресекли саобраћаје са Босном, Бугарском и Румелијом. Тукући се у добровољачким четама не би јој они дали ни најмање мира. Бошњаци и Албанци, по које је вазда убитачан влажан јесењи ваздух у Србији, попадали би болесни у великоме броју; у осталом источњачка куга, чије клице Турци ношаху, наскоро би опустела њихове редове; без хране, без помоћи, без уточишта, они би се разбегли одмах у почетку зиме, као што то бејаше обичај пре војне реформе, па би лако било Србима да их нападну с леђа или с лица, да их до ноге потуку у тренутку, када би они били довољно ослабљени и застрашени.

Услед подбадања *Младена Миловановића*, ове несреће по Србију, и злога генија врховнога вожда, овај план би несрећом одбачен. Он се није могао

одлучити да остави на милост Турцима млинове и земље што имађаше по граници.

Турци су требали напасти на Србију са три различите стране, тј.: с нишке стране од Делиграда; с босанске стране са војничких утврђења на Дрини; од стране видинске из неготинске тврђаве.

Према томе су се и Срби распоредили. Младен заузе Делиград са десет до дванаест хиљада људи. Кнез *Сима Марковић* с толиком истом војском држао је Дрину. *Хајдук Вељко*, човек невероватне храбрости и смелости, чуваше Неготин са три хиљаде одабраних бораца. С четири до пет хиљада људи Кара-Ђорђе је требао да буде резерва у Јагодини. Он је требао помагати најопасније тачке и управљати свима операцијама. Када напад постаде опасан, управи он објаве на војводе и на народ; али народ већ беше обеснажен, а међу старешинама беше овладао раздор. Непријатељства се отпочеше око месеца јуна 1813. Велики везир Куршид, с петнаест хиљада људи и бродовљем отиде на Неготин. Бећир-паша са двадесет и пет хиљада Бошњака опколи Лешницу. Језгро турске војске нападе на Делиград.

Нападнути са свих страна, Срби се крепко одупреше, и поред раздора својих старешина; али, надвладани бројем, бише принуђени уступити. Нарочито се Хајдук Вељко истицаше чудесима од храбрости. Са шаком људи, што му беху заостали, чињаше он честе испаде на двадесет пута многобројнијег непријатеља, који осети велике губитке. Пошто му недостајаше људи и муниције обрати се он *Младену*, који му из ниске суревњивости отказа сваку помоћ. Доведен до крајности, и оскудевајући у олову, истопи он калај, бакарне судове у своме дому, па шта више и ковани новац. Држаше увек у свом стану у приправности буре с барутом, да баци у ваздух себе и своју породицу, ако би Турци освојили Неготин. Међу Србима беше то човек који је задавао Турцима

најужаснији страх, пошто су већ из ранијих битака били уверени о његовој храбрости и неустрашивости.

Одабирам између хиљаде једну црту смелости овога човека, достојнога ритерских времена. У 1809 беше он затворен, од прилике са четири стотине својих, у опкопу опкољеном од четири хиљаде Турака. Лишен животних намирница и муниције, доведен по готову до крајности, гледа он како пролази, на малом одстојању, једно одељење Срба, који вероватно не знађаху за положај у којем се он налазио. Појаха коња, праћен само једним од својих јунака, изиде из опкопа са сабљом у једној руци, а с пиштољем у другој, па улети посред запрепашћених Турака, вичући им: „*Ето Хајдук-Вељка!*" Пошто се здружио са својима и споразумео с њима, врати се он натраг, довикујући Турцима оне исте речи. Овога пута изгуби он ту својега друга, па се врати жив и здрав у тврђаву, пошто је саставио са земљом више својих непријатеља.

Непрестано на своме месту, као последњи међу војницима, и дању и ноћу, он се увек одмараше само наслањајући се на топ. Неготин не би пао, да њега није ђуле пресекло на двоје. Обеснажени овим губитком и својим жалосним положајем, његови људи напустише са свима становницима ноћу Неготин, па с тешком муком побегоше у Пореч, прешавши преко готово непресушних баруштина.

Док су се Срби тукли по свима тачкама, Кара-Ђорђе се нигде не показиваше. Резерва коју је требало да он построји у Јагодини, и не постојаше. Кад је био на Делиграду, држаху да је на Дрини; а кад је био овде, држаху за њ да је на Дунаву или на Делиграду, а он се не указиваше ни на једном од ових места. Само се једанпут указа у *Мачви* и у *Јадру*, али га одмах нестаде, пошто остави свога тајника Јанићија, како би прикрио смер, што је тајно смислио да напусти отаџбину своју њеној несрећној судбини и да себе обезбеди на аустријскоме земљишту.

Ову одлуку треба приписати извесности с којом је Кара-Ђорђе гледао у неизбежност српских несрећа у будућности, пошто његови планови нису били усвојени, а његова власт била је ометена неслогом старешинâ; јер се код њега не може претпостављати страх ни малодушност.

Турци су били већ на десној обали Мораве када Кара-Ђорђе стиже 19 септембра у Београд, одакле отиде сутра-дан ујутру с архиепископом Леонтијем у српски òкō, смештен на десној обали Мораве. Неки веле да је по свом доласку заповедио Вулу Илићу из Смедерева, да те ноћи побаца топове и муницију у Мораву и да распусти војску, како би се свак могао спасти. Али Вуле Илић напротив тврди, да му је наредио да се чврсто држи, докле год узмогне; да се повуче ка Смедереву ако би Турци прешли Мораву, да спали град и да се повуче у тврђаву. Он додаје да му је Кара-Ђорђе рекао да је издао исто такве заповести и у Београду, док међу тим он ће се повући у *Шумадију*, те би одатле видео шта ће Турци учинити на Врачару.

Тога вечера Кара-Ђорђе се врати у Београд с архиепископом. Исте ове ноћи неколике турске чете пређоше Мораву, а он сутра-дан ујутру пређе у Земун.

Чим се за овај кобни глас сазнаде, Срби се растурише на све стране. Најближи Дунаву и Сави побегоше са својим породицама на аустријско земљиште. Пошто недостајаше чамаца, то више жена изблиза гоњених, више волеше скочити стрмоглавце у реку, ухвативши се за руке и певајући, него ли изложити се дивљаштву Турака и робовању. У само једном селу *Скели*, према *Купинову*, око педесет њих прогутала је Сава; остали су се разбегли по шумама; врло мало њих предадоше се на милост и немилост.

Све старешине пребегоше у Аустрију осем Милоша Обреновића, који је више волео делити општу опасност, него ли напустити отаџбину и своју поро-

дицу у овој несрећи, а не да би остао код свога блага, као што то вели Сипријан Роберт; јер Милош тада, као што ће се касније видети, имађаше само неколико стотина цекина. Турци оставише једно извидничко одељење пред Делиградом, па уђоше са свих страна у Србију. За три дана они ипак не смедоше продрети у Београд, где беше остао само један полудели човек, по имену Дели-Насто (луди Анастасије). Бојаху се неке замке, не могући веровати, да би Срби могли напустити, без једне пушке, тако знатну тврђаву и која је у стању дати моћан отпор.

Турска војска, састављена од осамдесет и пет до деведесет и пет хиљада људи, сасредсреди се у Београду. Чим стиже велики везир Куршид, затражи сместа од Аустрије да изда Кара-Ђорђа и остале старешине, претећи да ће напасти Угарску, ако би му се овај захтев одбио. У томе бејаше само изговор за рат; јер, као што је већ речено, прекрет у корист Наполеонову био је углављен у споразуму с Портом још од почетка прошле године, на чему је нарочито радио тадашњи француски посланик у Цариграду. Велики везир, присталица Француске и велики обожавалац Наполеонов, предузе с аустријским властима напрасит и заповеднички тон, који доста јасно обележаваше његове смерове. Пошто му животне намирнице почеше недостајати, тврдио је да му је то Аустрија дужна набавити, претећи, у случају одрицања, да ће сâм по њих доћи у Беч; шта више терао је са својим изискивањем дотле, да је хтео забранити звоњење звона у *Земуну*, пошто, по његову мишљењу, ово је значило саблажњавати верне мусломане и узнемиривати њега у јутарњем сну. Све беше спремно да се пређе преко *Саве*. Војска је говорила једино о пљачци, о отимању лепих робиња у скороме походу, када глас о битци код Липиске, коју је Наполеон изгубио, учини крај смеровима и неуљудности великога везира. Турци помислише најпре

да је овај глас измишљен, да би се они омéли да не пређу у Угарску. Али кад *Куршид*-паша не могаше више у то сумњати, умири се, па, да би добио животних намирница, пређе од претња̂ на молбе. Оскудевајући у новцу, да би дошао до зајма притече он узалуд трговцима и влади аустријској, који му их или не хоћаху или не могаху набавити.

На̂скоро глад поче пустошити по војсци, која се започе растурати изнурена оскудицама а десеткована болестима, које су произишле од јесењих киша. Крећући се за Цариград, везир остави Сулејман-пашу за управника Србије: наскоро се појави раздор међу пашама и турским старешинама, тако да је као што је онако добро предвиђао Кара-Ђорђе у своме плану, који се узалуд упињао натурити, отоманска војска могла бити лако уништена. Пошто би Србија била спасена, конгрес Светога Савеза без сумње би лако с успехом уредио њезин политички положај. Те тако, Младенове плетке, слабост Кара-Ђорђева, а нарочито његов одлазак доведоше ову катастрофу, која, након десетогодишње борбе, достојне боље судбине, наново сави Србију под јарам отомански.

Овај први устанак Срба, који је прошао по готову неопажен зато, што је свет тада био заузет највећим догађајима, нарочито њихов одважни напор у 1813, имали су на судбину Европе већега утицаја, него што би се то могло мислити у први мах. Доиста, без њихова отпора, Порта би, због свога савеза с Наполеоном, објавила рат Аустрији, чије границе беху потпуно без војске. Турска војска, која се беше одупирала Русима у прошломе рату, увећала би своје редове свакојаким људма, жуднима плена, па би јурнула на Угарску, где Аустрија имађаше само око десет хиљада људи да јој противстави. Да би заклонила своју престоницу и одвратила ужаснији бич но што су француска завојевања, Аустрија би се без сумње одцепила од Русије и Пру-

ске, или би бар морала одстранити један део своје војске да противстане Турцима, и Наполеон можда не би изгубио битку код Липиске; ко зна да ли судба света не би тиме била другојача. Источњачка куга, која сатираше мусломанску војску, распрострла би се по Угарској, па би и са своје стране допринела томе исходу. Остављам надлежнијим људма бригу да суде о овом питању. Изгледа међу тим, да је Аустрија оценила то невољно суделовање Срба противу Француске и да је хтела засведочити им своју захвалност понашањем својим према старешинама несрећнога овог народа, избеглим на њезино земљиште. Ма шта да кажу они који мало воле Аустрију, ова се сила показала ако не великодушна а оно бар сажаљива наспрам српских старешина за време првога и другога устанка, нарочито у катастрофи од 1815. Ако јој политички обзири не допуштаху да им отворено даде потпоре и заштите, и заповедаху јој шта више да се показује непријатељска, ипак је изван сумње да је њихова ствар имала за се личну наклоност цесареву, који потпуно признаваше њезину праведност. Он осећаше да се Срби не беху подигли да одреку власт законитоме господару, већ једино у намери да се спасу свирепства бунтовничких разбојника који су се били одметнули од свога властитог господара. У почетку устанка, кад су се Срби сами борили противу дахија, аустријска влада привидно чуваше неутралност; али власти, по њезиним наредбама, затвараху очи пред потпорама, што устаници добијаху од својих пријатеља из *Срема* (Sirmium) и Баната, а које би оне могле лако задржати. Опсађени у Београду, Турци оскудеваху у животним намирницама. Оне им допуштаху да их купе у Земуну, колико је потребовало само за један дан, а допуштаху српским чамцима да дођу и поробе их, па и у водама што припадају царевини; Срби идоше шта више дотле, да утврдише једну батерију противу

београдске тврђаве, на великом острву дунавском (Kriegs-Insel), што припада Аустријанцима, који изгледаше да неће да их одатле изгоне, доли у тренутку, када не имађаху више потребе да ту остану. Без помоћи, коју добијаху с аустријскога земљишта, било би им немогућно опростити се дахија. Оскудеваху у оружју: они га, истина, узимаху од Турака, који падаху под њиховим ударцима, а примаху га шта више и од спахија, дахијских непријатеља; али би им и оно било недовољно. Опкољени од Турака, одакле би они за време рата могли црпсти потребне ствари, ако не у Аустрији, нарочито пре свога савеза с Русима?

Након Букурешког Уговора, у 1813, понашање Аустрије наспрам бегунаца, ма да су удаљени били од границе Србије, било је племенито. Њене угарске границе беху без војске, она се међу тим изложи опасности рата пре, но да проневери гостопримство, предајући их у руке великоме везиру. Истина је да је она појмила да њихово издавање не би спречило извршење смера, углављенога у Цариграду између Француске и Турске, да је Наполеон био победилац код Липиске, и да би, у том случају, чувајући српске старешине, она очувала за се моћне помагаче противу Турака. И управо, можда у тој намери, уместо да их само удаљи од српских граница, даде затворити Кара-Ђорђа и остале старешине од утицаја у тврђаву Петроварадинску, за тим у ону у Грацу, одакле касније изидоше, после захтева, које је у том погледу учинио цар Александар.[10]

---

[10] Ваља признати да више аустријске пограничне власти, а нарочито заповедник ђенерал у Петроварадину, очарани при погледу на благо и богато оружје српских бегунаца, почеше и саме да их киње на сваковрсне начине, и да им га под различитим изговорима, у велико изнуђавају. Али је влада, извештена жалбама српских старешина, казнила оштро ову грабљивост и ово нарушавање законâ гостопримства. Заповедник Петроварадина би збачен и одаслан у једну тврђаву, макар да се извињавао, по казивању једне особе што се држи као добро обавештена, говорећи да се покоравао тајним наредбама посланима озго. Ја о овоме не могу ништа поуздано тврдити.

ГЛАВА ДРУГА

I

Крај устанку учини стидно бегство Кара-Ђорђево, чијем примеру је следовала већина српских старешина, изузевши војводе Милоша Обреновића и неколико других од мањега утицаја, те тако је народ остављен поново на милост и немилост Турцима. Они, који не беху пребегли на аустријско земљиште, било с тога што су се мало ослањали на турску великодушност, било да су се плашили насиља̂ због преступа̂ којима су се огрешили о мусломане, било пак због тога што је њихово име било у неколико разглашено, побегоше оружани у шуме, где се прикупише у хајдучке четице. Остатак народа изјави своју покорност. Милош Обреновић, већ војвода ужички, остаде у земљи, и поред савета већине старешина, својих старих ратних другова, а нарочито свога присног пријатеља војводе Јакова Ненадовића, најсилнијега после Кара-Ђорђа. Он није хтео допустити да се народ лиши још јединога вођа што му остајаше. Он имађаше још неколико стотина оружаних људи у тврђави ужичкој. С њима заједно он је имао више наде да ће се с непријатељем доћи до каквог споразума, или бар да ће се умрети с оружјем у руци, него ли да ће бити могућно давати дугога отпора одвећ великим силама. Г. Сипријан Роберт,[1] који се

---

[1] Види његов спис под натписом: *Les Slaves de la Turquie*. 1. св. Повесница Милошева.

јавља као опадач Милошев, по наговору његових непријатеља, вели у својој повесници или боље рећи у свом памфлету, да ужички војвода не хте бегати да не би напустио своје благо. Лако је оборити ову клевету, као и многе друге, којима његова књига кипти. Сви Срби и списатељи веле или су писали да, у 1810, Кара-Ђорђе опљачка Милошу највећи део његова имања, и да сведе његово војводство на врло ограничен обим, да би га казнио због његова учешћа у завери, коју Миленко, Добрњац и више других сковаше да би ограничили његову власт и изагнали из Сената Младена и Југовића. С друге стране зар му не би лакше било да пренесе у Аустрију своје назови-благо, као што су чинили Кара-Ђорђе, Младен, Јаков Ненадовић и сви остали бегунци, или да га прикрије, пре но да се с њим изложи грабежу Турака. За време катастрофе од 1813 он имађаше као целу имовину само неколико стотина цекина, оружје и коње према својему звању.

Милош је рођен у 1780, првога дана великог поста, у селу Добрињи, у ужичкој нахији, од Теодора Михаиловића и Вишње, удове из првога брака с Обреном, с којим је имала два сина, Милана и Јакова, и једну кћер, Стану. До 1804, као што је речено, Срби повучени у шуме и на планине, бејаху се склонили од градова и занимаху се земљорадњом, изузимајући неколицину, који се одаваху трговини с марвом. Као год и сви његови сународници, тако је и Тодор обделавао своје земље, али не као слуга, као што га представља Сипријан Роберт. У Србији сваки земљорадник, плаћајући својему спахији десетке и друге намете, имађаше права да држи толико земљишта, колико га могаше обделавати са својом породицом. Да би човек био власником земље довољно беше раскрчити по шумама земљиште, што се желело обратити у њиве или у ливаде. У осталом, да је баш Тодор био и слуга, овај положај би само још већма

узвисио његова сина Милоша. У колико је степеница са које се полази нижа, у толико више треба крепости и дара за пењање. Онај који се узвисио својим одликама, не црвени због својега порекла.

Након смрти Тодорове Милош оста сироче у раним годинама заједно са своја два млађа брата из другога брака Јованом и Јевремом; одвећ млад да обделава земљу, би он принуђен да ступи у службу као чобанин. Као такав пратио је више пута трговце, који су ишли да продаду своју марву у Задар, у Далмацији. До 1839 ово су биле једине прилике, што му се указаше да отиде из свога завичаја, да походи, као што веле Срби у својој простодушности, *уређено крштено царство.* За то време, Милан, његов брат по мајци, пошто је побољшао свој положај и отпочео трговину свињама, узе га к себи у паланку Брусницу; заједно проживеше до 1804.

Пошто те године устанак постаде општи, Милан Обреновић користова се као и све друге старешине утицајем, што му даваху код његових сународника његова крепост, његова имућност[2] и његови природни дарови. Својом властитом важношћу узвиси се он до *старешине* нахије рудничке, за тим оне *ужичке* и *пожешке*, па начини Милоша својим ђенералом или *војводом.* Те отада Милош, из захвалности наспрам својега брата и у спомен њихова крвна сродства, назва се, као и његова два млађа брата, Обреновићем, сином Обрена, не одричући се имена својега оца, као што то сведоче сва јавна акта где је он потписан под именом Милоша *Теодоровића-Обреновића.*

Млади војвода наскоро даде доказа о вештини, окретности и одважности у рату тако, да се његов брат Милан, који бејаше миробубивије природе, ослони по готову са свим на њега у свему, што се

---

[2] Србин, који имађаше у том добу неколико стотина цекина, сматраше се као богат; онај који их имађаше хиљаду, као врло богат.

тицало војних послова, задржавајући за себе грађанску и судску управу у својим нахијама.

У 1807, при опсади Ужица, на челу својих људи, јуришајући на један турски опкоп, паде он тако тешко рањен да су га држали за мртва. Хитац га згоди изнад леве сисе, па му проби груди. У том тренутку, у целој српској војсци налажаху се само један или два хирурга. Дуго се очајавало о животу његову. Након дванаест седмица, без вештачке помоћи, захваљујући непрестаној бризи своје младе супруге и младачкој снази, излечи се он потпунце од гнојнице, што се сама од себе отвори и коју рана беше проузроковала у грудноме кошу. Након овог несрећног случаја, његов му брат Милан уступи тврђаву, заједно с правосуђем у тој нахији.

Народна Скупштина, држана у 1810, после Милана у главни руски стан у Букурешт. Милош предузе управу над осталим нахијама. Већ је речено, на који је начин Кара-Ђорђе успео да се опрости Милана и да себи обезбеди неограничену власт. Ослабио беше старешине, у које није био поуздан, поделивши њихову власт на више малих војводстава, независних једна од других, и која је готово сва поделио међу своје удворице.

Милош, којем након скупштине од 1811 беше остала трећина нахије рудничке и који је био изгубио својега брата, јамачно није био присталица диктаторова. Као што смо то већ казали, ступи он у заверу скована од Миленка, Добрњца, Јакова Ненадовића и осталих старешина, у циљу да изагна из Савета Младена и Југовића и да ограничи, често несносну, власт Кара-Ђорђеву. Он написа писмо завереницима, у којем им обећаваше помоћ од 200 одважних људи, па им саветоваше да остану постојани у својим смеровима. Писмо дође у Београд у тренутку када, пошто ударац промаши, Миленко и Добрњац одлажаху у изгнанство. Ово писмо паде у

руке Младену. Милош би затворен и доведен у Београд да му се суди. Његови пријатељи саветоваху му да пoрече учествовање, о којем је писмо сведочило, па да баци кривицу на свога писара Димитрија Ђорђевића, да га је он писао по његову незнању. Он одби као недостојно ово мрско средство за одбрану, па признаде да је писмо било писано по његовој заповести. И поред овога признања, Кара-Ђорђе га не смеде осудити, толико велики беху: његов глас, његов утицај, а наваљивања с молбама више старешина у његову корист; нарочито она Антонија Пљакића, зета „вождовог."

Након неколико дана тамновања и после новчане глобе, што га лиши већине његових блага, стечених по цену крви његове, Милош би враћен у своју војводину, пошто је обећао да неће више ступати ни у какву заверу противу владе Кара-Ђорђеве, већ да ће у будуће бити веран и покоран. Он одржа реч, па настави као и пређе, давати доказа храбрости и преданости наспрам опште ствари. Он се одликоваше међу најхрабријима.

Ами Буе тврди да неки приписују смрт Кара-Ђорђеву његовим размирицама с Милошем у 1811. Они, који познају Милоша, па шта више и сами његови непријатељи, знаду да је његово срце неподобно гајити пакост. Да је он имао ове мáне, остао би на власти; они, којима је тако често опраштао, не би могли успети да му је отму. Живахан и нагао у тренутку, време је у њему лако изглађивало примљене увреде.

У 1813 он би послат са својом војском на Дрину, у одељење под заповедништвом кнеза Симе Марковића који му, по паду Лешнице и Лознице, нареди да отиде са 2000 одабраних пешака на брдо Китог (Kitok) у извидницу. Одатле отиде на Равањ у помоћ Сими *Прекодринцу*, где му се придружише Матија Ненадовић и Стојан Чупић, који тако исто дођоше

у помоћ Прекодринцу и у одбрану утврђеног војног стана на Равњу. Овај поход није био срећан. Након седамдесет дана непрестаних бораба, страшнијих но на свима другим тачкама, па пошто су у свачему оскудевали, а кнез Сима се не постара да им помогне, Срби, оставивши опустошени Равањ, бише принуђени разбећи се. Једва се Милош могао спасти пешице са својим писаром Димитријем.

Стигавши у српски војни стан у Засавицу, у шабачкој равници, Милош горко пребаци кнезу Сими напуштање, у којем је био оставио Хришћане на Равњу, као и то што није хтео отићи на Дрину, одакле би могао спречити Турке да не продру у равнице шабачке. Позван од Матије Ненадовића да одмерава речи према њиховом општем старешини, који ма да је заслуживао ове прекоре, ипак је могао казнити га за његову непослушност, Милош одговори: „Зар не видиш да је све изгубљено, и да ја на жалост више нећу имати пред ким да одговарам за своја дела!“ И доиста, све је било изгубљено, а Милош то беше одавна предвидео.

Пошто глас о бегству Кара-Ђорђеву и преласку Турака преко Мораве стиже у шабачки стан, војводе што се ту налажаху једногласно изабраше Милоша да брани Београд са две хиљаде одабраних људи, пре него што Турци у њега приспеше. Али, док је чинио припреме, сазнаде се да Смедерево и Београд, напуштени од Срба, беху у власти непријатеља, који се одатле бејаше раширио по земљи, где је чинио свакојаке иступе. На тај глас војни стан у Шапцу растури се, свак мишљаше на своје спасење. Готово све војводе и старешине побегоше на аустријско земљиште, као што је речено. Милош одговори Јакову Ненадовићу, који га натериваше да тако исто учини: „Ја нећу да одлазим из земље: на што би ми био живот у туђини, када бих чуо да су Турци довели у ропство моју земљу, моју стару мајку,

моју жену и децу моју! Боже ме сачувај од тога! Ја одох у своју нахију. Судба народа биће и моја. Доста је људи изгинуло уза ме, делећи са мном судбу; право је да и ја поделим њихову!“

Ова племенита и великодушна осећања далеко су од оних, које Сипријан Роберт придаје Милошу у овој прилици. Његова назови блага су његова стара мајка, његова породица и народ, који он никако не хтеде пристати да напусти.

Са обалâ савских Милош се врати дома у *Брусницу* са својим верним тајником Димитријем и само једним слугом. Он ту остаде неколико дана да би уочио и разумео поступке Турака. У том размаку времена, више бескућника *(бећарâ)*, негда у служби Младеновој, који не хтедоше поћи за њим у Аустрију, дођоше па се придружише Милошу, који им раздели оружје, одећу и раскошне предмете, што их је имао, говорећи им: „Ако ми судбина буде наклона, ја ћу касније с вама стећи других оваквих ствари; у противном случају, оне су ми излишне.“ Живот је Милошев пун оваквих црта племенитости.

Наместивши своју породицу на безбедно место, он отиде с бећарима ка Ужицу, које нађе добро снабдевено животним намирницама и џебаном; он је припремио тврђаву за одбрану, коју мишљаше издржати бар до пролећа. Дознавши да су Турци ушли у *рудничку* нахију, повери он посаду тврђаве своме младоме брату Јеврему, као и кнезу Алекси, а сâм пође на сусрет Турцима. Они беху многобројни, Милош имађаше само мало војске да им противстави. У осталом, на све стране Срби се покораваху, те су били штеђени. На глас о приближавању многобројне непријатељске војске, ужичка се посада разбегла; Милош тада увиде, да је свако одупирање постајало некорисним и дрским. Турци га позваше да се преда, обећавајући му не само потпуну амнестију, већ још и управу над једном нахијом с влашћу по готову

равном оној, коју је имао под Кара-Ђорђем, под погодбом да употреби свој утицај, те да позове народ на предају. Успеси савезничких владалаца противу Француске саветоваху Порти ову обазривост према Србима, као и то да се придржава Букурешког Мира, из страха да не да̂ Русији нових повода за рат, након закључења европскога мира. Лишен сваке друге наде Милош усвоји понуде Турака. Он се представи с Димитријем ђенералу коњице великога везира, па положи пред његове ноге своје оружје. Али-ага одмах му га врати, осем криве турске сабље, коју хришћански рајетин, по турском закону, није достојан носити, па ни тада, кад би се њоме вешто умео служити. Силом своје власти, Али-ага *Серчесма* (ђенерал коњице) постави Милоша за главнога кнеза *(башкнеза)* рудничке нахије. Његово посредовање приволи Мутапа, Лому и Дринчића, дотадашње војводе, да се тако исто покоре. У Чачку, у Крагујевцу, и свуда у свом пролазу, позиваше он с успехом народ на предају. Дође у Београд с Али-агом, који га представи Сулејман-паши кога је Порта на предлог великога везира већ била именовала заповедником Београда, поставивши га у исто време за управника Србије и давши му степен паше са три ту̑га.

Ово су чињенице које су пратиле Милошево потчињавање Турцима. Ни списатељи ни сувремени Срби не помињу га другаче. Нека они, који Турке познају расуде, да ли би у оваквој прилици Милош могао бити приступачан хладним рачунима политике и таштине, што му их неки опадачи приписују. Милош не знађаше тада побуде и политичке разлоге, који нагоњаху Турке да буду штедљиви и уздржљиви наспрам побеђених; јер то не беше обичан начин поступања код јаничара̂ и дахија, за време њихова господарства. Он је знао колико њихове заклетве према Хришћанима заслужују мало вере, нарочито кад се помисли, да је Сулејман, тадашњи бео-

градски везир, потучен био од Милоша на обалама Дрине, у битци када је добио ра̏ну, од које остаде сакат у руку. Уз то Милошу није било непознато да је Сулејман био Бошњак, те дакле крвни непријатељ Срба. Какву је наду могао он имати у Турке? Све му налагаше дужност да се преда; народ бејаше заморен од рата: требало му се очувати за боље дане, па ставити, у колико му је у власти, своју земљу и своју пòродицу у заштиту од свирепих гоњења. Он устајаше јутром, а није био поуздан да ће лећи вечером, а легаше без уверења да ће се наново пробудити. Од времена своје предаје па до 1819 живео је он од дана до дана. Никада му не дође на ум да ће једнога дана постати владалац своје земље.

II

Представљен Сулејман-паши од Али-аге Серчесме, Милош би добро примљен. Сулејман му очува достојанство рудничкога оборкнеза; уз то га наименова оборкнезом нахија: крагујевачке и пожешке; за тим му поклони дивнога а̏та и па̑р пиштоља, богато окованих сребром. Турски га је заповедник мазио, јер му је требао његов утицај да би потпуно умирио земљу и да би у њој васпоставио своју власт. Да би му поласкао и задобио његово поверење, Сулејман-паша беше углавио с њиме неко сродство, учинивши га својим *посинком*. Ова врста сродства усвајањем, што је у обичају међу јужним Словенима, углављује се између две особе, које су једна другој учиниле или хоће да чине узајамних услуга. Мусломански Бошњаци очували су тај словенски обичај с више других. Ако је тај савез веза што се сматра као по готову исто онако света као и она по крви између два једноверника, она је била мало па и данас је тако јемство, кад се углављује

између Турчина и Хришћанина. Први се не везује с другим, доли кад му је потребно да му овај учини какву услугу; али, када се ова услуга добије, онда савез престаје: мусломанин не би могао дуже бити сродником Хришћанину. Милош врло добро знађаше да Турчин, а нарочито Бошњак, никада не прашта стварну или замишљену увреду, коју би му нанео какав Хришћанин. Сулејман-паша ратовао је десет година противу Срба; Милош га је био потукао, ра̏нио; немогућно је било да је он, поставши везиром, заборавио на освету. Овакво суђење као да је оправдано овом чињеницом: Једнога дана, када се Милош налазио у конаку везирову: „Погледајте, рече Сулејман турским великашима што га окружаваху, с осмехом који не могаше прикрити његов гњев, видите ли овога кнеза, мојега посинка, данас овако послушног и овако скромнога, он ме је некада потукао, довео до крајности и осакатио ми ову руку.“ Милош разумеде да прошлост не беше заборављена.

Након васпостављења турске власти у Србији, паша-заповедник посла своје муселиме у тврђаве и главна места по нахијама, где их је већ било у доба Хаџи-Мустафа-паше. Као што се видело Порта је хтела да се обазриво поступа с рајом. Упуства што их даваше Сулејман-паши беху сва прожета помирљивошћу. Њезина је жеља била да ствари буду васпостављене као што бејаху под Хаџи-Мустафа-пашом, о којем Срби беху очували онако пријатну успомену. Свака нахија требала је дакле имати својега старешину (оборкнеза или баш-кнеза) који би, у споразуму с муселимом, распоређивао и подједнако сакупљао *порез* и *харач*[3] као и остале дажбине, и управљао грађанским и судским пословима.

Да се поступало по овим смеровима, Србија би могла можда уживати благодети дугога мира; али

[3] *Харач*, годишњи данак што раја плаћаше турској влади као намет за опроштени живот.

заповести, султаном издане, опадају у колико се већма удаљују од престонице. Дȉвâн је знао о областима царевим, само по извештајима пашâ. По готову сви управитељи више мотре на своје користи, него ли на користи краја, повереногa њиховој власти. Уз то они знају, својим извештајима, вешто изазвати дȉвâн да изда упуства, потпуно повољна по њихове користољубиве намере; они понекад терају дотле да наводе дȉвâн да мења у том смислу већ постојеће законе. Појмљиво је то наваљивање на врховну власт. Један паша никада не борави више од две или три године у крају, што му је поверен; њега се слабо тиче побољшање овога. Отуд долази да су крајеви под заповешћу наследних пашâ или ајанâ (управитељâ другога реда), или оних с доживотном влашћу, под много бољом управом, те видимо где напредују. Везир не излази никад из главнога места; он познаје крај у ком управља само по извештајима којег љубимца. Овај потчињени, кога такође никаква веза не везује за место, тако исто је неверан својим дужностима према управитељу, нарочито кад је реч само о Хришћанима, као што је и сâм управитељ наспрам врховног господара у царевини. Жудња за богатством прва је и главна побуда за све њихове радње.

Неублажива мржња влада између Срба и босанских мусломана: Сулејман-паша и његова околина бејаху међу тим Бошњаци.

Ма да су ова племена, заједничкога језика и порекла, задуго сачињавала само једну народност, под управом једнога и истога владаоца, ипак Срби не би могли заборавити, да је пораз Бошњакâ, под заповедништвом њихова бана, био узроком пропасти у Битци Косовској, која их лиши њихове самосталности. Народне их песме непрестано подсећају на ову успомену. После пâда Српскога Царства већина Бошњака, напустивши хришћанство ради вере Му-

хамедове, увећали су ову одвратност, која довођаше своје порекло из покрајинске суревњивости и општинских сукоба. Бошњацима се чини да гледају у својој хришћанској браћи вечите сведоке својега отпадништва од прадедовске вере; те румене од стида, кад их Османлије подсете на њихово заједничко порекло са Србима.

Ако је Порта збиља имала намеру да умири Србију након десет година буне, онда је она учинила озбиљну погрешку, давши је на управу једном бошњачком паши. Беше очевидно да ће Сулејман-паша саставити своју пратњу и своју војску од људи из својега краја. Ово предвиђање могло је бити у толико лакше за дѝвâн, што су јаничари и дахије, који својим кињењем према Хришћанима бејаху узрок устанку, били по готову сви Бошњаци.

У прва времена своје управе Сулејман-паша био је пун обазривости наспрам Хришћанâ, било да је о томе добио изречну заповест од Порте, било да му је то налагала успомена на храброст, о чем су Срби дали доказа за време последњих ратова. Уз то се он можда још надао да ће ова привидна благост примамити на своја огњишта и оне, који се беху разбегли по шумама и по планинама. Пре него што ће рад започети, паша и његови помоћници саветовали су се с баш-кнезовима и виђенијим Србима; данци беху лаки и правични; не беше по готову кулукâ; војска, распоређена по земљи, беше малобројна; прошлост изгледаше заборављена; исељеници и изгнаници враћаху се домовима; мало по мало трагови турскога нашашћа изглађиваху се; Хришћани се предаваху као у време Хаџи-Мустафе обрађивању својих земаља и подизању стоке; једном речи све обећаваше будућност, ако не потпуно срећну а оно бар тиху и сношљиву.

С пашом-Бошњаком Сулејманова карактера, овај мир није могао бити дугога века. Читава поворка срод-

ника и љубимаца новога управитеља дође из *Херцеговине*, његове постојбине, те навали на земљу. Спахије и остали Турци, које су Хришћани били изагнали наскоро поново заузеше своје негдашње феуде и своја добра.

Кад се Срби беху учинили господарима земље, присилили су били више Турака да се покрсте, а обратили у ропство шта више и оне, што су њих у њему одавна држали. Побеђени не могаху заборавити добивене увреде, нити подносити презрење, којим их остали мусломани обасипаху због њихова отпадништва. Да би били више за извињење у очима својих једноверника, претериваху они у жалбама о мучењима, патњама, неправдама, којима су их Хришћани подвргавали да би их принудили напустити њихову веру: ова причања натериваху на узајамну мржњу.

Сулејман-паша налажаше на тај начин у својој околини подстрекача на освету и насиље, на која већ бејаше и онако склон. С друге стране његов се карактер не могаше приклонити начину управе, налаганом од Порте, која му је сметала обогатити се по својој вољи, натурајући на народ незаконите намете и самовољне глобе. Сем тога његова пратња растијаше свакога дана: многобројни његови сродници имађаху потребе у звањима и новцу; да би им их дао, умножи он војску по тврђавама и паланкама; па понекад иђаше дотле да је исто звање давао по двојици. Војска његова бејаше састављена јединствено од Турака из Босне. Муселими и остали пашини чиновници, расејани по пашалуку, бејаху такође Бошњаци, пашини сродници, или Турци, изагнани из Србије за време устанка. Под најразличитијим изговорима Сулејман постављаше свакога дана изасланике *(тефтише)* који похађаху нахије и тврђаве, па изнуђаваху у својем пролазу тешке намете под видом дарова. Надзорници *(сердари)* разилажаху се такође по земљи с привидном задаћом да мотре на

јавни поредак, али у самој ствари да на хиљаду начина изнуђавају новац од Срба. Сви ови људи, и војска и официри, и изасланици и надзорници, живели су на рачун ове јадне земље, кроз коју су свакодневно крстарили.

Принуђени да снабдевају градове својом храном, сељаци су били изложени сваковрсним преварама и рђавим поступцима. Шта више често су их мамили у куће где су их клали и давили. Корили су свакога Србина због његовог личног држања за време устанка. Турчин је себи присвајао право да опљачка Хришћанину његово рухо, када оно беше од неке вредности, под нарочитим изговором, да је оно било уграбљено из ковчега, из његова дома, или да је припадало некоме од његових сродника.

Добивши из Цариграда заповест да поправи београдску тврђаву, Сулејман је једва дочекао ову прилику да би мучио Хришћане и од њих извлачио користи. Он заповеди Србима да су му дужни давати потребне кулуке. Источњачка куга пустошила је тада Београд. Понеки између Хришћана претпоставили су платити скупом ценом ослобођавање од ових кулука, да би од тога избегли и спасли се од рђавих поступака које су предвиђали. Сиротиња натера остале да се лично подвргну овоме робовању, у коме су многи између њих нашли смрт.

Куга, рђави поступци, оскудица у храни десетковаху их свакога дана. И узалуд су кнезови, а нарочито Милош, чинили приговоре оваквом поступању; на то се не обрати никаква пажња; напротив, с дана на дан гоњења се увећаваху. Не беху то више само сердари, тефтиши, муселими, који у свакој прилици исисаваху и мучаху Србе; сваки и најнезнатнији Турчин присвајаше себи право да тако ради према Хришћанину. Све што им бејаше у вољи, постајаше пленом њиховим. Ако би нашли рухо боље од свога, натериваху они његовога власника да га с њима раз-

мени. Ако је Хришћанин носио чакшире од чохе, они би му их отимали, јер по мишљењу Турака, а нарочито Бошњака̂, раја треба да носи само грубо сукно и сукно за вреће. Ишло се шта више дотле да су им свлачене вунене чарапе и појасеви око паса,[4] јер неверни ђаур треба да ходи босих ногу; а пошто му је оружје било забрањено, то му ни силави нису требали. Срби, који су радили на тврђави у Београду, имали су сада на себи само рите.

III

Пошто су уживали десет година независност, Срби се не могоше привићи на овај нагли прелаз из једне умерене владе у сурово угњетавање.

Предрасуда по којој су Турци непобедни и по којој их пушка не бије одржавала се кроз читава четири столећа, те им је допуштала да дају слободнога маха свима својим страстима; али ова празноверица беше већ пропала. Већ од 1788 Срби су увидели да су њихови хитци добро погађали, па шта више боље него мусломански; да се у њиховим рукама сабље нису о њих тупиле: они се с тога нађаху да ће се наскоро у томе поново огледати.

У јесен 1814 борба се започе између Турака *Латиф-аге*, пожешкога муселима, који се, да би умакао од куге, повукао био у манастир Трнаву, и неколиких Срба, међу којима беше један брат *Хаџи-Проданов*, сенички војвода, и старешина (игуман) манастира, звани *Пајсије.* Латиф-ага беше одсутан; његови људи бише заробљени од Срба, који се докопаше свега што је годило њиховој грабљивости, а остатак опљачкаше. Овај безначајни догађај био је предзнак

---

4 Српске су жене чувене са плетења вунених чарапа различних боја и појасева, којима се Источњаци опасују. Ови послови су врло цењени од простога народа у Турској.

и почетак другога устанка. Ова се распра наскоро рашири по нахијама: пожешкој, јагодинској и по једном делу крагујевачке. Пошто је Хаџи-Продан, који се налажаше због извесних послова с Латиф-агом у *Карановцу* (данашњем Краљеву), дознао шта се збило у манастиру Трнави, побеже, па стаде прикупљати српску војску да би покрет раширио и учинио га општим. Свештеник један по имену Сима, одмах би послан ка Милошу, да га позове да подигне нахије: рудничку и ужичку, и да се истави на чело овога устанка, са онако истом влашћу, какву је Кара-Ђорђе имао у прошастом.

Али време и околности беху рђаво изабрани; зима се приближаваше; бејаше оскудица у храни, оружју и новцу, а куга још бешњаше. Било се бојати да Срби, у раду на пословима око тврђаве београдске, не буду задржани као таоци, или да не плате животом за буну својих сународника. Исељеници нису могли бити ни од какве помоћи општој ствари; већина између њих не беху се још повратили својим домовима. Места, која су требала служити за уточиште, као у првоме устанку, женама и деци, не беху још нимало припремљена; оставити своје породице по селима, значило је предати их у ропство и оставити их на милост и немилост суровом непријатељу; склонити их по скривеним местима *(збеговима)*, у дубини шумâ, значило је осудити их да помру од зиме на оштром времену. Најпосле, што је чинило још већу забуну било је то, што им је Бечки Конгрес, којему су неколико родољуба поднели били молбу у корист Србије, саветовао мир, докле им он не притече у помоћ. Устанак, у тренутку када им се препоручиваше мир, расрдио би савезнике и дао права Турцима, који Србе представљаху као немиран бунтовнички народ.

Одмеривши све ове околности Милош јасно увиде да буна, која се спремала букнути, не може имати доброга исхода, и да би се народ, кад би је хтео

потпомоћи, изложио недогледним несрећама и очигледној пропасти. Он дакле поручи Хаџи-Продану и осталим устаницима да се махну тога предузећа; посаветова најподозривијима да позову побуњени народ да се врати на своја огњишта, па да се и сами бегством склоне од неизбежне опасности, а од своје стране обећа употребити сав свој утицај код Турака, да би оправдао оне који су имали учешћа у буни, како не би претрпели њене несрећне последице.

У циљу да себи обезбеди код Сулејман-паше могућност да доцније посредује у корист устаникâ, посла он попа Симу да га од његове стране извести о ономе што се догодило, и да га увери о његовој припомоћи зарад умирења земље. И доиста Милош, на челу Срба из рудничке нахије, придружи се *Аким-бегу*, муселиму ове нахије, као и оне пожешке, па пођоше заједно противу устаникâ. Срби, који су га пратили, били су већином оружани батинама и земљорадничким оруђима. Милош им је световао овакво оружје како би показао Турцима, да они немају у својим рукама ничега што би могло послужити за рат, а њиховој побуњеној браћи, да их никако нису хтели гонити у крајност. Свуда куд год је Милош пролазио, представљаше он народу опасности, што би их устанак неминовно навукао на сваку породицу, па га позиваше на мир и покорност. Људима од утицаја објашњаваше разлоге који се противљаху у овим околностима свакоме покушају, па их увераваше да, кад би се указао погодан тренутак, он би био први који би се ставио на чело народа. На тај начин покрет се стишавао без проливања крви.

Хаџи-Продан, који се налажаше у Трнави с малим бројем људи, дознавши да Милош, уместо да узме учешћа у буни, долажаше да је угуши, отиде из тога манастира: ту остави Турке Латиф-агине које је био заробио па побеже. Милош се морао претварати; он дакле пусти у потеру за бегунцима

једну чету Турака измешаних са Србима, с налогом да их похватају и ако је врло добро знао да их она неће моћи достићи, што се доиста и догоди. Али се по несрећи пронађе породица Хаџи-Продановa, скривена на месту где је држала да је у безбедности: она би ухваћена, те Милош присиљен би предати је у руке Турцима, који је потраживаху. Међу члановима те несрећне породице налажаше се снаха Хаџи-Проданова, синовица војводе *Пљакића*, зета Кара-Ђорђевога и приснога пријатеља Милошевог, који је по што по то хтеде спасти ропства. Морао је дакле купити ћутање Турака, који су припомогли њезину хватању, нарочито старешине, који овима заповедаше. Преобуче је у мушко рухо, па је посла тако прерушену у своју властиту породицу, докле се не би указала згодна прилика да је врати њезиноме мужу.

Извештен о овим бунтовничким покушајима, Сулејман-паша заповеди своме *Ћаји* (пашиноме помоћнику) да пође на челу целе турске војске којом је располагао противу бунтовника̂. Ћаја, шурак Сулејманов и паша од два ту̂га, био је још свирепији, ако је то могућно било, и већи непријатељ Хришћана но његов господар, чије потпуно поверење уживаше, и који је био потпуно под његовим утицајем. Дати таковоме човеку задаћу да умири земљу и угуши буну на челу једне војске, значило је заповедити му да разнесе свуда очајање, да исече и доведе у ропство све оне који би се нашли на његову путу. Сем тога Сулејман написа писмо своме посинку Милошу, с пуно ласкања, којим га позва да се придружи његовоме Ћаја-паши, те да заједнички пораде на угушењу буне. Даваше му поштену реч да ће, изузевши Хаџи-Продана и његову браћу, опростити свима онима који би на позив његов положили оружје, или за које би се он заложио.

Милош је већ био стишао буну, када Ћаја-паша стиже у Чачак, где се с њиме удружи. Ту дознаше

да се крагујевачка нахија а нарочито *Гружа* са свим подигла; Милош отиде тамо с Аким-бегом, па приволи устанике да положе оружје. Њему се предадоше петорица између првих подстрекача, међу којима је био Вучић из Вучковице. Сутра-дан Милош с две хиљаде Срба и једно стотину Турака нападе на ѳко̂ у Книћу, у ком се беше ушанчило од прилике две стотине људи, последњи остатак буне. Бејаше наредио оним својим људма, који имађаху ватрено оружје, да пуцају у ваздух, како би поштедели крв браће своје, па поручи испод руке опсађенима да се немају ничега бојати, да се чврсто држе до вечера, па да се вечером нечујно разбегну, како би се сматрало да он то није никако опазио. Тако су се ствари збиле. Појмивши да нема више наде на успех, пошто им Милош беше противан, устаници се склонише свак на своју страну. Те тако се сврши тај покушај, познат у Србији под именом *Хаџи-Продановe Буне.*

Непријатељи и клеветници Милошеви приписују му поглавиту кривицу у понашању, које је имао у овим несрећним околностима. Сипријан Роберт, који се прави њиховим органом, оптужује га не улазећи ни у какву појединост, да се истакао као противник својима једино с тога да се додвори Турцима; шта више да је продао крв својих сународника, у двоструком циљу да се обогати и да се опрости супарника, подобних да се противе власти, за којом је он жудео.

Изложисмо побуде које Милоша приволеше да не узме учешћа у устанку. Његово кратко трајање и кобни његов исход довољно доказују, да се не беше преварио. Можда ће нам се рећи, да овај неуспех мора бити приписиван у исти мах и Милошеву одбијању и његову суделовању с непријатељима. Они који би истицали ове оптужбе показивали би да нису никада познавали у каквом се положају налазила тада

ова земља. Блискост зиме бејаше довољна да се изјалови сваки покушај устанка, не рачунајући остале препоне. Големе шуме и планине којима овај предео изобилује сачињавају његова поглавита одбранбена средства и служе као уточиште у случају несреће. Али, без потребних припрема, ове шуме и ове планине нису за боравњење нити се могу држати зими; и управо због тога онај део народа што станује по обалама Дунава и Саве, лишен уточиштâ у које би безбедно сместио своје породице, не би могао узети учешћа у буни. Пре него што би се упустило у слично предузеће, требаше сем тога обезбедити се на аустријскоме земљишту поузданим повереницима ради снабдевања оружјем и ратном муницијом. Између толиких српских родољуба, избеглих дуж обале Дунава у Угарску, нико се не постара притећи у помоћ овом покушају за устанак, а то с тога што им изгледаше да нема никаква изгледа на успех. У тој прилици Милош спасе Србију. Колико ли би се крви просуло и колико ли би се жена и деце нашли изложени на робовским тржиштима, у базарима турским, да није било његове мудрости!

Буна беше стишана по готову без пролевања крви, посредовањем Милошевим. Послушан и миран, народ је носио у чачански војни стан храну и све што бејаше потребно Турцима. Као и његова браћа Хаџи-Продан се беше склонио у Темишварски Банат. Мислило се да ту неће бити никаквога отпора, и да ће се, по обећању Сулејман-паше Милошу, помиловати они који су се били покорили. Али Ћаја-паша, под изговором да их чува као таоце до коначног умирења земље, даде затворити и оковати у Чачку, Крагујевцу и Јагодини све оне, који му бише означени као подстрекачи или виновници буне, и поред молаба Милошевих, који се узалуд ватрено позиваше на обећање опроштаја, дато од стране Сулејман-паше. Ћаја се не одазва његовим молбама; па ипак му обећа

да ће, осем неколико новчаних глоба, а можда и неколико телесних казни, живот заробљеникâ бити поштеђен. Наваљивањем својим и жртвовањем знатних свота новаца Милош је успео ослободити Вучића и још њих четворицу, који се беху предали у његове руке уочи сукоба код Кнића. Те тако ових пет вођа бише поштеђени од судбе, којој су остали заробљеници морали подлећи. Касније ће се видети каква је била захвалност Вучићева према ономе, који му живот бејаше спасао. Пред полазак из Београда Ћаја бејаше обећао својим војницима велику пљачку у новцу и робовима. Па и ако његова војска није имала прилике тући се, ипак је он хтео, да би одржао реч, пустити их да опљачкају бар гружански крај, који је био најистакнутији у овом покрету. Својим молбама и својим претњама о новом устанку Милош успе одвратити га од овога смера. Ћаја-паша се поврати у Београд водећи са собом сто петнаест виђених људи, окованих једне за друге као злочинци; они бише бачени у тамницу и након два месеца погубљени, и поред свих супротних обећања и макар да је у земљи био повраћен мир. Њихове главе бише изложене на београдским бедемима као споменик гаднога турскога вероломства. Игуман из Трнаве, где се буна зачела, би набијен на колац са тридесет и шест других жртава. Као да је Сулејман хтео пркосити и вређати Аустрију или боље рећи Србе, њене држављане, који чине највећи део пограничнога становништва ове царевине, и који су природно наклоњени својој браћи у Турској, даде он поређати ове овако на колац понабијане Србе у дугачку врсту поврх бедема, који је окренут према Земуну. Аустријски заповедник показа се гњеван због тога. Он поручи Сулејману, да је његово дивљаштво наспрам Хришћана већ било довољно велико, да је бар требао уздржати се да с тим не ликује пред очима једне хришћанске силе; додајући да ће сâм,

ако он не уклони овај грозни призор са граничне стране аустријске, на томе порадити. Заповедник Београда не сачека другог приговора, већ изабра друго место за позорницу својега варварства.

Овај покушај побуне даде Турцима изговора за нова гоњења. Ревносније истраживаху и свирепије мучаху они оне сироте Хришћане, који су узели учешћа у устанку или који су скривили због некога злочина у победничкоме гњеву. Они који су се били иженили турским женама, или који су имали сношаја̂ с њима, бејаху поубијани и немилостиво понабијани на коље. Најмање сумње даваху места оптужбама, а придаваше се вера најневероватнијим клеветама. Свакога дана Србија беше застрашивана новим погубљењима; нико није био поуздан у свој живот. Придодајте овим свирепостима и неизвесности кињења, што су их нови турски изасланици, који се разилажаху по целој земљи, чинили при одузимању оружја. Они су тврдили да су Срби скрили велику количину овога, па пошто би претресли куће не нашавши тражених предмета, они су мучили ове невољнике, како би их натерали да признаду места, где сумњаху да су их прикрили.

Под изговором тражења оружја, више пута стављане су на муке жене на очи својих мужева, синови на очи својих оцева, како би поглед на њихове муке умањио њихову храброст и принудио их да открију места, где су скрили богатије рухо или новац. За време трајања зиме, од 1814 до 1815, свирепство Сулејманово превазишло је свирепство дахија̂, а ствари су биле доведене дотле, да је положај Срба постао несношљив. Па и са̂м Милош који је учинио био онако видних услуга паши, живљаше у непрестаном немиру, непоуздан у оно што ће му се сутра-дан догодити: истина паша га је био назвао својим посинком, и беше се према њему показао с пуно наклоности; али је он био уверен, да га раније или

доцније, када више не буде потребан и када опасности нестане, ни његове услуге ни утицај његов, неће моћи заштитити од опште судбине свију виђених људи у Србији. Доследно, он је био обазрив; држаше увек код Порте своје људе, који га извештаваху о владиним намерама.

Ова је обазривост била излишна: након мучења толиких злосрећника, који могаху изгледати и криви, Сулејман-паша, збацивши најзад образину, па показавши отворено намеру да се опрости свију Срба од некога утицаја на народ, издајнички погуби *Станоја Главаша*, човека врло уваженога у земљи, који је моћно припомагао да се угуши Хаџи-Продановa Буна. Однесена паши, његова глава би јавно изложена у Београду, где се у том тренутку нахођаше Милош.

Турски један ухода, којега он тајно подржаваше код паше, посаветова му да помишља на своје спасење, јер држаше да ће наскоро доћи ред и на њега. „Глава Главашева, рече му он, није више на његовим раменима, натакнута је на колац на врх бедема; иста судбина чека и твоју.“ — „Одавна је, одговори Милош, моја глава у зобници[5]; ова коју носим није моја: има много година како сам је ја жртвовао.“

Ово грозно погубљење није Милоша ни у колико изненадило; он је био потпуно свестан опасности којој је био непрестанце изложен.

Узалуд је он понављао своје захтеве да отиде из Београда те да иде у средину своје породице: томе су се увек противили. Није знао како би се могло свршити ово ропство: срећом сребролубље пашино беше ненаситије од његова свирепства. Милош од њега бејаше откупио за педесет хиљада гроша

[5] Турци бацају главу погубљенога у зобницу да би је однели до места, где треба да буде изложена. Отуда пословица: *Глава тога и тога није далеко од зобнице.*

шездесет робова, људи̑ и жена̑, што падоше у руке Турцима у последњој побуни. Пошто му је новца недостајало, дао је био признаницу с кратким роком. Скорашњи рок исплате ове признанице послужи за изговор Милошу, те навали да му се допусти изићи из града како би набавио потребну своту. Бојећи се да овај изговор не буде потпуно довољан, намисли поткрепити га још уверљивијим доказом. Оскудевајући у новцу, посла он свога тајника Димитрија да позајми од једнога пријатеља у Земуну две стотине цекина, од којих даде сто педесет Ћаја-паши, те тако доби онако жуђено допуштење. Хтедоше задржати његовог тајника Димитрија, без сумње да би имали у рукама једнога виднијега таоца; али најпосле попустише на његово наваљивање, те тако они могоше заједно отићи.

IV

Након Хаџи-Продановe Буне Милош је био одабрао за уточиште своје породице једну малу склониту долину на Руднику, где је дао саградити простран стан окружен оградом. У то место дође он са својим верним тајником. На овом истом месту беху већ потражили уточишта тројица вођа последње побуне, које Милош беше истргао из руку Ћаја-пашиних. Беху то *Сима Паштрмац*, доцније познат од свију под именом *Амиџе*, *Благоје* из *Кнића* и *Мутап*. Бојазан од Турака и захвалност према Милошу довели их беху к тој породици, одлучене да је бране противу свакога догађаја и до крајности. У томе циљу бејаху се они договорили са другим пријатељима, доведенима у исто такве прилике, и са свим спремнима да се лате оружја противу угњетача отаџбине, ако би се Милош најзад одлучио да се истави на чело новога устанка.

Вративши се својој породици Милош им изјави, да му не остаје други пут за спасење доли да покуша општи устанак; да је у сваком случају више вредило умрети с оружјем у руци, него ли погинути срамно на мукама од руке џелатове.

Одмах му се Паштрмац, Мутап, Благоје, са свима својим пријатељима и присталицама, заклеше на покорност и послушност, па изјавише да су спремни с њиме и за њ умрети.

Они се дају на посао и надахњују духом буне срце свију оних, који знаду бити незадовољни, па спремају оружје и џебану очекујући повољно доба године, пошто зими још не беше крај. Прва брига коју мудрост световаше била је да не пробуде подазрење у Турака; Милош и његови другови учинише се као да се брину о земљорадњи и о гајењу стадâ. И тек ноћу овај старешина шиљаше изасланике у разне нахије и примаше верне у своју кућу ради световања о средствима, да мудро приведу доброме крају своје предузеће.

Пре свега недостајало им је новца. С тога Милош посла свога брата Јеврема да прода џелеп волова у Угарску; а за тим отправи свога тајника Димитрија у рудничку нахију да тамо скупља харач. Он извести српске исељенике, повучене на границама Угарске, о смеровима што се коваху, како би се натраг повратили на први знак. Позва Србе, аустријске поданике, који од срца жељаху ослобођење своје прекодунавске браће, да буду приправни с оружјем, џебаном и потпором сваке врсте чим би могли располагати, па да их кришом отправљају у Србију. Најпосле посла он нова упутства проти Матији Ненадовићу у Беч, да измоли у корист своје отаџбине благонаклоност Светога Савеза. Осем цара Александра, Проту Ненадовића милостиво су примили више пута владаоци и министри, нарочито Фрања Аустријски,

који га често са задовољством примаше на поверљиви разговор.[6]

Доиста доби он од конгреса једно заједничко саопштење, којим се позиваше Порта да са Србима човечније поступа и да се махне начина владавине, који се завршиваше пре тиме да их раздражи но да их потчини. Ово саопштење донесе касније плода, те доведе до поравнања између султана и устаникâ, на основу кога се касније учврстише основи садашњега стања Србије.

Међу тим нестрпљење завереникâ и великога дела народа, који сумњаше у оно што се намишљало, бејаше достигло до врхунца, а услед пашинога тиранства, што с дана на дан постајаше све несносније, букну пожар пре утврђенога времена. На Велики Четвртак Ломо нападе и нагна у бегство, у *Јасеници*, Турке што купљаху данак. У суботу, Јован, брат Милошев, са Симом Паштрмцем и Благојем из Кнића, побише друге који се из исте побуде налажаху у Коњуши, у гружанском крају. Најпосле пошто је Ломо наоружао људе, подобне за борбу у јасеничком крају, пође на Рудник противу гласовитога Токатлића (Tocalitch), највећег непријатеља Хришћанâ а нарочито Милошевог, и једнога од најдивљачнијих Турака који се беху вратили у Србију са Сулејман-пашом. Он је био муселим рудничке нахије; али његова грабљивост, његова свирепства и његове дивље навике беху му навукле мржњу његових потчињених; а Милош, на њихова наваљивања и помоћу новца (оружја којему се ни један Турчин не опире), успео је најпосле да се на његово место постави Аким-бег. И поред свега тога Токатлић се беше повукао на Рудник, сеоце што лежи по готову на

[6] Славни родољуб Димитрије Давидовић који, родом из Срема, обожаваше ипак отаџбину својих предака, пратио га је у овим приликама и служио му као тумач. Он је тај што је засновао у Бечу прву српско-словенску штампарију која се видела у тој земљи, а ту се штампаше и први лист, који је изишао на свет на том језику.

врху планине овога имена, па је утврдио свој стан на готово неприступном месту. Удружен с неколико других разбојника као што је и он био, испуњавао је ужасом околна села. Доследно требаше он да буде једна од првих жртава устанка.

Ломо дође те га смело опсади у његовој тврђавици, где наскоро би принуђен глађу да се преда. Изишавши из својега гнезда Токатлић западе у заседе, па би исечен на комаде са свима својима, изузевши једнога јединога, који успе спасти се, пошто је убио самога Лому.

За време ових догађаја Милош се налажаше у Брусници с Аким-бегом, муселимом рудничке нахије, као што је речено; они бејаху побратими и обавезни заклетвом да се узајамно обавештавају о опасностима, што би им грозиле. Милош га дакле извести о неизбежности устанка; али дознавши да је овај букнуо пре времена, навали он на муселима да отпутује, па га са̂м испрати до града Ужица, где још не бејаше опасности.

Види се да је Милош, кога би његови непријатељи хтели представити као тиранина без начела̂, вазда био веран својој речи, шта више и према непријатељима. Ова одлика придоби му пријатеља̂, и дала му је као год и његовој земљи великих користи.

Милош је једнако желео одложити почетак устанка, јер се бојао за свога брата, који се још не беше повратио с границе, камо је отишао да прода своје џелепе. Ово је страховање било основано. Доиста Јеврем би ухваћен на *Остружници*, на први глас о буни. Опљачкан у свему што имађаше би он бачен у нездраву тамницу. У овом несрећном случају Милош је имао да очајава због опасности којима му љубљени брат беше изложен, како зарад њега тако и због губитка знатне своте новаца, драгоцене у овим приликама; јер, као што се зна, тада је имао на расположењу за извођење тако дивовскога предузећа само шест стотина цекина.

И поред његове жеље да одложи напад, ови сукоби с Турцима принудише Милоша да подигне пре одређенога времена стег устанка. У недељу на Цвети 1815 отиде он рано ка цркви Таковској, где су се били побринули да се прикупи мноштво народа: ту се расправљало с кметовима о стању ствари и о одлукама које је требало донети. Једногласно се закључи да се треба листом подићи и огласити очајну војну народним угњетачима. Значајно је да најстарији кметови по годинама и служби, који су се досле увек показивали били противнима свакој буни, бише први који предлагаху и оглашиваху, да је опирање до крајности једино средство за спасење. Народ, сакупљен у Такову, замоли једнодушно Милоша да му се стави на чело и да га никако не напушта. Он се прими, али под погодбом да ће му се сви покоравати у распоредима које ће он предузети зарад опште ствари; да ће свак заборавити своје личне размирице, и да ће они здружити своје силе противу непријатеља отаџбине. Скупа се заклеше да ће своје воље стопити у његову. Милош се врати дома у Црнуће, праћен храбрим људима који хтедоше образовати око њега као неку стражу, као и многобројном гомилом народа. Он се повуче за неколико тренутака у свој дом, за тим изиђе са својим војводским стегом у руци, обучен у своје негдашње рухо и с богатим оружјем за појасом, које је досле држао скривено. Изишавши пред народ, предаде он стег у руке Сими Паштрмцу узвикујући: *Ево мене опет, вашега војводе! рат Турцима.* Ових неколико речи бише примљени одушевљеним усклицима и живим изразима радости. Стег[7] би побијен пред кућом. Под њим се уписа у војску велики број срчаних људи, који се заклеше

[7] Стег војводе Милоша, који послужи као знак другога устанка постао је светом ствари по Србе. То је њихов *labarum*, њихов *palladium*. Као светиња је очуван: указује му се неко богопоштовање, те га показују са извесном побожношћу туђинцима који походе Србију.

да ће га оставити тек кад буду побољшали судбину своје отаџбине.

Докле рудничке долине одјекиваху убојним и веселим усклицима, док се около овога стега слободе, што је требао видети промену судбине Србије и обезбедити њезину будућност, играху убојне и родољубиве игре, Милош отправљаше гласнике свима онима, које беше посветио у своје смерове. Јављаше им шта се мало час догодило, позиваше их да народ оружају и да гоне Турке, који се налажаху разасути по селима. На тај начин их чињаше подозривим код мусломанâ, па натериваше да узму учешћа у устанку и саме оне, који не осећаху воље за то. Ова подстрекавања не бејаху потребна. На први глас о овим догађајима народ је једнодушно устајао на све стране. Закопано оружје излажаше из земље; они који њиме беху обилно снабдевени даваху га онима који у њему оскудеваху. Спремни да се боре до последње крајности, сви чекаху заповести вођа, којега први устаници бејаху иставили на своје чело на скупштини у Такову.

На први глас о устанку Сулејман-паша посла противу устаника једнога бимбашу с неколико стотина Турака и толико исто Срба под Аксентијем, оборкнезом београдске нахије. Он се надао да ће његовим посредовањем постићи онакве исте ресултате какве је постигао био заузимањем Милошевим, у Хаџи-Продановој Буни.

Али Срби, под заповедништвом самога Милоша, дођоше им у сретање близу *Рудоваца*, па након неколиких чаркања, принудише их да се затворе у суседни опкоп. Милош заповеди једноме делу својих људи да их опсаде и да на њих мотре, а он сâм отиде с осталима да врбују нове чете. На дан Ускрса 1815, у манастиру *Моравцима*, што лежи међу нахијама: рудничком, београдском и ваљевском, држала се нова народна скупштина, на којој је он прису-

ствовао, и која је служила на то да распали срца и распростре устанак. Одатле Милош дође у Чачак где су његов брат Јован и Лазар Мутап потукли Турке и затворили их у једну мошеју. Ту сазнаде да је Ћаја, отишавши из Београда с многобројном војском, био пошао усиљеним маршем на Чачак, пошто је ослободио и повео са собом људе бимбашине, затворене у Рудовцима. Одвећ нејак да га заустави, изиде он с неколиким својим људма, па се ограничи да посматра његово кретање, пошто је препоручио своме брату и Мутапу да стегну што већма и да изагнају, ако је могућно Турке, затворене у мошеји; иначе да им предложе предају и да их пусте да иду, па најзад да се и сами повуку пре доласка Ћаја-пашиног, како не би запали између две ватре.

Доиста Ћаја-паша долажаше са десет до дванаест хиљада људи који, тек што уђоше у рудничку нахију, ставише све под пламен и под мач. Тај тако неочекивани напад ули малодушност у народ. Неколико најстаријих кнезова изгубише храброст, па позваше народ да положи оружје. „Свако је опирање, говораху они, немогућно; боље је покорити се но гледати где се одводе у ропство наше жене и наша деца." Поврх све несреће другови Милошеви, сведоци овога првог сукоба с Турцима, напустише га одмах те отидоше да одведу на безбедна места своје породице, али ипак с намером да се у борбу поврате. Милош помисли за тренутак да је ствар изгубљена: у свом очајању он већ помишљаше да смрћу отме своју породицу од победиоца, па да за тим навали на Турке са оно мало верних што му остајаху, одлучан да с њима заједно изгине с оружјем у руци.

Али је једна млада и лепа жена јуначкога срца умела наново улити им по готово несталу храброст. *Љубица*, супруга Милошева, видећи их где се враћају са клонулошћу нацртаном на њиховом лицу, запита их с горким подсмехом, да ли су већ ослобо-

дили отаџбину од Турака. Милош јој исприча жалосне догађаје. „Па зашто, рече она, да не помрете на бојноме пољу! Идите на душмане, срећа је храбрости на руци: повративши се к себи, народ ће следовати вашему примеру, а они што су вас напустили, вратиће се те вам се придружити пошто им већ породице буду у безбедности: наша је ствар одвећ праведна, света је Богородица неће напустити.“ За тим, окренувши се своме мужу, она га замоли да се не брине ни о њој, нити о својој породици. „Ја сам се обезбедила, рече она, да нико од нас не падне жив у руке Турцима.“ И доиста она је заклела под ужасним клетвама Марка Штитарца, кога је Милош оставио да му породицу чува, да закоље и њу, њезине кћери, јетрву и свекрву, кад би видео да су доведени дотле да падну у руке Турцима. Штитарац, о којем ћемо имати касније да говоримо, човек окушане вере и неодољиве одважности, бејаше потпуно подобан да изврши ово тешко и ужасно обећање.

Љубичине речи наново подстакоше храброст, угашену у њиховим срцима, а њезина предсказања се наскоро остварише. И доиста док се Милош и другови његови спремаху да се сами упусте у борбу, придружи им се Петар Добрњац са пет стотина одабраних људи из гружанског краја, и Милић Дринчић са двеста *Црногораца*. Њихове се наде наново подижу; пуни вере у правичност своје ствари, они наново полазе пут Чачка.

Овога пута, као и за време Хаџи-Проданове Буне, Ћаја-паша изабрао беше ову тачку за средиште својих ратних кретања. Ово место, што лежи у срцу Србије, на десној обали Мораве, између нахија: пожешке, јагодинске, рудничке и крагујевачке, у доста пространој равници, олакшаваше развићу свеколике силе његове, бројем веће од оне у Срба; у том положају могаше он сатрти устанике, ако би се усудили да га нападну.

Али Милош не учини ту несмотреност. Придруживши се Јовану и Мутапу, који се при доласку Ћаја-пашином беху ушанчили на левој обали Мораве, утврди он свој војни стан на брежуљку Љубићу, па се ту ушанчи у нади да ће моћи на тај начин спречити Ћају да изашиље одељења која би пустошила и застрашивала земљу, и да у исто време створи Србима поуздану тачку за скупљање.

Доиста Турци осетише сву важност тога положаја, те сутра-дан сместа по доласку Милошеву дођоше те га нападоше; али, макар да радови беху тек отпочети, Срби их јуначки сачекаше, па, после очајне борбе, одбише их с великим губитцима, оставивши смртно рањенога на бојноме пољу пашу *врањскога*, који је, с једним знатним војничким одељењем, отишао био да се придружи Ћаји.

Такви јуриши обнављаху се по готову свакога дана. Али, у размаку времена између битака, Срби, користећи се временом, довршише своја утврђења; њихови успеси непрестано привлачише нова поткрепљења те они бише вазда победиоци.

У том времену Милош би извештен да је велико једно одељење спахија, изишавши из Београда, постројило шанац на Палежу, на левој обали Колубаре, на шест миља од Београда, да би спречили Србе из нахијâ тога града и Ваљева да учествују у устанку. Дознавши у исто време да ће неколико стотина Турака наскоро стићи из Ваљева да појачају војску Ћајину, отправи он противу њих Милића Дринчића, који их сусрете и порази у Дружетићу; за тим, оставивши на Љубићу свога брата Јована, дође он са својим момцима и малим бројем војника на Палеж.

Чим је стигао спреми се да учини јуриш на спахијски опкоп, па поручи онима који ту бејаху затворени да га чекају око два сахата изјутра. Али, поплашени припремама и претњама Милошевим ови не држаше да је паметно сачекати напад; разбе-

гоше се у нереду ноћу, оставивши у свом војничком стану много џебане и оружја, међу којима се налажаше и један топ, чија се тековина учини сад Србима драгоценија од свега осталога плена. Па ипак лакомство на пљачку не спречи их гонити непријатеље, који падоше по готову сви под њиховим ударцима; они који умакоше подавише се у Колубари, или бише поклани од сељака при проласку кроз села. Три стотине бејаху отишли из Београда, а у њ се вратише једва дваестина.

Овај војнички успех имаде највећих последица по ствар устаника; он изагна Турке са целе савске обале од Београда до Шапца; даде храбрости Србима из ове две нахије и оне ваљевске, које се подигоше.

Господари дуж аустријске границе, они могоше снабдети се оружјем и џебаном, у чем оскудеваху, и пуштајући извоз производима своје земље, снабдети се новцем који им бејаше потребан. Велики број исељеника који нису хтели поћи за Кара-Ђорђем у Бесарабију, већ се беше зауставио у Срему и Банату, не очајавајући о судбини отаџбине, могаше се вратити у Србију и придружити се својој браћи.

Користећи се овим успесима Милош остави једно извидничко одељење пред Београдом да спречи непријатељу да не чини испаде по оближњим селима, па дође у Ваљево, где се месни Турци беху утврдили на обалама Колубаре, около једне старе мошеје.

Осем топа заузетога на Палежу, Срби бејаху нашли још један, скривен у шуми, од 1813. Ова два топа улише ново поверење устаницима. Петар *Молер* и Павле *Цукић*, негдашње војводе, исељеници, вративши се у Србију после боја на Палежу, дошли су били пре Милоша у Ваљево; али имајући са собом само мало света, и не смејући мерити се с Турцима, беху се повукли на брдо *Кличевац*. Напротив, тек што је стигао у Ваљево Милош направи један ров и у њему утврди два топа. Изглед ове

ратне направе застраши Турке; они се разбегоше те исте ноћи. Спазивши то, Срби их хтедоше гонити и уништити; Милош се томе успротиви говорећи: „Пожѐлимо им срећан пут; рад бих био видети да се сви наши непријатељи очисте на тај исти начин из Србије.“ Ова умереност учини да су Турци у будуће више волели разбегавати се, него да се боре; те ово учини, и с једне и с друге стране, ову војну мање крвавом, но што је она Кара-Ђорђева, за време трајања које никако се није штедело, те је човечанство морало да сажалева некорисну и одвратну сечу.

Потоњега дана био је на Кличевцу договор између Милоша, Петра Молера и Павла Цукића, у коме после дужега разговора о стању земље Молер стаде питати Милоша овим необичним речима: „Брате, сада када је рат оглашен Турцима, ко ће од нас бити врховни вођ народа?“

„Пре него што о томе станемо претресати, одговори Милош, ваља изагнати Турке; иначе значило би спремати ражањ за зеца у шуми: кад будемо слободни нећемо оскудевати у старешинама; али ако ти је толико стало до једнога господара, онда тај буди ти сâм.“

„Брате, ја то нећу да будем, додаде Молер; али нећу ни то да ти или ко други узмогнете рећи као Кара-Ђорђе: *Господар* сам ја. Поделимо власт на четири равна дêла између нас два, Павла Цукића и мога пашанца, Проте Ненадовића; па као четири брата, независни један од другога, управљајмо потпуно слободно делом који свакоме од нас припадне.

Да је овај предлог усвојен, очевидно би срушио сваку наду на успех; срећом Милош га одбије са свом одлучношћу. На то стиже изненада пређашњи војвода Чупић, те прекиде ову препирку.

Милош се одвоји од својих другара, који не могоше прикрити свога гњева и неповерења према њему. Предстојао је расцеп између ових старешина;

у овом тренутку он би био без сумње кобан. Умереност Милошева успе помирити их, колико то беше могућно.

Па ипак Цукић и Молер непрестано радише да умање власт својега супарника. Видећи да Петар Тврдојевић, стари кнез од велике популарности, употребљава свој утицај ватрено у корист Милошеву, они га, не знам каквим поводом, уплетоше у свађу, у којој кнез Цукић уби овога кнеза. Народ се побуни противу убице и његовог саучесника, које натера да се затворе у једну кућу. Много света отиде ка Милошу вичући: „Хоћемо правду, господару! На твој позив узели смо оружје противу Турака, а ето где нам се хајдуци граде судијама и убијају наше кнезове; Цукић и Молер убили су кнеза Петра Тврдојевића; је ли то учињено по твојој наредби?“

Лепа се прилика указиваше Милошу да се опрости своја два супарника, који изазиваху задевице. На то су га силно нагонили његови интереси и наваљивања његових пријатеља који предвиђаху да му ова два човека, поштеђена и отргнута од народног гњева, који захтеваше њихову смрт, неће доцније остати нимало захвална, већ да ће непрестано плеткарити противу њега. Али размишљајући да би оштрина могла само изазвати неслогу између народа и присталица окривљених, не хтеде доводити у опасност општу ствар зарад личне освете: након тренутног колебања одлучи опростити кривицу Цукићу, те рече народу да је Тврдојевић био убијен по његовој заповести, јер су откривени били тајни споразуми између њега и Турака. Па ипак имаде он муке да увери побуњени народ. Чим га је утишао, врати се на Кличевац да ослободи Цукића и Молера. Те тако, великодушност и љубав према општем добру доведоше Милоша да оклевета старога једног пријатеља у корист двојице супарника, који су хтели да постану његовим најкрвнијим непријатељима.

Пошто је изагнао Турке из Ваљева и стишао узбуну кличевачку, Милош нареди Молеру да мотри на Турке у Соколу и Сребрници, па се врати у Чачак, одлучивши да се огледа с Ћаја-пашом. Ћаја се, као што се сећамо, затворио беше у Чачак са десет до дванаест хиљада људи Бошњака или Албанаца, који су у опште изврсни војници (као нередовна војска), а можда и најбољи у Турској. Они би могли, да су радили с храброшћу, сатрти оно мало људи које Милош оставио беше у ѝколу на Љубићу; али жуднији пљачке него ли славе, и вољнији да муче Хришћане но да их покоре, задовољише се они неколиким незначајним нападима на српски опкоп, па проведоше највећи део својега времена чинећи испаде на Драгачево и Овчар, где су се као обично понашали свирепо.

Пронашавши склониште више хришћанских породица, заробише они велики број робова, од којих већина успе да умакне. Ови су имали да захвале за своје спасење духовнику *Неофиту*, из манастира Никоља, који се, уз припомоћ тројице четворице манастирских слугу, стави у одбрану у јаком положају, одупре се онима који их гоњаху, па пред ноћ преведе робље с оне стране Мораве. Али гомила деце и женâ, који такође беху умакли од Турака другим путем, видећи да их гоне непријатељи и да ће неизбежно пасти у њихове руке, без наде да ће бити потпомогнути, бацише се у реку и ту се подавише, претпостављајући, с храброшћу која није ретка код Срба, смрт ропству. Још и данас се виде гробови ових невољника на обалама Мораве.

Сутра-дан по доласку Милошеву, пошто су Турци наново напали на српске опкопе, и кад се видеше одбијени с великим губитцима, одлучише да га опколе свом својом силом. Док се припремаху на овај јуриш, Срби, наваљивањем Цукића и Николе Луњевице, подигоше нов опкоп, готово на подножју самога бре-

жуљка. Прикупише ту најхрабрије чете, оставивши у горњем опкопу два топа, џебану и нешто војске.

Тек што је овако било распоређено, а Милош опази по необичном кретању у њихову војном стану, да су Турци смишљали неки озбиљнији напад, па се држао спреман да их дочека. Увиде да ће наскоро бити нападнут са више страна у једанпут; с тога и остави Рајића, негдашњега стегоношу Кара-Ђорђевог, да чува горњи, а Петра Добрњца да чува доњи опкоп, па управи оно мало коњице, што имађаше, на сусрет Турцима. А он са̂м с одабраним пешацима сакри се у оближњу шуму, спреман да их нападне с бока, кад се буду сукобили са Србима из двају опкопа.

Турци су тога дана дали доказа̂ о необичној одважности; јер пошто су растурили коњицу која дошла беше да их нападне, одупреше се они војницима, које је Милош предводио, па их одбише ка горњем опкопу. Срби се ту склонише; али, не могући унутра продрети у гомили, бише принуђени чупати коље да себи отворе лакши улазак. Турци који беху уз њих продреше ту с њима. Гоњени одвећ срчано и присиљени да напусте ово уточиште, Срби одатле изидоше с противне стране, па се растурише одмах по оближњој шуми, остављајући непријатељу храну што су је ту сакупили, а што је био за њих још ненакнаднији губитак, и она два једина топа која имађаху.

Ова је борба била сведок једнога догађаја, који заслужује да га повесница забележи на својим листовима. Заповедник опкопа, Рајић, видећи да је све било изгубљено, претпоставља смрт бегству, прилази топовима, управља их противу непријатеља̂, па их последњи пут потпаљује, за тим, јурнувши на њих, обгрљава их у своја наручја; те се од њих одвојио тек пошто је пао мртав.

Са једно стотину срчаних људи што осташе уз њега, Милош се бејаше одважно бранио. Али најпосле би принуђен повући се и са̂м у дубину шуме.

Напуштен од свију својих, једино с архимандритом Мелентијем Павловићем, својим верним пријатељем, упадоше они у шуму, где нађоше један добош, остављен у бегању. Архимандрит га докопа, задобоша збор што је боље могао, те тако успе да наново скупи неколико бегунаца, скривених у суседству. Сишавши заједно ка доњем опкопу, нађоше да су Срби, пошто су га бранили целога дана од нападаја̂ Турака, обузети самртним страхом, побегли у тренутку, када се нападачи, очајавајући да ли ће га заузети, почеше повлачити. Присутност Милошева задржа их, а њихово добро држање учини крај овоме крвавоме дану.

Турци опљачкаше војнички стан Срба, а ноћу пређоше преко Мораве, вукући за собом победнички два топа. Милош тада, са оно мало војника који бејаху уза њ (око две стотине људи), врати се да заузме љубићски опкоп, одакле посла на све стране своје људе са заповешћу, да опет прикупљају војску, како би се могла обновити борба.

За то време пободе он многе кочеве около опкопа, на које даде набити капе и огртаче, да завара Турке о броју својих војника и да на тај начин одврати од себе нове нападе. Али Турци не помишљаху на њих у овоме тренутку; победа коју беху одржали стала их је многих жртава; па и са̂м Ћајапаша би нађен међу мртвима. Сем тога видели су да је нова потпора непрестано стизала у Милошев о̀ко̄. Без вођа̂ који би их водили, умањени бројем, према непријатељу што непрестано растијаше, далеко од помисли да нападну, они су пре намеравали да се повлаче, одступајући на босанско земљиште.

Дознавши за смрт Ћајину, Милошеви људи наново добише храбрости. Једна Хришћанка, допавши као робиња у руке Турцима, беше успела спасти се баш уочи дана када се они мишљаху повући, исприча српскоме вођу да је у непријатељском стану опазила

велико узбуђење. Милош из тога закључи да се спремају или за напад или за повлачење, па се држао спреман за ове две случајности. Потоњега дана у свануће страже спазише да су се Турци дали у бегство. Милош им се натури у за́гон. Турци су са собом вукли цео плен што су га били упљачкали, робове, џебану, пртљаге, па се повлачаху ка Босни, путем западно од Чачка. На малом одстојању бише они сусретнути од неколиких српских чета из Драгачева, посред којих су присиљени били отворити себи пролаз оружаном руком, оставивши велики број робља. Успоравани у ходу због плена, којим беху натоварени, Милош их стиже у селу Ртарима, на подножју брда Јелице, преко којега требаху прећи па да буду безбедни.

Ту увидеше свеколику опасност која им прећаше, па поврх све несреће, и ако су били лишени вођâ, раздор се увуче у њихове редове, кад се требало одлучити шта да се ради. Једни мишљаху да треба да се натраг врате у Београд и да изаберу угодно место за борбу; а други, да је паметније да продуже своје повлачење. Мишљење последњих претеже. Али Милош, који беше у заседи и чекаше, нападе изненада на ове неодлучне чете, које, обеснажене недаћама што већ беху искусиле и непоузданошћу својих одлука, не противставише му никаквога отпора, већ, обузете самртним ужасом, разбегоше се, напустивши топове, оружје, џебану, робље и стада; голем плен за српске војнике, који направише тога дана велику сечу.

Не беху то тада више поносити они мусломани, који гледају ђауре с презрењем; страх их прављаше блесастим. Млади један Милошев слуга, по имену Арсен Андрејевић (умр̂о као саветник и пуковник у 1842, борећи се за Кнеза Михаила), устреми се наоружан само једним ножем у гомилу бегунаца, па им оте младу једну Туркињу, коју са собом одведе.

Мало њих измакоше, а још их изгибе при преласку преко границе, поклани од хајдукâ црногорских и од Херцеговаца, који их гонише од Старог Влаха до Сенице. Најпосле остали потражише уточишта у шумама; када их глад одатле изгоњаше, убијани су по селима и од самих жена. Једва се тридесети део ове, недавно сјајне војске, могао спасти у Босну.

Нико се не мога повратити у Београд да тамо однесе глас о овоме поразу. Те тако ова војска, пошто је била победоносна на Љубићу, би истребљена, а с њоме Сулејман-паша изгуби сваку наду да ће Хришћане силом довести у покорност.

Тога истога дана Милош заповеди да му се преда, под смртном казном, турско робље, заробљено у битци. Он га сакупи на само једно место под чувањем страже, да га Срби не би дирали. Даде негу рâњенима, па поступаше са свима заробљеницима као год и са женама, с много пажње. Сутра-дан ујутру метну он на кола ове рâњенике, жене и децу, праћене од свију здравих заробљеника који иђаху пешице, па их даде одвести до Ужица, где их предаде у руке турском заповеднику, вративши им слободу.

Овај племенити поступак донесе собом своје плодове. Великодушност Милошеву разносили су заробљеници, повраћени у слободу: нарочито је она ганула жене, које отада улучише згоду да прекоревају musломане за њихова свирепства према Хришћанима и за тешко ропство, у којем држаху потчињене своје жене и своје кћери. Куршид-паша, тадашњи управник Босне, чу ову једногласну хвалу у Сеници, где бејаше дошао да се обавести о догађајима, што су се мало час збили. Па и сâм Сулејман-паша би тиме узбуђен и хтеде подражавати томе примеру, у колико за то беше подобан. Јеврем и остали заробљени Срби бише први, који осетише ову промену; тешка њихова тамница би ублажена: битке, које се доцније

догодише биле су мање крваве, у будуће се штедео живот заробљеницима који пређе беху сечени.

Овакво лепо понашање учини добар утисак и у Цариграду. Дѝвâн поче поклањати вере Милошу када тврђаше, да су Срби устали на оружје да се опросте, не испод власти султанове, већ испод јарма његових чиновника који презираху његове владалачке заповести. Оно исто тако свечано поби лажна извешћа отоманских дипломата, који представљаху код европских посланстава у Цариграду Србе као свирепе бунтовнике, пуне презрења према Турцима, нетрпљиве према сваком закону и свакој дисциплини, и који се могаху само држати страхом од смртних казни.[8]

Ова победиочева умереност даваше дакле његовим суровим непријатељима поуке у образованости и говораше у корист народа српског.

Међу тим непријатељства се продужаваху. Шест до седам стотина Турака, утврђених у Крагујевцу, опираху се још непрестано напорима Јована Обреновића, Јована Добраче и архимандрита Мелентија, које је Милош послао био противу њих. Кад сазнаше за смрт Ћаја-пашину, очајавајући да ће се моћи бранити, они напустише своје опкопе, па покушаше да се повуку према Јагодини. Али Срби, који их чекаху у теснацу на Црноме Врху, учинише од њих велики покољ, па растераше оне које не могоше поубијати.

Након овога последњега успеха Милош посла свога брата Јована к Ужицу, да мотри на Турке који се ту беху затворили, и да спречава њихове испаде. Он за тим појача одељење које притешњаваше Карановац; па, праћен остатком војске, упути се ка Пожаревцу, где хиљаду пет стотина делија, оружаних једним топом, заузимаху шест опкопа.

---

[8] По готову, управо овим бојама турски дипломати представљаху Србе, када их европска посланства у Цариграду питаху, какав је то рат што га Порта води у Србији.

Делије бејаху тада најбоља коњица Царевине; бескућници без отаџбине и без породице, њихово добро беху: коњ, оружје, рат. Не испитујући праведност какве ствари, ступаху они у службу онога који им даваше већу плату или обећања на богатији плен. Виђаху се где притичу у сва места Отоманске Царевине, одакле долажаху убојни узвици. У време мира они исто тако пролажаху кроза земљу; тешко селима кроз која би они прошли! они се скупо наплаћиваху за наклоност да се ту зауставе. Чувени отмичари, пошто би до миле воље јели по кућама, којима се натураху, изискиваху они још *диспараси* (лихва на зубе), под изговором да су отупили своје зубе, једући јела што су пред њих изношена. Кад би овце или јагањци били поклани зарад њихове хране, принуђаваху старешину дома да им даде коже или да им плати њихову вредност. Трошили би и подизали све што им беше у вољи, па шта више наплаћиваху и оно што нису могли однети. Хришћански домови беху особито почаствовани њиховим походама. Кад не налажаху прилике да ратују за рачун другога, онда то чињаху за свој: као некада оне чувене чете Светога Ђорђа у Италији, тако они бејаху, колико дивљи и крволочни, толико храбри и ужасни на бојноме пољу.

V

Након ове битке Милош одлучи отићи на Пожаревац да одатле изагна делије, који држаху у послушности нахије: смедеревску и пожаревачку, и не даваху им да узму учешћа у општој ствари. Прошавши кроз Баточину, освоји он и разруши опкоп, чуван од четири стотине Турака, које обезоружане после ван границе, па дође у Пожаревац да јуриши на опкопе, заузете од хиљаду пет стотина делија,

који му, при његову приближају, беху изишли на сусрет.

Срби се невољно тукоше с тако ужасном војском; те с тога, одмах у почетку битке, њихова храброст клону. Они бише нападнути с неодољивом неустрашивошћу: приморани да устукну, они у свом бегству имадоше да претрпе велике губитке. Све је хтело бити наскоро изгубљено кад Милош, са голом сабљом у руци, препречи пролаз бегунцима, вичући ужасним гласом: „Подлаци! куда бежите? Хоћете ли да се спасавате под прегачама својих жена? Ваља победити или умрети. Вратите се у бој; или први који уступи, биће убијен од моје руке.“ Па јурну с коњем на најстрашније место да нападне на вођу делија, довикујући му: „На мегдан ми ходи, делибашо!“ Ове речи, његов претећи изглед, а још више овај пример, улише одважности његовима; они пођоше ватрено за својим старешином у борбу, па принудише непријатеље да навале у своје опкопе, око којих се одмах за тим они сами ушанчише.

Сутра-дан Милош, пошто је дао својима неколико сахата одмора, спреми се да учини јуриш на опкопе. У том циљу поручио је он да у Пожаревац дођу нове чете. Али, пред што ће се упустити у борбу, позва он к себи старешине своје војске, па им представи како треба победити, и то сместа победити. „Што год више будете чекали, рече он, тим ћете се већма имати да бојите дуге опсаде, јер делије, са својим угодним положајем у равници, могу лако бити потпомогнути од оних из Београда и Смедерева, и зато што су им опкопи снабдевени храном и џебаном. Ко зна колико ће времена они моћи продужити одбрану? Док ми стојимо овде, дотле се на границама Босне и Румелије спремају противу наше земље две јаке војске. Треба се дакле опростити ових делија, те поћи што пре тамо, куд нас највеће опасности позивљу грозећи отаџбини нашој. Али, ако

се когод између вас боји за свој живот и неће да се истави на чело својих, те да неустрашиво пркоси опасностима и смрти која нам свима прети, тај нека се каже; допуштам му да се удаљи, како његова малодушност и његов рђави пример не би убијали храброст усред борбе.“

Тек што је изустио ове речи, сви се заклеше, да ће или победити или изгинути. Тада их Милош отпусти с налогом да се припреме за борбу. Када све бејаше приправно, прође он кроз редове, па се својим снажним гласом обрати на њих овим срчаним речма: „Браћо, ваља нам се борити јуначки, онај ко би се усудио уступити, йли побећи, ипак неће избећи смрт, погинуће од моје руке.“

За тим, ставивши се на чело својих момака, они сви скупа јурнуше неустрашиво на опкопе делијâ. Турци издржаше јуриш као људи који се умеју борити; али Срби најзад продреше у један од најважнијих шанчева. Делије се ту бранише очајнички. Они се борише прса у прса с нападачима; бранише земљиште стопу по стопу све дотле док, притешњени бројем и храброшћу Срба, морадоше најзад уступити и напустити коње, оружје и пртљаг, да се спасу у друге шанчеве.

При јуришу на овај опкоп, Милош изгуби свога шурака, Јована Вукомановића, брата Љубичиног, младића од двадесет година, јуначке храбрости и великих нада.

Ових дана виђао се Милош вазда на челу својих у највећем метежу. Он показа толико презрења према смрти, да су му његови пријатељи више пута долазили преклињући га са сузама у очима, да не излаже погибли, заједно са својим животом, судбину отаџбине.

Сутра-дан, усхићени победом и пленом, Срби поискаше да учине одмах јуриш на други шанац. Милош хтеде да овај дан буде намењен одмору, а потоњега дана, пред вече, поведе он своје на непри-

јатеља, кога изагнаше наскоро из другога и из трећега опкопа.

Делијама остајаху дакле само још три утврђења. Прво бејаше важно и јако, друго окружаваше мошеју, а треће хришћанску цркву. Оно око мошеје паде при првоме јуришу. Турци противставише већи отпор у оном око цркве, у који се они затворише, пошто изгубише предња утврђења, па из пушкарницâ, што ту беху направили, осипаху врло живу ватру. Неколико Срба, који беху ископали јарак около цркве да би се заклонили од непријатељске ватре и што више их стегли, остадоше ту преконоћ и сутра-дан не једући, јер ватра из великога опкопа не даваше да се снабдеју храном.[9] Турци покушаше да их одатле изагнају, али бише одбијени с губитцима. То се исто догоди Србима који хтедоше изагнати ове из њихова положаја тако да, након више напада и више наизменичних одбрана, Турци напустише цркву, па се затворише у најважнији опкоп и једини, који још остаде у њиховим рукама.

Али ту, видећи да свако опирање постаје узалудно, заискаше да се предаду. Милош им отправи свога тајника Димитрија, који им предложи безбедност живота, ако положе оружје и сместа се повуку из Србије. Али делије желеше да изиду с војничким почастима. Присиљен временом, Милош није хтео развлачити ове преговоре, већ им допусти задржати оружје, само да оставе топ и џебану, у чем је и сâм имао преку потребу. Под тим погодбама напустише они Србију, те их Димитрије испрати до Ћуприје.

Пошто је учинио све потребне распореде да утврди поредак у пожаревачкој нахији, Милош дође у Карановац, где су Турци, опкољени и свега лишени, наскоро били готови предати се на милост, али лично Милошу. Било да му је ласкао овај знак поверења,

[9] На обећану велику награду, Србин један, презирући сваку опасност, успе донети им једно велико буре ракије.

било да је хтео умилити се своме пријатељу *Адем-паши* из Новога Пазара, којему ове чете припадаху, српски вођ пусти их да се повуку с потпуним ратним почастима. Он им уз то предаде неке дарове за Адем-пашу. Наложи им у исто време да му изложе побуде, што су га присилиле да се лати оружја, па да га замоле од његове стране да не куњи Србе.

Адем-паша, који се већ спремаше да уђе у Србију да помогне својима, био је изненађен великодушношћу Милошевом, те место намераванога напада посла да му захвале и увере га да неће улазити у војну противу њега. Завршиваше своје писмо овим двама стиховима, који отада посташе популарнима у српским песмама:

„Диж' се, бане, на јелове гране,
Коси, бане, како си почео,
Не дај да ти откоси покисну."

VI

Међу тим две силне војске грозиле су Србији: једна с југа састављена у Румелији и Албанији, која чекаше да би отпочела своју радњу, да се *румеливалоси* (пот-краљ) *Марашли-Али-паша* стави на њено чело; друга са запада, под Куршид-пашом, некадашњим великим везиром, тадашњим главним управником Босне, оним истим који је наново потчинио Србију у 1813. И управо ово је била најјача побуда, која определи Милоша да што пре сврши посао с пожаревачким делијама и с карановачким Турцима, јер му је требало да прикупи сву своју силу, те да се одупре овим нашашћима. С одрешеним рукама и на челу велике победничке силе, одушевљене највећим надама, одлучи он поћи најпре противу Куршида.

Овај паша беше поделио своју војску у два одељења. Он се стави на чело првога, које оста

на левој обали Дрине, спроћу Бадовинаца; друго, под предвођењем *Али-паше из Никшића*, прешавши Дрину, ушанчи се на Дубљу, у мачванској равници, одакле је могао мотрити на становништво на западу Србије, па се у случају потребе придружити Куршиду, те да заједно пођу на Шабац. Али се Петар Молер био утврдио у Слепчевићу са својом војском да уздржава тај одред турске војске; Милош се уједини с њиме, и тога истога вечера Молер, занесен својом таштом природом, хтеде напасти на непријатеља. Узалуд га Милош световаше да одложи напад до сутра ујутру, напомињући му како је војска била заморена ходом и пљуском, због којега беше ватрено оружје неупотребљиво. У осталом ништа не беше спремно за јуриш на утврђени војни стан. Да би побио важност Милошеву Молер, који имађаше намеру да се с њиме изједначи, па шта више и да га надмаши у војничким даровима, упорно противстаде са својим предлогом, те да би изнео као страшљивца војсковођу и његову војску, он сам ступи у напад. Јуриш је имао исход какав се и предвиђао; Срби бише одбијени са знатним губитцима. Стидећи се да изиде пред Милоша након пораза, Молер оста преконоћ са својом војском ван ȍкола, на киши. Сутра-дан пошто је учинио потребне припреме, Милош поведе своју одморну војску на јуриш на турски војни стан; пред што ће је пустити у борбу, обрати јој се с овим значајним речма: „Срби, до сада смо се тукли само ноћу, и то више да натерамо у бегство непријатеље но да их сатремо; данас ће сунце обасјати борбу нашу, те не треба да нам и један умакне. У име Божје и за крст часни, јуриш!“

Неће се поумити да се због овога позива окривљује Милош за свирепство, јер смо га досле видели тако човечног и тако племенитог, ако се само помисли да су они, на које он нападаше, били босански мусломани, тј. најљући непријатељи имена српскога, и на којима су његови војници имали да светȇ из-

дајства, свирепства, клевете и тиранију Сулејман-пашину и његових удворица. И доиста, вођени овим осећањима, Срби опколише шанац толиком неустрашивошћу, да у тренутку ока испунише његове ја́рке, па шта више, пре него што се Турци указаше на бранику, они беху пообарали кочеве на њему. Запрепашћен толиком смелошћу, непријатељ не помисли да противстави и најмањи отпор, већ нагло побеже на супротна врата онима, на која нападачи беху ушли. Гонећи га с бесном мржњом, Срби га достигоше па отворише ужасну сечу. Умало што и са̂м Али-паша не погибе у бегству, у тренутку када се, пошто му коња под њим убише, скриваше по жбуњу, збацивши шта више и свој турбан, да га не би познали. Ту га пронађе један војник који је, гонећи га, подигао са земље његов турбан, па га метнуо себи на главу. Можда Алија, и поред својих обећаних награда, не би никако умакао од страшне смрти, да Милош није био изненада наишао, те га огласио за својега заробљеника; па и тада тек с великом муком успе да га спасе. Ово важно заробљење изазва велику радост код победоноснога војсковође. Он откупи од српскога војника турбан, кога поврати паши, упевши се да га утеши због његова пораза речма које у сваком погледу приличе његову положају и његовој недаћи. Те тако се надаше, да ће га овакви поступци препоручити Куршид-паши, с којим предвиђаше да ће морати пре или после доћи до преговора о миру.

Ова победа ули Србима велику храброст; јер их бејаше стала само око педесет људи, ма да је била врло крвава за непријатеља. На несрећу, у свом победничком заносу, они су имали да оплакују смрт двојице уважених и врло храбрих вођа: Милића Дринчића и Симе Ненадовића, младића лепих нада̂ и велике одважности.

Милош задржа код себе неколико дана Али-пашу, па га обавести о побудама, што су нагнале његове су-

народнике на оружје. Рече му, да никада нису имали намере да подижу своје тужбе и на султана; да се они напротив жале једино на зла, претрпљена од чиновника који, супротно наредбама Падишиним, беху тако свирепо с њима поступали. Алија му одговори: „Кад би султан знао за ваше намере и за вашу одважност, дао би вам све повластице, које бисте му поискали. Што се тебе тиче, ако хоћеш да очуваш власт, на коју ти твоје заслуге дају права, чувај се добро да не прибегнеш за помоћ никаквој европској сили; предај се на милост благости и великодушности султановој: он ће те учинити везиром и господарем овога дела своје царевине.“

Милош је појмио васколики значај ових речи, које је Али-паша испустио можда несмишљено.

Наполеон бејаше пао. Завојевана по други пут, Француска не беше више предмет немира за европске кабинете. Русија беше постала моћнија но икада. Члан VIII Букурешкога Мира, што се тицао Србије, а који није био испуњен, могаше дати Русији згодног изговора да окрене противу Турака своју победоносну војску, и да наново отпочну рат, који би био кобан по Царевину Отоманску. Заједничко саопштење савезних сила, што је потекло од Бечкога Конгреса, доказиваше да српско питање није никако прошло неопажено. И због тога је султан поручио везирима Румелије и Босне да сврше што брже са српским побуњеницима; а, у случају, да не би могли с њима изићи на крај силом, да учине потребне уступке, те да их поврате на послушност. Доиста, ово су и значиле речи Али-пашине. Као што ће се видети, Милош је савршено појмио значај њихов, па је умео, у случају потребе, њима се користити.

Он се повери својему знатноме заробљенику с великом опрезношћу. Показа му само оно, што је збиља хтео да он сазна; па, пошто га је изазвао да говори о свему што је он хтео знати, поклони му

дивног арапског хата, богато урешено рухо, са пет стотина гроша, па га отправи слободнога Куршид-паши, као и остале заробљенике са Дубља.

Пошто је румелијски пот-краљ Марашли-Али-паша био утврдио са своје стране свој војни стан на јужној граници, Милош остави Молера да чува Дрину, сам оде те разгледа положаје, заузете од Срба около Београда, па дође у Јагодину, где се његова војска беше ушанчила како на потоку Белици, тако и на брду Липару, одакле је узнемиривала чаркама својим војску румелијскога паше.

Тек што ту дође, а стигоше му писма Куршид-паше, који га позиваше да дође у његов војни стан те да се ту споразумеју о пријатељском измирењу. Ова порука беше последица понашања Милошевога према Али-паши из Никшића. Доведен у заблуду свим оним што су му на очи изнели у хришћанском војном стану, овај последњи претеривао је много што се тиче силе, у својему извешћу Куршиду. Навањивао је да се дође што пре до измирења, говорећи му да је било мучно покорити непријатеља, и да би за то требало за успех у томе више времена, него што га допуштаху упутства Портина.

Милош доби у исто време предлоге о миру од стране Марашли-Али-паше, који не прикриваше да има пуно власти да оконча питање са Србима: било оружјем, било уговорима о миру.

Милош такође жељаше мира, али је хтео споразумети се с оним од двојице паша, који би дао најбоље погодбе. Он дакле одлучи да преговара о миру најпре с Куршидом, као са оним, који имађаше потпуније познавање положаја и смерова Србâ. Беше то онај исти паша који је у 1813 покорио Србију и наредио Сулејман-паши да њоме управља с благошћу и према Букурешком Уговору: ова благонаклоност даваше наде, да ће он увидети правичност оптужаба које Срби дижу против Сулејмана, и да ће умети оценити

побуде, које су им дале оружје у руке. С друге стране Али-паша, који беше обећао Милошу да ће се заузети у његову корист, налазио се код Куршида.

Српски вођ остави дакле у Јагодини Вујицу Вулићевића са заповешћу да мотри на турску војску и да ступи у преговоре с Марашлијом, препоручујући му међу тим да одуговлачи са закључивањем уговора до његова повратка. За тим узе са собом кнезове: Аврама Лукића, Петра Оташевића и Николу Симеоновића, па се упути у турски војни стан на Дрини. У Лешници нађе, изаслатога у његово сретање од стране Куршидове, Али-агу Серчесму, онога истога који у 1813 беше примио изјаву послушности од Милоша. Али-ага увери га да се нема ничега бојати од Куршида, да се обавезује да га у свакој прилици штити са својим војницима и да га сâм натраг доведе здравога и живога из турскога војнога стана, ако се не би с пашом споразумео. Милош није оклевао да поверује његовој речи.[10]

Чим он преда њ изиде, Куршид[11] га позва да му покаже побуде, због којих су се подигли његови сународници. Милош нацрта живим речма ужасно очајање, у које је тиранија Сулејман-пашина довела његов завичај. „То су ето, рече он, једини узроци рата, пошто нисмо могли продрети до султана са својим праведним жалбама, вазда презираним од стране управника.“ Куршид се учини да поклања вере његовим речма; али кад се дође на говор о миру, он пре свега изискиваше да му Срби предаду све своје

[10] Ваља признати да, и поред претераности која их заношаше, ретко кад се виђало да делије и други турски пробисвети газе своју реч према онима, који им се на веру повераваху: више би волели да буду исечени на комаде пре, но да предаду човека, који би се ставио под њихову заштиту.

[11] Милош, који се доцније угојио, био је сух и мршав у ово доба. Видећи га Куршид, који беше висока узраста и развијен, запита га: „Јеси л' збиља ти тај Милош?“ На његов потврдни одговор, узвикну он зачуђен: „Шта! Милош у Чачку! Милош у Пожаревцу! Милош на Дубљу! Милош свуда! Држао сам га за дива!“

оружје, које ће он послати султану у знак покорности. Под овом погодбом Куршид им даваше потпуни опроштај, па им зајемчаваше да ће носити рухо како им буде воља, без обзира на законе противу раскоштва, донесене о раји; додаде да ће се дати Сулејман-паши последник, под којим ће моћи уживати благодети мира, као и сва друга раја, подложна славној Царевини Отоманској.

Предлагати такове погодбе народу тада победоносном и чија је морална сила порасла била последњим успесима, значило је подсмех и увреду. Претпостављати да би их Милош могао усвојити, значило је сматрати га за издајника или малодушника. С тога је Милош подозревао да га је Куршид намамио у свој стан само да га ту задржи као заробљеника, те да таковим издајством лиши Србију човека, који јој бејаше душа, који управљаше њезиним кретањем, и који у њој уживаше највећу важност. Он сада само мишљаше како да се из ове недаће извуче, у коју се беше заплео због сувише великога поверења и одважности; он дакле прикри гњев с којим би примио у свакој другој прилици предлоге пашине. Напротив, учини се као да их усваја, па заиска само да се врати у средину својих те да их убеди о потреби да положе оружје и да се потчине свему што он захтеваше. Куршид прозре његове намере, па му одговори да ће Димитрије, његов тајник и кнезови из његове пратње узети на себе ту бригу, а да ће за то време они претресати спорне тачке, те да ће најпосле учинити крај овој размирици. Милош навали: рече да он једини има код народа српскога толико уважења и угледа, те да једини он и може успети да се ове погодбе приме. Остали кнезови потврдише тврђења свога вођа, па, предани отаџбини потпуног пожртвовања, понудише се сами као таоци за обећање, да ће се њихов војсковођа повратити. Али-паша иђаше на руку његову одласку својим добрим услу-

гама. Али су много већи утисак произвела опирања Али-аге Серчесме, који изјави да је спреман на све пре, него ли да трпи да му се гази реч коју је дао српскоме војсковођи. Његове опомене одлучише најзад Куршида да попусти; пошто је наново узео обећање од Милоша да се врати, он га отпусти четвртога дана, након његова доласка у војни стан, са његовим тајником Димитријем, којега хтеде узалуд силом задржати, јер Милош навали, говорећи како не може бити без њега.

Серчесма га допрати до Лешнице. Пре но што ће се растати с њиме, посаветова му да се у будуће не поверава на обећања што би му се давала: па је рекао чак и то да више не поклања вере ни његовој властитој речи, па и онда кад би му је сам он, Али-ага, поновио.

Милош разумеде у овом тренутку сву опасност којој се био изложио, и тешкоће које је Серчесма имао да савлада да би га ослободио.

Неповољни гласови о сумњи да ће га опет видети беху се распрострли по српској војсци. Његов повратак разагна сваку бојазан и изазва општу радост. Он наново препоручи старешинама да пажљиво мотре на кретања Турака, па сместа отиде у Јагодину.

У његову одсуству и док се преговарало о миру с Милошем, неколико турских ескадрона, који беху упали у Ресаву, бејаху ту изненада освојили малу једну тврђавицу, где случајно не беше ниједнога старешине у овоме тренутку. Изненадно нападнути, Хришћани се дадоше у бегство у нереду, те више од њих седамдесет изгибоше. Охрабрени овим успехом Турци нападоше на други један мали опкоп, што лежи на подножју Јухора, кога су Срби напустили били па отишли да заштите на том брду места, где се беху склониле њихове породице, које Турци гледаху да ненадно нападну и да их заробе;

али, одбијени и потучени, пређоше они наново преко Мораве, па се повукоше у нереду у свој ȍкȍ. Након ових безначајних чаркања Турци и Хришћани, општом и прећутном сагласношћу, прекинуше с непријатељствима на јужној граници.

У то време Вујица, Прота Ненадовић, и неколико других старешина, по упутствима Милошевим, беху захтевали од Марашлије слободан пролаз за Цариград, како би могли непосредно с Портом преговарати о погодбама мира. Овај се предлог не допаде Марашлији, без сумње с тога, што се побоја да Срби не усхтедну задобити времена докле престане лепо време, у нади да би се турска војска тада разасула као и обично, или зато, што му је лежало на срцу да сам собом оконча размирицу са Србијом.

Он је потајно гајио суревњивост и мржњу према Куршид-паши, који уживаше међу Турцима велики војнички и политички глас. Надаше се да ће, учинивши крај размирицама у Србији, где су му први пут поверили управу и војни поход, моћи доказати Порти, како није нижи од својега супарника. Те тако дакле искаше он од Срба да га пропусте са његовом војском до Београда, док би њихово изасланство отишло у Цариград, обећавајући да ће топло препоручити њихову ствар дивану, с надом да ће је довести до доброга свршетка. Стављаше им још до знања преко својих људи, да би могли имати коњâ, ако би се покорили, да могу носити рухо по својој вољи, као год и сваковрсно оружје, и да би се имало обзира према свима њиховим разложним и оправданим захтевима. У томе тренутку Милош стиже у Јагодину. Марашлија му одмах посла једнога Хришћанина који беше у његовој служби, у звању ћурчибаше, и који уживаше свеколико његово поверење, с налогом да га замоли да дође у његов стан ради преговарања о миру.

VII

Жалосно искуство мало час је показало Милошу, какве вере требаше да има у турску реч; он се такође сећаше простих и искрених савета̑ Серчесминих; он разумеде да би било непаметно стављати се по други пут на милост Марашлији, названоме од Турака Дубарацијом. Али када је промислио о критичком положају своје земље, о тешкоћама и опасностима, што јој могаху створити две моћне војске, што претише да је завојују, и по готову о немогућности да се на дуго продужи борба противу све силе Царевине, одлучи он да још једанпут изложи свој властити живот зарад општега спасења.[12] Он дакле отиде у војни стан Марашлијин, праћен архимандритом Мелентијем, својим тајником Димитријем, ћурчибашом и једним нишким свештеником који је био тумач овоме последњем. Турци се тискаху при његову пролазу, зачуђени толиком смелошћу и уверени да ће платити главом своје одвећ велико поверење.

Везир га прими с великом љубазношћу, па га послужи чибуком и кафом, знаком уважења и одликовања, које Турци дају, само врло ретко, једноме рајетину. Прешавши непосредно на предмет свога састанка Милош му изложи, као што је то већ чинио с Куршидом, неправде Сулејман-пашине, приписујући његовим свирепствима и његову кињењу устанак Срба; рече му да његови сународници нису никада помишљали на то да се отимљу испод власти султана, свога најправеднијег и премилостивог господара. Марашлија се показа задовољан овим речма. За тим се дође дотле да се расправља о погодбама послушности и одлучнога мира. Након више предлога, измењаних и с једне и с друге стране, сложише се у ове четири тачке: 1) Милош ће допустити да се

[12] Кад Марашли-паша посла ћурчибашу Милошу, он му посла своје бројанице *(тезби)*, с којима се мусломани моле Богу, као залогу своје вере. Ово је један обичај којим Турци дају свету залогу за своју реч.

седам до осам хиљада Марашлијиних Турака утаборе, под заповешћу његовога Ћаје на Врачару више Београда, па ће им набавити хране и потребних кола за пренос пртљага; 2) Једно посланство, снабдевено препорукама Марашлијиним, отићи ће одмах у Цариград да непосредно с диваном одлучи судбу Србије. До његовог повратка Марашлија ће остати на граници са остатком своје војске; 3) Срби ће очувати своје данашње положаје; 4) Марашлија ће послати заповест турској војсци на Дрини да прекине са сваким непријатељством.

Пошто се ове погодбе углавише, Ћаја одмах отиде с извесним бројем изабраних људи у Београд. Кнез Милоје Теодоровић и духовник Неофит отидоше у Цариград као посланици. Куршиду би послана бујурдија (заповест с печатом пот-краља) да прекине с непријатељствима на Дрини. Далеко од тога да се томе покори и да би показао своју независност према румели-валосу пређе Куршид преко Дрине, те нападе Хришћане у Мачви, близу Засавице. Али је он ту био храбро дочекан и одбијен с великим губитцима.

Гњеван што Милош није испунио своје обећање да се к њему поврати и с тога што је његов супарник Марашлија уредио ствари у Србији, Куршид похита да његова писма стигну пре српских посланика у Цариград. Црташе дивану у најцрњим бојама бунтовнике; представљаше их као смутљивце, лакоме на плен и жедне крви турске; тврдио је да су они устали на оружје да отргну своју земљу од Царевине; да је Сулејман-паша морао угњетавати их да би их држао покорне; да се Марашлија дао преварити лажним изјавама послушности, чије би се кобне последице доцније виделе. Најпосле он их оптуживаше, а то бејаше врхунац бестидности, да су већ прекинули углављено примирје после битке код Засавице, као да су Срби били нападачи.

Напротив Марашлија писаше да су Срби били верни поданици, који нису никада имали намере бунити се противу султана; да се бејаху подигли једино с тога да збаце несносни јарам Сулејман-пашин, с којим никакви мирољубивији покушаји нису могли успети. Бациniше кривицу на Куршида, који је као велики везир предложио био за управника Србије Сулејман-пашу, којега једина његова особина као Бошњака, требала је да искључи од свакога учешћа у управним пословима ове земље. Он закључиваше да би Србија увек била мирна под благом и очинском управом једнога паше који би умео учинити оправданих уступака, не умањујући ни у чем врховно господарство султаново.

Можда ни сâм Марашлија не вероваше у оно што истављаше; али је кварио послове Куршиду; а то је било све што је желео. Такова беше искреност у извешћима што их Порта добијаше од својих представника о стању далеких области Царевине. Али Порта, неповољно извештена унапред извештајима Куршидовим што стигоше пре осталих, вероватно би рђаво примила српске посланике и Марашлијине поруке, да од ње, у том тренутку, руско посланство није затражило објашњења о војни коју она вођаше у Србији, и неизвршењу закључака Букурешког Мира, што се односаху на ову земљу. Познато је да се Турска плашила војне с Русијом, или да јој даде изговора за уплетање у њезине властите послове; те с тога похита да пошље Србима ферман, што садржаваше потпуну амнестију; она понови Марашлији своја прва упутства, па га позва да поступи са Србима као што отац поступа са својом децом, „јер су Срби, додаваше ферман, били свето завештање, које је Бог поверио био султановој милости и великодушности;“ међу тим препоручиваше му да им даде што је могућно мање, не нарушавајући члан VIII Букурешкога Мира; да тера с попуштањем према

њима само до граница овога уговора о миру и да одмах отиде у Београд са својом војском, те да учини крај овоме питању.

Једва да је месец дана прошао а српски се посланици беху вратили у турски стан у Ћуприју. По њихову доласку Милош распусти један део своје војске, а други остави да чува границу, како ниједан Турчин не би дошао да земљу наново узнемирује. Што се тиче њега, растаде се он с Марашлијом, те га остави са својим момцима, обећавши да ће доћи у Београд чим буде народ стишао, распустио војску која још заузимаше различите положаје у унутрашњости Србије, и издао заповести да турска војска не оскудева у потребама.

Пред растанак Марашлија посаветова Милоша да наново пошље посланике дивану, да би га уверио о својој покорности и да му однесе глас о одласку турске војске у Београд. Зарад извршења ове задаће Милош изабра кнеза Аксентија, који требаше остати у Цариграду као представник Србије, и архимандрита Мелентија Никшића, с којима ћемо имати и сувише да се бавимо.

Дошавши у Београд Марашлија би смештен у здање у којем је за време Кара-Ђорђево Савет заседавао. Сулејман-паша беше једнако у тврђави, јако забринут, јер се бојаше да његова глава не послужи као јемство за умирење земље. Међу тим надаше се да ће обећања о покорности, учињена од стране Милошеве, бити само замка подметнута Марашлији, и да Срби неће остати дуго на миру.

И доиста, заузет у унутрашњости земље, Милош оклеваше доћи у Београд, где га свак чекаше с великим нестрпљењем. Нарочито је Марашлију узнемиривало ово закашњавање. Почињаше сумњати у његову задату веру и бојати се да он, уместо да настане утишати духове, не врбује војнике, те га изненадно не нападне и не опколи у Београду. Ми-

римирани (паше са два тȗга) ајани, бимбаше и други официри његове војске мрмљаху, а њихови говори увећаваху његове сумње и његову бојазан. Најпосле га уверише да га је Милош преварио. При тој помисли плакаше он као дете, стидећи се што се дао заплести у замке једнога *ђаура*, и то он који се сматрао за најлукавијега међу пашама, те постао играчка својега непријатеља Куршид-паше, који, у својим писмима на Порту, предвиђаше издајство Срба. Прота Ненадовић и Вујица, који га бејаху пратили од Ћуприје па остали с њиме по готову као таоци у Београду, узалудно се труђаху да га умире. Бише принуђени шиљати писмо за писмом Милошу да ускоре његов повратак. На толико наваљивање и ма да је његова присутност још била потребна на другим странама, Милош се најзад врати у Београд. Не би се могла описати радост пашина кад га наново виде; она не бејаше без побуде. Да Милош није одржао своју реч, војска турска нашла би се у најопаснијем положају. Лако би било Србима опколити Марашлију у Београду; па, да су то учинили, довољно је било сачекати зиму, не дати хране његовој војсци, те је принудити да се растури; тада би је лако поразили до ноге. Али Милош беше неподобан за такву подлост; у осталом било би врло неполитички започети наново неравну борбу и дати право клеветницима Србије.

Тога истога вечера по доласку Милошеву, пот-краљ га позва на јаван разговор. Двориште преко кога је требао прећи било је пуно Турака што дотрчаше да га виде. У дворницама за саслушај очекиваху га у великом броју беглербези, ајани, бимбаше и други официри. При његову уласку настаде дубока тишина; свак обрати велику пажњу: након уобичајених поздрава, пот-краљ га позва да се посаде он и његови, па нареди да их послуже чибуцима и кафом.

Занимљив један случај прекиде за тренутак посве мусломанску достојанственост овога скупа. Милош беше огрнут богато украшеном бундом, по обичају Источњака̂. Јусуф, сереска бег, који бејаше поред њега, рече му: „Та је бунда моја". Милош одговори да је била освојена заједно с осталим пртљагом у битци једној у којој су Турци били зло прошли; да јој није знао власника, а да га је дознао он би му је вратио, или бар не би се њоме поносио на његове очи. Марашлија хтеде знати какав је био предмет овога живог разговора између Милоша и Јусуфа. Чим он то дознаде стаде се грохотом смејати, а цео скуп подражаваше му. За тим окренувши се ка Јусуфу: „Нека му остане, рече он, као успомена од твоје стране, славни беже, сине мој." На ове речи Јусуф осети велику мржњу. Правио се да се смеје као и сви остали; али у дну душе зачe он противу Милоша, тога невољнога узрока своје недаће, потајну мрзост која се доцније осведочила.[13]

Пошто тишина наново настаде са оним важним достојанством, које Турчин уме увек употребити у прилици: „Јесте ли, рече Марашлија Милошу и осталим српским старешинама, јесте ли ви верни поданици непобеднога, моћнога и премилостивога Падише, краља над краљевима? — Јесмо, одговори Милош," и ове речи бише поновљене у трипут: такав беше прописани образац.

Марашлија рече за тим како има пуну власт од султана да претреса и оконча цело српско питање,

[13] У 1821 Јусуф је био паша на Патрасу, где издржа противу Грка дугу опсаду, која му је чинила велику част. Оптуживали су га да је предао у 1828 Варну Русима, који као да су купили његово издајство за велику своту новаца; ми имамо узрока̂ веровати да је ова оптужба неправедна. Губитак тога положаја, једнога од кључева Турске, мора се пре приписати страху да не изгуби своје бла̂го и живот, него ли његовој покварености. Под утицајем Русије доцније би он наименован за заповедника Београда. У 1839 разви он противу Милоша све плетке свога духа, како би га лишио власти. Те тако најмање ствари по изгледу могу вршити велики утицај на судбину народа.

и да ће на томе настати с најбољом вољом. За тим додаде да ће. чим ова ствар буде свршена и чим се у земљи поврати ред, Порта послати једнога човека који ће управљати њоме по углављеним погодбама. Тада га Милош замоли да се чува заблуде, у коју беше пао Куршид, који му, пошто је у 1813 умирио Србију, даде најлепших обећања, па му најзад остави Сулејман-пашу који постаде узроком новога рата. Говорио је с толиком живошћу о тужбама Срба противу Сулејмана, да се сведоци због тога узбудише и зачудише како је смео у присуству осталих Турака тако слободно оптуживати и презрењем обасипати једнога високог достојанственика Царевине. Милош се изражаваше на српском језику: један хришћански свештеник, тумач везиров, оклеваше дословно преводити ове оптужбе противу Сулејмана; али му пот-крај забрани под претњом да предругојачава речи српскога старешине. „Мени је веома угодно, додаде он, да слушам како се јавно иставља рђава управа овога паше.“ Увиђаше да један део срама, натураног Сулејману падаше и на Куршида, који га бејаше позвао на то високо достојанство.

За тим увери Милоша да ће доставити Порти жеље Србâ. Рече му како се нада сâм постати управником ове земље, и да у том случају добар споразум не би био више ремећен. Он одржа реч, а Порта се одазва његовим жељама позвавши га на управу Србије, не одузимљући му ни управу Румелије. За време управљања Марашлијиног трговина процвета у Београду, јер, волећи раскош и за чудо великодушан, он на то трошаше своје големе дохотке, па ту привлачаше мноштво богатих чиновника, који долажаху из Румелије ради својих властитих послова или да му дворе.

Сутра-дан после овог свечаног саслушаја, Марашлија распусти велики део своје војске, задржа-

вајући само онај, који беше одређен на његову личну службу.

Након краткога времена заповеди он Сулејманпаши да изиђе из тврђавице и да даде слободу Србима које ту држаше заробљене. Милош је једнако наваљивао што се тиче овога питања. Обећано му је одмах у почетку преговора̂ ослобођење његова брата Јеврема и неколиких других виђених људи, ухваћених за време Хаџи-Проданове Буне и за време последњега устанка. Остајаше их још велики број: Сулејман их не хтеде предати, под изговором да их је купио од својих војника и да су они по закону турском његови робови. Сулејман је требао изићи из Београда с неколико војника; видећи узалудност својих захтева, Милош га сачека на Врачару, куда је морао проћи, па му поручи, да ће, ако никако не пусти у слободу српске заробљенике, са̂м он ослободити их оружјем, ма какве последице од тога могле произићи. Ова одлучност саломи упорност Сулејманову, те не би потребно долазити до сукоба.

Милош и Марашлија углавише следеће погодбе, које бише потврђене ферманом, издатим од Високе Порте:

1) У свакој тврђави у санџаку и по главним местима у нахијама, боравиће по један пашин муселим и један кнез српски, који ће у споразуму судити о свакој парници између Турчина и Србина, или између два Хришћанина;

2) Паша и кнезови одредиће целокупну количину данка, који ће за тим разрезати скупштина међу нахијама, а који ће скупљати искључиво српски чиновници;

3) Установиће се у Београду врховни суд, састављен једино од Срба, који ће имати да суди као неки апелациони суд, о најважнијим споровима. Овај велики суд, назван *Канцеларијом*, требао је у исто време да управља и важним државним пословима.

Осуђени на смрт биће предани паши, који ће моћи погубити их или их помиловати;

4) Свако село имаће својега кмета, чија ће дужност бити да у присуству виђених сељана распоређује дажбине, у сразмерама правичним по сваку породицу.

Те тако власт бејаше подељена између Турака и мештанâ, а паша од сада беше само врховни старешина свију Срба и свију мусломана, који станују у Србији. Милош је био у самој ствари, ако не по праву, истински старешина својих сународника и уживаше врховну власт у управљању унутрашњим пословима.

Београдски пашалук наново доби границе које имађаше пре 1804. Острво Пореч, које лежи између два дунавска брзака, од велике важности по трговину са сољу, беше тиме од њега одвојено Пазван-Оглуом; Милош навали да се оно придружи Србији и та жеља његова потврди се једним ферманом.

Овде се завршује војнички рад Милошев. Видели смо како се он смело уздиже из свога незнатнога порекла, у ком је проживео у првом добу своје младости, како се иставио на чело народних покрета у својој земљи, да је ослободи с оружјем у руци од њезиних угњетача, помоћу победâ што дођоше као плодови колико његових војничких дарова, толико и његовог присуства духа, и да јој обезбеди својом умешношћу у преговарању, ако не потпуну независност, а оно бар најбоље погодбе, које су се тада могле добити. У даљем излагању видећемо ратника преображеног у државника, где залечује рâне своје отаџбине и поставља основе њезиног благостања. Овај други део његова живота није био изузет од заблудâ, али је доброта у томе увек преотимала маха. Он заслужује тим веће хвале, у колико је као човек без образовања извео земљу своју на пут образованости. Он би је у томе још више повео унапред, да послови његових супарника нису одмах у зачетку разорили најлепше наде.

— ————

ГЛАВА ТРЕЋА

I

Ма какви да су били изгледи доброга споразума, Турци и Срби беху далеко од тога да су се слободно ујединили; а њихове старешине, закључујући уговор о миру о ком смо говорили, тражиле су само да њиме задобију времена. Лако је појмити да је њихова политика била са свим супротна. Уздајући се у свог генија, плодног у лукавстима, због којега је заслужио надимак *Дубараџије*, хоћаше Марашлија, као што вели турска пословица, „уловити зеца на колима.“ Другим речма надаше се да ће успавати будне Србе својом привидном благонаклоношћу, па када се васпостави мир међу духовима, да ће наново задобити, временом и стрпљењем, не потржући мача, један по један од оних уступака које је био принуђен учинити, те опет довести ову покрајину под потпуно господарство Порте, као оно пре 1804.

Напротив Милош се беше задовољио уступцима Порте само зато што је било немогућно за тренутак задобити највеће слободе преговорима, а опасно потраживати их оружјем. Исто тако смераше и он да задобије времена. Служити се вешто уступцима задобивеним да би се нових задобило, непрестанце истицати права свога народа, па утврдити његову независност и његово благостање, ето таква бејаше његова задаћа; и он је није никад напустио.

Са тако супротним назорима беше немогућно да Милош и Марашлија не ступе један с другим у борбу ако не оружану, а оно плеткашку, у којој би један покушавао да се Србија потчини у своје негдашње ропство, а други да се ослободи од садашњега јарма.

Међу тим први месеци што наступише после закључења овога споразума, прођоше у привидном миру. Милош и најодличнији људи из Србије бивали су предусретани с наклоношћу и поштовањем. У целој земљи изгледало је да су се Турци одрекли својих угњетачких тежња због којих су били омрзнути. Они више ни на који начин нису глобили нити кињили Србе, који се доследно враћаху на своја огњишта и изнова предузимаху своје послове. Поредак владаше свуда; био је ремећен само разбојничким четама, које пљачкаху у исти мах и подједнако и Турке и Хришћане. Па ипак за време мира могаше се лако с њима изићи на крај, јер не наилажаху, као стари хајдуци, ни на какву наклоност код народа.

Међу тим наскоро се видик поче помрачивати. Прва брига Марашлијина била је да разоружа Хришћане да би дошао до свога циља. Ово такође беше и његов први покушај. Он рече Милошу како је добио из Цариграда ферман, који му наређиваше разоружање Срба, па га замоли да смисли начине, те да се то изврши. Па ипак увиде он одмах да је земљиште било тврдо и да би он узалуд губио време; јер му старешина Срба одлучно одговори да је то била немогућна ствар; да би његови сународници пре пркосили опасностима новог рата, но што би се пустили обезоружани на милост и немилост Турцима; да их је Марашлијино обећање дато у ћупријском околу, по коме их што се тога тиче неће никада узнемиривати, и навело било више но икоји други разлог, да престану с непријатељствима; да је и Сулејман узалудно покушавао ово разоружање, шта више и угрожавањем смрти; најпосле да би неправе-

дно било забрањивати јединим Србима ношење оружја, када сва остала раја у Царевини имађаше права носити га; да одузети му га, значило би све му опљачкати, пошто има у име свега добра само свога коња и своје оружје; да га моли да се више не враћа на овај предмет, о којем је могао слушати разговора само с болом, и да увери Порту да се остави овога смера, чије би извршење довело до највећих несрећа.

Овај одсудни одговор уплашио је не мало Марашлију, који одложи своје смерове.

Он се на то враћаше с времена на време, нарочито у 1821, кад побуњени Грци затражише такође своју слободу. У овој години разоружање све хришћанске раје би наређено по целој Турској Царевини. Марашлија хтеде подврћи по што по то Србе под тај закон; али се Милош томе стално успротиви с одважном чврстином; и умало што у овој прилици упорство Марашлијино не нагна Србе да се здруже с Грцима; а Бог сâм зна какве би томе последице биле. Најзад паша видећи колико је српски старешина био тугаљив у овоме питању, држаше да је паметније не кушати више његово стрпљење.

Пошто је удар промашио, потпоможе се он чувеним оним Макијавеловим науком, тако пријемљивим Турцима: „Подели па владај.“ Он се даде на посао да посеје мржњу, што се истиче из супарничких таштина, које се боре о врховно господство у свакој земљи где нема наследне власти. Ова појава требала је нарочито појавити се у Србији: Милош ту беше старешина народа зато, што то беше човек који му највише улеваше поверења и који се највише трудио да ослободи своју земљу; али он не имађаше никаква законска права на ту врховну власт, коју је био заузео самим током догађаја. Па због тога му велики број супарника завиђаше на овом месту и жељаху га одатле истиснути, те сами сести на њ.

Пространо поље беше дакле отворено плеткама Марашлијиним; он могаше сејати раздор међу људима од највећега утицаја у Србији, слабити их једне помоћу других и опраштати их се.

Сећамо се да у почетку другога устанка Петар Молер и Цукић предложише Милошу деобу Србије на четири независна краја, у којима би сваки од њих с Протом Ненадовићем уживали врховну власт, и да је овај предлог Милош одбацио с презрењем.

Пошто се рат сврши, Цукић, који беше наименован за оборкнеза крагујевачког, ухваћен касније у својим плеткама, био је умро од беснила на путу, кад га вођаху у Београд; вративши се из Беча Ненадовић је постао кнезом ваљевске нахије, па се задовољавао овим положајем другога реда, и на то је ограничио своју таштину. Али Петар Молер[1] хоћаше по што по то бити први, и без Милоша он би то и постао. Доиста после њега нико не уживаше веће важности, нарочито у областима што леже с оне стране Колубаре. У осталом као ратник, и, што је реткост у ово доба у овој земљи, знајући читати и писати, беше се он одликовао у ратовима за независност, па му не оскудеваше умешност у управљању пословима, нарочито у преговорима с Турцима, чиј језик темељито знађаше.

Након умирења земље бејаше дошао у Београд да се споразуме с Милошем о положају што ће га сваки од њих један према другоме заузимати. Овај му беше понудио председничко место у канцеларији, које он прими одмах, било с тога што се надао да ће у овом звању делити врховну власт с Милошем, било што је на то био ревносно подстицан од Марашлије, који га жељаше имати при руци да би му улевао страсти, погодне по своје смерове.

---

[1] Петар Молер, пре но што се одао оружју, био је живописац или боље рећи мазало. Отуда надимак *Молер*.

Молер и Милош не би тиме дошли тако рано до јавнога расцепа, да се трећи утакмичар није указао на позорници. Бејаше то архимандрит Мелентије Никшић. Послат, као што се сећамо, у Цариград с кнезом Аксентијем, беше се он вратио отуда као владика ужички и шабачки. Био је он дакле први епископ, којега је, од пре једнога столећа, српски народ могао сматрати за свога. Ова одлика уздизаше много у његових сународника значај, који му већ даваше епископско достојанство, као и световна власт којом Порта ово увек прати. У осталом не имађаше он ниједне врлине својега звања: тврдица, развратник, пун охолости, жудан власти, њему је сваки пут био подесан, само да дође до свога циља, који је био у томе да у Србији заснује теократску владавину, чијим врховним старешином жудео је да буде, као оно владика у Црногораца.

Он виде у Милошу и у Молеру препону мучну за савлађивање. Да би се опростио својих супарника, прибеже он тактици Марашлијиној; гледаше да их завади и да их нагна да раде један другом на пропасти. Сазнавши да је Молер уверавао пашу како је Милош лако могао разоружати Србе и да је Марашлија био обећао Молеру да ће се Милоша отрести првом приликом, те да ће њему самоме дати врховно заповедништво, под погодбом да ће пристати на одбивено разоружавање, Мелентије достави Милошу плетке Молерове, ма да је он сâм био први учинио ове исте предлоге Марашлији, преко некога Јована Мијоковића, своје удворице, и тајника канцеларије, и ма да је од њега добио та иста обећања за свој властити рачун; он се постара доставити за тим Молеру да је његово понашање било познато Милошу, који је због тога био гњеван. Надаше се да ће се ове две душе, колико гњевне толико и неукротиве, узајамно смртно омрзнути, услед чега ће, раније или доцније, наступити пропаст једнога, а други ће бити обасут бешчашћу.

Будућност оправда ова тужна предвиђања. Милош горко прекори више пута Молера због његових бестидних плетака, нарочито на скупштини кнезова и виђених људи у 1816, где га оптужи да је у споразуму с Турцима, и да намишља у споразуму с Марашлијом да разоружа Србе и да потчини отаџбину непријатељу, само да би га могао истиснути и доћи на прво место: додаде да му је било немогућно, код толиких здружених плетака, дати добар правац народним пословима, па закључи овако: „Браћо, до сада сам био ваш старешина; али, сада, ево вам Молера; што се мене тиче, ја се повлачим." Тек што беше изустио ове речи, а кнезови нападоше на Молера, обасуше га увредама, назваше га таштим и издајником, па га свезаше пре него што је мали број његових присталица могао и помислити да га одбрани. Они га предадоше власти пашиној, захтевајући с наваљивањем његову смрт. Марашлија се у први мах томе одупре; али, кнезови а нарочито епископ Мелентије повикаше: да или они или Молер морају пропасти. Паша, видећи да, и кад би био спасен, не би могао извући од њега никакве користи, пошто његове плетке беху откривене, даде га удавити ноћу у његовој тамници и бацити његову лешину на бедеме тврђаве.

Мелентије се бојаше Молера, јер држаше да је он више но и ко други у милости пашиној, и што се бојао његове веће образованости. (Овај великодостојник једва могаше читати требник). Пошто је Молера нестало, држао је он да ће лако преузети маха над Милошем. Превари се, јер и он сâм мораде у борби подлећи.

Смрт овога црквеног великодостојника јесте једна од оптужаба које непријатељи Милошеви волеше помињати непрестанце. Међу тим ако се пажљиво испитају чињенице, ако се процене околности и узроци, увидеће се да је овај старешина у томе имао мање

учешћа, или да је јамачно мање крив, но што се то у опште држи. Испричаћу тај догађај онако како сам га чуо од сведокâ достојних вере, који не беху туђи тој несрећној ствари. Да би се о њој зрело судило, неопходно је потребно дати најпре о поменутој особи неколико животописних бележака.

Мелентије Никшић беше скромнога порекла као и сви остали Срби, обдарен међу тим живахним и оштроумним духом, али занесен ватреним страстима. У време првога устанка беше он архимандрит манастира Студенице, заснованог од негдашњих српских краљева, где се као свето поштоваше тело светога краља Првовенчаног у цркви која се сматра као најлепши споменик у овој земљи. У том достојанству које му бејаше дала турска власт, која се брине да такве положаје даје само најподлијима и највештијима, Мелентије провођаше развратан и сраман живот. Он нападаше на част сваке женске, која би имала несрећу да му се допадне.

Након устанка беше он вешт да се додвори Кара-Ђорђу. Ниским ласкањем и најподлијим угађањем свима његовим ћудима успе он да завлада над духом овога старешине и да задобије његово поверење. У 1813, остављајући своју отаџбину, Кара-Ђорђе му повери, као своме најприснијем пријатељу, четири хиљаде цекина, које му мудрост стављаше у дужност да никако са собом не носи; надаше се да ће их архимандрит чувати као свето завештање, којим би могао увек располагати у случају потребе. Али, неверан задатој речи као и свима својим осталим дужностима, кад их од њега затражише, он бестидно одговори, да о томе никад није чуо ни речи.

Он најпре употреби један део овога новца да купи *игуманско* звање у манастиру Фенеку, што лежи на војничкој аустријској граници, на једну миљу од Београда, где се тако одаде разврату, да се говори још и данас о његовим срамним будалаштинама. Одатле

се врати за време другога устанка у Србију, одакле би послат у Цариград као посланик с кнезом Аксентијем. Брижљивији према својим интересима него ли онима својег завичаја умео се он тако вешто понашати да успе купити, за онај остатак Кара-Ђорђевих цекина, епархију ужичку и шабачку, достојанство од високога значаја, пошто дѝва̂н, кога се мало тиче духовни интерес Хришћана̂, даје епископима неограничену судску власт, па чак и право на живот и смрт потчињенога свештенства. Ова неограничена власт дала је епископима на Истоку име деспота *(владике)*[2]. Већина су збиља деспоти; они чине невероватна свирепства пошто немају чега да се плаше од турских власти, којима са своје таштине жртвују све интересе Хришћана.

Чим је епископ Мелентије заузео своју епархију, показа он како ће вршити своју власт; даде обесити једнога сиротога свештеника без икаквога суђења. Злоупотреба његове власти, његов разврат, његово тврдичење не имадоше више граница. И са таковим заслугама мишљаше он доћи до највише власти. Он беше једини међу Србима који је имао закониту власт услед једнога фермана издатога од султана.

Већ смо видели како је његова таштина била поглавити узрок смрти Молерове. Опростивши се тога такмаца, остајаше још Милош једини који га бацаше у засенак; али он држаше да ће се моћи лако и њега опростити. У том циљу он је већ био започео преговоре с Марашлијом, у којима паша обећаваше овом црквеном великодостојнику врховну власт, а овај њему Милошеву главу, као и разоружање Срба; лажна обећања која он не имађаше ни намере да одржи нити могућности да оствари.

Милош сазнаде за ове погодбе. Дознавши након кратког времена после жалосне смрти Молерове да

[2] Срећом има у свештенству грчком много часних изузетака.

је Мелентије отишао у шабачку нахију, а подазревајући да ће тамо ковати неку црну плетку, пође за њим с неколико кнезова који као и он беху незадовољни владиком.

Он се поразговори у овоме граду са виђеним људма и са више црквених достојанственика, међу којима бејаху два архимандрита од великога гласа. Они брижљиво проценише понашање а нарочито смерове владичине. Једнодушно увидеше да је овај човек био врло опасан по отаџбину, и да га се требало по што по то опростити. За тим се дође на претрес о најпогоднијим средствима да се изврши ова жртва, коју је тако неминовно захтевало опште спасење; али не нађоше никаквога законитога пута. Осудити га као достојнога смртне казне и послати Марашлији да га он даде погубити, бејаше залудни покушај; паша му беше одвећ наклоњен, јер рачунаше на његово суделовање да би извео своје смерове о Србији; сем тога Марашлија не могаше погубити једнога епископа, постављенога царским ферманом; ваљало би се обраћати Порти, која јамачно не би одобрила ово погубљење. Да га сами они осуде на смрт и погубе, значило је радити супротно једном од чланака уговора, који даваше Србима право изрицати пресуду, а задржаваше паши право његога извршења. Повреда овога чланка могла би можда обновити рат с Турцима и довести земљу до пропасти. Остајаше им дакле убилачки нож и они к њему и прибегоше.

Они поверише ову задаћу Марку Штитарцу. То је онај исти Штитарац којега је Милош у почетку другога устанка поставио да чува његову породицу и који се био заклео Љубици да ће је заклати заједно са свима њенима пре, но што ће пустити да живи допадну у руке Турцима. Беше то човек дивље природе, али огледане верности; он беше тако одан Милошу, да и кад би га на делу ухватили, пре би дао да га исеку на комаде, но да прокаже име онога,

који му је наредио мучко убиство Мелентијево. Он доби заповест да причека владику у шуми кроз коју је морао проћи и да га убије, пошто би натерао у бегство оне, што га праћаху не учинивши им никаква зла, али да само не заборави отети коња који је носио пртљаг, како би се држало да је ово мучко убиство било дело разбојникâ.

На несрећу Штитарац понекад претериваше у пићу: он је ту навику стекао у размаку времена који дели први устанак од другога, у друштву с хајдуцима који погоњаху Турке. Беше се навикао на њихов скитнички живот, који је проводио наизменце, час у обиљу а час у оскудици.

У тренутку кад је требао да заседне у заседу задржа се својом несрећном навиком у оближњој крчми, где се преко мере напи те га сан савлада. Владика бејаше измакао већ далеко када га његови другови пробудише. Удар је био промашен. Пошто је ракија раздражила његову природну дивљачност, и не мислећи на последице, појури он у за́гон за владиком чак у Шабац; он оде право његовој кући па продре у његову спаваћу собу. Наместо владике он нађе ту само два ђака, који обично с њиме ноћиваху; бојећи се каквога срамног дела он их поби. Владика беше побегао готово гô кроз један отвор у зиду где се градила пећ; најмљени убица погна га тамо, стиже га и исече сабљом.

Такав је био жалосни свршетак Мелентија, владике ужичког и шабачког. Милошеви непријатељи изведоше из ове смрти доказе о његовој тиранији; али то свирепо дело било је наложено неодољивим државним разлозима, као и спасењем Милоша и Србије, чиј живот и опстанак бејаху угрожени овим издајничким и сујетним калуђером. Доиста уређење ове земље не осниваше се још на чврстим основама и не беше подјемчено ни једном силом европском; пошто је једини њен бедем био у држању Срба и мало по-

узданој речи Турака готових увек да је погазе чим би за то нашли свога интереса. Да је Мелентије успео да се отресе Милоша, видели би како би се дохватио његова положаја, те дао маха својим сновима о теократској влади. Турци би могли наћи изговора да наново узму оружје, а победа би им била лака противу Срба, лишених једнога старешине, који је заслуживао њихово поверење и био подобан да управља војничким радњама. Смрт Мелентијева је дакле прека потреба. Остаје незаконито средство које бй и употребљено.

Поуздано је да, ако је мучно оправдати средства којима је извршено оно кобно дело, она се могу бар извинити. Кнезови-судије беху дали себи задовољења изван законâ; али Срби још не беху успели да изгладе из свога срца утиске, што су им их оставили примери на које су били навикнути од ранога свога детињства. Зна се да се Турци лако опраштају људй који их муче: полуварварски народи брзи су у извршењу и најсвирепијега дела, када га сматрају као праведно. Не може се дакле изискивати од Срба поштовање према законским обрасцима онако велико као што је оно, што би се изискивало од образованих народа. Најзад ако је то дело кривица, оно се не може приписивати једино Милошу, већ и кнезовима и архимандритима који, заједничким споразумом, пресудише о смрти Мелентијевој и утврдише средства за извршење своје пресуде. Наш суд о овој несрећној ствари тако се слаже са истином, да, кад се глас о тој смрти разнео, нико не помисли да за то као главнога кривца оптужи Милоша, ма да је свак знао која је рука ударац задала. Срби то одобрише као ствар коју је праведно налагао интерес опстанка земљиног. Сви беху уверени да Мелентије злочинима својим заслуживаше смрт. Што се тиче Марашлије он се непрестано претварао да је тај несрећни случај био дело разбојникâ.

Па и са̂м грчки синод из Цариграда не изјави никакве жалбе. Као да занемариваху тај посао до тренутка када Милош дође до владалачке власти: тада његови непријатељи насташе да представе овај догађај под другим видом, па бацише сву гнусност дела на Милоша да би га оцрнили у очима Европе. Али неће се успети да се изврну чињенице које сам сада испричао и које собом носе у очима свакога непристрасног човека своје оправдање.

Смрт Мелентијева остављаше Милоша без супарника на челу народа; али да би његова власт имала законитих повластица, требаше да га Порта призна ферманом и да га српски народ изабере општим гласањем. Он је вршио врховну власт само прећутним пристанком паше, народа и старешина̂.

Мир, недавно закључен с Марашлијом, не почиваше на јачим основама. Милошева смрт, или ма каква промена паше, могаше пореметити целу ствар, те изложити Србију ужасима старе тираније или новога устанка. Беше дакле потребно дати сталности садашњем стању земље.

Ово је било тим неопходније што се Турци, пошто нису уздржавани законито признатом влашћу, која би им могла противставити срчан отпор, одаваху старим претераностима, па нарушаваху свакога дана по неке чланке уговора мира. Већ је у Ваљеву мусломанска власт дала одрубити главу једноме Србину, не извештавајући о томе хришћанску власт. Један Грк у служби једнога Османлије, у Београду, не могући добити ни отпуста ни плате, побеже, однёвши собом па̂р пиштоља свога господара, да би бар имао какву било накнаду за своју службу. Погоњен и ухваћен у Гроцкој, на четири миље од Београда, он би обешен пред једном продавницом, где би погинуо, да Аврам Петронијевић, давши доказа о храбрости можда први пут у свом веку, не пресече у̑зу, те спасе овога злосрећника од очевидне

смрти, побунивши Хришћане из овога села. Често се говорило да су по селима Хришћани били својевољно глобљени или бијени од спахијâ. Све показиваше да ће Турци наскоро отпочети поново своје негдашње навике.

Ово стање ствари не могаше трајати. Милош одлучи послати у Цариград ново посланство са захтевом да повластице, уступљене Србима, буду обновљене изречнијим начином, са изменама које изискује садашње стање земље.

Ради ове задаће бише изабрани Јован, брат Милошев и Вујица Вулићевић, кнез смедеревске нахије. Они отидоше у почетку лета 1816.

Примише их са особитим знацима уважења, па да би им о томе дали доказа, даде се слобода седамдесеторици српских заробљеника који су чамили по државним тамницама. Али кад дођоше на реч о својој задаћи заобилажаху се све њихови захтеви вечитим „*бакалум*“: „видеће се, учиниће се.“ Тако су се ствари одуговлачиле кроз више месеца, докле она два посланика, заморена некорисним својим наваљивањем, не затражише одсечно одређен одговор. Бојећи се да ради његова добијања не притеку у помоћ рускоме посланству, којем се говораше свакога дана, да се ствари у Србији ближе своме свршетку, и с друге стране држећи да у политици задобити времена значи однети победу, показаше им поруке управљене на Марашлију, уверавајући их да оне садрже уступке, с којима ће они бити задовољни; она их за тим наговори да се врате у своју земљу с гласником који ношаше ове поруке, пошто је тиме њихова задаћа била извршена.

Два изасланика ослонише се на ове речи; не могоше замислити да се може лагати с толиком бестидношћу, у циљу да их отправе из Цариграда, па похиташе да напусте врло жалосно боравиште по себе, где их тада свемоћни јаничари нису штедели

од увреда. Али, при повратку у Београд, кад су изишли пред Марашлију да сазнаду поруке што су их били донели, какво ли је морало бити њино изненађење, кад им паша одговори да оне не садрже ништа о њиховој задаћи у Цариграду ни о уступцима за које држаху да су их донели.

На сваки начин ово лукавство беше недостојно једне тако велике силе за какву се Порта издаје. Али не беше то први пут да је она тако радила, а ово неће бити ни последњи; јер су Турци били увек несавесни и нечасни наспрам Хришћанâ, нарочито када се ових није било бојати: бестидно повући натраг задану реч; тврдити да су им дати били уступци о којима никада није било ни речи; побијати најверније писане доказе, такова увек беше вештина њихове дипломације, на коју су морали са свим пристати сви они, који као и тадашњи Срби не могаху изнудити своје право силом.

Срби не напустише своје смерове; надаше се да ће се истрајношћу постићи оно што се правди одрицало. Беху у заблуди. Порта је била пуна благонаклоних речи и обећања; њихово извршење није никада долазило.

Ова упорност, лукавства дивáна, свирепства, која Турци удвостручаваху у Србији, подстицаху врење које прећаше да једног дана на видик избије. Српске старешине, нестрпљивије од Милоша, изазиваху народ на буну; они тераху с клеветањем дотле, да оптуживаху Милоша да је у споразуму с Турцима, и с мржњом дотле да га чињаху одговорним за несносно и несређено стање у земљи. Највећи непослушници беху Сима Марковић и капетан Драгић. На несрећу, за њихове покушаје сазнао је Марашлија, који, претерујући у оцени њиховог значаја, захтеваше да му се предаду у руке ове две старешине. Би послушан. Он доказа њихову кривицу, те им бише одрубљене главе у тврђавици београдској

у пролеће 1817. Иста та судба постиже Живана Чоњака (Tchognak) из Мачве (Matchéva), из истих побуда.

Година 1816 прође у узалудним напорима Срба да побољшају судбу своје земље, и у покушајима Турака да ту васпоставе своју старинску тиранију; у жељама за буном и погубљивању оних који је ширише. Започињаше 1817, када један несрећни случај доведе у жалосно искушење родољубље Милошево и даде његовим непријатељима хране за нове клевете. Хоћу да говорим о тужној смрти Кара-Ђорђевој, о којој нико од оних који су о Србији писали не прича непристрасно.

Дошавши у Србију мало после овога догађаја, ја сам се упињао да прозрем узроке, што су га изазвали и прилике што су га пратиле. Изложићу их редом како су се догађали, остављајући непристрасном читаоцу бригу да о њима суди.

Као што се сећамо, пошто је Кара-Ђорђе напустио у 1813 ствар своје земље, прешао је био у Аустрију; пошто је покровитељством Русије био изашао из тврђаве, у којој га аустријска влада задржаваше као државнога заточника, повукао се беше у Бесарабију.

Када 1815 Срби поново узеше оружје, Милош, који се налажаше на челу устанка, можда одвећ неповерљив према самоме себи и сит препонâ, што му их истицаху тежње осталих старешина, изјавио је својим пријатељима жељу да се поврати стари вожд, чиј би војнички дарови могли бити корисни по отаџбину; шта више и то је говорио да ће бити срећан ако буде служио под његовим заповестима. Ове речи бише саопштене од Вујице Кара-Ђорђу, који није хтео или можда није могао напустити своје уточиште, да се одазове жељама Милоша и народа.

Пошто је Милош био уверен да Србија беше неподобна да се без туђе помоћи бори противу

здружених сила Отоманске Царевине, које би је раније или доцније смрвиле, морао је доћи до поравнања с Марашлијом, како би чим мир буде закључен могао обратити своју пажњу на зла згомилана на земљу тако дугим ропством, на које је уз то наишао десетогодишњи рат. Он се дакле бејаше сав и свом снагом упео да васпостави поредак, неопходан по напредак народâ и да даде важности стеченим правима, као и да их рашири толико, колико би то околности допустиле. У 1817, у тренутку, када се на стварма поче осећати та мудра управа, Кара-Ђорђе снабдевен руским путним листом, под изговором да иде у бању Мехадију, пређе изненада преко Дунава с једним Грком званим Леонардијем. Указа се у Азањи, близу Смедерева, где би примљен од пређашњег војводе Вујице, својега старог пријатеља, који га је недавно позивао да дође, не размишљајући да су се околности, што су 1815 чиниле жудном његову присутност, биле јако измениле.

Повратак Кара-Ђорђев могаше довести до жалосних заплета, јер он наново долажаше у своју отаџбину са одсудним смером да је поново дигне против Турака. На то је био нагоњен од Гркâ који, на случај његовог успеха, смераху подићи на устанак остале хришћанске народности у Турској, те изагнати мусломане из Европе. Бејаше то леп, али неоствар̂љив сан. Порта издржаваше у Србији и Румелији силну војску, подобну да угуши у крви први нови хришћански покрет. Европске силе, нарочито Русија, која тек што беше свршила с ужасним војнама противу Француске Царевине, не изгледаше да одобравају смерове Хетерије. Оне не би никад пристале на пропаст Отоманске Царевине, у корист њене побуњене раје.

Намере Кара-Ђорђеве, а ни његов повратак, не могаху задуго остати скривени Марашлији. О томе су га известиле уходе суседне једне силе, шта више

пре но што је Милош за то и сазнао. Уверен да је Милош био у тајном споразуму с Кара-Ђорђем, говораше му он с извесном озлојеђеношћу о опасностима којима би овај догађај Србију изложио.

Овај глас изазва у Милошу силан немир. Премишљао је да ће се, ако остави Кара-Ђорђа освети турској, изложити окривљивању због незахвалности и таштине, а да ће се у исто време испредати на његов рачун нове клевете поред оних што су се у изобиљу већ износиле против њега. С друге стране пустити га да се истави на чело новога устанка, да би га спасао од Турака, значило је изложити се много већим опасностима. И доиста изгледало је тада да ће Србија, онако исцрпена у људима и новцу, започети нови рат, који би је скренуо с пута побољшања у грађанском животу, којим тек што беше слободно коракнула, ако је шта више не би наново подвргао под јарам отомански. На сваки начин овај рат затвораше будућност којој је Милош непрестанце тежио, макар да није успео у својим претходним покушајима.

Милош је исто тако имао разлога бојати се и за самога себе. Долазак Кара-Ђорђев могаше га стати живота, јер вожд, као што се сећамо, није био тако бојажљив човек, да се не би хтео отрести оваквог супарника. С друге стране, шта више и тада када његов живот не би био нимало у опасности, одузета би му била власт, на коју га његови радови и његова велика дела бејаху уздигла. Најзад, уступити владу Кара-Ђорђу који осем својих војничких дарова не имађаше никакве од одликâ, потребних за управљање једном државом, би ли то значило хтети добро својој земљи? Не беше ли Кара-Ђорђе напустио своју отаџбину у тренутку опасности? Не беше ли он одбио да се у њу врати када јој његова присутност беше од користи? А сада, зар се он не враћаше у намери да је уведе у борбу у којој би

могла пропасти? Најпосле да ли он само и помишљаше да је поведе напретку путем побољшања помоћу поретка и мира?

Ове су мисли држале дух Милошев у великој узбуђености; али је он био ипак далеко и од помисли да нападне на живот Кара-Ђорђев. Чим је био отишао из пашина конака, посла он да га замоле с наваљивањем, да се без одлагања врати у туђинску земљу, и да никако не излаже неодољивим опасностима свој живот и срећу и опстанак земље. Сви ови поступци бише узалудни. Кара-Ђорђе се учини да ништа не верује и да се ничега не плаши; он упорно остаде у Србији да даде маха својим смеровима.

Са своје стране Марашлија припремаше оружје. Хиљаду делија беху спремни кренути се 16 јуна у Азању. Да би их одбио Кара-Ђорђе не би пропустио да се обрати на своје присталице. Првоме сукобу могло би следовати много других, те довести до општега рата.

Милош дозва Вујицу; пребаци му његову нерасудност, па га наново посла Кара-Ђорђу, с наредбом да га одведе са земљишта српског, макар био приморан да га окованога пренесе преко Дунава. Пошто је издао ову наредбу, спреми се да сâм отиде у Смедерево, у пратњи својих момака и више кнезова, да би спречио да изглед турске коњице не поремети мир у земљи. Већ је хтео узјахати на коња, кад виде где стигоше два пандура Вујичина, носећи главу несрећнога Кара-Ђорђа и једно писмо, у којем га Вујица извештаваше како је, не могући га склонити да се удаљи из Србије, а бојећи се да насиље због њега не изазове немире, којих знаке већ опажаше у Азањи, те да се на све стране не подигну његове присталице да га бране, он је одбацио сваки обзир и тако се одлучио ударити га секиром док је спавао у његовој властитој кући. Додаваше да је био

нагнат на то дело предвиђањем несрећâ које би присутношћу овога старешине могле наићи на отаџбину, и одговорношћу која би лежала на њему, да је он нарочито ишао на руку његовоме повратку.

Изглед главе Кара-Ђорђеве дубоко ожалости Милоша, а Љубица, његова жена, која показиваше побожно одушевљење према људима, оданима отаџбини, стеже је у своје руке, па је обасу пољупцима и сузама.

Да би се спречио одлазак турске коњице, послаше главу Кара-Ђорђеву Марашлији, а овај јој даде потврдити истоветност од алајбега и осталих Турака, који га бејаху лично познавали. За тим јој даде испунити кожу сламом, па је посла по једном од својих официра у Цариград, где би̑ изложена на серајским вратима с овим натписом: „Глава чувенога хајдучког вођа српског, званога Кара-Ђорђа.“

Милош је наредио да се смртни остатци Кара-Ђорђеви погребу с великом свечаношћу у цркви Тополској, где је била и његова постојбина, наредивши да се уз тело његово стави и његова лобања. На његову гробу постави он натпис, који подсећа на његову славу и на његов жалостан крај. Беше далеко и од помисли, да ће му се некада та смрт приписивати у злочин.

Саопштио сам с најбрижљивијом тачношћу овај догађај, који је имао много сведока, од којих неколицина живи и данас, и чиновници су под владом Кара-Ђорђева сина. Немам се плашити да би ме ма и један од њих могао савесно у лаж утеривати. Несумњиво је да Кара-Ђорђе није заслужио тако жалосну судбу. Ако је имао великих мáнâ, био је обдарен и великим врлинама; ако је напустио своју отаџбину у опасним околностима, он ју је раније био много задужио својим заслугама. Његова жалосна смрт била је праведна казна Божја, која га казни за безбожно оцеубиство; у сваком случају она

је била природна последица његова тврдоглавства којим се хтео иставити на чело једнога предузећа, којему није био прорачунао опасности, нити предвидео последице. Да Милош тада и није био учинио све што је могао да га избави од његове судбе, он би ипак био за извињење што је своје властито самоодржање, које у овим приликама постајаше потребније но икада, и своју отаџбину ставио изнад живота једнога човека, који је неоспорно имао за њу великих заслуга, али који јој је у овом тренутку претио пропашћу. Милош није пропустио ништа у овој прилици, што би добар Србин требао да учини у корист првога ослободиоца своје земље. Али је овај хтео сам да се упропасти својом несрећном упорношћу, те и грех за то пада на њега самог.

Када погибе Кара-Ђорђе беше у шездесетој својој години. Био је то човек растом висок, стасит и снажан, и ако мало нешто мршав; његова мрка боја масти даде му, од Турака и његових сународника, надимак Кара или Црни. Његов изглед ношаше тип његова народа. Међу тим имађаше врло дугуљаст нос, по ком се издалека распознаваше. Глас му беше слаб као у женске; у гњеву постајао је пиштећи. Говорио је мало и изражаваше своје мисли с тешкоћом. Међу тим кад беше раздражен с нешто мало вина, говораше прекомерно, па се лако расрђивао на оне који би му противречили. Одевао се просто, носећи непрестано рухо раје српске, а са стране обешен ужасни пиштољ, оруђе својих освета. Борио се само пешице, оружан с једним арнаутским карабином с којим у руци беше поуздан убити свога непријатеља. У време мира волео је пољске радове; уживао је у кошењу ливада, млаћењу жита и крчењу земљиштâ. На ове различите радове употребљаваше он и своје момке и све војнике који се уза њ налажаху. Али тада врућина и умор принуђаваху га да пије више но што му је требало; тако би му пред

вече долазила воља да игра, те би доиста подскакивао са свима онима који су с њиме радили, прекидајући ове игре честим гутљајима, докле се не би потпуно опио; а тада је не ретко чинио употребу од свога грозног пиштоља.

Према женскима био је исто тако страстан као и према вину. Удворавао се неколикима од њих, од којих су многе биле удате. Између његових љубазница најчувенија је била *Марија из Бруснице*, која га је пратила у мушкоме руху по бојним пољима, и носила његов стег под именом *Марјана.*

Понекад је имао ћуди пуне дивљаштва и готово непојмљиве. Кад је био позван једнога дана од једнога свог пријатеља на свадбу кћери његове, отиде он тамо, али поведавши гомилу чиновника и момака, који једоше толико, да доведоше овога несрећника до крајњег сиромаштва; он га остави подсмевајући му се. У Београду даде он исећи на комаде жену једну, која беше стала на прозор те гледала пролазак сватова, међу којима се он налажаше, с тога што није хтела у њима учествовати. У Жабарима (Zabar) даде он удавити у води голе наге женске, да види да ли има међу њима вештицâ. Могло би се навести хиљаду других бесмислености.

Међу тим није истина да је он, као што прича генерал Аликс у својој Повесници Отоманске Царевине, дао закопати живога једног свештеника, који је захтевао за укоп награду преко одређене цене. Задовољио се тиме што га је принудио да врати сувишак, и да поново отпочиње, кроза читавих четрдесет дана, укопне обреде на гробу покојниковом, претећи му да ће га сâм укопати по нижу цену, ако би се још једном тако понашао.

Друга мáна Кара-Ђорђева бејаше његова слабост карактера, која га предаваше његовим љубимцима, којима је допуштао да врше сваковрсна свирепства. Никако, нпр., није умео избећи од ути-

цаја Младенова, ма да је знао да је крив због утаја и глобљења; савети овога последњег и довели су управо до катастрофе од 1813. Он не умеде зауздати ни наглу свирепост Пљакића, свога омиљенога зета, који се, и поред племенитог и јуначког карактера, давао занети на ужасна дела када би гњев њиме овладао.

Међу тим Кара-Ђорђеве мáне ни најмање не треба да умање поштовање које могу улевати његове врлине. Његова душа бејаше добра и племенита када није био заслепљен гњевом или вином. Он је исто тако вршио судску власт с непристрасном оштрином, када не беше реч о његовим љубимцима; без обзира на своју властиту крв осуди он на смрт свога брата Маринка, пошто овај и поред више укора и опомена и даље нападаше на чедност једне младе девојке. Нарочито су се његове одлике блистале на бојноме пољу. Рођен с даровима војног заповедника, био је он обдарен оном брзином суђења и одлучности, оним поузданим летимичним погледом, оном непромењивом хладнокрвношћу, која обележава велике војсковође. Ма да се учио војној вештини само у добровољачким аустријским одељењима, из којих је иступио још кад постаде десетарем, због тога што су га заборавили приликом поделе извесних медаља, ако се изузму први сукоби, у којима његови људи још нимало не беху навикнути на ратовање, он ипак изиде победнички из свију битака, у којима сâм заповедаше противу непријатељâ бројно много већих. Његови ратни планови служили би на част каквом великом војсковођи.

Али он беше само војсковођа; његова неподобност за политичке ствари беше равна његовој вештини у вођењу рата. Да бисмо се о томе уверили, довољно је рећи како он одби за своју земљу погодбе које не имађаше места чекати, а за себе звање и надимак кнеза, што му Порта предложи у 1807 и у 1811, под јемством Француске и Аустрије. У тој прилици, заведен саветодавцима плаћенима од

туђинца, Кара-Ђорђе претпостави празно име савезника Русије својим користима и онима своје отаџбине.

У осталом Срби нису могли изабрати бољега вођа да управља првим устанком; да није често окаљао славу својих победа некорисним сечама и неверством према непријатељима, и да није слабост његова карактера уништила плод успехâ његових, он би на сваки начин стекао великога гласа у целој Европи и вечитог признања своје отаџбине, коју пробуди из мртвачкога сна, зажегавши први од свију варницу, која ће једнога дана произвести велики пожар.

Милошева власт утврђивала се из дана у дан; али да би она могла донети ресултата какве је било места очекивати, требало је пре свега да буде освештана каквим свечаним доказом. Како су се досле узалуд трудили да принуде Порту да тај доказ даде, кнезови, први црквени великодостојници и највиђенији кметови земље одржаше 6 новемба 1817 велику скупштину, на којој Милош Теодоровић-Обреновић би проглашен за књаза с правом наследства у својој породици; и сви му се свечано заклеше на верну послушност. Састави се акат о овоме проглашењу који би потписан у име свештенства од архиепископа београдског Агатангела (умро као васељенски цариградски патријарх), новог епископа шабачког Герасима, од архимандритâ: Мелентија Павловића из Враћевшнице, Самуила из Каленића, и Нићифора из Раванице, и у име народа од свих кнезова и кметова.

На тај начин Милош законски доби врховну власт; не раскидајући са свим с Портом, понашајући се и он и народ према Турцима онако како поштовање налаже, могао се сâм докопати узалуд потраживаних права, без којих је немогућно управљати мудро једним народом.

Тако је његова прва брига после тога свечаног увођења у власт била да утврди сталност и ред који су његовој земљи били толико потребни. Добро и брзо

правосуђе очисти је од разбојника̂ који јој досађиваху. Живот и имања добрих грађана бише заштићени од свакога напада, као код најобразованијих народа у Европи.

За тим настаде да уништи више вековних заблуда, недостојних људи који теже за напретком. Једна од најгаднијих и најпокваренијих бејаше отмица девојака. Отуда произлажаху међу просиоцима крваве заваде а међу родитељима самртне туге. Овај напад бејаше чест. Ако је каква девојка била тако несрећна да се допадне коме који је предвиђао одбијање од стране породице, онда је просилац, праћен неколиким пријатељима, отимао је силом, па пошто би је силовао, присиљавао би је да за њ пође. Налажаше се свештеника̂ који даваху за малу награду свој благослов овим насиљима, те их венчаваху и поред опирања жртве која често одрицаше свој пристанак.

Милош огласи смртну казну противу виновника и саучесника̂ у отмици у случају кад би невеста једнако противна била томе насилноме браку и кад се силовање десило. Свештеник који би дао свој благослов био је удаљаван од својих дужности и подлéгао је телесној казни. И поред све оштрине ову злоупотребу или боље рећи овај злочин било је понајмучније искоренити, ма да га закон више пута оштро кажњаваше.

Чудан начин тумачења реформа! Сипријан Роберт види у том оштром поступку претерани деспотизам, па га приписује Милошу као напад на слободу. Милош, вели он, одузе младим сиромашним људма моћно средство да се изједначе имовином, спречавајући их да углављују богате бракове. Г. Сипријан Роберт, који тврди да тако добро познаје српске обичаје, не зна зар да у овој земљи девојке не добијају мираза, шта више ни онда када се удају с пристанком родитеља? По овој оптужби може се судити и о оправданости свију осталих.

Милош преустроји управу на ширим основама него што су биле оне углављене с Марашлијом; он задржа за себе право на одлучивање о животу и смрти што досле беше повластица пашина; он прошири надлежност врховнога суда, који узе име *Велики Народни Суд*, и постаде по готову државним саветом, којему се подношаху сви грађански и кривични спорови од велике важности, и од којега кнез тражаше савет у случају потребе, о питањима што се тичу унутрашње полиције и спољних послова. Он задржа негдашњу деобу Србије на нахије и срезове; он постави по главним местима нахија по једнога оборкнеза и по један нахијски суд, у срезовима по једнога кнеза и у сваком селу по кмета. Он удеси њихову власт тако да правично разрезују данке, да мудро деле правду, да се старају о јавном миру и безбедности, и да зауздавају разузданост Турака.

Пошто ово преустројство би извршено, муселими не имадоше више мешати се у српске послове нити у спорове, шта више чак ни онда кад се ови воде између Хришћанâ и мусломанâ. Оних првих, одређених за турски суд, недостајаше тако, да ови други беху принуђени излазити пред хришћанске судове. Србија се на тај начин ослобођаваше из дана у дан, па и поред Марашлијиних опирања Милош настави своје реформе са смотреношћу и упорношћу. Турци бише принуђени учинити крај својим глобама досле по готову увек некажњаваним. Војници који кроз земљу пролажаху, шта више и сами изасланици пашини имађаху обичај живети о трошку градова и селâ на које наилажаху у свом проласку; али од овог тренутка бише принуђени плаћати готовим новцем своје трошкове и све што им бејаше потребно. Спахије које пређе изнуђаваху све што год су хтеле, морадоше се задовољити оним што им припадаше, шта више често оним што им се хтело дати драговољно. Није се више видело турских чета да иду

по земљи и да живе од изнуђавања и пљачке. Сељаци их гоњаху с оружјем у руци, па их ухваћене вођаху пред турске власти, пошто би им неколиким ударцима штапом обично загорчили жељу да изнова започињу своја пљачкања. Хришћани су улазили оружани на коњу у градове, а Турци на то нису више смели ништа рећи. Најзад по целој просторији санџака којега Милош беше истински владалац Срби могаху дати важности својим правима и захтевати да их и други поштује.

Па ипак Милош није напустио смер да се потврди самоуправа коју Србија већ у самој ствари уживаше. Ова привидност била је потребна да се Турцима одузме сваки изговор за поновно уплетање у српске послове, кад би они држали да могу себи то допустити. У томе циљу, у пролеће године 1820, посла он у Цариград кнеза Павла Сретеновића и свог тајника — тумача Ђорђа Ћелеша да израде, те да Порта изашље представника с влашћу да оконча ову дугачку размирицу.

Око тога доба европски листови приписиваху Русији намеру да установи једно турско-руско изасланство са задаћом, да се утврди смисао Букурешкога Уговора о миру, и да захтевају његово извршење од стране обе уговорачке силе. Бојећи се да је Русија не прекори због неизвршења члана VIII овога уговора, Порта похита пристати на захтеве Срба, те посла одмах у Београд једнога изасланика, снабдевенога нарочитим ферманом, у нади да ће он успети да даде само што је могућно мање уступака, што се изискиваше према поменутоме чланку.

Марашлија, којему се чињаше да Срби уживају већ више слободе но што им је било потребно, неповољним оком гледао је да они потражују нових. С тога их прекори због њихове незахвалности и њихових захтева, када Милош дође да од њега поиште препоручних писама за своје посланике. Он одби

да се меша у ове послове. Он их увери да ће сви њихови покушаји бити неплодни: да се Порта у будуће неће показивати онако великодушна, јер се њихови захтеви увећавају сразмерно њезиним уступцима.

Марашлијина зловоља није се исцрпла сва у речима. Он вешто достави спахијама, како се српски поглавар спрема да им упљачка њихова војничка феудна добра као год и свá добра што их имађаху у земљи, и да изагна све Турке из пашалука београдског, па их тако увуче у заверу којој он беше душа противу живота Милошева.

Након ових достава београдски Турци а нарочито спахије, договорише се да га мучки убију у часу када буде улазио у град. Више угледних Турака, мало наклоњених кнезу, уверавали су ме да је сâм паша сковао ову заверу коју је за тим вешто саопштио најфанатичкијим Турцима у граду. Још су ме уверавали да су сами Турци открили кобну ову заверу, из обазривости и у страху од ужасних последица које би је пратиле.

У ово доба стиже у Србију царски изасланик, који беше *хоџа-ћан* (чиновник у положају начелника Министарства). Он би свуда у свом проласку дочекан по заповести Милошевој с особитим знацима поштовања. Сâм кнез изиде му на сусрет до Баточине, па га отпрати до Асан-пашине Паланке где се с њим опрости, оставивши код њега више кнезова да га прате у његову путовању. Кад се врати у Крагујевац, писа му да ће га кроз кратко време походити у Београду.

И доиста чим стиже у Крагујевац, сакупи он кнезове и највиђеније људе из Србије да их поведе у Београд ради присуствовања при читању фермана којега носилац бејаше хоџа-ћан; али срећом буде извештен о завери што се ковала у Београду, у којој је одлучено да га закољу чим буде прекорачио кроз капије тога града. Милош не могаше сумњати у истинитост тога гласа; с тога се окружи већим

бројем присталица, па отиде с њима у Остружницу, на три миље од Београда, где се заустави да се са својима договори о понашању, кога ће се држати у овој опасној прилици.

Када паша сазнаде за многобројну пратњу коју је Милош са собом водио, он га замоли да не уводи толики свет у град, где се не би знало како да се снабде храном и становима. Милош му одговори да се о томе не брине, па му поручи како је у сваком случају одлучио ући у град са својом пратњом, или да у њ ући неће ако би требало да је распусти, јер они који га праћаху не допуштаху му да другаче ради.

Доиста, пошто се по народу распростро глас, да се кује у Београду завера противу његова живота, народ га је замолио са сузама у очима да се не излаже тако великој опасности, наглашујући му, ако се не одазове његовим молбама да ће употребити силу да му не дâ отићи.

Марашлија тада разумеде да су његови црни смерови били откривени. У страху да тако многобројна гомила Срба, које се број дизаше на десет хиљада, ма да их је у истини била само хиљада, не освоји град ако би у њ продрла, или да је не занесе каква ужасна освета, одупре се он одлучно њезину уласку. Тада би углављено да ће наместо Милоша Јован, брат његов, бити уведен у тврђаву са две стотине кнезова или кметова да присуствује читању царскога фермана. Претеће понашање Турака и хладан пријем што ту добише, заплаши их за њихов властити живот. Стекоше уверење да би Милоша снашла смрт у Београду, да је ту ушао са претераном поверљивошћу.

Чланци фермана сводили су се на ово што иде:

1) Царски представник, у споразуму с кнезовима, утврдиће своту која ће се морати плаћати као данак Порти.

2) Неће се више слати муселими у унутрашњост земље, осем у пограничне тврђаве према Аустрији.

3) Милош ће носити име баш-кнеза (врховнога кнеза) Срба, који ће у осталом као и њихови предци и даље бити раја султанова, па ће набављати и давати храну и све потребе војсци у посади у тврђавама или при проласку кроза земљу. Изречно је било наложено хоџа-ћану да преда овај ферман Србима само тада, ако би они написмено изјавили да су савршено задовољни овим уступцима, и ако би се одрекли свакога другог потраживања у будућности.

Како не беше у власти Срба што дођоше у тврђаву да саслушају ферман, да погодбе у њему усвоје или одбаце, то након њихова одласка, хоџа-ћан, да би добио одлучан одговор на ферман, принуђен би сâм отићи у Топчидер, где се Милош налажаше, те му објаснити његову садржину.

Чим је Милош чуо за ове чудне погодбе, разумео је мисао што их је дала написати, па сместа одговори, да он прима са захвалношћу уступке султанове, али да се не може рећи да их више других неће потраживати у будућности, пошто му изгледаше необично и свирепо забрањивати једноме народу да не изјављује своје молбе Богу и владаоцу. На ове речи хоџа-ћан салети Милоша да му каже какви су били захтеви Срба, кад их ферман не могаше задовољити. „Они понизно моле, одговори овај кнез одсечно, да им се даду права углављена Букурешким Уговором.“

Милошеве речи погодише хоџа-ћана као гром. Он је држао да ће Срби примити као ненадну милост царски ферман; напротив виде да овај не само да их није задовољавао већ је увеличавао њихове захтеве. Доиста Србија не притицаше више великодушности султановој; она се ослањаше на уговор о миру између Порте и једне велике силе, подобне да му зајемчи важност. Ове речи о „Букурешком Уговору“, изушћене од српскога старешине, збунише хоџа-ћана; он не изусти ни речи у име одговора. Појаха коња

па отиде у Београд, чак се не опростивши ни с Милошем. Одатле опет отиде након неколико дана, пун гњева што није успео у својој задаћи и што се новчано мало њоме користио.[3] Правећи се да се плаши за свој живот кад би прошао кроза Србију, сиђе он низ Дунав преко Угарске, удари на Букурешт, без сумње у намери да се користи издашношћу кнеза Калимакија, па се одатле упути у Цариград.

Милош се врати у Крагујевац по одласку хоџаћана; а београдске спахије, које нису могле остварити противу њега своје крволочне смерове, да би показале како су расположене, дођоше пред кућу коју он ту имађаше, па да би нагласиле своје крволочне смерове, испалише своје пиштоље у врата и прозоре, изговарајући најужасније и најбестидније псовке. Ове увреде, што беснило и ужас од његова имена улеваху противу њега, дадоше овоме кнезу изговора да више не излази пред Марашлију, на кога је с разлогом подазревао да гаји непријатељске намере противу његове личности. Узалуд је паша понављао своје позиве и претио да ће га збацити са звања ако му не отиде, Милош се смејао његовим претњама, те се не врати више у Београд пре 1830, у доба, у ком се прочита ту чувени хатишериф који потврђиваше слободу Србије и признаваше Милоша и његове потомке као наследне кнежеве, потврђујући на тај начин избор народни.

Стигавши у Цариград, хоџа-ћан нацрта Србе онако како су му били често представљани, као немирне људе, непријатеље мусломанâ, а Милоша као

---

[3] *Хоџа-ћани* (начелници Министарства), *капиџибаше* (коморници), *сал-ахори* (коњушари), бејаху почасна звања, која носиоцима својим даваху повластицу да буду изаслани као представници у области Царевине. Ферман што су га они носили, тачно је одређивао своту новаца коју су требали примати као накнаду или дар од оних на које беше упућен. Ови последњи обично је увећаваху због величине милости што им бејаше дарована. Сем тога власти оних земаља кроз које су пролазили даваху им такође мање или веће поклоне, према поверењу и угледу које изгледаше да уживају код чланова дивана.

разбојничкога вођа, спремнога да се побуни првом приликом противу господарства султанова. Ове клевете и дрскост Милошева у изречном потраживању извршења закључака Букурешкога Уговора подстакоше ту толики гњев, да више особа тврде како је Порта тајно отправила ферман Марашлији са заповешћу да погуби новога кнеза Србије, било законски било силом. Поред свих истраживања никада се нисам могао уверити о истинитости ове наредбе, у чије се биће међу тим тврдо веровало.

Кад сам о овоме запитао Абдул-Реима, последника Марашлијиног, који ме је почаствовао својим поверењем, он ме је уверавао да се у хартијама овога паше које су остале у Београду никада није нашло ничега сличног.

Како било да било тек је цела истина то, да Букурешки Уговор, на који се у исти мах позивала и Русија и Милош, заплаши Порту. Она позва Србе да отправе у Цариград ново посланство, многобројније од пређашњих, и састављено од особа најподобнијих у народу, да размирицу одлучно окончају.

На основу овога позива кнезови и кметови, сакупљени те исте године на скупштини о Митрову дану, изабраше као посланике *Вујицу Вулићевића*, оборкнеза из Смедерева; *Димитрија Ђорђевића*, пређашњег тајника Кнеза Милоша, тада оборкнеза јагодинског; кнеза *Илију Марковића* из Шапца; *Самуила Јаковљевића*, архимандрита манастира Каленића; *Милоја Вукашиновића*, проту јагодинског; *Саву Љотића*, трговца из Смедерева, којима придружише *Аврама Петронијевића*, као тајника, и *Христифора Дукића*, као њихова домоуправитеља. Повери им се задаћа да окончају целу размирицу с Портом на основицама што иду:

1) Сви градови и сва села у устанку противу Порте, у време Букурешкога Уговора о миру, пошто су обухваћени у овом уговору, морају образовати са-

ставни део Кнежевине Србије, макар да нису данас увршћени у пашалук београдски;

2) Дажбине сваке врсте плаћане од Србије Порти, биће сведене на једну самосталну одређену своту новаца;

3) Султан ће дати власт Милошу над Кнежевином Србијом, с овлашћењем да ову може пренети на своје потомке и да поставља и уређује установе, потребне за државну управу;

4) Уступиће се потпуна слобода исповедања у целој Србији хришћанске вере по грчкоме обреду, с влашћу подизања цркава и манастира, отварања школа и установљавања штампарија;

5) Биће забрањено Турцима боравити у Србији изван околине тврђава̂, које ће увек остати у њиној власти.

Са овим упутствима посланици отидоше одмах у Цариград, где бише примљени са особитим знацима наклоности. Започеше одмах преговоре, овога пута с вољом, да наскоро дођу до њихове одлуке.

Али у почетку потоње године (1821) букну Грчки Устанак који, обраћајући на се сву делатност и пажњу Портину, задржа све друге њене радове. Шта више и живот српских посланика имао је тада да прође више пута кроз опасности.

Зна се да је Порта придавала вере свима гласовима што су се распростирали о намерама грчке Хетерије, те је тако можда веровала да јој је крај. У свом страху отпусти она ферман, који нареди да се прочита у свима мошејама. Она ту говораше да побуњени Грци нису хтели ништа мање већ да истребе цело турско становништво, да запале бродовље и униште све делове Цариграда насељене од Турака. Подстицаше све мусломане да узму оружје те да бране отаџбину, и да се, у случају потребе, држе спремни на најмањи знак. Читање овога нерасудног прогласа пробуди фанатизам у Турака противу

Хришћанâ. Па и сама деца узеше оружје, те у свакој улици престонице бесна светина убијаше Хришћане који јој се на путу налажаху. Представници страних сила и њихови држављани нису такође били заштићени од ових занесењака. Порта, која потпали овај пожар, није имала више средстава да га заустави. Она је исповедала и признавала своју немоћ, па позиваше Хришћане да се што је могућно мање показују напољу. Фанар, тј. онај део Цариграда, што је насељен старим грчким племством и богаташима, био је нарочити циљ за светину. Ту становаху и српски посланици. Њина гостионица би нападнута с јарошћу, те би њина смрт била неизбежна, да влада није тамо послала била што је брже могла чету јаничара да их брани. Ова војска имаде муке да их ослободи. Она их одведе у грчку Патријаршију. Њихов стан би опљачкан чим га напустише, и све што се могло понети би уништено.

Па и сâма Патријаршија наскоро би нападнута од светине, коју муке, задаване свакога дана Хришћанима, нису могле ублажити. И овога пута Срби бише спасени од јаничарâ, придатих им зарад чувања, па ради боље безбедности одведени у околину серајску. Одредише им пространо обиталиште, па се једнако с њима поступало с великодушним гостопримством до Акерманске Нагодбе у 1826. Порта се тако према њима понашаше, јер се бојала да, кад би их пустила беснилу светине, Србија не помисли да је у праву здружити се с Грцима улучивши као изговор сечу својих посланика.

Управо усред ових нереда зачиње се срећа чувенога Стојана Симића. Удео врло значајан који он имаде у судби Милоша и Србије, принуђава нас да изближе посмотримо његов живот. Стојан и Алекса Симићи бејаху синови једнога пређашњег стегоноше у српским добровољачким четама, у служби аустриј-

ској; као сирочад из ране младости и без имовине, они су морали сами смишљати да дођу до средстава за живот. Пошто је служио неколико година као момак у крчми званој „Краљевић Марко“, у Земуну, Алекса пређе у Србију, где га Милош постави за преписивача канцеларије, за спомен његова оца, кога је био познавао. Пошто је служио у добровољачком одељењу српском под платом Аустрије, Стојан отиде у 1815 у Влашку. Он имаде муке да заради парче хлеба, па да би живео, био је употребљен као ваљар у фабрици дувана, докле га Михаило Герман, руски гласник и тајни ухода српски, не прими у своју службу као пандура.[4] Он дође у Србију када сазнаде да је брат његов нашао неко звање. По препоруци свога господара он се стаде вежбати за гласника (татарина) под Јованчом Спасићем, тадашњим татар-агом (главним гласником) у служби Милошевој. Кад га послаше у Цариград српски посланици задржаше га код себе, давши му места за послужитеља. Кад турска светина нападе на њину гостионицу у Фанару, даде он доказа о великој храбрости. Он истера батином неколико Турака који већ беху продрли у унутрашњост дома па се чврсто држаше до доласка јаничарâ.

Пошто су се српски посланици сместили били у серају, као човека од малога значаја, нико га није увршћивао у њину пратњу, те он остаде слободан у граду, где нађе начина да наново ступи у тајне везе са затвореним посланицима. На неколико дана доцније отиде он натраг у Србију с усменим порукама за Милоша. Он знȁде наскоро задобити наклоност овога владаоца, који му најпре даде звање улака, па му за тим повери више одабраних задаћа које он испуни са много заслуге.

[4] Пандури су оружане слуге на које влашки бојери у Румунији имају права да их прате.

II

Док се ови догађаји збиваху у Цариграду, Марашлија продужаваше своје тајне плетке противу Милоша који му је од сада постао мрзак; још се не беше оставио свога омиљенога смера да потражи противу њега такмаце и непријатеље, како би продужио неслогу међу српским старешинама. Посредством спахијâ, својих тајних ухода, даваше он појединим народним старешинама наде да ће продужити у њиним породицама звања која су имали. Он им даде на знање, да ће, уместо да буду потчињени Милошу, боље учинити да га се опросте, да заповедају свак у својој нахији и да зависе само од Порте и од својега паше у Београду; да ако пристану на његове предлоге, онда ће управник у том случају израдити им код султана достојанство оборкнеза, посредством нарочитог *берата* којим би се ово достојанство учинило наследним у њиним породицама.

Очигледно је да је Марашлија тежио да уништи свако средиште јединства у Србији, те доследно сву моћ ове земље. Мишљаше да ће моћи према исказима самих сведока представити Порти Милоша као јединог виновника претераних захтева српских, који би се, да није његове таштине, задовољили погодбама што им их је султан мало час нудио. Уз то би буна неколиких кнезова противу Милошеве власти дала места у том питању оружаном уплетању, па би можда довела до његове смрти или његова збачења, што беше крајњи циљ свих његових жеља.

Међу тим међу кнезовима, обманутима од Марашлије, нађоше се једино двојица који су били толико ташти и неувиђавни, да претпостављаху благостању отаџбине своју властиту срећу што им је паша обећаваше и у коју они простодушно вероваху.

Беху то *Марко Абдула* и *Стеван Добрњац*, оборкнезови пожаревачке и поречке нахије, два најмоћнија

и најбогатија човека после Милоша. Марашлија их дакле подстицаше да развију стег буне, уверавајући их да ће бити потпомогнути од осталих кнезова који ће се подићи на први знак. Али Стеван Добрњац и Абдула поимаху све тешкоће и опасности овога предузећа, у толико више што још не беху одмерили смерове осталих кнезова и не беху поуздани у своје момке, чијег се издајства бојаху. Нарочито су зазирали од присутности два брата славнога Хајдук-Вељка, Милутина, омољскога кнеза, и Миљка, младога човека ретке храбрости, као и од Јоксе Милосављевића, врло оданих кнезу, и који би се јамачно противили свакоме предузећу противу његових интереса. Помишљајући на његову младост и његову неискусност они су непрестано мислили и надали се, да ће лако примамити обећањима Миљка на своју страну, па се надаше да ће им ова тековина довести у наручја и она друга два, толико потребна им савезника.

Пред мрак, 24 марта 1821, Марко Абдула отиде код Миљка, праћен неколиким оружаним људима, откри му целу заверу, па навали да и он у њу уђе. Да би га лакше привукао понуди му велику суму новаца и пробитачно и почасно звање. Миљка обузе јарост при тим предлозима па је не могаше прикрити. Он их одби с војничком отвореношћу, па прекори Абдулу за његову незахвалност према Милошу који га бејаше обасуо милостима. Одмах после тога отиде он те саопшти кнезу Јокси о завери коју му је Абдула био саопштио, те обојица отидоше сместа у Крагујевац да о томе јаве самоме кнезу.

Према његову одговору Абдула је подазревао о смеровима Миљковим. Па с тога посла своје момке на друм крагујевачки с наредбом да убију Миљка и Јоксу ако би туда прошли, под изговором да је Милош издао био заповест да их погубе, јер су они били побили и опљачкали неке Турке.

Преварени овим речма које Миљкова напраситост чињаше вероватнима, они верно извршише наредбу свога господара. Чим угледаше у проласку та два путника избацише на њих своје дуге пушке. Срећом момци не гађаху добро, те ни један ни други не би рањен. Видећи се нападнути бацише се они на нападаче, натераше их у бегство, те могоше наново продужити пут у Крагујевац где наскоро приспеше, не нашавши на друге тешкоће ни опасности. Дознавши за ову заверу Милош позва тога истога вечера кнезове из околине да пођу с неколико стотина оружаних људи ка Морави, где ће доцније добити заповести.

Сутра-дан 26 марта татарин један (гласник Марашлијин) јави кнезу да се у пожаревачкој нахији народ подигао против њега; да се међу тим нимало не брине, да ће турске чете отићи сместа из Београда да утишају буну и васпоставе поредак у овоме пределу.

Није требало великога оштроумља те да се појми циљ који Марашлија хоћаше постићи тако чудноватом понудом. С друге стране Милош познаваше Турке и сувише да би се дао ухватити у замку. Он поручи по том истом гласнику Марашлији, да је био пре њега извештен о пожаревачкој завери, и да би се он сам за то постарао; да њему (Марашлији) нимало није потребно излазити из тврђаве с војском, нити да се меша у унутрашње послове у Србији, ако није рад да у њој пораћа неред и наново распаљује рат.

Док српска народна војска иђаше к Морави, Милош је претече с многобројном четом момака под заповедништвом свога брата Јеврема с наредбом да лепим начином приволи турску војску на друму пожаревачком да се натраг врати, а у случају опирања да је натраг одбију оружјем. Доиста они сусретоше један *бајрак* (чету од двеста људи) изаслат од Ми-

лоша. Када сазнаше за заповести српскога кнеза, не дадоше никаквога отпора, већ се вратише у Београда.

Међу тим чим Милошеви војници стигоше у Пожаревац, народ, сазнавши за узрок њинога похода, разјари се на два бунтовна кнеза који, напуштени од свакога, потражише спасења у бегству. Стеван Добрњац, поред хиљаде тешкоћа, најпосле отиде из Србије па се склони код лесковачког паше. Пошто је лутао по шумама, прогањан из места̂ где је тражио уточишта, притешњен глађу предаде се он најпосле брату Милошеву.

Чим се дочепаше Абдуле, затражи се од паше лесковачког да изда његовог сукривца, те га паша отправи натраг Србима, пошто је од њих добио обећање да ће му живот бити опроштен. На испиту оба завереника открише плетке Марашлијине и обећања којима се био послужио да их обрлати и нагна на буну. Њина искреност и њино кајање гануше Милоша, који им живот поклони, пошто их је лишио њиховог достојанства, па узе од њих обећање да ће се у будуће уздржавати од мешања у јавне послове, а нарочито да неће улазити ни у какве завере с Турцима.

Они бише верни својој речи читаве две године; али Абдула најзад обнови везе са спахијама, па уђе у нове плетке противу Милоша. Кад му ове плетке бише откривене, послаше да га ухвате; несрећник се одупре, те би убијен у тој борби, у својој властитој кући. Тада Добрњац, у страху да не подлегне судби свога старога сукривца, побеже у Темишварски Банат, па се више и не поврати у свој завичај.

И тако се осујети овај последњи покушај Марашлијин противу Кнеза Милоша. Мржња коју је гајио противу овога старешине отпре више од годину дана, пореметила му је здравље. Свест о немоћи својој да му нахуди, као и оптужбе Куршид-паше његовог супарника, који поста свемоћан код свог го-

сподара, зато што је био победио чувенога Али-Тепеленлију из Јањине, увећаше толико његову бољку да га одвукоше у гроб.

Што смо сада испричали може показати карактер и управу овога везира. Он учини добра Србији; али то не беше услед великодушности карактера ни у добрим намерама. Он умири ту земљу уступцима прво с тога, што хоћаше одржати превагу над својим супарником Куршид-пашом, а за тим што као љубитељ сјаја и раскоштва потребоваше новаца, и што је кнез умео када треба набавити му их. Милош се служио посредовањем ћурчибаше, који имађаше великога утицаја на пашу, и чија се таштина и среброљубље никад не опираху новцу. Он беше заинтересовани посредник измеђ паше и оних који хтедоше добити неке милости.

И на овај начин је Милош добио под закуп војна феудна добра, риболов, и право преноса *(скеле)* производа земаљских који припадаху царској области. Беху уверили пашу да су ови различити уступци били од мале важности; међу тим они доцније произведоше најсрећније последице по Србију, јер јој послужише као увод у задобивање управе војничких феудних добара *(спахилука)* и царине у Београду.

У самој ствари Марашлија лако даваше све што му се искаше. Пун поуздања у свој ум, онако плодан у лукавству, мишљаше он да ће доцније опет узети оно што беше тако лако дао: таква је била његова политика у Азији. Он би је продужио у Србији да је ту наишао био само на људе сличне Молеру, Мелентију, Абдули итд. Али Милош бејаше другачије природе, он нипошто не испушташе стечени уступак; напротив, знао се њиме послужити да задобије нових: беше то за њ само извор за лепшу будућност. Марашлија је морао признати да су његова средства била слаба свакада, кад је имао преговарати с таквим једним човеком.

Макар да Марашлија бејаше врло рђав управитељ и без вере, ипак је он био доста добар, у колико се то у опште може очекивати од Турчина. Чак ни да је успео натраг повући једну по једну све повластице дате Србима, ипак се не би на њ могло жалити докле је год живео, као на друге паше. Марашлија је њима управљао као некада Хаџи-Мустафа, јер беше благог карактера и веома различитог од Сулејмановог: није волео крв; није имао ни страст да гомила благо; он је желео само оно што је било потребно да задовољи своју жељу за расипањем и раскоштвом. Истина је да богати доходци двају пашалука: Румелије и Србије, над којима је управљао, једва беху довољни за његову издашност и његов раскошни живот; али бар новац који раскошно трошаше остајаше у земљи, те заснова срећу већине породица. Уживао је видети Србе где играју и веселе се по ливадама што се простираху изван Београда. На његову лицу читала би се искрена радост, када би му који љубимац доставио пронето мишљење, да управо његовој доброти Срби дугују за своју срећу. Уз ове особине удруживаше он сујету, тако обичну у његовој народности. У опште, за једнога Турчина, беше то добар човек. Он себе држаше за милостива и од узвишенијега соја него што је јадна раја што беше под његовом влашћу, и за бар равнога најсилнијим хришћанским владарима.

Причица што иде показаће докле он тераше с мишљењем што га је био створио о својој властитој величини. У 1817, ако се не варам, аустријски цар Фрања I, путујући по границама Угарске, дође у Земун и позва Марашли-Али-пашу на гозбу што му је беше приредио и која је требала бити на обалама Дунава и Саве, пошто по здравственим законима паша и његова пратња не могаху ући у град. Између шаторâ, разапетих у част цара и његове пратње, бејаше један већи и величанственији, одређен за цар-

ске пријеме и саслушаје. Царица је седела на престолу; цар стојаше поред ње. Уведен, паша простодушно помисли да је цар и краљ стојао из дубока поштовања према његовој особи, и да ради седања очекује његово допуштење. Да га не би дуже остављао у том мучном положају, даде му он знак руком да се по вољи намести, рекавши му преко царскога тумача, да се не устручава, већ да се слободно посади поред своје жене *(хануме)*, па поглѐдаше у исто време, јесу ли поставили какво седиште за њ. Цар се насмеши на ту чудну учтивост, па одговори да више воли остати на ногама. „Кад је тако, рече Марашлија, онда ћу тако учинити и ја.“

Овај догађај довољан је да покаже, колико мусломанска занесеност улеваше овоме паши претерану цену своје особе, ма да је он питао у Цариграду како треба да изиђе пред цара, и ма да му је одговорено да му се ваља онако исто понашати као и према самоме султану. Султан бејаше послао београдском паши богате поклоне да их преда у име његово, по турскоме обичају, цару и царици. Марашлија држаше да пристојност захтева да их и он сâм понуди високим путницима, кнежевима и личностима високога реда које се налажаху у њиховој пратњи. Дарови које он даде у арапским коњма, персијским шаловима, накитима и бисеру, беху богатији од оних султанових. Цар Фрања даде у замену богате дарове паши и особама, најодличнијима из његове пратње; најзад пружи му драгоцен прстен рекавши му да га даде особи, за коју би држао да је највреднија да добије ту почаст. На ове речи паша се окрену к Милошу који беше присутан, па му га натаче на прст, уверавајући цара да га он заслужује. Цар и царица показаше се врло задовољни том нежном пажњом пашином, који беше опазио за време саслушаја интересовање ових узвишених особа према поглавару Срба, на којега често беху бацали погледе.

Марашлија беше стасит, изгледа пунога благости и врло нежне боје лица; брада му беше врло дугачка и врло бела; очи црне и живе, нарави је био веселе; волео је весеља за столом. Он умре у 70 години, оставивши стање у коме није било никакве штедње. Његови су дугови износили још на 40.000 динара пошто је његов последник у циљу њихове исплате продао све што је било његово.

Након смрти његове установи се до времена наименовања и доласка његова последника нека врста управе, састављене од ћаја-бега, београдскога кадије и алајбега (пуковника спахијâ). За време те привремене владе Турци из Београда оптуживаху успомену Марашлијину. Пребациваху му његову сувишну попустљивост према Хришћанима; свуда се пронесе глас да ће им његов последник одузети повластице које је он био дао и да ће их зауздати. Да би унапред показали кињења којима се надаху, почеше се показивати набусити, и ко зна докле би у томе дотерали, да им понашање Милошево није показало да је време господарења у овој земљи прошло.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

I

Након смрти Марашлијине београдски Турци заискаше од Порте да му се даде за последника његов ћаја-бег; напротив, Милош препоручи хазнадара (благајника) који му беше врло одан. Није се имало обзира ни према којој од ових препорука; прва се одбаци с тога што се није допадала Србима, друга с тога што се сумњало у хазнадарев тајни споразум с Милошем. Свакојако немирно стање у ком се налажаше Царевина налагало је дужност дивану, да не оставља задуго упражњен пашалук београдски. Он наименова за њ Абдул-Реима или како га Срби називљу Абдул-Рахама, миримирана (пашу са два туга) из Адакала, чија заслуга у очима Порте беше то, што је сазидао тврђаву Фетислам на североисточној граници пашалука, на обалама Дунава, и што је похватао поруке, што их је кнез Ипсилантије слао Милошу. Абдул-Реим предузе власт над својим пашалуком, на педесет дана након смрти Марашли-Али-паше.

Као и његов претходник тако се и он родио у Азији, и отац му је био неки беј у Ерзеруму; беше нећак наследнога паше из *Муса,* у Курдистану. Он је добио васпитање према својему пореклу. Још као млад би он наименован за капиџибашу султановог (коморника); у том звању био је потчинио више бе-

јова курдистанских који се беху побунили. Ова знатна услуга, увеличана моћним препорукама његова ујака, прибавила му је достојанство миримирана од Адакала, и власт над малим али богатим пашалуком који му бејаше придат. У овој земљи, додир с властима аустријским, читање европских листова, чести походи што му их чињаху учени путници, привучени радозналошћу да виде један турски град, попунише његово политичко образовање, па му дадоше правога појма о опасном стању у које је дошла Отоманска Царевина. Овим додирима изгуби он глупу надутост и таштину, чега још имају више азијски Турци него они у Европи.

Беше обдарен великим душевним постојанством, великодушан, али не расипач. Можда нешто мало одвећ оштар, те кад беше у питању да се казни, вршио је правосуђе према Хришћанима и музломанима с подједнаком непристрасношћу. Знао је дати важности Хришћанима; он не допушташе да их муслимани некажњено вређају; кажњавао је сваку злоупотребу власти којој су његови официри били криви и не пропушташе им никад никакве непослушности. Супротно општем обичају пашâ он се није много задуживао. Неки пут би се цењкао при куповинама, али је купљено увек плаћао готовим новцем. Трговци су претпостављали овако понашање лажноме сјају извесних паша, који увек купују не цењкајући се, али који никад не плаћају, или остављају своје повериоце да дуго чекају.

Свим срцем Турчин, обожавао је он свога господара. С дубоком жалошћу гледао је ровито стање Царевине, па је узрок томе приписивао рђавоме избору пашâ, њиховој лакомости, њиној небрежљивости, као и неуљудности јаничарâ, нетрпљивости улемâ и тиранскоме начину којим се поступаше с рајом свију вера. Ова га размишљања тако дубоко ожалошћаваху да га чинише суморним, па га дово-

ђаху до подазрења на турске официре, нарочито оближње паше, чије понашање и злоупотребе навођаху га на мисао да су били под платом непријатељâ Царевине.

Већ смо напоменули да је једна од поглавитих заслуга његових у очима Порте било то што је хватао поруке, управљене од Ипсилантија Милошу. Ево у чем је ствар. Беше намирисао намере Гркâ *хетериста* и издао заповести да се пажљиво мотри на све путнике, што идући из Влашке у Србију прелажаху преко земљишта његова пашалука. С разлогом претпостављаше да ће Грци употребити све напоре да подстакну Словене да припомогну њином кретању. Његова будноћа не би ни најмање преварена; он ухвати једнога Бугарина, носиоца поменуте поруке. У њој се позиваху Срби да се удруже с Грцима, па се нарочито наваљиваше да кнез одговори на претходно писмо. Абдул-Реим, извештен о овој опасности, одмах о томе јави Порти, као и паша из Видина и Београда, да би се држали на опрезу.

У овом тренутку Милош се саветоваше са својима о одговору који ће се дати на прву поруку Ипсилантијеву. Али кад дознаде да је друга порука, слична првој, пала била у руке Турцима, он се брзо одлучи послати сместа ону коју бејаше добио, у Цариград, као доказ мирољубивих смерова Србије. Она тамо стиже пре порука Абдул-Реимових.

Различито се судило о одбијању Милошеву да уђе у грчку Хетерију. Ако је потребно да дадем своје мишљење онда морам рећи да се он при томе покоравао саветима здраве политике. Доиста, ако претпоставимо да би догађаји ишли по вољи Хетерије, какве би користи отуда извукла Србија? Грцима бејаше смер да васпоставе негдашњу Источну Царевину, чиј би старешина био кнез Ипсилантије или неко други. Срби, Бугари, као некада, постали би

њезини клетвеници. Само би променили господара. Грци у Фанару, шиљани из Цариграда да управљају Молдавијом и Влашком, показали су врло јасно, каквим су расположењем задахнути били наспрам својих једноверника другога соја, с којима се у ове две области није по готову боље поступало но у Турској. Сем тога Грци и Срби се не би никада могли претопити у једну са свим уједињену народност. Они су истина једнаки по вери, али веома различити по језику, карактеру, обичајима, и њини интереси нису једни и исти. Грци слабо уважавају Србе; они их подразумевају под општим називом Бугарâ, које именују с презрењем *кундро-кефалос* (тврдоглави). Уз то, у обичном говору, кад се хоће да означи једна особа која неће да чује за разлог, они је називљу Бугарином *(сан вулгарос)*. Они дадоше доказâ овога презрења у 1817, када се посредством својих ухода упеше да подигну Србију противу Турске, не показујући никада нити најпре Кара-Ђорђу, нити доцније Милошу своје смерове: хтели су учинити опит *in corpore vili,* као што веле лекари, одмеравајући расположење Светога Савеза противу оних који би устали противу Порте. Беше дакле веома мучно веровати да ће се Грци и Срби моћи икада збратимити.

Исто тако не могаше се помишљати да се од њих створе два различита народа, због тога што се или под именом Срба подразумеваше само становништво Србије у правоме смислу речи, тј. оно у београдском пашалуку, и у том случају ово би становништво било недовољно да образује независну државу, а с друге стране зашто би оно започињало војну на живот и смрт, у циљу да дође до користи̂, које је већ уживало у велико, или које се надаше задобити кроз кратко време мирољубивим средствима? Или још тачније, под Србијом подразумеваше се цело словенско становништво, расејано измеђ Јадранскога и Црнога Мора, и тада би

устаници имали посла не само с Турском, већ још и с Аустријом, чијим би интересима то кретање било супротно. Ова би последња сила попреко гледала како се буне њени српско-словенски поданици и када се ради насупрот њезиним смеровима по пограничним областима.

Рећи ће се можда да би општи устанак Хришћанâ по целоме Истоку, изгонећи Турке из Европе, учинило велики корак у образованости и велику услугу општој цивилизацији. То признајемо; али изгнати Турке из Европе беше нешто лакше рећи но учинити: не ослобођава се лако једна земља од ратоборних непријатеља, што су се утврдили на земљишту од пре читавих столећа. Уз то треба напоменути, да је Грчки Устанак букнуо на две године пре но што се окончало с припремама, потребним за његов успех: да Власи и Молдавци, заглупљени дугим робовањем, не бејаху ни довољно одважни нити довољно уједињени да би постали народима који су хтели наново извојевати своју слободу; да би се на тај начин Срби нашли усамљени противу Турака из Босне и Бугарске. Најпосле напомињемо да је између Србије и Мореје свако непосредно општење било немогућно, пошто су биле одвојене пространим земљиштем заузетим од Турака, и на којем је због величине опасности настало много живље мотрење; и да Аустрија, силно противна грчкоме устанку, не би више допуштала Србима да извлаче са њених граница храну и оружје, што је потребно у рату, као што је то чинила у пређашњим устанцима. Она не би ни то трпела, да поданици те народности, разасути по њезину земљишту, долазе у помоћ својим сународницима. Сем тога није требало губити из вида, да се тадà налажаше у Цариграду велико посланство, састављено од најодличнијих Срба, чија би смрт била неизбежна на први глас о устанку у овоме крају. Сви ови разлози забрањиваху Милошу да изложи очи-

гледној опасности садашње стање својег завичаја, ресултат толиких година ратовања и политичких преговора, те да се удружи с Грцима, који се веома мало стараху о Србима, па се служаху њима само да изврше нападај противу Турака. Ми имамо доказа о томе што велимо, у понашању, кога су се држали Грци наспрам Срба у тренутку када се ови налажаху у мучнијим приликама. У ратовима за српску независност Грци никада не помислише да их потпомогну нити непосредно нити посредно.

Ипсилантијево писмо које Милош отправи Порти, расположило је духове у његову корист; међу тим оно их не беше потпуно охрабрило о његовим миролубивим намерама. Па с тога је она и наредила пашама у Видину и Босни, као и миримиранима суседних предела, да буду спремни завојевати Србију на први знак. С друге стране она даваше Абдул-Реиму упутства, да се са Србима најпажљивије поступа, и да се ни на који начин не напада на слободе које су били задобили, па шта више ни на оне што су их насилно отели за времена Марашлијине управе. Па ипак га она световаше да улучи сваку згоду која би се указала, да распали међу њима унутрашње борбе, те да тако умањи важност и утицај њихова кнеза; она је добро знала да је од делатности овога старешине зависила судба Србије. Најпосле препоручиваше му обазривост и мудрост.

За то време српски посланици у Цариграду једнако су били задржавани у царскоме серају, као у некаквој сјајној тамници. Они су ту уживали сваку угодност у живљењу, осем слободе и душевна спокојства; јер гласови које слушаху о погубљивању најодличнијих Хришћана, и лажан глас што се беше по граду пронео о неком новом устанку српском, улеваху им страх о животу њихову, и држаху их у самртном немиру.

Димитрије Ђорђевић и Аврам Петронијевић, који потпуно разумеваху турски, често су слушали из разговора мусломанâ у својој служби кобне речи и непогодне да их охрабре. Са своје стране, познавајући положај пун страха српских посланика у Цариграду, Милош им одузе повере којима су били овлашћени, па даде на знање Порти, да ће сматрати као неважно све оно што би она углавила с њима, докле они не би уживали потпуну слободу. За то време кушаше он новога пашу београдског и његову околину мамцем на новац, овим свемоћним оружјем у времену Марашлијевом. Али човек онакав као Абдул-Реим бејаше неприступан миту: његова строгост уздржаваше лакомство његових људи, а његова бадрост истављаше се насупрот свакој злоупотреби од стране Срба. То је у толикој мери истина да, за време целога његовог бављења у Београду, Милош није могао наставити рад на ширењу слободâ своје земље као што беше наумио.

Уверен о узалудности својих напора, српски кнез са свим престаде кушати у овом правцу дух пашин, па се користова миром што му налагаше застој политичких послова, да би попунио образовање што му недостајаше. Беше са свим неписмен, као што смо то напоменули; али жудан образовања, даваше он свакога дана да се читају најбољи европски листови, географске расправе, расправе из политичке економије и повеснице. Обдарен чудесним памћењем успео је он на тај начин да створи себи доста потпун појам о моћи и богатству различитих европских држава, као и о њиној повесници и њиним политичким и трговачким везама. Више учених путника који га за тим походише бише тако изненађени пространством његових знања и правилношћу његових суђења о свима политичким догађајима од некога значаја, да мислише да незнање слова које он признаваше пред сваким, беше претворно у неком тајном смеру.

Милош се још и тиме користова насилним миром, на који га неподмитљивост пашина осуђиваше да побољша своју имовину, не увеличавајући је на штету државних финансија, као што га због тога неки криве.

II

Неколико речи о дажбинама које лежаху на Србији и начину њихова скупљања показаће нам постанак блага Милошевог.

Услед наизменичнога побијања турскога гроша, што наступи кварењем монете и увођењем големе количине лажно скованога новца у туђини, што беше земљу поплавио, донесена је одлука на не знам којој скупштини, да ће вредност аустријскога талира (5 фр. 20. сант.) бити у будуће утврђена на 10 турских гроша; да ће се у будуће вршити плаћање дажбина у аустријској монети и да ће при продаји својих производа Срби имати права да одбију турску монету и да захтевају плаћање у аустријској конвенционој монети *(conventions-müntze)*.

Осем десетка и осталих феудних намета што су се морали плаћати спахијама и који се не тицаху владе, Срби бејаху подложни овим данцима:

Харач, *чибук*, *димница*, *мири*, и најпосле *пореза*, која беше најзнатнија од свију. Харач (пореза од главе) плаћан у Турској од све мушке раје, од седам до седамдесет година, био је постепено повишаван у осталим областима Царевине до врло високих сума[1];

---

[1] У осталим областима Царевине беше он раздељен на три разреда по величини имовине и плаћан у почетку године. Овај данак даваше места невероватноме кињењу. Сваки је био дужан имати признаницу ради потврде да га је дао, па је показати скупљачима сваки пут када они то затраже. Често су скупљачи цепали признанице друге или треће врсте извесним личностима, под изговором да су их морали узети и од осталих.

али у Србији, захваљујући понашању народа и постојанству Милошеву, он никада не превазиде три и по гроша; а после прописане сталне вредности талира у десет гроша остаде он на вредности од два дваестака (*цванцигера*, четрдесет *крајцара*, од прилике тридесет и пет суа).

Чибук или право на пашу беше само две паре на главу од овце и козе (пара је четрдесети део гроша).

Ова два данка беху одређена за царску благајницу у Цариграду. Али како су се они већим делом трошили на трошкове око скупљања и расипања, тако општега у Турској, то их Порта обично даваше под закуп за утврђену суму новаца пашама и осталим обласним управницима, који их из тих истих побуда даваху под закуп појединцима у једном или више делова.

Димница и мири беху сакупљани од високога свештенства: прва у величини једнога турскога гроша од огњишта служаше на издржање епископскога стола; а онај други, од шест пара на породицу, бејаше одређен на плаћање интереса и амортизације некога старинскога дуга српских епархија наспрам Васељенске Цркве Цариградске.

Најзнатнији данак, као што сад рекох, беше пореза; он је требао послужити на издржање паше, његове пратње, његове војске, као и на цивилну листу српскога кнеза, на трошкове унутрашње управе и на све непредвиђене трошкове управе.

Двапут преко године, о Ђурђеву-дне, 23 априла, и о Митрову-дне, 26 октобра, скупљаше се у управниковом двору скупштина (народни скуп од кнезова и главних кметова), на којој влада показиваше рачун о приходима и расходима, па углављиваше у споразуму с њоме порезу за потоње полгође, одређујући суму за сваку дажбину. До 1833, у које доба, као што ћемо видети, сви данци састављаху

само један, средња величина те суме не превазиђе никада шеснаест турских гроша од главе свакога полгођа, рачунећи десет гроша у талир. Свака општина сабрана на ве́ће, на којем присуствоваху сви они који данак плаћаху, имађаше права распоређивати овај данак на три разреда, од којих најимућнији могаше плаћати данка само до двадесет гроша, док најсиромашнији не могаше плаћати мање од десет. Сем тога кметови могаху придодати пола гроша на сваку пореску главу ради општинских трошкова; али су о томе морали поднети рачуна *збору* (општинским ве́ћима).

Ослобођени беху од овога данка државни чиновници, свештеници, учитељи, кнежеви момци, пандури, кнезови, када не имађаху непокретног имања, оцеви који имађаху два ожењена сина, те доследно пореске главе, само ако уз то живе на једноме огњишту. Осем ових изузетака кнез имађаше права да опрости овај данак онима које је хтео заштитити. Ради те милости беху изговори услуге учињене отаџбини, старост, немоћ и неподобност за рад.

С погледом на огромне трошкове, које је пореза морала да подмири и на број пореских глава, види се како је мало основан прекор чињен Милошу, да се био обогатио на рачун државне благајнице и од зноја народног, нарочито ако се напомене да кнез, за време своје оставке, остави огромну количину џебане, сваковрснога оружја, више батерија, а у благајници четрнаест милиуна здравих гроша (десет у талиру), што чини по готову осам милиуна динара; а све су то биле уштеде што су долазиле једино од порезе.

Његова лична имовина долази из других извора које ћемо сад показати.

Као што смо већ казали, Милош је, помоћу ћурчибаше добио под закуп од Марашли-Али-паше по доста умерену цену, што се плаћала у здравим турским грошевима, осем царских феудних добара

(мукатас), риболов, скеле, чибуке и харач. Последњи беше распоређен на 900.000 пореских глава, према старим списковима Сулејман-пашиним, састављеним у време кад је српско становништво било много мање.

Чибук беше од слабога значаја и доношаше мало користи. Али мукатаси и скеле донеше му их знатних с временом, јер је њима било управљано с више смотрености, а и с тога што се производи земаљски лако извожаху кроза слободне пролазе на Дунаву.

Харач је био без сумње најиздашнији међу данцима. Захваљујући миру и благостању земље, број оних који плаћаху тај намет бејаше се бар двоструко увећао, било повратком српских исељеника, било због досељавања из аустријских и турских области, пограничних Србији, што доношаше Милошу доходак од више од две стотине хиљада цванцика, или по готову 175.000 динара на број само оних који плаћаху харач.

Али најзнатнија корист од ових различитих закупа беше она, што му даваше побијање турскога гроша, који за кратко време беше пао од педесет и пет динарских пара на двадесет и пет, па шта више и испод тога. А, као што је речено, Милош плаћаше ове закупе у турским грошевима по трговачкоме течају, док међу тим њему се од овога даваше доходак по течају утврђеноме од скупштине; једина ова разлика доношаше му приближно добити од три стотине хиљада динара на годину.

Осем тога бавио се он одавна трговином сточном. Доцније је ову напустио, пошто његови ортаци злоупотребљавајући његово име, удараху глобе на народ и даваху повода многим жалбама. Касније отпочео је он трговину сољу, вођену са несносним и себичним наметима од Аврама Петронијевића, Симића и осталих, који га сада горко криве, макар да су с њиме делили добитке од тога. Он није могао напустити ову трговину кад би он хтео, пошто је био

везан уговором о копању солàних рудника у Влашкој и у Молдавији. У овом предузећу дође он као и његови ортаци до знатних добитака.

Докле год је Марашлија живео сви доходци до којих је Милош могао доћи, једва да су били довољни да купе околину пашину и да задобију на овај начин све уступке. Исто тако до тог доба његово благо не превазилажаше никада неколико стотина цекина, ма да је био врло штедљив у свима својим трошковима. Али под Абдул-Реимом, јединим човеком међу Турцима кога злато никада не одвраћаше од његове дужности, Милош је могао чинити уштеда и засновати знатно имање које сада има и које зној народа, као што га оптужују његови непријатељи, није никада увећао. Текући тако за своју будућност и ону своје породице он се, по моме мишљењу, само покоравао правилима мудрости. Његов положај бејаше доиста слабо обезбеђен; политички потрес који ништа не чињаше немогућним, могао га је оборити са узвишенога места које заузимаше и одагнати га у прогонство, што се доиста и догодило.

За време ових доколица што му их ствараше нови паша, упе се он да заузда грабљивост свештенства, које на Истоку не имајући сталних доходака, гледаше да их прибави, наплаћујући што је могућно више свете обреде своје службе на велику срамоту верних. У овом предмету епископи се истичу својим злоупотребама. Већ смо имали прилике обележити њино незнање и слабо старање које воде о спасењу својих стада. Свеколика њина брижљивост је употребљена на оно што они називљу чувањем својих права, која се састоје на првоме месту у димници и мирији о којима је већ било говора. Ма да овај последњи доходак би одређен за исплату дуга неког у 137.433 турска гроша, што се српска црква беше задужила великој патријаршијској цари-

градској цркви, за коју плаћаше големи интерес у 20.000 гроша годишње, ипак се епископи често нимало нису устручавали да употребе ову суму новаца на своју корист и да тако повећавају овај дуг сваке године. На другом месту је данак који сваки манастир, свака црква, сваки свештеник морају годишње плаћати. На трећем месту су случајни доходци које они захтевају за посвећење свештеникâ и за издате увере приликом венчања. На четвртом је месту удео који узимљу за себе из наслеђа свештеникâ што зависе од њихове власти.

Ови намети сачињавају на крају године знатну суму коју они троше на уживања или на плетке. Кад њима овлада страст за гомилањем блага, они често походе своју епархију како ништа не би умакло њином лакомству, и ја могу тврдити да су они у тим приликама без икаквог милосрђа, нарочито кад је реч о наслеђу некога свештеника. Они се докопавају његових црквених књига, његових свештеничких или личних хаљина, као и његова коња, па шта више и онда кад је покојник оставио своју породицу у сиротињи.

Доходци нижега свештенства много су мањи, али не и мање мрски. Потлачен од епископâ, лишен свакога образовања које може да га уздигне на висину његове службе, пре но што ступи у ред свештенички, мисли он само да скупи новац, потребан за плаћање посвећења и за куповање парохије. Пошто је већ ступио у ред, нема он више друге бриге доли да учини плодним своје звање: осем *бира*, дажбине од дванаест *ока* жита (од прилике 14 килограма) по селима и једнога и пô гроша у новцу по градовима од сваке породице, имао је плату за благослове, за крштење, за погребе и молитве, сразмерно према својству и средствима Хришћанâ који прибегавају њиној служби.

Придодајте к томе дарове које нарочито жене никад не заборављају дати своме пароху, само ако

се мало знаде умилити; оне стављају себи у дужност да му даду прасаца и јагањаца на дане великих празника.

И ако малени ови приходи су довољни те да српски свештеник живи у извесној угодности, који се као сиромах усред осталих сиромаха разликује од својих суграђана само својом добро одгајеном брадом и дугом косом. Не опажа се у њином дому онај раскош што се види код католичких свештеника у образованим крајевима Европе.

Али пошто епископи и пароси нису били нимало дужни да дају рачуна о своме раду, они често захтеваху на име својих награда више од утврђене цене, па су се служили у том погледу преварама и насиљима, због којих побијаху углед свештеничком чину и изазиваху жалбе у народу.

Вољан да даде лека противу ових злоупотреба, пошто је покупио мишљења од више кнезова, Милош издаде 20 јуна 1818 указ, упућен на београдског митрополита и шабачког епископа, којим се укидаху димница и мирија. У накнаду за овај данак даваше он годишњу суму новаца од двадесет хиљада гроша митрополиту и од осамнаест хиљада другоме епископу, узевши сам на се обавезу у име државе да плаћа онај дуг, о ком смо мало час говорили, Цариградској Цркви; он утврђиваше сем тога епископима сталну плату преко које не би могли прећи у вршењу своје службе, остављајући опет на терету епископâ издржање и плате њихових главних намесникâ (протосинђела), архиђаконâ и писара.

Милош се надаше да ће та два великодостојника драговољно примити овај указ, који само смераше да обузда несносне злоупотребе, а које су уз то у супротности с еванђелским моралом. Ова нада беше тим основанија, што ова два великодостојника, ретким изузећем бејаху људи пуни науке и велике ревности, без уплетања ма у коју светску плетку,

мало жудни грађанске власти, од које по готову сви епископи у Турској зазиру, пошто она може ограничавати њихов деспотизам.

Он је међу тим био у заблуди: оба великодостојника, природе помало плашљиве, а с друге стране не имајући довољне власти да се противе указу Кнеза и народа, у први мах сакрише своје незадовољство; али губитак што су га мало час претрпели у свом интересу, бејаше одвећ велики (пошто им једина димница доношаше више од тридесет хиљада гроша годишње), а да се не би због тога кришом жалили.

Пошто су саопштили своје жалбе грчко-српском митрополиту, чија столица беше у Карловцима, па и самоме патријарху у Цариграду, стигоше наскоро после тога са свих страна прекори Милошу, који, пошто се одупирао читаве две године, би најпосле принуђен да повуче натраг свој указ, остављајући епископима димницу и мирију и углавивши с њима цену, која истина утврђиваше награде за свештеничке и епископске службе по цену већу но што то беше у указу, али која бар имађаше моћи да заузда њину претерану самовољу.

Милош познаде на тај начин израна моралну снагу и утицај свештенства на дух становништва; и с тога, ма колико да их спречаваше да се мешају у државне послове, ипак се највећма стараше да побољша њихов положај, да умери деспотизам епископâ, и да им најпосле тим путем даде важности у очима народа. Одушевљен том жељом он нареди да се даду свештенички чинови о трошку државном већини учитеља који не могаху учинити овај трошак; потпомагао је у васпитању младе људе који се осећаху позвани за свештенички чин, он задржа себи право постављања протојерејâ, па постави на то звање најобразованије и најморалније људе које је могао наћи, којима повери надзор над нижим свештенством и васпитањем духовникâ; доцније ње-

говим старањем би такође основана богословска школа. Најпосле помоћу наградâ мудро распоређених, дајући знаке уважења једнима а кажњавајући злоупотребе и дрскости других, успеде он утврдити већину реформа које беше смислио; а то није најмања услуга коју он учини својој отаџбини.

Док је Милош обраћао сву своју пажњу унутрашњој управи, у два маха је долазило до јаких заплета па и до раскида с пашом. Као што је већ речено Абдул-Реим подржаваше оштро ред међу Турцима, и вршио је правосуђе непристрасно према свакоме; али је врло далеко гонио са суревњивошћу наспрам саме своје власти, нарочито у Београду, где се нимало није мешао у размирице, подигнуте између Хришћанâ; није трпео да ма ко противстаје његовим заповестима нити реду турске полиције. Он беше тако оштар што се тога тиче, да је архиепископ београдски Агатангел, који доцније постаде цариградским патријархом, када је био оптужен да води преписку са устаницима у Грчкој и да распростире лажне гласове о исходу последњега похода Турака у тој земљи, био по његовим заповестима ухваћен и задржан у тврђави, и поред моћнога покровитељства и претњâ Милошевих, све дотле док није доказао да се сва његова погрешка састојала у томе што се разговарао с неколико пријатеља о поразу Драмали-паше, према тврђењу Франкфуртскога листа на који бејаше претплаћен.

Овај начин господарскога поступка у Београду веома је био неугодан Милошу, који, разјарен тиме што му Абдул-Реим својом оштрином спречаваше настављати да даље води судбу своје отаџбине, одлучи потајно га кињити. Те с тога позва он Хришћане, становнике у Београду, да изиђу из града и да се настане са својим стовариштима дуж дунавске обале, на местима која би им била најподеснија. У исто време забрани он испод руке сељацима но-

сити на београдско тржиште јестива, потребна за снабдевање града храном.

Наскоро становници у Београду осетише последице ове забране доношења, па поднеше своје жалбе паши, који посла пуковника спахијскога, старога Милошевог познаника у Крагујевац, да достави Кнезу да је таково понашање по готову равно објави рата, или бар да показује заборављање обавеза које је уговорио према Порти; да је паша одлучио доставити о томе у Цариград, те да ће на њега самога пасти сва одговорност због онога што би се могло догодити.

Одлучност пашина преоте маха. Дошавши до озбиљнијега испитивања и побојавајући се за живот посланика̂ Србије у Цариграду, Милош остави на страну ова подмукла непријатељства; а пошто паша попусти и са̂м од упорности у овим својим захтевима, ствари се окретоше на мир и на бар привидно пријатељство.

Али након краткога времена друга једна задевица запрети да наново завади ове две старешине. Томе је дао повода један економски, врло неполитичан закон Портин. Нова смеса турскога новца беше изменила течај гроша тако, да за кратко време талир и грош из Шпаније, ти једини туђи новци који су имали вредности у Турској, порастоше у цени, и то први од осам на дванаест турских гроша, а други од осам и по̑ на дванест и по̑. Да би стала на пут непрестанце све већем побијању новца, Порта измисли лек гори од зла које је њиме хтела да отклони. Она издаде ферман који даваше овим туђинским новцима самовољну вредност од осам и по̑ и девет гроша, присиљавајући оне који га имађаху да га измене са овим лажним код скупљача које посла по свима областима. У земљи с управом као што је у Турској овакав поступак даваше места

великом расипању[2]; исто тако он донесе врло мало користи финансијама а много сметње и штете трговини.

Не послаше мењаче у Србију с тога што беху веома уверени да се Срби неће потчинити овим мерама. Задовољише се само тиме, што ради обичаја прочиташе ферман о томе у Београду.

Милош, који је имао плаћати паши тромесечне дажбине, немајући при руци турскога новца, хоћаше то учинити с туђом монетом, према вредности мало мањој од трговачкога течаја. Паша се успротиви и рече да ће их примити само по цени у указу. Милош изјави да ће, ако паша остане упоран при свом одбијању, те дажбине платити када буде имао законитога новца. Али везир остаде непоколебљив, па му поручи да ће, ако Милош не плати свој дуг јавити Порти, као да он отказује данак којим Срби припознаваху сузеренство султаново. Милош, којега је смишљено пашино упорство стало шесет хиљада гроша и мучнога понижења, умало што се не одупре од своје стране, ма какве могле бити отуда последице. Али савети велике једне силе која га упућиваше да не иставља нових тешкоћа у политици, у овом тренутку и онако већ у велико заплетеној, а још више страховања због српских посланика, чија глава по старој пословици бејаше у торби, уверише га да треба попустити. Са своје стране паша, било из хвалисања, било да би дао доказа о савршеној покорности законима султановим, исплати своју војску и своје чиновнике овим новцем, и по истом течају како је добио од Милоша, ма да је имао у благајници турскога новца да ту исплату изврши.

Од тада Милош ступи у везу са више страних банкарских кућа, које му увек набављаху кад је преко

[2] Скупљачи беху Јевреји или Јермени, мењачи, којима у име све награде влада даваше малу ажију на сто. Закупнине беху купљене скупо испод руке од чиновника̂, који без икакве сумње не доношаху у ковнице сав новац који мењаху.

потреба своте новаца које му потребоваху у турскоме новцу и по тадашњем течају; и ова се размирица више не понови.

Видећи да не може одржати превагу над пашом, он се упе из петних жила да добије њему подеснијег заменика у Београду.

У тој сврси беше се он обратио у Цариград, па гледаше да утиче средством злата на високе чиновнике у дивану. Али је Саид-Ефендија, министар спољних послова, који уживаше свеколико поверење султаново, имао тада највећи утицај у влади: суграђанин и присни пријатељ Абдул-Реимов, он остаде као и овај неприступачан сваком подмићивању, те Милош би принуђен подносити јарам овога паше до Акерманске Нагодбе, која, пошто је тако рећи одсечно утврдила судбу Србије, учинила је некорисним у Београду присутност једнога тако непрекорног и тако бадрог паше, кога су у осталом потребовали на другоме месту.

Али на годину дана пре овога догађаја, Србија виде ужасе грађанскога рата. Ова земља бејаше ослобођена тиранских и свирепих ћуди Турака, који, нарочито у то доба, под изговором тајнога споразума с Грцима, мучаху Хришћане по свима деловима Царевине: исто тако је била притешњена претераним наметима; имала је најбољу управу због које је била подазрива, у зависноме стању у ком се још налажаше, пошто се у њој поштоваху јавне слободе онако исто као и лична права; па ипак се нађе људи̑ који ту посејаше незадовољство, те успеше изазвати покрет који имаде крвав свршетак.

Има једна жица које се бунтовници сваке земље никада узалудно не дотичу; хоћу да говорим о смањивању данака. Ма како да су они лаки, народ тешко поима потребу да их подмири, и ако когод успе уверити га да се могу смањити, онда га може навести на сваковрсне претераности. Беше то у овој

прилици у толико лакше, што се у овоме крају народ без политичкога васпитања беше држао у ратовима за независност више жељом да се отресе турских глоба, него ли осећањем народним. То је толико истина да је, од времена Кара-Ђорђева до данас, увек обећање о смањивању *порезе* послужило као покретач свима метежима. Овој неправедној побуди незадовољства придруживаше се друга која доиста имађаше нешто основа. Хоћу да говорим о тешкоме терету, кулуку и о његовом распореду који не беше никада правичан. Две речи о природи ове работе даће нам појма.

Осем данка у новцу дужност је била давати паши извесну количину зоби, сена, дрва итд. Да би се избегли знатни трошкови, што би их собом донела куповина ових животних намирница, и које не би могла подмирити државна благајница, натериваху сељаке да ко̏се ливаде, да секу дрва по шумама што припадаху народу и да их преносе до Београда. На тај исти начин Срби беху принуђени давати хране за потрошњу у дому Кнежеву, који беше по готову дом народни, и саградити куће, одређене да буду седиште владе, као год и школе и цркве, разрушене од Турака у пашашћу 1813. Најпосле кнезови у својим нахијама имађаху сличнога права па неке кулуке, пошто плате што су их вукли из државне благајнице, беху недовољне за издржање њинога дома.

А лако је разумети да ови кулуци не могаху бити распоређени тако да терете све подједнако. Села у околини Београда, Крагујевца, конаци владини, и по другим местима где бејаше да се овом работом раде државни радови, обично су подносила цео терет њихов. Народ их једнако стрпљиво подношаше, поимајући да је немогућно другачије радити. Али он подношаше само с великом одвратношћу кулуке и намете својих кнезова; јер више њих принуђаваху своје потчињене да кулуцима крче пространа

земљишта, да их обрађују за њихов рачун, да граде воденице и куће које за тим они даваху под закуп. Они вођаху са својим потчињенима трговину с извесним предметима, којих се докопаваху по цене што их они сами утврђиваху. Пролажаху кроза земљу, живећи о трошку народном, са својом пратњом, којој се никада не чињаху довољно изврсна јела што јој их изношаху. Ове злоупотребе бејаху големе, и Милошу нису биле незнане. Али политика обазривости, коју му налагаше његов положај према кнезовима и коју ће читалац лако оценити, спречаваше га да зло кад ваља излечи; те све ово постаде моћно оружје у рукама смутљиваца, који имађаху користи да подстакну забуну међу духовима и да пореметe јавни мир. Овакови људи не изостадоше.

III

Пред крај године 1824 грчка Хетерија, чиј покушаји код Милоша, у намери да Србију побуне у корист њену, бејаху пропали, бејаше успела посредством својих тајних ухода и обећања̑ о наградама да се подбоде по областима више ових метежних и немирних људи, који су ту требали посејати раздор. Неки од њих саопштили су то извесном Васи Книћанину, кога су српске песме учиниле славним, приписујући му смрт Ћаја-пашину у битци код Чачка, у нади да ће га примамити на своју страну. Али Васо се направи да пристаје на њихове смерове, па када сазнаде за њихове намере, отиде те их откри Благоју, ономе истом којега је Милош спасао од освете Сулејман-пашине, после Хаџи-Продановe Буне. Благоје га одмах посла да јави Кнезу за ту заверу. Завереници бише сместа похватани, суђени од врховнога суда и кажњени смртном казном. Готово сви беху из нахије рудничке, па се надало да се завера

неће распрострети преко граница ове области; али несрећом грчке уходе подбадале су на пространијем земљишту.

У јануару 1825 Петар Вулићевић, смедеревски кнез, син чувенога Вујице, тада у посланству у Цариграду, и пашеног Милошев по свом браку са сестром кнегињином, дознаде да један становник његове нахије који је био у споразуму са заверепицима, продужаваше након њине смртне казне да ту шири дух буне, и да га више њих лако слушаху. У циљу да угуши буну у њезину зачетку, кнез Петар дође ноћу силом у село где борављаше бунтовник, па га ухвати у његовој кући; али у тренутку када се спремаше да га одведе, дођоше у гомили већ подстакнути сељаци, вичући му да није пристојно изненадно на тај начин ноћу нападати у њиховим властитим домовима мирне грађане, да би требало позвати их пред судове, да је месна власт довољна била да их похвата у случају потребе, па захтеваху на сав глас слободу затвореника. Кнез се постојано држао до јутра, спреман да одбије метежнике ако би се усудили напасти га; али видећи пред зору да се метеж увећава, и да није било начина победнички отићи из овога места попусти он под погодбом: да ће становници одвести сами собом овога човека пред суд, ако би он тамо био позван. Али чим га сељани добише у своје руке, пустише га на слободу, па га шта више однеше победоносно до његова стана, доказујући на тај начин да су управо захтевали слободу затвореникову, напомињући незаконито његово хватање с тога, да прикрију најмрачније смерове.

У исто време, у том истом селу Азањи (смедеревска нахија), становању кнеза Петра, указиваху се знаци буне. Велика гомила незадовољнога света опколи кућу кнежеву, па поиска на сав глас смањивање порезе и праведан распоред кулука који

је постао несносан у смедеревској нахији, услед захтева и насилних поступака тајника кнеза Петра, који беше успео да завлада духом свога господара, доброга човека али слабога карактера.

Дознавши за овај метеж, Кнез Милош отправи одмах у Азању свога брата Јована, са својим момцима и малом четом војника, сакупљених на брзу руку по срезовима лепеничком и јасеничком. Пошто побуњеници нису имали намере да због тога долазе до сукоба, то Јован могаше доћи без сметње до Азање, где се сусрете с устаницима, па их запита за узроке ове буне. Они одговорише да су послушни и да поштују Кнеза, те да никако нису помишљали устајати противу његове власти; али да су имали места жалити се на свога кнеза, који пушташе да их киње; с тога затражише да буде удаљен и да на његово место дође извесни *Милоје Ђак*, који у овом тренутку не беше у Азањи: наскоро ћемо за то видети побуду. Лепеничани и Јасеничани, које Јован беше са собом довео, видећи у чем је ствар, пређоше и сами на страну незадовољникâ, тражећи да се усвоје њихове праведне тужбе. Јован обећа да ће Кнез радо саслушати њихове жалбе; посаветова их да пошљу изасланике, међу којима ће бити и Милоје, уверавајући их, да ће он бити постављен за смедеревског кнеза на место Петра Вулићевића. Уз то им саветоваше да се повуку у своја села па да буду на миру, да не би показали Турцима српску неслогу својим метежним скуповима, те да ни најмање не подстичу у земљи грађански рат. Изгледало је да сељаци усвајају ове мирољубиве савете; Јован помисли да је побуна утишана па се врати у Пожаревац, где се налажаше његова породица.

Тек што је он био отишао а Милоје Ђак се врати у Азању. Овај се човек беше заветовао духовничкоме реду из рâне младости (отуда име Ђак); али када букну буна 1804 напустио је он црквени

ред, па пошто се примио тајничкога звања код Вујице, учествовао је у свима ратовима у време Кара-Ђорђево. Отишавши из завичаја у 1813 вратио се он ту у 1815, па се од тада одаде трговању свињама.

То трговање које га непрестанце довођаше у додир с народом дало му је шта више прилике да позна и оцени незадовољство које потајно тињаше у Србима, нарочито у смедеревској нахији, и како је лако било увући их у отворену буну. Задобивен од ходâ из Грчке он је потајно ковао ове бунтовне смерове, у нади да се стави на чело покрета који предосећаше као неизбежан, па да га окрене у своју корист; али он беше одвећ паметан да би истављао на видик своје таште смерове пре него што им је обезбедио успех. Тек што су се ови први знаци буне били указали, потрчао је он у Београд да промотри расположење у Турака и да се обезбеди ако не њиним учествовањем а оно бар њином неутралношћу.

У Београду изишао је био пред алајбега, заповедника над спахијама, па му је открио свој смер да се истави на чело устаникâ, чиј број преувеличаваше, да изагна из Србије Кнеза Милоша, да поубија све поглавите кнезове, па да поврати земљу под потпуну власт паше као што је била пре 1804. Доследно томе молио га је да достави овај смер Абдул-Реиму, па да га замоли за његово покровитељство у име народа. Алајбег, који се беше родио у Србији и живео међу Србима (пошто га је Кара-Ђорђе, у чије је руке једном био пао, дао на силу крстити), познаваше из темеља њихов карактер; уз то не придаваше он никакве вере изјавама Милојевим, уверен да би Срби претпостављали влади најбољега паше ону најдивљачнијега тиранина, само ако је он био њихов суграђанин. Подазревао је да Милоје ради за свој рачун, и не вараше се. Па ипак није могао одолети да не достави Абдул-Реиму овај разговор.

Као што је речено упутства из Цариграда световаху управнику Београда да ништа не чини сам са своје стране што би могло пореметити мир у Србији, већ да се вешто користи немирима, који би се ту подстакли да униште Милоша и поврате земљу под старо господарство. Те с тога паша прими у први мах с великим задовољством предлоге Ђакове, па ма како да је био равнодушне и мудре нарави, показа се врло вољан да помогне побуњеницима свом својом силом, не дајући себи времена да промотри из темеља истинске смерове њине, а нарочито колики је део српскога народа спреман да потпомогне њину ствар.

Али алајбег замоли га да размисли зрело о ствари пре но што би ступио у неко предузеће, које би могло довести до раскида измеђ Турака и Срба и увући Порту у нове заплете према Русији. Додаваше да му је изгледало невероватно, да су Срби хтели узети оружје ради васпостављања власти турске и наново се подврћи под зависност; да он пре подазрева у овим њиним покретима радњу грчке Хетерије и личне смерове Ђакове, који је жудео доћи на место Милошево; да је с тога било очигледне опасности јавно га потпомагати. Пашин ћаја, који је био исто тако ћаја Марашлијин и хазнадар (управитељ благајнице), пријатељ Абдул-Реимов из детињства, човек мудар и добар саветодавац, делио је идеје и страховања алајбегова, тако да паша пристаде на њихове опаске, па одлучи посматрати ток догађајâ, и у будуће придржавати се највеће неутралности.

Такав је био одговор дат Милоју Ђаку, који се томе обрадова, јер претпостављаше неутралност Турака њиноме учествовању, бојећи се да се суделовањем од стране њихове цео народ не окрене противу њега, или да бар не одузме бупи сваку популарност.

Па ипак, поуздан да неће имати противу себе Турке, беше се он вратио, као што смо рекли, у

Азању где, збацивши образину, не имаде муке да наново подстакне једва утишану буну.

Незадовољници се сакупише оружани у Асан-Пашину Паланку, где за кратко време буна узе страшан изглед. Одатле Ђак посла свога брата с неколико људи да подигну пожаревачку нахију. Нападоше на кућу Јована брата Кнежевог, и умало што се бунтовници не докопаше Круне његове жене коју доста дуго гонише. Брзина њезина коња спасе је од њихових увреда, а нарочито од похотљивости једнога свештеника, који јој прећаше најсрамнијим поступцима.

Међу тим Милош, који се гнушао пролевања братске крви, хтеде пре тога покушати, да ли би уверење и добро понашање имали моћи да поврате у ред ове бесомучнике: те с тога им посла архимандрита Мелентија Павловића, да их позове да се врате на своја огњишта, обећавајући им брзог задовољења за све жалбе које би се нашле као умесне.

Држећи да ће их цео народ потпомоћи и да је Милош прибегавао овим мирољубивим средствима само с тога што се није могао одупрети силом, побуњеници веома рђаво примише овога великодостојника, па одбацише његове предлоге с презрењем. Требало је дакле прибећи оружју.

Пошто је пошао ка Крагујевцу на челу пет хиљада људи, Ђак, порушивши и попаливши станове кнезова у Лепеници и Јасеници, утврди свој главни стан у Тополи, одакле се надаше добити потпоре од нових устаника, те напасти Милоша у седишту његове управе.

Тада Кнез, не губећи времена, посла им у сретање неколико чета, сакупљених на брзу руку, из оближњих срезова, под заповедништвом Вучића, кнеза среза гружанског, за ким је он сам требао поћи с осталом војском, колико би је дошло из најудаљенијих места. Ова предводница, под заповедништвом Вучићевим, и састављена од највише хиљаду људи,

стиже тога истога вечера пред бунтовнике, утаборене без реда у једној долини; она утврди свој војни стан на брежуљку Опленцу, па се ушанчи што је брже могла.

Те исте ноћи много устаника поплашени обртом што га ствари узимаху, имајући само намеру да у гомили изиђу пред Милоша те да задобију захтеване реформе, отпочели су били преговоре с кнезом Јоксом Милосављевићем, који тада долажаше у помоћ влади с војском из Млаве, да се на леп начин дође до споразума с кнезом Милосављевићем, као што ми је он сам причао. Али Вучић, жудан да на глас изиде, не хтеде чекати ни на какав предлог о миру, те пре сванућа поведе своју војску на непријатеља који, не чекајући га, даде се сместа у бегство, не сагоревши ни једнога метка, вукући са собом Ђака, који је после првог плотуна био ра̏њен у слабину. Вучић се даде за њим у за́гон, па кад му се у овом тренутку придружи и Јеврем, млађи брат Кнежев, са петнаест хиљада људи под својим заповедништвом, учини он ово бегство очајним. Победиоци не дадоше доказа̂ великодушности, јер не дадоше дахнути бегунцима, ма да су они преклињали за живот на коленима. Вучић се први понашао као варварин. За време његова одласка из Крагујевца на овај поход Милош му је дао на поклон богату сабљу са дамаским сечивом. Дивљи кнез овај беше жељан да огледа његово сечиво, па не могући стићи ни једнога од бегунаца, даде он везати једнога јадног Циганина, узе оружје у руку међу побуњеницима, па га толико пута удари тим оружјем да се сечиво уви; би за тим принуђен притећи у помоћ јатагану да дотуче овога несрећника, који га тужним узвицима преклињаше за милост. Па ипак је то тај исти Вучић, којега се један француски сатиричар није стидео назвати херојем и првим родољубом у Србији.

Након лаке победе код Опленца, Вучић и Јеврем дадоше на пљачкање Кусадак боравиште Ђаково и

више осталих села која бејаху отпочела буну, или која су у њој имала великога учешћа. Стигавши за тим у Пожаревац, према пуној власти коју је добио био од Милоша, Јеврем отпоче истрагу да би пронашао узроке и зачетак буне, те да казни њене виновнике и предупреди њезин повраћај.

Док се чинила ова истрага пронађе се да кућа господара Јована није била опљачкана од устаникâ, већ од самих становника из Пожаревца који се хвалисаху великим гњевом противу побуњеника, и који викаху да Јован и није побегао они би сами били кадри да га натерају у бегство. Да би осветио ову увреду, нанесену своме брату, Јеврем не хоћаше ништа мање већ да преда овај град беснилу војника, пошто би осудио на смрт његове најкривље суграђане.

Али Јован, који се у њ бејаше вратио са својом породицом, чим је буна била стишана, паде пред ноге Јеврему, па са сузама у очима мољаше за град, за све његове становнике, па шта више и за онога свештеника који је гонио, грдио и вређао његову жену, молећи и уверавајући да он неће да пролева крв ради личних увреда. Јеврем је био принуђен усвојити његове молбе.

Па ипак Јована, брата Милошевог, овај исти писац усуђује се назвати свирепим и крволочним. Износити бестидно такове суђење значи бити врло велика незналица о стварма о којима се пише, или бити скупо плаћен ради њихова писања.

Што се тиче двојице поглавитих виновника ове буне, Ђака и његова брата, један паде у руке победиоцима, те убивен би у Кусатку, а што се тиче другога нико не знађаше његову судбу: знало се да је био рȁњен, али се не знађаше да ли је још жив, да ли се прикрио у шуми или се повукао ван српскога земљишта; када једнога дана кнез Јово Вићентијевић из Кораћице, враћајући се из Београда где је био послан на неко време, срете у своме селу

једнога човека, код којега се, без друге намере, извести о гласовима из земље и о узроку који га вођаше у Београд. Пошто му одговор што га доби не изгледаше слободан, припрети му он с неколико удараца штапом ако не хтедне признати целу истину. Његове сумње не бејаху без основа; након новога наваљивања овај човек најпосле рече му да га је једна личност, која је добила тешку ра̏ну у слабини и која се налажаше у крчми у Мокроме Лугу, послала да однесе од њега поруку у Београд удовици Кара-Јанковој (сестри Ђаковој) и да је замоли да га походи. Дошавши у показану крчму Јово увиде да тај ра̏њеник не беше други већ чувени Ђак, који, пошто се вукао неколико дана како је могао по шумама, савладан глађу и грозницом дошао беше да потражи уточишта у тој крчми, и који доиста шиљаше по своју сестру, у нади да ће она наћи начина да га пребаци на туђинско земљиште; што би се и догодило да Јово није сусрео његова изасланика.

Јово ухвати Ђака и доведе га у Баточину, где се Кнез налажаше у том тренутку са својом војском, враћајући се с похода. Како му ра̏на није дала ходити, Кнез га посади на коња па га представи војсци, постројеној у бојноме поретку, те пошто јој је захвалио на брзини којом се одазвала његову позиву, додаде: „Ево онога што ме је натерао да вас отргнем од ваших радова, предајем га у ваше руке; поступајте с њиме како год знате, слободни сте располагати његовим животом.“ Тада војска узвикну једногласно осветнички, па избаци на њ своје пушке. Глава Ђакова би послата као залога за васпостављени мир паши, који је даде изложити читава три дана на источној капији тврђаве, пун радости што је послушао савете алајбегове, јер нова обавештења показала су му да смерови завереника̂ беху доиста онакви, као што их је заповедник над спахијама био изложио.

И тако се оконча ова буна, позната у Србији под именом *Ђакове Буне.*

Пошто је укротио побуњенике, Милош уважи праведне жалбе народне, збацивши кнезове који бише нађени као криви због злоупотребе власти, а на првом месту свога пашенога Петра Вулићевића. Једино савети неких себичњака, који га окружаваху и који имађаху великога утицаја на његов дух, спречише га да укине све кулуке, осем оног дѐла ове работе што се тицала радова од опште користи. Милош учини велику погрешку, не слушајући осећаје својега срца, највећу у времену своје владавине, која беше једина побуда и ранијим и познијим жалбама народним. Да му је он подарио био ту милост, задахнуо би у њ оданост наспрам своје породице, коју ниједан ни земаљски ни туђински непријатељ никада не би могао ослабити.

У току те исте године 1825 умре Ћелеш, тумач и ухода српске владе код паше београдског. Жалосно тумачена ова смрт умало што не доведе до нових недаћа.

Милош имађаше обичај шиљати два или три пута преко године свога брата Јеврема у Београд да обавести пашу о течају послова од највеће важности. Да би одржао сјај својега положаја, Јеврем се давао пратити у свом посланству од неколико највиђенијих кнезова. Ове године међу онима које је повео са собом, налажаше се пожешки кнез Васо Поповић, један од најуваженијих људи у земљи. Овај кнез познаваше једнога арбанашког спахију који тада становаше у Београду, те га често похођаше у Кнежеву двору. Овај спахија не беше при чистој свести; био је велика прзница као што су то у опште Арнаути. У једној од ових похода остаде он на само у соби с Ђорђем Ћелешем, карактера помало подсмешљивог, а понекад шаљивог до опорости; овај последњи можда се нешто подсмехну пиштољима које

он ношаше за појасом. Занесен гњевом спахија му избаци хитац у трбух и простре га по поду смртно рȁњенога. Први који притрча, привучен пуцњем, био је кнез Васо, који нађе несрећнога Ћелеша готово на самрти, и спахију који му још прећаше својим другим пиштољем. Одмах он одважно јурну на њ, па помоћу неколико момака који беху притекли у помоћ, обезоружа га и даде везати. Ћелеш преживе рȁњен само неколико сахата, али он још не беше издахнуо када паша даде удавити његовога убицу, не обазирући се на опирање кадије и муфтије, који би се по закону турском могли противити његовом погубљењу, да је жртва преживела двадесет и четири сахата.

Дошло се до сумње (а оваквих задевица никада не оскудева у сличним околностима) да је Арнаутин нагнат био на ово дело од других спахија, и да је ударац припремљен био не за Ћелеша већ за самога Јеврема, на ком су се хтели осветити уместо Милоша. Али кад се изближе испита, ова ствар доказа да је ово човекоубиство имало као узрок само одвећ раздражљиву ћуд спахијину, која је била изазвана заједљивим шалама Ћелешевим. Па ипак Јеврем се не усуди више вратити се у Београд, и у будуће он и његова браћа не примише преда се ни једнога оружаног Турчина.

Неуспех Ђакове Буне не уништи све наде Грка хетериста. Извесни Ђорђе Чарапић из села Рипња, недалеко од Београда, сакупио је био такође неколико стотина незадовољника, с којима мишљаше увећати војску побуњеника̂, када му вест о поразу код Опленца даде на знање да је започео одвећ касно и да је време да се обезбеди. Он се склони у Темишварски Банат, где му се придружи његов брат. Подстакнут од неколико Гркофила стаде он ковати нову заверу да обори владу Кнеза Милоша, кога су Грци сматрали као једину сметњу што спречаваше Србе да се с њима не удруже.

Први који пристаде уз његову страну био је извесни Мирко, нећак митрополита Агатангела, који се при поласку свога ујака везао био у Београду непаметном љубављу за жену некога судског тајника. Везан пријатељством с Грцима, својим сународницима, сковао је он противу владе установљене у Србији извесну заверу, која се наскоро показа; проказан тражио је спасења у бегству и уточишта у Банату, одведавши собом своју љубазницу.

Чарапић и Мирко, удружени у циљу ковања плетака, вођаху живу преписку са својим заједничким пријатељима преко Михаила Велисављевића и Петра Радосавчића, негдашњих учитеља пореклом из Срема, доследно поданицима аустријским, али тада становницима београдским, где овај последњи држаше месарницу. Ова два завереника, верна својим упутствима, држаху пријатеље грчке ствари спремне за скору буну, па одређенога дана распростреше објаву послату од старешина̂ завере. Млад један човек родом из Ниша, удружен у трговини с Радосавчићем, притече им у помоћ. Овај проглас, пун гадних оптужаба и опорих грдња̂ противу Милоша, не обећаваше мање од педесет хиљада златних цекина као годишње издржање ономе, који би донео главу овога Кнеза вођу завере, двадесет хиљада за главе његове браће, и пет хиљада за Вучићеву и осталих неколиких кнезова.

Међу тим пред крај марта 1826 Чарапић се беше вратио у Србију са својим братом и с једним Грком, присним пријатељем Мирковим; неколико вођа завере придружише им се. Они живљаху скривени у развалинама некога старога замка, на врху *Авале*, чекајући да шуме наново озелене, те да отпочну своје предузеће које држаху да је сазрело.

Али аустријска полиција, која не губљаше из вида уходе грчке, побегле на њезино земљиште, и која познаваше конце ове завере, извести пашу бео-

градског о присутности ова два човека у земљи. Извештен о истинској сврси завере сковане у Србији претходном буном, а још већма учешћем којим јој Грци притицаху, управник откри све Милошу.

Кнез даде одмах ухватити у Београду Михаила Велисављевића који би доведен у Крагујевац. У његовом обиталишту бише нађени сви преписи прогласа. У исто време један одред пандурâ под заповешћу кнезова: Живка Михаиловића и Николе из Остружнице, опколи Авалу, па потражи Чарапића и његове другове и у развалинама замка. Они се одважно бранише од прилике један сахат; али пошто су Чарапић и брат његов били поубијани остали бише похватани. Било их је само осам. Исто тако беху ухватили Радосавчића. Он увераваше клетвом о својој невиности, која би осведочена одмах у почетку суђења од Велисављевића. Он поврати слободу коју би очувао да се иселио на аустријско земљиште. За то време продужаваше се истрага над кривцима; она наскоро прибави необоривих доказа о саучесништву Радосавчића и његовога младога саучесника, који, пошто бише наново похватани, признаше учешће које су имали у завери.

На двадесет дана пошто су ухваћени завереници, највиђенији кнезови и кметови саставише одбор да изрече пресуду кривцима. Велисављевић, Радосавчић и његов друг, као туђи државлани, бише осуђени, први на одсецање обе руке и језика; друга двојица на одсецање десне руке и језика. Сви остали, на броју двадесет, посвећени у ту заверу, бише осуђени на смрт, а њине лешине да остану изложене на точку.

На дан одређен за то погубљење прва три на смрт осуђена бише одвучени на највеће тржиште у Крагујевцу. Пошто војници не хтеше испунити џелатске дужности, неколики кнезови, међу којима и Вучић, понудише се својевољно за ову ужасну службу. С несрећним младим човеком из Ниша, који

му паде у руке, тако се добро поступало да умре након неколико сахата. Напротив остала двојица излечише се од својих рâнâ; они се повукоше у Аустрију, просећи до Беча, где их Гркофили иставише на углед у свима скуповима које похађаху, говорећи да је њихов једини злочин био што су имали одважности да изусте неколико речи противу Милоша, представљенога од њих као подазривога и свирепога тиранина. Европски листови, који поновише ове клевете, изнеше по готову Србе на глас као људождере и Милоша као чудовиште, достојно општега гнушања.

Ова суђења немају потребе за опровргавање. Осуђеници бејаху стварно криви што су ишли противу јавнога мира и живота Кнежевога. Ова пресуда коју је суд изрекао не беше без претходних угледа у више крајева европских, где изванредни одбори за државне злочине нису били још уништени. Најпосле смртна казна којој подлегоше од најнечовечнијих је, то је истина, али она не беше већа од извесних онакажавања, која још образују различите степене кажњавања у законима најобразованијих народа у Европи. Она беше дакле за извињење у народа који живи усред Турака, навикнут на ову врсту свирепстава.[3] Шта да се сада мисли о самим извршитељима? Они немају за своје поступање никаквога разлога који би их могао оправдати од оптужбе, што је човек у праву на њих управити је, већ једино то да су људи, не само лишени васпитања и осећања, већ и свирепи и крволочни. Сва гнусност овога погубљења мора да падне на саме извршитеље.

[3] Сами осуђеници су у осталом изрекли себи пресуду. Испитивани о позивима на буну које су писали, они су најпре најодсудније то писање порицали; најпосле су сами изјавили, у заблуди да им списи нису похватани, да пристају да им се руке и језик одсеку, ако би се то доказало; па су чак на позив суда ову изјаву дали и написмено. А кад су им њихови прогласи показани, изјавили су да заслужују да се над њима изврши пресуда коју су сами себи изрекли.

У осталом лако је видети да је узрок онога оппттега гњева противу ових смртних казни била разјареност присталица Хетерије противу Милоша, зато што је он пронашао заверу коју се они надаху окренути на корист грчке ствари, која тада одушевљаваше све племените духове; као год да у очима цивилизације независност коју Срби већ беху стекли у отаџбини и која се учвршћиваше из дана у дан не беше онолико за поштовање колико она у Грка̂, која бејаше тада само једна нада. Понекад је суђење људи веома чудновато.

Између ових двадесет на смрт осуђених њих деветнаест бише погубљени. Виделе су се и након десет година њине лешине, остале без укопа на месту погубљења. Један од њих успеде спасти се бегством уочи погубљења; али не надајући се да ће се докопати аустријскога земљишта, он отиде с потпуним поверењем да се преда Милошу и да га моли за његову великодушност. Кнез му опрости живот и ограничи његову казну на привремено прогонство из његова родна села; он је ишао дотле да му је платио трошкове око сеобе. Овај чин милости нити је највећи нити последњи који је прославио живот Кнежев. Камо среће да је могао ослабити утисак, који ће произвести крвави призори које смо присиљени иставити пред очи читаочеве!

У овом времену извесни Коста Кочетина, родом из Загреба, писао је из Панчева Милошу, да су га неколико Грка, које он именоваше, наговарали да га убије, обећавајући му велике награде, и да су му у том циљу нудили отров тако фини, да би једна једина капља, изливена на хаљине, довољна била да му зада смрт.

У први мах Милош не поклони никакве вере томе откривењу; не мишљаше да је постојао тако силан отров: с друге стране држаше да није било потребно прибегавати сличним средствима да га мучки

убију, пошто се он јавно показиваше често и скоро увек без пратње: његов дом бејаше отворен свакоме, и никаква стража није била постављена на вратима његове собе за спавање. Али његови дворани, претерујући с опрезношћу и опасношћу, толико учинише да га склонише да прибегне полицији аустријској, да би добио објашњења о овоме предмету. Пошто је истинитост овога откривења била потврђена, Кочетина би ухваћен као год и Грци које он именова; он бестидно тврђаше у њихову присуству своје оптужбе; али кад не изнесе никаква доказа, паде у сумњу као клеветник, па би бачен у тамницу где је задуго задржаван, и где би био још и много дуже остао да се Милош, ганут молбама његове породице, не беше заузео да му издејствује слободу.

Пред крај марта ове године 1826 представник Русије у Цариграду саопшти Порти једну ноту, што потицаше од кабинета Цара Николе, с претњом да ће прекинути сваку даљу везу дипломатску, те да ће се доћи до непријатељстава, ако се не задовоље следећи захтеви:

1) Да турска војска има смѐста очистити Кнежевине Влашку и Молдавију, и да се похита с васпостављањем ствари̑, као што беху пре 1821;

2) Да једна турска комисија буде изаслата у једно место на турскоме земљишту које ће бити одређено од Русије, где ће се уредити све расправе, што су потекле о тумачењу Букурешкога Уговора;

3) Да се без одлагања пусте у слободу српски посланици, дотле задржавани као таоци и као заточници у околини царскога сераја.

Султан Махмуд усвоји без тешкоће ове захтеве; турска војска очисти Кнежевине; комисари бише послани у Акерман град, који Русија беше означила за конгрес; а што је још важније по ову повесницу јесте то, да српски посланици бише без одлагања пуштени на слободу; они отидоше те се утврдише у свом двору у Фанару.

Ова необична попустљивост Турака произлажаше отуда, што султан беше сав занет великим делом које смишљаше да потпуно уништи јаничаре, да устроји редовну војску и да предузме општу реформу у управи Царевином.

Уништење јаничарâ које изазва тако велико узбуђење у Европи, умало што не имаде кобних последица по Србију. Те с тога ћемо рећи како се зби овај догађај, који у осталом, колико ми је знано, није никада био добро познат повесничарима који су писали о Истоку.

Као што се зна јаничари беху највећа сила Отоманске Царевине, најмоћније оруђе завојевањâ Османлијâ. Али слабо устројено, и пошто је дисциплина неосетно попуштала, то је ова установа у последња времена претила Царевини пропашћу. Ови војници постајаху некажњено кривцима за сваковрсна кињења према мирним грађанима. Као оно стари преторијанци они збациваху, па шта више и убијаху своје цареве, министре и старешине који им се не допадаху; они продаваху Царевину надметањем, те су чинили немогућном сваку правилну владу.

Немогућно беше мислити на ма какву реформу ове војске, која се понашаше више као господар него ли као поданик, јер нападати на њезине уступљене или отете повластице значило је дражити је на буну и на насиља; живот султана и министара који би се усудили то предузети налазио би се у највећој опасности. Уништити их једнако је била жеља последњих царева; али још нико није имао моћи да је изврши.

Пре него што ће се попети на престо Махмуд је живео затворен од прилике једну годину дана у серају са својим рођаком султаном Селимом који је био збачен а за тим удављен вољом јаничарâ. Њихови разговори беху их уверили о потреби уништења јаничарâ зарад опстанка Царевине, која је због њих и сама већ била на умору. У том уверењу они

се имадоше сада бавити једино средствима која би до краја довела овај велики смер, у вероватноме случају када би Махмуд требао опасати мач Османов, пењући се на престо.[4]

Квасац за непослушност и поглавита сметња свакој реформи јаничара̂ беху *оџаци*,[5] врста великих феудних добара разасутих по областима, где свака скитница, свака пустахија и сваки злочинац који се бојао правосуђа, налажаше поузданога уточишта противу свакога гоњења власти, под покровитељством онако силних и непокорних васала, као што су Пазван-Оглу у Видину, Даг-Девирен-Оглу у Једрену, Али-Тепеленли у Јањини, итд. Ове старешине феудних добара, или боље рећи ови вођи разбојника̂, потпомагани јаничарима, беху задобили ужасан положај, и беху поданици само по имену: са своје стране и они заштићаваху јаничаре и њине непослушности.

Прва брига Махмудова кад се попе на престо била је да уништи ове оџаке. Он је на томе радио пуних петнаест година. За све то време, тајним и вештим лукавствима, издајствима, а понекад отвореном силом, успеде он да се опрости свију ових моћних васала; последњи који паде између њих био је чувени Али-Тепеленлија, паша из Јањине, који се толико прочуо у новој повесници Грчке.

Докле Махмуд тако уништаваше ослонац на који јаничари могаху рачунати изван престонице, бринуо се он у исто време да се отресе у самоме Цариграду свију важнијих старешина ове војске.

Да би припремио ово уништење, он је наизменце уздигао до чина старешине јаничара̂ (јаничар-агаси) гласовитога Усејина-Усту (наредника), најужас-

[4] Шеих-ул-ислам (врховни муфтија одн. поглавар цркве) опасиваше јавно ново-изабранога цара појасом Османа Великога: што се изједначавало с крунисањем.

[5] Оџак доста одговара феудном замку средњевековних столећа.

нијега, најнепокорнијег међу њима.[6] Рођен у скромној породици необузданих обичаја и суровог карактера, овај је ипак имао довољно духа да разуме да ће јаничари, онако непослушни, довести наскоро Отоманску Царевину до пропасти; те с тога потпомагаше он добровољно и свесрдно султанове смерове. Броје на десет хиљада најбунтовнијих јаничара које он даде погубити у размаку мањем од три године, пошто га је Махмуд узвисио на достојанство паше од три тӯга, што му даваше права на живот и смрт потчињених му. Те тако ово уништење, одавна припремано, постаде врло лако у 1826.

Држећи да је тренутак за то дошао, султан изазва сам потајно последњу буну јаничарâ, како би имао изговора да изврши њино уништење.

За време док се јаничари подизаху те падаху на тај начин у замку што им је цар беше пружио, најцрњи гласови распростирали су се по Београду: говораше се да је султан, као крајње помоћно средство, развио стег Мухамедов *(санџак-шериф)* и позвао на оружје све правоверне да бране Царевину, којој су пропашћу претили побуњени јаничари; али да су ови последњи били победили и удавили султана, његову децу и целу царску породицу, и да се Цариград налазио у најужаснијем безвлашћу.

Кобни страх је завладао тада у Београду. Већ одавна Србија бејаше ослобођена од јаничарâ. Али сви Турци који се ту налажаху беху им привржени, па се радоваху гласовима што су се проносили: њихово нерасположење које они не скриваху, покази-

---

[6] Сви чинови јаничарâ беху од старина давани по праву старешинства. Па ни сâм цар није могао ни смео прекршавати тај закон. Управо силом Махмуд је довео Усејин-Усту до највишега чина у тој војсци. Чуо је био овога наредника, у једној крчми у коју беше отишао као непознат, како је рекао да је спас Царевине у уништењу јаничарâ; он га даде позвати у двор, па га запита је ли он човек на речи; на његов потврдни одговор рече му он „Бићеш старешина јаничарâ.“ Достојанство ово би му доиста дато након краткога времена. Јер цар збаци са звања и прогна наизменце све мање старешине, докле ред не дође на Усејина.

ваше, до каквих би крајности они дошли наспрам Хришћанâ, да се глас о победи јаничарâ потврдио.

Напротив Абдул-Реим, искрено одан своме господару, дознаде с неописаним болом овај тобожњи пораз. Да су то догађаји потврдили његова би власт била презрена, и с војском састављеном од најамникâ и скитницâ, био би он немоћан да спречи Турке, подстакнуте мржњом, да се предаду крајњим свирепствима противу Хришћана да не опљачкају Београд, и да у исто време уздржи Србе, који би се у таквом случају предали ужасним насиљима над својим вековним угњетачима. Ко зна до каквих би заплета ови ужасни метежи довели Источно Питање, које још увек беше на дневноме реду?

Абдул-Реим ми је поверљиво изјавио, да је он био одлучио, да се глас о смрти султана и његове породице био обистинио, позвати Аустријанце да заузму београдску тврђаву, да би уздржао Турке и Србе, и спречио их, ако би било могућно, да не дође до грозних сукоба.

Али гласници наскоро стигоше из Цариграда с гласом о победи султановој над јаничарима и с прогласом ове чувене анатеме: „Нека би сваки траг од ове војске ишчезао са земље! нека ни само њено име не буде више изушћено; нека њени стегови, њени казани[7] и сви остали знаци који се налазе по областима, буду послани у престоницу да их ту униште руком џелатовом! нека сваки човек који носи име старешине јаничарског буде погубљен без суђења.“

У целој Србији био је тада само један јаничар, бејаше то јаничар-ага са станом у Београду. Они из престонице не беху допустили да се укине ово достојанство, које беше само почасно, у нади да ће се утврдити поново у овој земљи, и да ће ту стећи изгубљену превагу. То звање не даваше ономе који га је имао ни права да се меша у јавне послове,

[7] Казан бејаше најсветије знамење јаничарско.

нити икакве друге управничке власти. Оно доношаше од прилике три стотине гроша месечно, које овај часник добијаше од кавана и крчама. Оно је било обично давано од стране паше понеком старом служитељу или љубимцу, у награду за његове услуге, да би му дали достојну пенсију. Управо тада га ношаше стари један Арнаутин од шездесет и пет година; човек мирољубив, љубљен од паше и који је мрзео јаничаре као и сви његови суграђани. Па ипак и он би обухваћен смртном пресудом. Покровитељство и настојавање његовога добротвора не могоше га спасти. Заповест из Цариграда налагаше паши да оштро изврши ферман, који наређиваше да нестане са земље свакога старешине јаничарског. Абдул-Реим, гнушајући се да га даде погубити руком џелатовом, натера га да се отрује, и несрећник се повинова овој заповести.

Уништење јаничара̂ побољша стање целе раје у Отоманској Царевини и опрости Србију једне од највећих сметња̂ по њезино потпуно умирење; јер се она имала непрестанце бојати да ова неуређена војска, која чињаше испаде из Видина и Рушчука у Молдавију и Влашку, не дође да врши такова иста пустошења чак и по њеноме земљишту: с друге стране јаничари би употребили све своје напоре да Србе спрече, да се не дохвате срезова што леже ван београдскога пашалука, које им је требало вратити по Акерманској Нагодби, о чем ћемо наскоро говорити.

Турско-руско изасланство, које се беше састало у томе граду да се споразуме о мерама за предузимање, што се тиче испуњења Букурешкога Уговора, 25 септембра ове исте године 1826, утврдило је у погледу на Србију чланак што иде:

„Висока Порта, желећи дати царско-рускоме двору доказ свога пријатељског расположења и ревности ради тачнога извршења Букурешкога Уговора о миру, испуниће такође закључке, означене чланком VIII поменутога уговора што се тиче Срба, поданика

ab antiquo Отоманске Царевине, којему они плаћају годишњи данак, што им даје права на наклоност султанову и на његову великодушност. Висока Порта узеће, у споразуму са српским посланицима, потребне мере да како ваља устроји и потврди уступак поглавитих повластица, углављених овим уговором, које ће послужити Србији као праведна награда за пређашњу верност, а у исто време биће залога за верност у будућности наспрам Отоманске Царевине."

„Високе уговорне стране, као што је било оглашено у нарочитоме акту, придодатом и закљученом измеђ пуномоћника, увиделе су да је потребно утврдити рок од осамнаест месеца ради претреса и ближег уређења овога предмета. После чега, одлуке донесене о претходним тачкама, у споразуму са српским посланством у Цариграду, биће опширно означене у ферману утврђеноме хатишерифом, који ће бити спреман да се изврши у што је могућно краћем року, и, у свакоме случају, никако преко обележене границе од осамнаест месеца. Овај ферман требаће да се саопшти царско-руском двору, и тада ће бити сматран као нераздвојни саставни део овога уговора."

Нарочити акат што се тиче Србије, који има да послужи као објашњење претходноме.

„Висока Порта, побуђена јединим жељом за верно „испуњење погодаба чланком VIII Букурешкога Уго„вора о миру, и пошто је већ допустила изасланицима „Србије у Цариграду да поднесу потребне захтеве „ради утврђења благостања и мира овога народа, ови „посланици изјавили су у својој молби неке жеље „својих сународника што се тиче слободе вероисповести; избора својих службеника, независности своје „унутрашње управе; уступке срезова који су били „одвојени од Србије; сједињења у само једну суму „различитих дажбина; управе феудних турских вој-

„ничких добара и имања која мусломани имају у Србији, под погодбом да плаћају приходе од њих с дотичним наметима; слободе трговине; допуштења да „се даде њиним трговцима да путују по целој Царевини Отоманској са српским пасошима; власти да „установљавају болнице, школе и штампарије; и најпосле забране мусломанима да се у Србији утврђују, „осем по посадама потребним зарад чувања тврђавâ.

„Док су се разматрале ове тражбине, непредвиђене сметње спречише њихов закључак. Међу тим „Висока Порта, имајући сада сталну намеру да даде „српскоме народу уступке, углављене чланком VIII „Букурешкога Уговора постараће се, у споразуму са „српским посланицима, о уређењу поменутих захтева „овога верногa народа, као и о свима другима, који „би се могли изнети од поменутога посланства, само „да не буду у супротности с дужностима које иду у „корист поданикâ Отоманске Царевине. Висока Порта „саопштиће царско-руском двору све што буде учинила зарад извршења чланка VIII Букурешкога Уговора, као и ферман урешен хатишерифом, који ће „потврдити поменуте повластице.

„У том смислу ми долепотписани пуномоћници „цара и падишаха свију Русијâ, услед највиших пуномоћија и у споразуму с мусломанским пуномоћницима, утврдили смо и одредили горе поменуте погодбе, што се тиче ствари српскога народа, доследно „чланку V Нагодбе, потписане у осам чланака у Акерману, од нас и отоманских пуномоћника, зарад јемства и утврђења Букурешкога Мира.“

Акерман 25 новембра 1826.

Секретар, **Г.-М. Воронцов.**
Рибопјер.

Ова два акта, што састављају чланак V Акерманске Нагодбе, бише потврђена од Њ. В. цара Николе I, 14 октобра 1826.

IV

Пред крај ове године гласник рускога кабинета, Германи, српски агенат у Петрограду, донесе у Србију службени глас о ономе што је било закључено у Акерману. Би дочекан необичним знацима радости; Абдул-Реим расрди се на то, па се пожали Милошу на светковине што се даваху у част једнога изасланика стране силе, не извештавајући о томе представника Порте чији поданици беху Срби. Па ипак ова пашина осетљивост не имаде друге последице, јер он најзад доби себи заменика у Београду.

Јаничари у Босни, далеко од тога да би се хтели подврћи царскоме указу који заповедаше распуштање одељењâ састављених од ове војске, беху устали на оружје и бацили земљу у праву буну противу султана; били су изагнали Мустафа-пашу, коме је Порта предала управу над Дамаском, где је утишао сличну буну оној у Босни, с надом да ће моћи исто тако утишати побуну Бошњакâ. Али он не познаваше земљу. Он отправи пред собом кола пуна ланаца, којима је смерао оковати бунтовнике који га вешто увукоше у унутрашњост земље, где га, под изговором да нарушава њине слободе, опколише и држаше као заробљеника, једнако се претварајући да с њим поступају с уважењем достојним једнога султановог представника. На тај начин цела Босна беше пала у највећу анархију.

Незадовољан да управља Београдом Абдул-Реим наново с наваљивањем затражи своју смену, и изрази жељу да дође на место Хаџи-Мустафе, чија власт у будуће беше никаква у Босни. Са своје стране, из разлогâ које знамо, Милош такође захтеваше његово удаљавање. Порта ценећи разумну оштрину Абдул-Реимову, као год и услуге које је он учинио, и мислећи да не би могла наћи у овим мучним околностима тако подобнога пашу, с таковим

познавањем људи и земље за обуздавање бунтовних јаничарâ и васпостављање мира у Босни, одазва се његовим молбама. У нади да ће задобити ову милост Абдул-Реим бејаше одмах по свом захтеву обновио везе са поглавитим босанским старешинама, па пошто је о свему био обавештен, он већ држаше приправна средства да одважно ради. Чим је сазнао за своје наименовање он остави Београд, не чекајући на долазак свога последника, пошто је управу над њим поверио своме ћаји Исмаил-бегу.

По одласку Абдул-Реимовом Милош је непрестано захтевао да му се за последника даде Дервиш-паша, син Хаџи-Мустафин, старога београдског управника убијенога од дахија, који изгледаше да је наследио добродушност свога оца наспрам Срба. Али захтев овакве природе од стране Милошеве морао је изазвати сумње у Порте, која похита поставити на место Абдул-Реимово пашу нишкога, Усејин-Гаванос-Оглуа.

Промена паше била је увек праћена понеким нередима и изгредима, нарочито када он не беше сместа замењен. Али овога пута, заплашени оштрим поступањем које је свугде пратило јаничаре и погубљивањем које распростираше ужас по целој Царевини, Турци се држаше мирни, ишчекујући последника Абдул-Реимовог.

ГЛАВА ПЕТА

I

Службено извештен о погодбама, учињенима Србији Акерманском Нагодбом, Милош сазва 13 јануара 1827 скупштину, на коју, осем ужичког и шабачког епископа Герасима, више архимандрита и протојереја, као и кнезова и кметова, који ту обично беху позвани, сазвано би више посланика, изаслании од народа да на њој расправљају о стварима највеће важности. Милош отвори претрес на скупштини сакупљеној у цркви крагујевачкој кратком беседом, читаном у име његово од његова тајника Димитрија Давидовића.

У овој беседи, пошто је укратко подсетио на опасности кроз које је прошао у време Сулејманово ради ствари отаџбине, Кнез говораше: „Моја је политика увек тежила да задобије од султана миро„љубивим дипломатским путем погодбе које Србији „могу обезбедити васколико благостање, којем се она „може надати у данашњим приликама. Европски вла„даоци не воле буне поданикâ противу својега вла„даоца; није нам дакле приличило да их дражимо про„тиву себе; па с тога сам се бацио пред ноге султану „и молио сам га за милост. Пошто су ми молбе биле „некорисне, морао сам прибећи моћној заштити Ру„сије, којој Букурешки Уговор признаје право посре„довања у том питању. Цар Александар ватрено беше

„пригрлио ствар Србије. Тада бише послати српски „посланици у Цариград да би одредили с Портом слободе и повластице које земља ишчекиваше. Након „смрти цара Александра цар Никола није нас напустио: његово посредовање најпосле нам је задобило „права, која смо тако одавна потраживали, и којих „признање уздиже најпосле Србију у ред слободних „народа.“

За тим даде прочитати Акерманску Нагодбу, па брзо пређе погледом преваге које из ње истицаху за отаџбину. Потужи се на захтеве извесних српских старешина и на сваковрсне препоне, којима су они ометали ток добре управе, коју је он већ био засновао и коју мишљаше побољшавати из дана у дан.

За тим додаде: „Да су буне што су се низале „до данас биле успеле, оне не би имале друге последице доли да сурвају земљу у безвлашће негдашњега робовања. Жалбе што се подижу противу „данака неправедне су. Српска влада више но икоја „друга потребује новаца; јер управо злато њој даје „слободе, којима се не би могла надати помоћу других „средстава. У осталом наша је Кнежевина сада много „мање под теретом данка но у време Турака, а међу „тим наши су приходи порасли.“

Најпосле закључи позивљући их на тишину, на мир и на покорност, како се не би никако учинили недостојнима покровитељства силâ које их беху узеле под своју заштиту, и рекавши да је налазио у својој савести сведоџбу, како никада није одустао од своје дужности и да никада није штедео труда и оданости што је изискивало благостање земље.

Ова беседа, коју је сâм Милош говорио у перо своме тајнику, откриваше целу његову душу. Таштина његова била се доиста ограничила на то да обезбеди својој земљи погодбе које јој даваше Акерманска Нагодба под покровитељством Русије и сизеренством Порте, уверен да се Србија никада не би

могла уредити као независна земља у данашњим околностима. Предосећаше да највећа сметња благостању његове отаџбине и највећа опасност за слободу бејаше у системима извесних утописта, који сниваху о некаквој произвољној владавини, окруженој установама и реформама, неостварљивима у једној полуварварској земљи, које међу тим ови обасипаху хвалама у циљу да их окрену у своју личну корист. Доцније искуство оправда предвиђања Милошева.

Чланови скупштине, и ако растужени укорима свога Кнеза, обасуше ову беседу одобравањем па се раздвојише, управљајући на Милоша оваква честитања: „Нека те Бог поживи, о господару, и нека „подари дуг живот султану и цару Николи!“

Потоњега дана чланови скупштине сакупише се у дворани врховнога суда. Они управише на Кнеза беседу, у којој му сведочаху о својој радости, изазваној лепим гласовима, што им их је доставио, па му жељаху да збере плодове својих трудова. Завршиваху молећи га да истраје постојано у започетоме делу, и да послужи отаџбини као вођ свога народа. Потврдише му звање и власт Врховнога Кнеза, што му га већ беху дали, па му се поново заклеше на верност и покорност у име своје и оно своје деце.

Ова адреса на Кнеза би прочитана тога истога дана на скупштини, сазваној пред црквом крагујевачком, на којој се такође поднесе молба управљена на султана, у циљу да се задобије наименовање једног митрополита Србина, са столицом у Београду, упражњеној смрћу Кириловом, и потврда титуле Кнеза Милошу, коју му жеље Србије већ бејаху доделиле. Ова адреса и ова молба бише наскоро снабдевене са осам стотина потписа.

Пошто је српско посланство у Цариграду према Акерманској Нагодби успело вратити се у Србију, намислише да наместо њега поставе друго, ради подношења поменуте молбе Порти. Изабраше Лазара

Теодоровића, Атанасија Михаиловића, старога кнеза Илију, којима као тајника дадоше Марка Ђорђевића, а за домоуправитеља Јована Антића. Доцније заменише годинама изнуренога кнеза Илију Стојаном Симићем о ком је већ говорено.

Стигавши у Цариград, по заповести реис-ефендије (министра иностраних послова), бише они стављени у додир са бејликчи-ефендијом, којем обично беху у дужности овакви преговори. После обичног закашњавања добише најпосле у месецу декембру 1827 отправљање хатишерифа, који даваше Србима слободе, углављене од Русије у Акерманској Нагодби. Непрестано се на завршетку помињаше, да ће се размотрити споразумно с народом српским најбоља средства да се уведу у живот ове повластице. Ово беше изговор за нова одлагања, вазда тако скупа и вазда тако кобна по турску политику. У то доба букну рат с Русијом, који доведе Царевину до ивице њене пропасти.

Пре но што почнемо говорити о томе догађају, држим да је потребно иставити напред причу о извесним чињеницама што се догодише те 1827 године, које ће нам показати неколико главних особа које играху улогу у пословима, и које ће послужити у извесној мери да објасне њихово понашање.

У месецу фебруару Хусејин-паша дође те се настани у столици нове владе. Беше он од једне старе и богате породице из Румелије. Гаванос-Оглуи беху од завојевачких времена ајани у Татар-Пазарџику, и хваљаху се да су од чистога соја отоманског. Након смрти свога оца имао је распре са својим братом због наследства ајаната. Побеђен од њега и изагнан из Пазарџика, на челу неколиких скитничких чета, ступи он у службу код не знам којега везира, који му изради те доби пашинске тугове, па га измири с братом његовим; за тим поделише између себе очинско наслеђе.

Наименован за румели-валоса даде се он подмитити златом од Али-Тепеленлије јањинскога паше; да би га казнила Порта га уклони са тога места и даде му управу над Нишом, сиротним пашалуком, једва довољним за једнога миримирана. Ту га обавеза издржавања знатнога једног војног одељења, које Порта хоћаше држати вазда спремним да би га упутила на Србију на први знак, раскош који он и његови синови разавијаху, намораше да начини дугове које његови велики доходци недовољни беху покрити. Постављен на пашалук београдски надаше се он поправити за кратко време своју имовину, јер знађаше да је Милош био вољан плаћати издашно онима који га потпомагаху на послу око проширивања повластица свога народа. Бејаше тврдо одлучен да не уступа ни пред каквом бојазни, ма каква била природа плетака у које би био уплетен.

Управо у јесен ове исте године изроди се између Милоша и кнеза Вучића неспоразум који се, од стране овога последњега, изметну у смртну мржњу противу читаве породице Обреновићâ. Прича о овим раздорима послужиће да се позна карактер овога човека, којега су обасули претераним хвалама и ради којега су клеветали Милоша, као да је суревњивост подстицала била овога Кнеза насупрот толиким Вучићевим добрим особинама.

Пораз Ђаков стекао је Вучићу велику популарност и испунио га поносом. Његове услуге преувеличаше му важност, а његове тежње идоше тако далеко да је хтео бити сматран као први ратник народни, којем је Милош био дужан што је био спасен за време Ђакове Буне.

Око 1826, након двадесет и пет година брачнога живота, спази он да му жена стâрû; она беше домороткиња, па му је поклонила три кћери и два мушкарца: необичне крепости и здравља, залуде он за Анулом, младом Гркињом, идеалне лепоте, удатом

за Апостола, младога човека исте народности, који је беше задобио спасавши и њу и њезину матер из руку Турака с опасношћу својега живота и своје имовине.[1]

Таштина тако природна Грцима учини незахвалнима матер и кћер: оне заборавише на услуге којима је млади Апостол заслужио ову брачну везу, па се показаше лакоумне наспрам предлогâ Вучићевих. Обичаји и себична попустљивост грчкога свештенства, о чем смо говорили, не поставише никакве сметње њиховим жељама. Архиепископ пристаде лако на развод брака, па их сâм привенча, и поред силнога опирања првога мужа.

Милош је из признања према Вучићу зажмурио при овој бестидности, којој отада почеше подражавати остали чиновници. Анула наскоро стече врло великога утицаја на свога новога супруга. Вучићева мати, срдита старица, постаде због тога суревњива, те стаде мрзети на своју нову снаху.

Старији син, којега је Вучић имао из првога брака, бејаше изврснога срца, али имађаше страст за крађом: порок тим необјашњивији што он даваше за тим све што беше себи присвојио. Једнога дана његов отац спази да му је нестало једне кесе од сто талира у његову дому у Вучковици, где је становао; дете се не налажаше у стану: слуге бише окривљене због крађе и злостављане. Млади дечко, коме тада беше дванаест година, пошто се вратио на неколико дана одсуствовања, његова млада маћеха виде га где завирује по једном скривеном куту куће, па пронађе да он одлази ка кеси с талирима. Она

[1] Анула беше кћи чувенога Фармакија, старешине клефтâ, у служби Али-паше Тепеленлије, који га вероломно даде мучки убити да би се докопао његових многобројних стада и његовога блага, док међу тим даде затворити у свој харем његову жену и његову кћер. И одатле их Апостол извуче, може се замислити с каквим опасностима. Анула бејаше нећака капетана Фармакија, чувенога у влашкој буни, у 1821.

саопшти своје откривење мужу, који се беше вратио из Крагујевца, да би отклонила сумњу која је била пала на слуге. Врло раздражљиве природе, и пошто је већ често кажњавао свога сина да би га одвратио од тога порока, Вучић плану толико да га је дивљачки ударио пљоштимице јатаганом и зададе му тешких убоја, па шта више и рâне. Стара мајка, која је нежно волела ово дете, умеша се; она оптужи своју снаху због ухођења, и обасу свога сина гадним грдњама, рекавши му: „Твоје ћуди потврђују општу повику да си син Турчина“. Занесен гњевом Вучић срамно дохвати своју матер па је ишиба бичем.

Бејах отишао зором једнога дана пред крај септембра Кнезу; ту нађох једну уплакану и очајну старицу. Знајући ме да сам лекар показа ми убоје којима беше обасута, молећи ме да јој помогнем својом вештином. Ова несрећна мајка достави Кнезу да ју је њезин рођени син, кнез Вучић, довео до овога стања, па му исприча околности тога ужаснога догађаја.

Док ова несрећница причаше своју несрећу Милош осети како му срце надима највећи гњев какав је икада осећао. Његово лице издаваше свеколико његово узбуђење. Када је све чуо нареди да се укаже тој јадној мајци сва нега коју потребоваше њезино стање, па отиде те се брижан затвори у своје собе. Када ту уђох након неколико тренутака, нађох га са сузама у очима. Можда, ах! мишљаше он тада на своју добру мајку према којој се понашао докле год је живела с најдубљим поштовањем, постављајући себи као закон да се покорава свакој њеној вољи с највећом брижљивошћу.

Кнез се није нимало трудио да од мене сакрије своје сузе и своје узбуђење, па управи на ме, с нежношћу коју нећу никада заборавити, ове речи: „Шта ти о том велиш, брате?“ У овом тренутку, и ја сâм сетих се своје сироте, тако удаљене мајке.

Срце ми се стезало; овај неприродни поступак изгледаше ми невероватан.

Пошто је дао одушке своме узбуђењу Милош сазва у седницу главне државне чиновнике који се налажаху у Крагујевцу; он им изложи ову тужну епизоду, па их запита за њино мишљење. Сви се сагласише у томе, да ако је догађај истинит онда је Вучић заслужан примерне казне и поред свога положаја и услугâ које је учинио својој отаџбини.

Доследно Вучић бӥ позван пред врховни суд; он признаде своју кривицу, наводећи уместо сваког извињења да је на то насиље био изазван грдњама своје мајке, па се одупре противу надлежности суда да се меша у његове домаће послове. Тако је овај српски херој поимао правосуђе, пример који дуговаше својим сународницима и права кутњег старешине.

Кметови кнежине (среза) гружанске, где су Вучића волели зато што управљаше без надмености и с умереношћу, дознавши да је био позван пред врховни суд, дођоше да посредују у корист свога кнеза; али када сазнаше за ужасну оптужбу којом је терећен и за његово признање, главни међу њима постидеше се да се заузму за човека који је крив за тако црн напад, па се повукоше. Већ се јавно оптуживао Вучић да је убио свога таста. Његово бестидно понашање према својој рођеној матери учини вероватним ове гласове, који пређе изгледаху невероватни.

Милош наскоро прекиде рад врховнога суда противу Вучића; хтеде сам да пресуди. Непаметан савет необавештених људи, који, предвиђајући да ће казна изречена Кнезом бити блажа од оне судске, помислише да ће дати Милошу прилике да се опере од оптужбе о суревњивости према Вучићу. Не увидеше да је, предајући ову ствар Кнезу, значило натурити на њ мржњу због осуде, ма како да би она била несразмерна преступу, и да му одузимаху са

свим природну прилику да се опрости, обичним током суђења, човека једнога, којим он бејаше незадовољан, и који би пре или после постао његовим неумитним непријатељем. Још заборављаху да стављаху Кнеза у немогућност да замени једну казну другом; чин владалачке милости, који би учинио глупима гласове што се проношаху, и за које Вучић није могао не знати, а по којима је Милош био тобож суревњив због његове славе и његове популарности.

Доиста Кнез показа према кривцу призрење, које овај не би могао ишчекивати од судија. Он се ограничи на то што га прогна у Влашку, што га лиши његова кнежевскога звања и свакога другог достојанства, и што узапти добра која имађаше у Вучковици у корист његове мајке, његове прве жене и његове деце. Након кратког времена он му одреди као место прогонства наместо Влашке, где становаше Апостол који би га могао принудити да му врати његову жену, острво Пореч, где предузе након некога времена трговати сољу што му, за време војне између Руса и Турака, допусти стећи знатну имовину.

Ова милостивост не спречи његове непријатеље да вичу противу Кнеза, да га оптужују што је хтео заменити правосуђе својим ћудима; они начинише Вучића жртвом његове суревњивости, па шта више и његова среброљубља; јер се отиде дотле да је шибање било измишљена басна Милошева ради одузимања у његову властиту корист добара овога кнеза; да, пошто се његово лакомство једном заситило, био се он задовољио тиме да га удаљи. Са своје стране Вучић никада не опрости Кнезу, ма да досуђена казна није била сразмерна његовој кривици. Он је био један од првих што радише на прогонству Обреновићâ из Србије.

Други један самовољни, и ако не мање праведан чин, привуче Кнезу Милошу те исте године нових непријатеља и много науди његовој популарности.

Једнога дана у новембру, Анастасије Буљубаша старешина Кнежевих момака, и други један човек звани Пекета, дођоше Протићу Ђорђу, тајнику Великога Суда, па му јавише да га Кнез к себи позивље.

Он пође за њима не сумњајући ни најмање. Стигавши на просторију двора пред касарну момака, на место где се понекад удараху батине, Анастасије га замоли с подсмешљивом љубазношћу да легне на клупу одређену за ту казну, објављујући му да таква беше одлучна заповест Кнежева.

Несрећни чиновник узалуд је преклињао да га поштеде дотле док са̂м не буде разговарао с господарем, осећајући се савршено невин у свакој кривици. Али Пекета, шчепавши га сурово, на силу га баци на справу за казну, па му веза ноге и руке с беочузима гвозденим, одређеним за ову тужну употребу; он га обасу суровим грдњама, па га стаде тако јако ударати нарочито изабраним штапом, да сиромаха Протића наскоро крв обли. Да је и Анастасије тако сурово ударао осуђеник би издахнуо под ударцима.

На прву вику жртве чиновници из канцеларије изидоше у великом броју у ходник двора. Познавши својега пријатеља, стадоше они пренеражени, не знајући побуде што су му могле навући тако велику казну.

Кнез се шеташе по тераси, а црте лица његова показиваху опорост што се ретко опажаше на њему. Његов први тајник Давидовић, који уживаше пријатељство и уважење Милошево, не могући поднети очајне узвике Протићеве, баци му се пред ноге, молећи га за милост; али га Кнез јаросно одби, рекавши му да се у овакве ствари не меша, јер он не зна побуду, која га је на ову строгост одлучила у овој прилици.

Пошто је добио педесет батина, Протић би̂ однесен веома болан у једну од тајничких соба. Ту

испитиван шта мисли да је скривио, одговори он да му савест не чини никаквога прекора. Већина чиновникâ, бојећи се за себе поступака неограниченог деспотизма, таквога какво им изгледаше оно којега су мало час били сведоци, дали би своје оставке да су то смели. Из свога властитог рачуна Давидовић не оклеваше поднети своју Кнезу, ма да би га жртве што је учинио народној ствари дотле довеле, да не би имао других средстава за издржавање своје породице. Али Милош, нарочито у погледу на ту побуду, не хтеде је никако примити, већ га осуди на затвор у његову дому за неколико дана.

Међу тим успеше сазнати узрок који бејаше нагнао Милоша на овај чин строгости: Протић беше узео за жену другу кћер извеснога Топаловића, богатога српског трговца, пријатеља, а, по неколицима, ортака Милошевог у трговини марвом. Држећи да се може ослонити на поштење свога зета, Топаловић је послао био к њему у Крагујевац друго једно од своје деце, којем тек што беше шеснаест година, и које беше доста лепа девојчица. Протић злоупотреби то поверење. Да не би износио на глас срамоту своје породице, Топаловић прикри у свом срцу ову увреду. Али након једне године дана Протић учини прекоре своме тасту због неких ћерамида, којима мишљаше да може располагати без његова знања, и у тој прилици обасу га он сваковрсном суровошћу. Топаловић који не бејаше заборавио на прву увреду достави све Кнезу, који, ван себе од јарости, заповеди казну о којој смо сада говорили.

У овој прилици Милош још узе на самога себе одговорност за гадну једну пресуду коју је могао оставити судовима, те навуче на себе име деспота, који замењује својом вољом обичан ток правосуђа. Осуђени постаде његов неумитни непријатељ, ма да га је доцније поставио за члана врховнога суда, да би показао како, и поред његове погрешке и

казне коју је претрпео, знађаше ценити његове дарове и његове услуге. Отада престаде он примењивати телесне казне на чиновнике, чиј је гњев изазвала ова казна.

II

Важан догађај по Србију био је рат, који Русија потоње 1828 године објави Порти.

Оклевајући по свом обичају, дѝва̂н одлагаше из дана у дан да стави у извршење Акерманску Нагодбу. Видели смо како се преговарање започето у почетку 1827, с посланицима српским у Цариграду одуговлачило до 20 декембра; и да се хатишериф од тога дана уздржавао расправљати за тим о средствима, како да се изврше повластице што их он у себи садржаваше. На тај исти начин закашњавало се да се остваре други чланци Акерманске Нагодбе, што се тиче Русије. Ова сила не беше вољна трпети одуговлачења које доказиваше, да је дѝва̂н показивао мало поштења у извршењу уговора о миру. Русија наваљиваше и прећаше; али турски министри одговараху својим обичним немаром на претње својим вечитим: *Алах керим!* (Бог је милостив!). Заморена овим одуговлачењем Русија одазва свога посланика из Цариграда, па им огласи да ће она добро умети присилити их оружјем да поштују уговоре.

Махмуд, који у другим приликама беше дао толико доказа мудрости и умерености, показа се мало увиђаван у овој, примајући изазивање, нарочито у времену када се Отоманска Царевина налазила у тако жалосним приликама, у каквим није била никад дотле. Јаничара више није било. Редовна војска која не беше ни довољно велика, нити још довољно крепко устројена, оскудеваше у доста искусноме војсковођи и доста подобноме да би га могли противставити ратоборној

војсци царевој. Поврх све несреће благајнице беху оптерећене дугом, неколике области беху у грађанском рату или ненаклоњене Царевини. Не могаше се изабрати незгоднији тренутак ради мерења са силом, која обиловаше у свему што Турској недостајаше.

Истина је да је султан добио био сјајних обећања од свију беглербегова, ајанâ и осталих управника Румелије и Анадолије, које беше сакупио у Цариграду. Питани о средствима којима би га могли помагати у рату, они су дали били своју реч, да би сви скупа могли извести на бојно поље више од три стотине хиљада људи. Али у тренутку кад су требали одржати своја обећања, нађе се једва десети део ове војске, и још то беху рђаво опремљени војници под рђавом управом, и лишени онога поверења у себе саме и у своје старешине, које даје борцима одважности и обезбеђује им победу.

Порта прибеже жалосном средству побијања монете. Да би себи прибавила новчаних средстава она даде донети из Беча аустријских талира, од којих скова *бешлуке* (новац од пет гроша) и то девет бешлука из талира. С том побијеном ценом талир је дакле вредео четрдесет и пет турских гроша. Упропастљив поступак, који ће пре или после довести Турску Царевину до банкротства.

С тако јадним средствима султан се усуди отпочети рат, који би неминовно довео Царевину до пропасти, да велике силе европске нису зауставиле на самим капијама цариградским победничку војску Русије, или да је ова сила убрзала била свој ход, пре но што би европски кабинети имали времена посредовати. Без сумње видело би се како Руси улазе у престоницу ове царевине што се љуљаше, да нису били задржани страховањем, слабо основаним по мом мишљењу, због некога општег устанка Турака противу Хришћанâ и истребљења ових последњих у Цариграду.

Пошто је руско посланство отишло било из Цариграда, и пошто напори великих европских сила, да доведу у сагласност ова два кабинета, бејаху пропали, лако беше предвидети да ће повратком лепог времена непријатељства поново започети, и свак се томе надаше. Обе непријатељске силе издадоше свој ратни проглас. Онај Русије бејаше у толико умеренији, у колико је онај Турске био опор и увредљив не само према Русима већ и према свима осталим хришћанским силама. Енглеска а нарочито Француска беху ту нападане због лондонског протокола и уништења мусломанског бродовља због морске битке код Наварина.[2]

У овом прогласу султан позиваше на оружје све правоверне противу неверникâ, које шта више називаху псима, свињама, зато што се оглашиваху за непријатеље мухамеданства и прећаху да раздробе Царевину.

Али одушевљење негдашњих Мухамедоваца било се јако охладило. Уништење јаничарâ и реформе које Махмуд увођаше свакога дана ствараху му толико непријатеља, колико је имало фанатика старих навика; а у Царевини, где је незнање тако опште, морало их се налазити у великоме броју. У њиним очима султан без мало беше отпадник вере, и, по

---

[2] С обзиром на лондонски записник ја морам говорити овде о једној погрешци коју је учинио Милош против свога властитог уверења, и једино у намери да се не замери Русији. Кад су Русија, Француска и Енглеска отвориле и отпочеле у Лондону преговоре о пословима и односима Грчке, онда је неоспорно било у интересу Србије која се налазила у истим приликама да гледа да се њима расправи и уреди и њен положај. Да је Енглеској и Француској, којима је у ово време био потпуно непознат значај Србије у Источном Питању, изнет положај ове земље и њене тежње, оне би о њима водиле рачуна, ако не ради чега другог а оно у намери да паралишу утицај Русије на хришћанско становништво отоманских покрајина, који је из дана у дан растао. Милошу је обична мудрост налагала, да у овој сврси пошље своје представнике у Лондон; то смо му поред осталих најозбиљније саветовали Давидовић и ја. Он је схватио све користи које би могао извући из таквог корака; али се од њега ипак уздржао бојећи се да не изазове негодовање Русије.

њихову мишљењу толико је исто вредело пасти под јарам једнога *ђаура*, колико покоравати се наменику Пророковом, који не поштоваше ни крој хаљина нити икоји од обичаја турских, освећених својом старином. Мало мусломана одазваше се позиву. Они који се појавише под стеговима, уверени да ће победа остати на страни непријатеља, беху услед тога пали у највећу малодушност; толико беше ослабила вера у негдашњу отоманску храброст.

Као што је речено било Русија показиваше намерно највећу умереност. У свом прогласу, у исто време када тумачаше разлоге који је принуђаваху објавити рат Турцима, она изјављиваше да ће га водити својом власититом силом и да ће се уздржавати од подизања хришћанске раје противу султана.

Доиста она је склонила била Милоша да не чини никакве демонстрације у њену корист. Ова великодушност наспрам страних сила мало је стојала Русију; њезина тајна пропаганда предузела је била потребне распореде да се становништво Турске подигне у случају потребе листом као један човек, одмах на први знак да је потпомогну.

Исто тако Јермени у Анадолији не чекаше овога прогласа да се придруже ђенералу Паскевићу у његова два сјајна похода у Азији, нити српски добровољци да не притрче у гомили и да не помогну ђенералу Геисмару противу видинскога паше, који, пошто га је потукао, пред крај 1828, прећаше да га одагна с оне стране Прута. С друге стране сâм положај Србâ улевао је страх Бошњацима и Арнаутима, који се бојаху нашашћа на своје земљиште, и спречио ове две области, које имају најбољу војску Царевине, да се сједине с Турцима и узму учешћа у војни. Ова посредна услуга даде нарочито у првоме походу срећних последица по Русију која их беше предвидела.

Пре почетка непријатељстава Порта нареди београдскоме паши да принуди Србе, писаним једним прогласом, утврђеним заклетвом, да остану верни султану и да ничим не потпомажу њезине непријатеље. Таква обазривост беше доиста смешна од стране Турака, чије недржање речи беше тада очигледно, пошто, после толиких обећања, сматраху као да и не постоји последњи ферман којим се беше обећало прибавити и зајемчити Србима њина права; у толико више што беху уверени да би Срби са своје стране себи допустили погазити без бојазни своју заклетву и да ће следовати, ако околности то буду изискивале, примеру који им је Порта мало час дала. Али повесница свију народа обилна је сличним слабостима, које тврде да су људи у часу опасности лаковерни.

По саветима Русије која хоћаше уверити о своjем тврђењу о умерености, Срби послаше с великим сјајем у Београд посланство од највиђенијих кнезова, под предвођењем господара Јеврема брата Кнежевог, да положе у присутности пашиној заклетву што се од њих захтеваше. Пут и долазак овога посланства у Београд био је прави победнички ход. Становништво из оближњих селâ дотрчаваше преда њ да га поздрави узвицима: „Живео Кнез и његова породица!“ Нарочито у граду одушевљење не имаде граница; од времена мучкога убиства Ћелешевог господар Јеврем не беше се у њ вратио; бејаше ту светковина за овај народ да га опет види као представника Кнежевог, који га тада бејаше наименовао за оборкнеза београдског, ваљевског и шабачког. У ово време Јеврем љубљаше од срца свога брата, и не имађаше друге жудње доли да служи својој отаџбини. Камо среће да му пакосници нису улили других осећања!

Циљ посланства беше познат у Београду; беше то залога мира за овај град, који би морао подносити у случају војне више но остали делови Србије.

Два дугачка реда становника сачињаваху ограду при пролазу посланика, да би спречили да који турски фанатик не поуми убити господара. Усклици у корист Кнежеву подизаху се са свих страна, праћени демонстрацијама необичне радости, које народи ретко показују према онима који њима владају, и које су се морале држати за у толико искреније, што су се збивале у граду који је још био под господарством Турака који их попреко гледаху, и Срби их уз то могаху скупо платити, кад би им за то ћуд дошла. Ове светковине сведоче против неверовања неколиких писаца, који се не боје истицати да Кнез није у вољи народу, и да његово усхићење треба приписивати општем незадовољству противу његовога деспотизма. За цело ако је икада владар био љубљен од својих потчињених, то је био Кнез Милош. Његова недаћа долази од много другачијих узрока, као што ћемо то касније видети.

У осталом Хусејин-паша прими српске посланике с највећим обзирима. Изасла им на сусрет, на једну миљу ван града, муселима београдског с многобројном пратњом и свога сина Абдул-Рамана, да их приме у Кнежеву двору, где они одседоше. Он им понуди богате дарове и непрестано их обасипаше знацима одликовања. Никада досле у Србији се није видело да се Турци понижавају до онаквих демонстрација према раји. Београдски мусломани зачудише се и постидеше се од тога.

Кад је посланство положило заклетву и предало изјаву што се захтевала, паша им рече да је намера Портина била да поткрепи новом војском посаде у тврђавама; да се надаше да ће Милош далеко од тога да се томе успротиви, набавити све што је потребно за издржање својих нових гостију. Јеврем одговори да му његова упутства нису допуштала бавити се тим питањем; да мора припитати Кнеза којем беше дужност издавати заповест у томе

погледу. Са своје стране Милош је добио у исто време писма из Цариграда, која га извештаваху о доласку нове босанске војске у тврђаве. Тада се он нађе у великој забуни. С једне стране Русија му саветоваше да остане на миру; она се надаше да ће њено понашање уверити Порту да не удаљује из страха од српскога устанка војску која беше на границама ове земље, и да ће спречити Бошњаке да не дођу у помоћ источним областима које она смераше освојити. С друге стране Кнез се бојао да поткрепљења доведена у тврђаве не наведу Турке на насиља и не доведу их у крајности, нарочито ако је Абдул-Реим, како се глас проносио, врбовао на српско-босанској граници силну војску, с којом ласкаше себи прећи преко Србије да дође у помоћ видинском паши. За цело Абдул-Реим не беше човек, само да је био јачи од Милоша, који би занемарио прилику да разоружа Србе у свом проласку, а можда и да их потчини; с друге стране војска што се хтела довести у Србију састављена је била од Бошњака, непомирљивих непријатеља, чија би једина присутност могла изазвати врење које би било мучно уздржати, и које би без сумње изазвало немире. Најпосле било се бојати да Турци, остајући и овом приликом исти у погледу своје задане речи, а под изговором да добију пролаз за мало војника, не уведу многобројну војску, подобну ла растера Србе који не би били вољни примити је.

III

У овој неодлучности Милош сазва на вéће најмудрије људе из земље, па их запита за њихово мишљење. Али, као што се дешава у таквим околностима, једни мишљаху да је требало одбити силом сваки покушај који би Турци учинили да уђу у

земљу; други бејаху мнења да би то значило отворену буну противу султана, и да би то у исто време значило ићи насупрот тачним упутствима Русије, која им препоручиваше да никако не раскидају с Турцима осем у случају насртаја. Најпосле одлучише поискати упутстава у главном руском војном стану, а дотле да би се добило времена, да ће се писати у Цариград да се замоли дѝва̂н да не навањује с пошиљањем нове војске у Србију, застрашавајући га случајним немиром, којем се не би могле последице предвидети, а нарочито излажући му како није било потребно појачавати посаде у тврђавама за које Милош увераваше да неће бити нападнуте од Руса. Ова последња напомена ули сумњу Порти да је постојало тајних споразума измеђ Руса и Срба. Па с тога она без одлагања посла заповест босанском паши да уведе ова поткрепљења у српске тврђаве.

Милош сазнаде од ухода̂ које издржаваше код паше, да ова нова војска неће превазићи број од две хиљаде људи, број који би, према свој вероватности, био смањен бегањем из војске. Пошто је о свему зрело размислио, разумеде он да се није имао ничега озбиљно бојати од тако малог поткрепљења распоређенога у пет тврђава, па одлучи да се не опире његову доласку.

За то време Абдул-Реим-паша, увек спреман да подстакне у Србији неки немир који му је давао права посредовати у тој земљи и уређивати послове по свом начину, стави на чело војника које тамо шиљаше извесног Али-бега Видајића, недавно узвишенога утицајем његовим на звање миримирана: беше то човек дивљег карактера и суровых обичаја, који је због својег разврата добио надимак од својих сународника *Сарош-Алија* (Алија-пијаница); заклети непријатељ Срба а нарочито Милоша, врло подобан да окрене ствари на горе, што не би изоставио

учинити да томе није непредвиђена околност иставила сметњу, што ћу доцније причати.

Кнез је био захтевао да турска војска, одређена за тврђаве, уђе у Србију подељена на мала одељења; увераваше, ако се његове опаске не усвоје, да не јамчи за јавни мир. Узедоше се у обзир његове молбе; Турци бише послани у Београд на лађи Савом, са заповешћу да оставе две стотине људи у Шапцу. При искрцавању у београдском пристаништу људи постављени од српске владе изборојаше војнике који улажаху у тврђаву; не беше их више од осам стотина; хиљаду их се беше разбегло пре доласка; сва поткрепљења о којима се дизала толика ларма, не превазилажаху дакле преко хиљаде људи, разасутих по пет тврђава; Милош се радовао што је тако поступио. При свем том овај мали прираштак силе, ма да није био ни од какве важности, довољан је био да Турци у Београду подигну главу, те изнова отпочеше своја насиља противу Хришћанâ. Видајић Али-паша први даде примера; он је терао са својим изазивањима тако далеко, да неколике београдске породице држаше за паметно склонити се у Аустрију или у унутрашњост земље. Велики немир обузе град, те услед тога трговина много претрпе.

Абдул-Реим-паша добро је појмио да ће Видајић испунити његове смерове. Уз то овај човек не пропусти прилику да изазивајући Кнеза и Србе изазове сукоб. Он говораше јавно о Кнезу и његовој породици пакосним изразима и пунима презрења. Једнога дана, правећи се да је био извештен да се Милош налазио у Остружници, изиде он из Београда на коњу, под изговором да иде у лов, на челу једне чете својих људи; стигавши у ово село извести се он о њему у крчми и у неколиким другим кућама, па злостављаше све оне који му одговорише да Кнез није одлазио из Крагујевца. Сусрете једнога српског пандура, млада човека од двадесет година, нећака

пароха сеоског; запита га с каквим правом рајетин један сме носити оружје, па га предаде суровим својим војницима; за тим праћен једним спахијом из Београда по имену Керим-агом, *побратимом* Вучићевим, не мање оданим пијанству, сиде он с коња и злостављаше младога човека, докле га не умори под ударцима; бацише лешину у оближњу баруштину. Остружнички парох наплати се скупо с Турцима што му дођоше под руку, за смрт свога нећака, као што ће се видети.

Непријатељства између Турака и Русије бејаху отпочела. Ови последњи прешли беху преко Прута, заузели обе Кнежевине прекодунавске, па чекаху само на долазак цара Николе те да пређу преко Дунава. Срби су се томе били радовали, надајући се да ће Порта бити принуђена признати им права њихова.

Ова радост није била дугога трајања. И тако, као што је Милош био о томе тајно известио, једна босанска војска сакупљаше се мало по мало на Орловом Пољу, близу Бељине, на западној граници Србије. Абдул-Реим бејаше сакупио, након невероватних напора, једно двае̓стину хиљада људи, над којима даде заповедништво Ибрахим-аги, своме ћаји и својему пријатељу из детињства. А он са̑м ишчекиваше само одељење војно, које требаше стићи из Високог, те да дође и са̑м се истави на чело ове војске, која је требала износити свега двадесет пет до тридесет хиљада људи. Кнез запита босанскога пашу, у каквој је намери утврдио онако знатан војни стан близу граница Србије. Абдул-Реим одговори, како је науман прећи преко те области да отиде на обале дунавске противу руске војске која је Царевину освајала.

Тада Милош, сматрајући да ће Бошњаци у свом пролазу неминовно изазвати Србе, мало вољне да подносе њине увреде; да Абдул-Реим неће пропустити прилику да се освети за шест до седам година не-

радње, на коју је био осуђен за време свога боравлења у Београду, и да ће се упети да изврши једну од својих сујета с којом се био хвалисао код Порте: да ће изагнати Кнеза из Србије и да ће повратити ову земљу под негдашње погодбе; знајући с друге стране да се Абдул-Реим тајно беше известио о местима где Срби скриваху своје оставе оружја и џебане, увиде добро да овај паша није хтео прећи преко Србије онако мирно као што говораше, и да то не би могао учинити ни тада кад би то хтео.

Видећи дакле да је неизбежно било доћи до сукоба с Турцима, одлучи он држати се спреман за борбу и одсудно пркосити непријатељу. И због тога, макар да Абдул-Реим свечано увераваше како су његови смерови били саобразни његовим речма и како Хусејин-паша који беше његов потајни непријатељ тврди оно што он истицаше, Кнез изјави да никада неће допустити босанској војсци да пређе преко Србије.

Да би припремио своје за догађаје и држао их спремне да дотрче на први позив, пред почетак априла 1828, предузе он путовање по нахијама: рудничкој, ваљевској, шабачкој, сокојској и ужичкој. Свуда би дочекан и слављен с неописаним одушевљењем. Често му је требало седати за стô по десет пута дневно, зато што су по свима селима кроз која он пролажаше спремали гозбу, на коју је био позван да учествује са посве патријархалном срдачношћу. Избећи то значило би задати им праву муку и љуто их увредити. У овим приликама извести се он о стварима које му бејаху највише на срцу, о користима и стању земљорадње, о броју марве што се гајила. Обдарен изврсним памћењем често је он распитивао, означујући их својим именима, за своје негдашње ратне другове, за које би се држало да су потпуно заборављени.

Овакво понашање придобијаше му врло велику популарност; са свих страна суграђани му нуђаху

живот и имања да одбије нашашће Турака, од којих им опасности он црташе, уверени да ће он тиме располагати мудро зарад заједничкога добра у рату који им изгледаше неизбежан.

Одавна Милош није чинио тако дуг пут по областима своје Кнежевине. На сваком кораку чудио се он видећи колико су десет година мира и слободе измениле изглед земље; широке просторије земљишта биле су раскрчене, а шуме бејаху пуне стоке, главнога богатства земље. По становима почињаше се појављивати угодност. Више се није виђало сиротих становника, расејаних по шумама, нити у ритама, што је у време Турака давало Србији изглед најбедније земље; нису више имали потребе хвалисати се својим сиромаштвом, да би избегли грабљивост ненаситих господара. Њино здравије и чистије рухо показиваше промену у имовини. Били су безбедни у свако доба ноћи и дана, како у својем стану тако и на путу. Добро уређена власт изгонила је све оне који су се, законски или против закона, докопавали добра туђега. Нарочито ваљевска нахија, под управом Јеврема Обреновића, представљаше изглед највећега благостања. Господар је био преместио[3] читава села са скривених и нездравих места где се пре тога налажаху, на отвореније положаје дуж главних друмова, по којима куће бише понамештане у правилноме реду. Оне се више не састојаху као пређе само из једне собе без огњишта и пода, где целе породице беху згомилане; оне имађаху две или три

---

[3] Управо у буквалноме смислу треба разумети реч *преместити;* јер, пошто су куће саграђене биле од дрвених комада слепљених иловачом, када заповест би издана да се сагради нова села по утврђеноме плану, онда сељаци, духовитим средствима, помоћу кола нарочито направљених, преместише оне које беху у добром стању на једну и две миље одстојања, на означеним местима.

Међу породицама тако здруженима у села настаде утакмица у раду досле незнана; грабила се прилика да се укажу узајамне услуге; многи злочини, које је осамљење породицâ пуштало неопажене и некажњене, постајаху на тај начин немогући; лакост саобраћаја распростираше знања. И управо од тада започиње доба напретка за Србију.

простране собе, окружене малим вртом. Нов распоред ових села учини се у први мах самовољан и насилан, ма да се извршио с мало трошка; јер куће беху од дрвета, а зна се да су у том пределу густе шуме. Али када бише довршене, виде се како се побољша новчано стање народа и земља изгледаше пуна благостања и угодности, какво није никада показивала. Тада се одобраваше увиђавност Јевремова.

При погледу на ове бољитке Кнез осети веома живо задовољство. Кад се ове реформе извршиваху у тој нахији, жалбе које дођоше до Милоша бејаху прекинуле радове; али осведочен срећним последицама до којих су довели, овај владалац похита да нареди продужење тога, и да их уведе у остале области где се могаху остварити.

Међу тим свуда у Србији спремаху се на оружје. На први знак ужасна се војска могла постројити те поћи на глас Кнежев. Једно одељење војника под заповешћу господара Јеврема стојаше на обалама Дрине, мотрећи босанску војску, и све беше спремно да јој не дâ прећи преко ове реке.

Спас дође одакле се најмање надаху. Понављана обећања Абдул-Реимова да ће мирно прећи преко Србије, подржавајући међу својом војском најоштрију послушност, ма да не нађоше вере међу Србима, ипак изазваше противу њега нерасположење Бошњакâ. Ови народи који беху дотрчали под стегове на позив свога управитеља, вођени надом да ће Србију, коју мржаху, претворити у прах и пепео, видеше се с муком принуђени да се удаље из своје земље.

Поче се гунђати по табору на Орловом Пољу тим већма, што Бошњаци беху рђаво расположени према султану, којега и они сами сматраху као отпадника и вероваху да је последњи дан Царевине наступио.[4] С

[4] Старо једно пророштво, којем се постање не зна, а којем ипак цео свет поклањаше вере, предсказује да ће Турско Царство пасти пошто достигне врхунац своје величине, и да ће пропаст његова бити

друге стране пронопаху се међу њима подмукли гласови, који уходама Милошевим не бејаху посве непознати. Говораше се да је султан, да би их казнио за њине честе буне, а нарочито за учешће што су га у последње време имали при одбрани јаничара, одлучио био да се њих опрости, шаљући их противу Руса, којима беше наредио да их истребе,[5] и да ће за тим Срби, користећи се њиним одсуством, ући у Босну, где ће позвати Хришћане на оружје, те ће постати господарима њине земље и довести њине породице у ропство. Ови глупи гласови налажаху вере у простоме народу, увек сујеверном у свакој земљи. Старешине се не стараху да их опровргавају, зато што су потајно мрзеле Абдул-Реима, ма да му спољно указиваху знаке поштовања и привржености.

Његова оштрина и бојазан да не гаји смер да их уништи једнога по једног, да би опростио од њих земљу, где намераваше упражњавати неограничену власт, као што то изгледаху да показују честе казне којима застрашиваше Босну, улеваху им ова осећања мржње.

много бржа но што је било његово узвишење; да ће хришћанске силе *(френк)* изагнати Турке из Европе и Мале Азије, и да ће их потиснути у Дамаск, који ће бити гроб њихове величине, као што јој је био колевка *(Евели Шам, Ахери Шам)*. Ова катастрофа претходиће само за неко време доласку антихриста *(теџијал)* и смаку света. Непрестано опадање Царевине, пропаст јаничарâ и анти-мусломанске реформе султана Махмуда, према општем мнењу, супротне вери Мухамедовој, навођаху на мисао да је то време било дошло. И тако, охладнели у својој вери, они су шта више очајавали о успеху рата, и веровали су у срећу, предсказану рускоме оружју.

[5] Постоји измеђ Турака мишљење некада опште усвојено, али које данас почиње губити вере, да, кад је султан незадовољан једним делом својих поданика, он онда изазивље објаву рата од стране неке хришћанске силе, да би се опростио од највећих метежника и бунтовника, које даје излагати у биткама највећој опасности, где је вероватно да ће изгубити живот. Мусломани држе да сви владаоци европски владају само по милости и благовољењу султановом, и да се не могу пењати на престо ако не метну на главу круну *(тач)* што им се нарочито шаље из Цариграда. Сјајни називи Краља Краљева, делиоца крунâ, Божје сенке на земљи, какву султан себи придаје у јавним актовима, придају вере овим глупостима.

Старешине би дакле виделе са задовољством пашу напуштеног од његове војске; надајући се да ће га на тај начин потчинити зависности од себе.

Њине наде не беху невероватне, јер Абдул-Реим, пошто је уништио јаничаре у Босни, држећи се за доста моћног, беше из тврдичења отпустио Арнауте које држаше под својом платом. Његов војнички стан беше од сада састављен само од четири до пет стотина људи; те тако се налажаше предат Бошњацима. Пошто су га неке улеме увериле лажним изјавама оданости, да је земља била мирна и више но икада њему покорна, он је учинио врхунац нерасудности, поверивши једној босанској посади, под заповедништвом човека једног, потпуно оданога онима који му мишљаху о пропасти, чување тврђаве и града Сарајева, главнога места те земље где ницаху све буне.

Све беше спремно за устанак противу Абдул-Реима; недостајаше још само угодне прилике; она се наскоро указа. Беше заповедио капетану из Високога да пође право на Орлово Поље не дотичући се Сарајева. Али он нимало се не обазирући на ту заповест, под изговором да су његови војници (око две хиљаде) захтевали плату, упути се правце на Сарајево. Ту, и поред обећања пашиних, који га увераваше да ће његова војска добити плату чим буде изишла из града, један од упорника одупре се јавно, изјављујући како они неће изићи док им се остатак плате не исплати. На ове речи пашин официр, који беше донео заповести свога господара, хтеде затворити неуљуднога: отуда распра у којој он би убијен. Био је то знак за буну. Војници из Високога, којима се наскоро придружише становници града, опколише пашино обиталиште па га позваше да се преда. Поносити Абдул-Реим покуша отићи да се затвори у тврђаву; али официр који њоме заповедаше затвори пред њим њене капије.

Тада се он утврди у своме стану, и са оно мало верних што му остајаху храбро се одупре устаницима читава три дана, претећи да ће запалити град и закопати се под његовим рушевинама пре него ли се понизити до срамних погодаба.

Ма да су у правој буни, ипак Бошњаци никад не оскудевају у поштовању наспрам султанових представника. С друге стране одушевљени жељом да изагнају пашу из земље, која је од њега дрхтала читаве две године, они му без оклевања допустише изићи из његова стана с војничком чашћу и повући се где му се буде свидело, само да без одлагања отиде из Сарајева, где ниједан везир пре њега није смео утврдити своју столицу.

Изишавши на тај начин из града, Абдул-Реим дође у логор на Орловом Пољу, где се надаше наћи ако не потпуну а оно бар од чести војску, коју је ту био сакупио и која је била тачно плаћана. Али, на први глас о догађајима у Сарајеву, војници се беху растурили сви до последњега те од онако многобројног војног одељења остаде сад само Ибрахимага с људима из своје пратње. Видећи тада да је свака нада изгубљена, пошто је неколико дана лутао по Босни, везир се повуче у Румелију да ту сачека заповести султанове, а након кратког времена би наименован за пашу једренског, и с дужношћу да брани противу Руса Балкански кланац.

И тако Србија беше ослобођена страха од нашашћа које могаше имати по њу најкобнијих последица. Рамис-Али-паша, последник Абдул-Реимов, не успеде више од њега да врбује у Босни војску, те да је поведе противу Руса на Дунаву. Дивно понашање Срба и гласови које Милош вешто распростираше да има намеру освојити Босну, ако би каква у овој земљи врбована војска пошла противу Руса, учинише те се њих врло мало одазваше пашину позиву да пођу на Дунав. Како се виђенији Турци у

земљи слабо стараху да узму учешћа у рату, они гледаху да потврде ове гласове; народ томе поверова, те се најбољи војници не хтедоше оружати зарад одбране Царевине противу Русије, по коју ово поткрепљење могаше бити кобно, након пустошнога похода од 1828. И тако Србија а нарочито Милош чињаше Русији значајну услугу, које се она требала доцније сећати.

Не беше то последња ни највећа коју ова сила доби од Милоша у тој војни. Тридесет и пет хиљада Арнаута били су позвани од султана да повећају војску у Румелији. Милош имаде начина да их задржи дотле, док претходни чланци мира не би били потписани у Једрену.

IV

Северна Албанија, која сачињаваше Скутарски или Скадарски Пашалук, бејаше од незапамћених времена под управом породице Бушатлија, пореклом, као што се држи, од старих краљева српских. У ово време, старешина те породице беше Мустафа-паша, човек силан благом својим и својом важношћу нада свима главним Арнаутима, по готову све својим клетвеницима. Одмах од почетка својега политичког рада Милош је имао с њиме не знам какве везе; па, макар да се лично не познаше, бејаху постали присни пријатељи, и, с извесним обредима уобичајенима у Албанији, бејаху они посредством својих изасланика углавили побратимску везу с обећањем да се узајамно потпомажу у случају потребе. Пун дивљења према даровима и срећи Милошевој, Мустафа обично не предузимаше никаквога важног посла докле се с њим не посаветује, те врло често следоваше саветима што му их он даваше.

Знајући за пријатељство које везиваше ову двојицу старешина, цар Никола замоли српскога Кнеза

да поради код Мустафе, да би га спречио колико би то био у стању, да учествује у рату. Милош ово изврши с успехом. Он представи својему пријатељу да ће се султан према њему понашати као према осталим великим клетвеницима Царевине; да ће се он постарати да га се отресе да би увео у велики Скадарски Пашалук своје реформе, којих се толико гнушаваху Арнаути, ови људи огледане храбрости и верности, али који се мучно савијају под војничким заптом и иду у толико у колико су плаћени; исто тако трезвени, исто тако радени и отврдли у оскудицама за време мира, као што су грабљиви и крволочни за време рата. Даде му на знање да се Арнаути исто тако гнушавају ових реформама као што су равнодушни наспрам султана и вере, и да би се показали онако исто лако вољни да се врате у хришћанску веру, кад би у њој налазили својега интереса, као што то учинише некада при преласку у мухамеданство. Он га увери да је уништење јаничарâ проузрочило толико муке у Албанији, колико су реформе ту нашле неодобравања; да их на тај начин Махмуд сматраше као непријатеље, и да ће у случају неуспеха тражити да их ослаби, нарочито уништењем Бушатлијâ.

Милош саветоваше, не без велике привидне искрености Мустафи, да ступи у борбу с Русима, ако већ друкчије не би могло бити, — што је могућно доцније, како султан, заузет тим ратом, не би могао помислити да га самога нападне или како му побеђеном у тој борби, као што бејаше вероватно, не би било никако немогућно да стави овај смер у извршење. Он објасни Мустафи како је хитати супротно његовим саветима, те се одазивати позиву султанову, значило прибавити средстава да се однесе победа и да се за тим поврати остатак његове војске противу Албаније, пошто га је ослабио на бојноме пољу, дајући му да заузимље најопасније положаје. Ови различити погледи и савети гануше Мустафу. Он се

одупре вољи султановој, као што ћемо видети, дуже но што се томе требало надати.

Чим се сазнаде у Београду да је Абдул-Реим био изагнан из Сарајева и да се табор на Орловом Пољу био растурио, Бошњаци што дођоше с Видајићем разбегоше се у гомилицама од десет до дванаест људи. Хусејин-паша немоћан беше да их задржи; с друге стране он само чекаше на тренутак да се отресе ових досадних и скупих гостију: ради очувања привидних изгледа, он је увек молио Србе да зауставе бегунце свуда где би их сусрели; али ови последњи примењиваху у овој прилици пословицу: *Непријатељу који бежи мост је од злата;* те с тога не само да их нису заустављали, већ им показиваху најпоузданији и најкраћи пут да у Босну уђу. На путу Алијини Турци имадоше трпети силне муке. Лишени животних средстава и набавке новца, јер од пре месец дана не беху примили никакве плате, више они принуђени продавати своје оружје по ниску цену, да не би скапали од глади: јер Срби, гостољубиви и великодушни према свакоме, беху далеко од тога да то буду наспрам Турака из Босне, којима не би дали бесплатно ни чашу воде. Ако би се неко између њих усудио да се покаже дрзак да би добио претњом оно што му се милосрђем одбијаше, онда би се он враћао у Босну са знацима на леђи *о безобразноме,* као што Бошњаци веле, *ђаурину, који се не боји Бога, и који се усуђује тући муслимана.* Више њих оставише ту главе; Срби имађаху да се свете над Бошњацима због свирепстава Сулејманових, а мало их се тицаше да ли су Видајићеви војници били невини због варварства овога паше. Треба још додати да је владала укорењена предрасуда, нарочито у најпростијем сталежу Срба, који вероваху да је убити Турчина дело угодно Богу, нарочито ако је он био Бошњак. Једини остружнички парох, ујак пандура убијенога од Видајића на онако

варварски начин, погуби својом руком једно дванаест ових несрећника. Вероватно је да се он не би зауставио на тако доброме путу, да његова проливеност на речма није издала ударце његове руке. Остружнички кнез, његов непријатељ, дознавши да је он само за један дан одузео живот двојици Турака, чије лешеве беше побацао у Саву, проказа га Кнезу.

Милош обично оштро кажњаваше сличне преступе када му долажаху до знања. Он заповеди те ухвате свештеника Марка, рашчини га посредством митрополита Антима, па га предаде врховноме суду који изрече противу њега смртну пресуду, коју он похита потврдити; али митрополит толико изради да измоли у Кнеза да се овом свештенику умањи казна. Отправише га у једно село у рудничкој нахији, ма да Хусејин-паша захтеваше његову смрт да послужи као пример. Рашчињење овога служитеља олтара учини се архиепископу одвећ велика казна за убиство двојице Турака. У овом тренутку не знађаше се да је он одузео био живот и неколиким другим.

Након три месеца по њину доласку у Београд од све ове војске остајаше само Видајић и његова пратња, а и он сâм побегао би да га није задржавао страх да ће бити кажњен од Порте што је напустио своје место, или да ће се изложити каквој опасности лутајући по готову сâм по земљи у којој беше себи створио толико непријатеља.

И тако се турска посада која је Милошу проузрочила великих брига растури сама од себе. Срби се користише тим очајничким бегством. Они задобише од Турака по ниску цену велику количину оружја, у чем оскудеваху.

За цело време докле се продужаваше руска војна Србија остаде мирна, чекајући одлуку тога великога питања. Такве беху намере Николине, који знађаше да би оружана и значајна неутралност Срба потпомогла његове смерове.

Руска војска остави знатно војно одељење под Браилом и пређе преко Дунава под заповешћу старога маршала Витгенштајна, који беше дошао те утврдио свој војни стан пред чувеном тврђавом Шумлом, док се опсађиваше Варна и Силистрија. Цар Никола пређе и сâм преко реке на лађи праћен од запорошких Козака, које беше натраг позвао након сто двадесет година прогонства. Беше окружен целим дипломатским особљем и са више великих особа, које притрчаше са свих страна Европе под изговором да учествују у овој војни као добровољци, али у циљу да посматрају војна кретања и понашање, које ће имати цар наспрам хришћанске раје, који бејаше обећао да их никако неће подизати противу султана, и да неће примати ни у којем случају њино суделовање.

Са своје стране, уверен да ће се усред толиких знатних особа слабо обраћати пажња на тајног изасланика Србије, Милош не хтеде тамо слати ниједнога од својих ухода. Међу тим издржаваше он поверљивих људи у више војних одељења. Као таковог поставио он беше код ђенерала Геисмара, који логороваше у Крајовском Банату, једнога свог изасланика по имену Цветка Рајовића, младога, вредног и образованог човека, с којим се он дописиваше преко посредника једнога Грка, званога Александра Економа, који, потпуно познавајући земљу, протураше се кроза Турке, тада врло многобројне у видинском пашалуку. Турска војска успеде сазнати за ту тајну преписку; али узалуд су вребали Економа, он је једнако измицао, а његовом вештином могаше Милош учинити великих услуга руској војсци, као што ће се то видети.

Прича о овој војни не улази у мој план и с друге стране превазишла би моју снагу. Дотаћи ћу се само поглавитих догађаја, нарочито оних што се тичу моје повеснице.

По једнима руска војска изношаше до сто хиљада људи, по другима до осамдесет хиљада; али то

беше ратоборна и добро уређена војска, којој султан имађаше да противстави само мало врло младих редовних војника који не знађаху војну тактику, недавно позајмљену од Европе, и неколико неустројених и малодушних хорди. Ова тако лоше уређена војска оскудеваше у образованим официрима и у ђенералу подобном да заповеда једном војском. Пуни вере Руси држаху да ће наићи на само слаб отпор, па се надаху окончати војну само у једном походу. Турци мишљаху исто тако, толико у њима беше опала храброст и самопоуздање. При свем том поход од 1828 би несрећан по Русе. Први јуриш на Браилу стаде их готово шест хиљада људи једино због упорног одупирања великога кнеза Михаила мнењима његових најискуснијих ђенерала. Имадоше да оплакују друге знатне губитке у наизменичним нападима, чињенима на ову тврђаву, од које увек бише одбијени Турцима, који развише храброст више сваке хвале дотле, док изнурени болестима и честим борбама не бише принуђени предати се. И сами Руси дивише се неустрашивости ове посаде и паше који њоме заповедаше; али овај последњи, тек што стиже у турску војску, би удављен по заповести великога везира, због једнога старинског обичаја, који осуђује на смрт заповедника тврђаве, која прва падне у власт непријатељу. Надчовечански напори које назир Браиле[6] развн при овој одбрани не могоше га спасти. Султан Махмуд оплакивао је његову судбу, па уништи тај обичај, који бејаше супротан реформама које је он гледао завести у Царевини.

Руска војска налажаше се у доста мучноме положају. Шумла, Варна, Силистрија одупираху се; болести изазване климом и логоровањем у влажним крајевима десетковаху батаљоне; ако присутност царева у логору даваше одушевљења војницима, сме-

[6] Заповедник Браиле, паша од три тӯга, ношаше, не знам зашто, назив назира (надзорника, двороуправитеља).

тала је она ђенералима: не даваше им свеколике слободе делања. Морали су се бринути о личној безбедности цара и његове многобројне пратње; најзад знали су да их посматрају друге туђинске особе које их праћаху, па су се тако налазили спречени да се користе учешћем хришћанских народности које су по свечаним царевим обећањима морале остати са свим неутралне.

Да Бошњаци и Арнаути не бејаху задржани вештином Милошевом, и да су они дошли те повећали турску војску, могли би, предвођени вештим ђенералом и подељени на чете, као што то беше световао гласовити Хусејин-паша, истребитељ јаничарâ, заморити и понаособ потући Русе. Мало одељење, врбовано од паше видинског, могло би одбити у двема Кнежевинама ђенерала Геисмара, остављенога с мало војске на чувању стовариштâ, изишавши му у сусрет,[7] те на тај начин пресећи везе Русâ с њиховим животним намирницама. С друге стране, да Јусуфова подлост није отворила капије од Варне, поход би био кобан по Русе, који су дужни за један део свога успеха, колико посредној припомоћи Милоша и Срба, толико и њиној доброј срећи.

Укратко ћу испричати како Варна паде. Посада у тој тврђави кад је Руси опсадише изношаше више од двадесет и пет хиљада душа, рачунајући ту и месну војску. Беше изобилно снабдевена храном за дугу одбрану. Управник беше капудан-паша (турски адмирал) по имену Алил-паша, млад човек малих подобности, али храбрости и постојанства савршено

---

[7] Одељење видинскога паше доиста пође противу Руса и потуче ђенерала Геисмара; али овај, саветован и силно потпомогнут од бећарâ, добровољачких чета састављених од Срба и Бугара у својој служби, савршено се освети тога истога вечера. Изненадно нападе на победиоце који охрабрени својом победом беху занемарили све мере мудрости и обазривости: он их до ноге потуче, па принуди пашу да бега с оне стране Дунава. Овај знатни успех, по казивању самих Руса, дугује се по већем делу смелости и тактици бећарâ под заповешћу Миљка, брата Хајдук-Вељковог, који погибе неколико дана после ове борбе.

челичног. Султан се с разлогом надаше да ће се ова тврђава дуго опирати руској војсци, која не би никада учинила нерасудност да упада у унутрашњост земље, докле би год она остала у рукама турске војске, којој служаше као основица за даљу радњу и за даља кретања.

Али по несрећи у овој тврђави бејаше Јусуф-паша Серезлија. Одагнан са управе у Алепу од мештана овај паша добио беше заповест да дође те поткрепи турску војску на Дунаву с оним делом војске, врбоване од његова сина у сереској области; потучен од Руса видео се беше принуђен да се склони у Варну. Колико рђав војник толико и неподобан ђенерал, њему беше угодно доћи да скрије своју плашљивост иза зидова једне тврђаве пре но да се изложи на отвореноме пољу.

Руси притешњаваху са свију страна Варну, која, непрестанце бомбардована, беше већ десеткована. Овој несрећи придружише се болести. Без мазгала̂ становништво је било принуђено потрпати се у подруме, у отворе направљене под земљом, да се заклони од бомби. Војници беху ископали дубоке јарке дуж грудобрана̂ и насипа̂ који су бранили место (јер Варна има само једну зидану тврђавицу). Ту се њихов живот не разликоваше много од онога дивљих зверова у њиховој јазбини. Продуљено бoрављење у овим нездравим становима, брига и умор изазиваху толико смртних случајева, да су посада и становници сведени били на трећину, и још беху изнурени патњама и обесхрабрени.

У овом стању ствари становништво града захтеваше на сав глас да се капудан-паша преда, проклињући његово тврдоглавство којим хоће да упропасти толики свет у одбрани тврђаве која се више не могаше држати. Али паша, држећи се постојано као челик и услед извесних гласова, због којих се надаше да му велики везир долази у помоћ са знатном

војском, која би већ стигла да је оскудица у подобности старешинâ и одуговлачење обично Турцима нису закасниле, показиваше се непоколебљив, пун презрења према претњама светине, и одлучен да се сахрани под развалинама града пре но што га преда. Тада имами, кадије и све што овај град имађаше у себи од свештеникâ и законских људи, који се обично не истичу својом храброшћу, дођоше ка Јусуф-паши који са својима заузимаше један део града. Они навалише с уверавањима о потреби предаје, осем ако се неће да се сви предаду некорисној смрти, па га молише да учини понуде за мир непријатељу о предаји града под најбољим погодбама. Да би подигао храброст грађанима и чврсто се држао до доласка великога везира који је већ на догледу тврђаве, Јусуф се жалио отвореније но сви остали на капудан-пашу, па би се сместа примио ове задаће да се није плашио са свим пропасти код султана и желео да се са своје стране бар привидно показује; јер пошто није био заповедник места, није имао потребне власти да потпише уговор од такве важности. Он сâм предложи једно средство: посаветова кадијама, имамима, већини официра посаде и свима виђенијим особама у граду да се сакупе у мекеме (суд), да саставе и да му предаду акат са својим потписима, у коме би му изложили крајњу невољу, у коју беше доведено становништво тврдоглавством капудан-паше, који хоће да продуљи ова зла некорисним одупирањем, и у којем би му препоручивали у име града да чини предлоге о миру Русима ради предаје тврђаве. Није потребно истицати да је Јусуф сместа примио ову задаћу, гоњен страхом да не изгуби живот, ако би град пао у власт непријатеља. Он дође у табор управо у тренутку када Руси, извештени о скорашњем доласку везировом, расправљаху да ли би требало подићи опсаду, па се повући у главни стан пред Шумлом. Долазак Јусуфа као пуномоћ-

ника Варне и његови предлози о предаји испунише сва срца радошћу. Цар Никола, присутан тада опсади, даде му све захтеване погодбе, само да се град одмах преда. Предаја би састављена и потписана и с једне и с друге стране. Јусуф се надаше да ће капудан-паша, видећи се од свију напуштен, пристати на погодбе што му бејаху постављене. Он му посла свога тајника Али-Ефендију, од кога сам слушао о овим догађајима, да га приволи потписати се на овом споразуму. Али Алил-паша поцепа то писмено с јарошћу и такав га гњев обузе, да јадни тајник, бојећи се за свој живот, побеже не обукавши шта више ни јеменије, остављене пред вратима његовим. Извештен о таковом пријему Јусуф се не смеде вратити у град, где би смрт могла бити награда за његову малодушност. Он тамо посла неке од својих да саопште његовим налогодавцима о исходу преговора. Тада Јусуфова војска, грађани, цела посада у Варни, напустише овај град и отидоше у руски табор. Капудан-паша, видећи се сведен на једини свој војнички стан, састављен од триста до четири стотине људи, затвори се у малу тврђаву.

Ова непредвиђена предаја изгледаше необјашњива Русима. Они не могаху разумети да су војници напустили своје стегове и да се један споредни ђенерал усудио преговарати о предаји једнога тако важног града без споразума с врховним заповедником; бојаху се некаквога издајства, па не смедоше ступити ногом у Варну. Али се наскоро охрабрише: продреше у њу и нађоше је пусту. Они навалише на капудан-пашу да се преда на милост, претећи му, у супротном случају, свима последицама што произлазе из освојења на јуриш. Ма да је лишен био артилерије и сведен на пасивни отпор, паша одговори да би пре волео зажећи барут и отићи у ваздух са свима својима, него ли се предати на милост. Знађаше се да је он човек, подобан за извршење овога

смелога удара, те с тога се Руси неколико дана уздржаше од напада на њ. Међу тим паша разумеде сву некорисност својега опирања, пошто тврђавица беше без значаја након освојења града; знајући с друге стране да се велики везир на овај глас беше брзо удаљио, прими он погодбе у нади да се на другој страни покаже кориснији по Царевину. Пун дивљења према његовом постојанству, цар му допусти изићи из тврђавице с војничким почастима; он се повуче у турски табор где га султан, да би га наградио, подиже на достојанство великога везира. Он тако оста за кратко време, јер по несрећи његова образованост не бејаше равна његовој храбрости, а његов јаросни карактер чињаше га мало подобним да заповеда на тако узвишеноме месту.

Подлост Јусуф-пашина изазва међу мусломанима праведни гњев. Султан га жигоса јавним гнушањем осудивши га, као год и све оне који учествоваху у том издајству, на лишење чина, на одузимање свију његових добара, и на смрт ако би пао у руке Турцима.

Али Јусуф живљаше тада спокојно под покровитељством Руса. Пошто му је дао сјајне знаке одликовања, цар Никола га посла морем у Одесу, где доби пријем који би се једва дао једноме маршалу Царевине, па му даде приходе сразмерне његову звању и значајној услузи, коју је његово срамно бегство указало Русији. Према жељи коју он изрази једна руска фрегата отиде у Мусеврију да поиште жене које он ту бејаше оставио. Угрожене бомбардовањем градске власти предадоше их одмах те оне бише послане паши. Сви који су с њиме побегли, имали су већег или мањег удела у царевој издашности.

Та великодушност наспрам издајникâ дала је претпоставку да је Јусуф, пред излазак из Варне, преговарао био о награди за своју подлост с царем Николом. Међу тим брижљиви обавештаји уверили су ме да је једина побуда гаднога поступка овога

паше у тој прилици био страх да не буде закопан под развалинама Варне, коју постојанство младога Алила не би никада пустило да се преда. Руси му дадоше колико незаслужених толико и сјајних награда, да би побудили остале паше да подражавају овоме примеру у сличним околностима.

Сад сам потанко испричао пад Варне, зато што се о томе различито судило, и што Јусуф, који ту игра тако жалосну улогу, наименован доцније за пашу београдског, није био један од најмањих узрока прогонства Милошевог из Србије. Значајно је било упознати читаоца са овом особом.

За то време тврђаве Шумла и Силистрија једнако се одупираху и не изгледаше да хоће да се предаду. Ага-Хусејин-паша беше изненадно напао и до ноге потукао одељење од четири хиљаде Руса, под заповешћу ђенерала Вредеа. Руска војска налажаше се знатно ослабљена и не смеде утврдити своје зимне станове у положају у ком се налажаше. Тешка опсадна артилерија бејаше се утврдила пред Шумлом; не могући је пренети, у недостатку кола, руски ђенерал поче се повлачити с оне стране Дунава. Турци, чија редовна војска бејаше још одморна, могли би њино повлачење претворити у очајање, да су их, предвођени храбрим ђенералом, узнемиривали; али они не умедоше ништа предузети. Па ипак Руси, било неáтошћу, било неуредношћу од стране војничке управе, не нађоше у Кнежевинама ни хране, нити болница за своје многобројне рањенике и болеснике. Бише принуђени повући се чак на ону страну Прута, оставивши на чувању Влашке и Молдавије само мала одељења, растурена по пространим земљиштима, где се више утврђења, као Калафат, Ђурђево, Кастело, итд., налажаху још у власти Турака. Али беше суђено да се ови последњи неће моћи користити никаквим добитком што им га судба пружаше.

V

Кнез Милош, сведок неуспеха овога похода и потајно извештен да се једна од великих европских сила, под изговором да су изјаве цара Николе биле слабо јемство за његову умереност, бринула саставити савез зарад одржања целокупности Отоманске Царевине; па не знајући с друге стране да је цела судба Србије била везана с оном овога рата, покуша он поравнање на пријатељски начин с Портом о спорним тачкама. Због тога посла он тајно једно посланство у Београд ка Хусејин-паши, с пуном влашћу што се тиче тога питања. Милош је молио само за потврду, посредством хатишерифа, *status*-а *quo* Србије, па нуђаше у накнаду за то изјаву сличну оној коју је хоџа-ђан узалудно захтевао у 1820, по којој дѝва̂н захтеваше да Срби признаду како су задовољни подареним погодбама, те обећавају не потраживати никакве друге повластице у будућности.

Али Порта, уздајући сѐ у срећу оружја и у посредништво европских сила, или жељна покоравати се своме староме предању да попушта само с ножем под гркљаном; било најзад, што је вероватно, да Хусејин-паша не имађаше никако рачуна одазвати се Милошевим жељама, од којега се надаше да ће му се плаћати једна по једна од захтеваних повластица, не хтеде пристати на предлоге Кнежеве. Била је то велика срећа по Србију, која након године дана доби много више но што би смела пожелети.

У 1829, кад се наново прихвати оружје, руски ђенерали бише потпуно слободни управљати се по својим ратничким плановима; јер цар, да би себи заштедео неприлику да води за собом ону гомилу знатних изасланика који га праћаху прошасте године, не хтеде се вратити у војни стан.

На тај начин би руским заповедницима допуштено примити потпору коју Бугари, Срби и остала

раја непрестанце нудише Русији, која је опет зато, да би изгледала сагласна са својим властитим изјавама, није изискивала.

Примајући тако корисне услуге, понуђене *добровољно,* Русија је требала, како нам се чини, да обавести рају, да, пошто она нема намере задржавати се на завојеваним земљиштима, то се ова излагала, помажући је, свеколиком гњеву Турака.

Доиста Једренски Уговор о миру, углављујући пуну и потпуну амнестију у корист Хришћана, који су имали ма каквога учешћа у овом рату противу својега суверена, улеваше тако мало поверења, да се тридесет хиљада бугарских породица иселише у Бесарабију, и толико исто јерменских породица у Ђурђијанску.

Али пошто су осетили благости изгнанства у Русији, под очинском владом *кнуте,* они се наскоро повратише врло бедни у своју постојбину, где их султанова политика није могла гонити, како би оставили један доказ великодушности Русије и захвалности коју она показује наспрам оних који се жртвују у њеним интересима.

Руси бејаху прешли преко Балкана и задобили битку код Колевче. Под изговором да поздрави ђенерала Дибића, Милош посла у његов војни стан два посланика, Ђоку (Ђорђа) Протића и Аврама Петронијевића, који су се требали потрудити да ту остану до мира, који се надаху да ће бити наскоро закључен, да би могли бдити над интересима Србије. Они ношаху на поклон ђенералу у име народа једну богато украшену сабљу, за коју се држаше, не знам зашто, да је припадала славноме принцу Јевђенију Савојском и једно Милошево писмо, који га поздрављаше називом *Забалкански*, називом који му царски указ доиста и даде након неколико дана; ово особито поласка таштини ђенераловој и приволи га да буде наклоњен Србији у скорашњим преговорима о миру.

Кад је руска војска утврдила била свој главни војни стан у Једрену и истурила своје предстраже до *Лиле-Бургаса* и *Чорлуа*, и кад је султан затражио мир, Мустафа-паша из Скадра, према заповести коју је био добио на годину и по̂ дана пре тога, изиде из Албаније са тридесет хиљада људи да се придружи турској војсци на Дунаву, као да је имао намеру подржати колебљиву судбу султанову. Пред полазак заповеди он да се убију његова два брата од стрица, који могаху порицати његовом сину наследство у управи његова пашалука, као што су то порицали самоме њему као синови старијега брата његова оца. Овај варварски чин разгњеви Кнеза Милоша и ослаби пријатељство, које га везиваше за овога пашу; али та хладноћа била је краткога трајања.

Кад Мустафа-паша стиже у Ниш, Кнез посла свога брата с неколико кнезова да га поздраве и да му поднесу у име његово дарове, као што је то обичај на Истоку у сличној прилици. Паша дочека на одлични начин кнезове, а нарочито господара Јована, којему указа почасти што се чине обично у Турској везирима са три ту̂га, па даде много богатије дарове у размену за оне које је био примио. На овом састанку повери он Милошеву брату намеру коју је гајио да се отворено побуни противу султана; нагнан, говораше он, наваљивањем свију градова кроз које је прошао, као и већином великих чиновника из турских области.

Непрестане реформе, увођене једна за другом у Царевини, навукле беху на султана Махмуда мрзост свију оних који се називаху правим musломанима и који као такови држаху да предвиђају целокупну пропаст Царевине Полумесечеве. Рђав успех војне противу Руса даваше им привидне побуде да проклињу реформе; они говораху да кад јаничари, та основа и потпора отоманске силе, не би били уништени, ствари би се много другачије окренуле. У

биткама што су вођене, обично су излагане на најопаснија места нередовне чете, ратоборније од редовне војске, састављене од врло младих и још на дисциплину мало навикнутих рекрута: с овом се тактиком ишло тако далеко, да су уверавали да је султан сâм изазвао војну у споразуму с Русима, како би се отресао свију оних који нису драговољно прихватали реформе. Становништво, тако супротно бољитцима, беше спремно да се баци у наручја првоме који би се усудио подићи стег буне противу омрзнутога суверена. По мошејама, по механама, отворено се гунђало противу султана; говораше се да је пропаст Царевине неизбежна ако би он продужио владати. Лако беше предвидети да предстоји нека опасност.

Мустафа-паша из Скадра не имађаше ни духа нити потребне одважности за улогу коју је он хтео играти; али како се налажаше као заповедник једнога знатног војног одељења, и како га са свих страна позиваху на чело покрета, то му таштину толико подбоде, да се шта више надао сести на царски престо. Усред онако великога немира духова противу султана ствар не беше невероватна.

Држећи да тако велики успех не беше невероватан, Кнез Милош поново веза везе пријатељства што га сједињаваху с пашом, да би себи уштедео ослонац у случају преврата што се предвиђаше.

Стање у ком се ствари налажаху после војне с Русијом и према Уговору Једренском било је тако, да Србија беше далеко од тога да пожели бунтовнички немир у Царевини, који би наново довео у питање права, која је она стекла или која је баш тада хтела стећи. Али пошто овај преврат изгледаше вероватан, мудрост налагаше Милошу да се тиме што је могућно боље користи. Његова привrженост наспрам султана не могаше надвладати његову љубав према отаџбини, коју није требао ни најмање излагати опасности те да изгуби плод толи-

ких трудова и толико проливене крви. Будаласто је дакле тражено да се направи главна оптужба противу Милоша од његова пријатељства с пашом скадарским, јер га она стаде доцније две стотине педесет хиљада гроша.

Пошто је опазио шта се кује противу њега, султан убрза са закључком Једренскога Уговора, па даде погубити у Цариграду неке Турке, оптужене да снују неку буну и да подржавају везе с Мустафа-пашом. Он посла овоме последњем заповест да распусти војску коју бејаше врбовао и да се без оклевања врати у Албанију.

Али Мустафа-паша не хтеде се у први мах покоравати, изјављујући да је дошао у Румелију једино зато да спречи да се срамни Једренски Уговор не закључи, и да васпостави благостање мусломанâ. Али кад му је Милош напоменуо, да би његова упорност можда довела Махмуда да притече у помоћ Русима да би га сатро, као што је то доиста већ било питање с ђенералом Дибићем, и да је једно руско одељење под заповешћу ђенерала Геисмара, одвојено од војске, ишло на Софију, помисли он да је паметно да се повуче. Па ипак не пође он натраг у своју област, докле год му се од султана није набројало хиљаду кеса. Повлачећи се уцени он градове што му уз пут беху: Софија, Ниш, а нарочито Филипопољ дуго ће се њега сећати: на њих бише наметнуте велике дажбине, с претњама да ће бити опљачкани у случају ако не хтедну драговољно учинити што се од њих захтева. Па опет зато, мрзост противу Махмуда бејаше тако велика да на годину и пô након тога, када овај паша подиже стег буне, Турци из ових градова притрчаше у гомили под његове стегове.

Глас о миру, закљученоме у Једрену и о уступцима углављеним у овом уговору у корист Србије, распростре се по целој земљи и ту изазва општу

радост. Српско становништво трчаше драговољно у цркве да захвали Богу на тако великој милости: радови бише обустављени за три дана, да би се просветковао овај срећни догађај. По свима селима давале су се гозбе, на којима се подизаху здравице у здравље Кнежево и зарад благостања Русије, за коју цео свет држаше да је савршено несебична у свом посредовању код Порте, ради придобијања Србији правâ, углављених у Једрену. Срби осетише да им уништење спахилукâ и независност њине земље, утврђена на чврстим основама, отвараше пут к напретку.

Отуда одушевљење које су пратиле најсрећније последице, међу којима треба назначити племенито надметање, које натера села да ревносно наставе већ започете друмове и да отпочну нове. Недостатак у употребљивим друмовима био је досле за Србију једна од највећих препона по цивилизацију народну и један од поглавитих узрока њене беде. По готову не беше могућно путовати другачије доли пешице или на коњу; једва да су неколика места била приступачна волујским колима; нигде не би могле проћи кочије без опасности.

Ово стање ствари силно је било помогло Србима у њиним устанцима, јер путови, више налик на стазе него ли на друмове, спречаваху Турке да унесу војну у унутрашњост земље, где би продрли тек с невероватном муком, и одакле би се још теже извукли у случају пораза. Али оно што иђаше у корист њине независности против угњетача њиних кварило је у исто време њине интересе. Овај недостатак у саобраћају сметаше трговини, моћноме оруђу образованости и чињаше некорисним обделавање земље у унутрашњости, јер се производи не могаху преносити на трговачка тржишта на Сави и Дунаву, нити се продавати у туђини. Не треба тражити другога узрока запуштености и необделаности,

у којој се налажаху онако плодна поља ове земље. Сељаци се мало стараху да прокрче остале земље осем оних које беху потребне за издржавање њиних породица. Трговина свињама, поглавити извор прихода земље, трпела је због ове потпуне запуштености јавних путова. У извесним добима године, ови тако несавршени путови мењаху се, нарочито у долинама, у праве каљуге. преко којих се не могаше прећи без опасности. Врло често ова стока, што је терана у чопорима на тржишта, не могући ићи по овим одвећ уским стазама, разасипаше се по суседним шумама, где беше мучно пронаћи је.

У 1827, кад је предстојала војна између Русије и Порте, Аустрија, желећи да проведе кроза Србију пошту од Беча до Цариграда, учини предлоге Милошу по овоме предмету. Беше то добра срећа по српску трговину, којом писма из престонице могаху на тај начин долазити непосредно, док се међу тим пређе примаху из Беча, где долажаху путем из Влашке. Милош свесрдно прими понуде Аустрије, па понуди сва јемства која би могла дати безбедности овим новим путовима и учинити лаким њино извршење.

Доследно виде он да је требао зарад уживања ове користи да се непосредно побрине за ту грану државне управе. Али како српске државне благајнице не би биле довољне за такав трошак, прибеже он старому обичају кулучења и заповеди да се отпочну радови, потребни за велики друм од Београда до Цариграда. Користи, које би ово побољшање могло придобити земљи, и успеси, које имадоше Руси над Турцима у војни од 1829, уверише га да у будуће не би било опасности по Србију да отвори лакше саобраћаје, шта више и у унутрашњости земље, те даде започети просецање и више других путова. У почетку ови радови изазваше незадовољство код села подвргнутих кулуцима. Незналички сељаци у овој земљи као и свугде, нису умели у томе уви-

дети све благодати што би отуда за њих саме проистицале, па простодушно држаху да Кнез предузимље ова повачења да би угодније путовао на колима. Међу тим почињаху поимати да би и они отуда извукли великих користи, када дознаше глас о Једренскоме Уговору мира.

Тада, одушевљена народном радошћу која се показиваше у целој земљи у овој прилици, села се почеше необично такмичити да што пре доврше радове који им бејаху понаособ назначени. За неколико месеца (ствар по готову невероватна), без помоћи икаквога инжењера, видеше где се отварају у свима правцима пространи и угодни друмови, који изненадише туђинце при проласку кроз ову земљу. Након некога времена Србија је имала најлакши и најугоднији пут за пренос који постоји измеђ Европе и Цариграда. На главним друмовима, засађеним високим растовима и каламљеним воћкама, поникоше крчме. Ове зграде бејаху пређе врло ретке, јер је за њино отворање потребовало задобити допуштење муселимâ и спахијâ, власника земљишта, који се за то наплаћиваху у даровима и тешким годишњим наметима.

Након Једренскога Мира, и поред живих протествовања ових последњих, Милош даде свима онима који захтеваху овлашћење за подизање крчама, под јединoм погодбом да их држе обилно снабдевене свачим што је потребно ради благостања и угодности путника. Без сумње ту не треба тражити угодности као у француским гостионицама, али се бар ту налази свега што може опоравити путника и одморити га од његовог умора, много боље но у другим земљама у Турској, па шта више и у много градова и села по Угарској.

Те тако се побољшаваше материјално стање Србије; сви они који пролажаху кроз њу признаваху, да се ни кроз једну област Отоманске Царевине није

путовало с толико угодности; да ни у једној европској земљи не бејаше веће безбедности: доиста најоштрије заповести беху издате у том смислу од Кнеза, чији врховни надзор беше врло брижљив.

VI

Једренски Уговор о миру истина углављиваше важне уступке по Србију, али јој не даваше никаква јемства за њино извршење. Вечита навика коју Турци имају да одуговлаче, и умешност с којом умеју лукаво избећи наваљивања што се на њих чине, могаху одложити на неодређено време њино испуњење.

Те с тога пуномоћници руски, научени искуством, захтеше да Порта стави у извршење извесне закључке уговора пре него што њина војска напусти Једрене. Један од ових закључака принуђаваше султана да отправи Србима хатишериф, којим требаше да се потврди њино ослобођење. Не беше дакле више могућно одлагати рок; 29 новембра 1829 стиже у Србију овај тако важан и тако дуго ишчекиван акат. У њему султан изјављиваше да, с погледом на Букурешки и Једренски Уговор, као и на Акерманску Нагодбу и узимајући у обзир молбе Срба, давнашњих *верних поданика* Царевине, допушта Србији слободу вероисповести и унутрашњу самоуправу независну од Порте; обећаваше да ће Србији присаједининити крајеве који од ње беху одвојени и да ће усвојити границе које би имало да утврди турско-руско изасланство; да ће се ради тога изаслати изасланици на места; он се обвезиваше да ће свести на само једну своту разноврсне дажбине које је ова земља дотле плаћала, у коју би били урачунати приходи од војних феудних добара, од царске области, од царинâ, од скелâ итд., чија би

управа била поверена Србима; допушташе им да заснивају болнице, да подижу цркве и штампарије, и да постављају поштанске станице за писма; он им даваше слободу трговине и ону путовања по свима областима Царевине с путним листовима од њине властите владе; сем тога уступаше он народу власт да сам себи поставља епископе, чиновнике и управне власти, само да су они први обавезни примати свој чин од грчкога патријарха у Цариграду, а међу тим да не буду обавезни одлазити тамо лично; најпосле забрањиваше musломанима да се настањују по унутрашњости Србије, којима боравлење беше допуштено само у посадама тврђавâ, утврђених од прастарих времена *(ab antiquo)* у земљи, док су међу тим оне што недавно беху сазграђене требале бити срушене.

Као што се види овај хатишериф не одређиваше потоње границе српскога земљишта, ни величину данка што ће се плаћати Порти. Милош предвиђаше да би ове две тачке проузроковале спорове и дале места околишавању од стране дивана који би се са ова два изговора упео да осујети остале уступке. Решен да кује гвожђе док је вруће и да покуша учинити најпосле крај овим већ и сувише дугачким препиркама сазва он скупштину што је могућно већу, за средину месеца јануара 1830, у којој би се одлучило какве мере да се предузму.

Чим је Кнез примио хатишериф дохвати се он правâ која овај акат даваше Србији и која се више не могаху разложито порицати. Он поотпушта одмах из главних места нáхијских муселиме турске, па доследно престаде давати им плату од сто талира на месец, коју су до тога дана добијали. Београдски кадија би лишен двадесет и четири хиљаде турских гроша годишње што му беху давани као накнада након установљења народних судова.[8]

[8] Пошто турске кадије нису имале друге плате осем случајних доходака од својих звања, даде им се накнада када ова бише укинута.

Сви градови и сва села која имађаху цркву бише позвани да саграде звоник и да у њ сместе колико год хоће звона.[9] Ове новине неописано обрадоваше Србе, ма да беху саме по себи од малога значаја. Беше им увек било мучно видети у главним местима Турке, у руху најчешће одрпаном, како посматрају Хришћане с презрењем и поносом; ова надутост подсећаше их на њихово негдашње робовање. Одлазак муселимâ ослободи их од овога призора који је вређао њихово народно достојанство. Звона која сада одјекиваху кроз ваздух својим свечаним звуцима изгледаху да им оглашују обновљење Христове владе у Турској и крај Мухамедове; она испуњаваху њина срца неисказаном срећом.

Па ипак ова новина беше пуна опасности по местима где Турци беху још у великом броју; позната је њина одвратност према звуку звонâ. Да би се избегао сукоб у Шапцу даде се на знање да је то била само особита изјава за светковање рођења и крштења једнога сина господара Јеврема, првога мушкога детета које му Провиђење беше дало после седам кћери и двадесетогодишњег брачног живота. Том приликом дадоше се у том граду сјајне гозбе, којима су подражавали многи градови и села из области његове управе.

Овај догађај испуни радошћу срце Милошево и целу Србију. Добрим се оком гледало како расте и напредује породица Обреновићâ која беше тада искрено љубљена. Кнегиња Љубица и њезина два сина дођоше у Шабац да присуствују светковинама овога крштења, што се продужише читавих осам дана.

Рођење тога детета породи у срцу Јевремову ташге жеље које нису биле без утицаја на потоње догађаје у Србији и на пад Обреновићâ.

---

[9] Наместо звонâ Хришћани у Турској имају даске (клѐпала) по којима ударају да би позвали верне у цркву.

Кнезови, главни кметови и изасланици свију градова скупише се у Крагујевцу на скупштину 13 јануара. Она је била многобројна: више од две хиљаде особа присуствоваху на њој. На њу би се било слегло још много више света да је то време и рђаво стање путова допустило.

После беседе, прочитане у име Кнеза од Димитрија Давидовића, његовога првог тајника и саветника, прочита се султанов хатишериф преведен на српски језик и једно писмо рускога вице-канцелара грофа Неселрода, који у име цара Николе узношаше хвалом понашање Срба у последњим догађајима и њину покорност саветима Русије. Ове честитке беху праћене богатом дувањаром, окићеном брилијантима, са сликом царевом, послатом па дар Кнезу Милошу, ради почаствовања целога народа у његову вожду (старешини), јединоме називу који је Русија увек давала Милошу, не хотећи почаствовати га оним Кнеза.

Хатишериф, писмо Неселродово и дувањара бише јавно изложени докле год је трајала скупштина, на сребрној здели пред вратима црквеним. Свак долажаше да посматра ове предмете, и жељаше сваку срећу Русији и њезином цару, у захвалност за заузимање што га је он имао према Србији.

Милош говораше о потреби да се пошљу у Цариград изасланици како би одредили тачке које хатишериф остављаше још непретресене, и други у Петроград да засведоче цару дубоку захвалност српскога народа. Он предложи да се пошљу тајни изасланици руском посланству што бораваше у Цариграду, да га приволе похитати с преговорима што се тиче ове земље, па означи сâм личности које му изгледаху најподобније да изврше ове две задаће. Говорио је скупштини о знатним своотама које је још требало утрошити да би се са свим освојила права народна; јер зна се од колике је важности новац у

преговорима с Турцима. Говораше о својој увиђавности и његовом непрестаном труду да чини уштеде, што су му неке особе горко пребацивале. Најзад закључи, излажући каквим се средствима надаше окончати преговоре, па позва скупштину да састави одборе под председништвом својих кнезова, па да му поднесе своје одлуке о овом предмету.

Сви одбори, сакупљени тога истог вечера, већаху да даду Кнезу пуну власт да ради како нађе да је најподесније по опште интересе.

Другога дана после састанка скупштине дирљив један обред изврши се у цркви крагујевачкој. Свештеник један по имену *Поп Павле* би ту свечано рашчињен. Доведоше га пред олтар у свештеничкоме руху; ту му заступник шабачкога епископа Герасима скиде знаке његова свештеничкога чина, вичући сваки пут кад му скидаше по који део руха тужним гласом: *недостојан;* а народ понављаше ове речи истим гласом. Кад овај тужни обред би завршен, одагнаше га од олтара присутни свештеници, па га предадоше у руке световне власти. Након испитивања његове прошлости, пошто се нађе да је крив за више крађа које бејаше починио, шта више оружаном руком на јавноме друму, би осуђен на смрт и погубљен након два месеца.

Г. Сипријан Роберт, у свом спису о Србији, износи такође ову чињеницу; али веран смеру што га је себи обележио још у почетку улучи он ту згоду да помрачи славу Обреновићâ у господару Јовану брату Кнежеву. Он шта више и то тврди, да је поп Павле претрпео бешчаст рашчињења и смртну казну с тога, што се противио с оружјем у руци пандурима Јовановим, који беху дошли да му отму кћер на коју њихов господар бејаше похотљив. Клевета колико сурова толико глупа! јер је немогућно претпоставити да су господар Јован и браћа његова толико неувиђавни и толико нерасудни

да нису могли појмити да, износећи тако на јавност неправедну осуду, они сами на себе неизбежно натурају бешчаст коју су хтели бацити на своју жртву. Зар им свемогућност коју су тада уживали није давала других средстава да изврше над овим свештеником тајну и некажњиву освету, само да је мрзост што им се придаје била ма колико слична ономе што се о њој злонамерно износило? Али свак у Србији знаде да је господар Јован био даље но ико од свега што је показивало притисак; он је осећао неодољиву одвратност пролевати крв својих сународника у смртним казнама; овакав суд произлази из целога његовог понашања у завери Ђаковој. Истина може му се пребацивати његова слабост према женскињу; али плашљивост његова карактера, љубомора његове жене и поштовање наспрам брата његовог, натериваху га да на себе пази. Далеко од тога да прави скандал да би задовољио своје ћуди, трудио се он напротив да прикрије своје недостатке: његов положај даваше му довољно средстава за завођење, да није морао прибегавати насиљу.

Најпосле што накратко прекида целу ову клевету јесте то што никога нема који не зна: да поп Павле није ни имао кћер.[10]

Пошто се скупштина разишла Кнез посла у Цариград Стојана Симића и Лазара Теодоровића ка Порти, а ка рускоме посланству Димитрија Давидовића и Пауна Јанковића, који су требали да остану *incognito* колико би год било могућно. Најпосле отправи он у Петроград Аврама Петронијевића и Цветка Рајовића. Они се сви кренуше на пут чим то време допусти.

---

[10] Г. Сипријан Роберт вели да Милоша и његову браћу називљу у Србији *Пакленом Тројицом*. Како народ ове земље придаје увек речи *Тројица* смисао који јој даје вера хришћанска и увек скида капу кад год је изусти, па јој придодаје додатак *света (Света Тројица)*, био бих веома рад да овај професор словенскога језика тачно одреди српске изразе, што потпуно одговарају речма *Паклена Тројица*.

VII

У току тога истога пролећа 1830 турско-руско изасланство отиде на места да утврди нове границе Србији. Оно бејаше састављено од капетана главнога штаба Сасалског, поручникâ: Есена и Каменског и г. Коцебуа, сина чувенога списатеља овога имена, тада капетана у главном штабу, а сада ђенерала. Г. Коцебу, љубимац ђенерала Дибића, председаваше томе изасланству. Сви беху млади људи пуни дара, умиљати и отмени. За кратко време научише они месни говор којим говорише веома лако. Турском изасланству председавао је хоџа-ћан, човек нехатан, љубитељ угодности, којега злато придоби за Милоша. Док руски изасланици иђаху кроз планине и шуме да одреде границе земље у којима се налажаху српске предстраже у време Букурешког Уговора, хоџа-ћан је остајао у кући, у којој изасланици беху одсели и пушаше лулу, не држећи да му треба обеспокојавати се ради очувања неколико миља султану, који владаше над једном већ тако пространом Царевином.

Напротив млади Руси примаху к срцу ову ствар. Праћени кнезом Јоксимом Милосављевићем, човеком слабога васпитања али обдареним великим природним оштроумљем, надвладаше они за кратко време све тешкоће с којима ова задаћа беше у вези. Дарови и сталност кнежева и неколиких осталих српских официра што с њим дођоше успеше придобити њиној земљи што је могућно већу просторију земљишта, макар да се у неколико крајева Турци одупреше оружјем уласку изасланика, а месни Хришћани не усудише се отворено изјаснити у корист Срба из страха од Турака, од којих не беху још потпуно ослобођени.

Она два српска изасланства у Цариграду предузеше ревносно своје радове. Па ипак врло полако

напредоваху. Турци им противстављаху свакога тренутка нова закашњења: Руси, заузимљивији, као што то беше право, за своје властите интересе него ли за оне Србије, даваху мало маха наваљивању Давидовића, макар да овај последњи, не плашећи се рђавога пријема којим га обично дочекиваше посланик Рибопјер, који изгледаше пре непријатељ Србима него ли њихов пријатељ, мољаше за њихове добре услуге с неуморном и по готову досадном брижљивошћу.[11]

Милош тада спази да је, да би се што пре ствар добро свршила, требало употребити друга средства а не речи.

Београдски Хусејин-паша, подмитљив човек, као што смо рекли, и који познаваше слабост турских достојанственика с којима имађаше присних односаја, обећаваше Кнезу извршење свију његових жеља, ако буде хтео следовати његовим саветима и признавати његове услуге. Он говораше с разлогом да би, и поред свих уговора који везиваху Порту, и поред добрих услуга Русије, уступци учињени Србији, остали увек на хартији, ако се не би покушало да се дӣвâн пробуди из своје апатије звучношћу злата. Он га увераваше да ће на тај начин задобити све што жели, шта више и противу смерова Русије и сваке друге европске силе. Српска благајница беше добро снабдевена новцем, а ово не беше тренутак да се сувише штедљиво рачуна с трошковима.

Милош се споразуме с пашом посредством Алексе Симића, па га овласти да преговара с диваном, којега виђаше намерног да прода оно што не би могао дати драговољно.

---

[11] Опет зато треба признати да, по доласку г. Орлова и другога једног штабног официра, чије ми име у овај мах не пада на ум, ађутаната и љубимаца цара Николе, руско посланство показа више ревности, и да преговори Србије пођоше живље.

Нарочито настаде да назив и повластице кнежевске, што му их је народ у два пута дао, буду потврђене од султана и оглашене као наследне у његовој породици.

Ова жеља, што би се могла приписивати једино таштини Милошевој, има узвишенијег политичког значаја. Никако не утврдити наследство власти у овом младом и лаковерном народу значило је изложити га, при свакомъ упражњењу престола и при сваком новом избору, укрштеним плеткама из унутрашњости и иностранства, као год и нередима које је мучно стишати без пролевања крви, који би, реметећи његово спокојство, непрестано закашњавали његово побољшање и његов напредни ход.

Али ова тачка постајаше тим нежнија, што опасност која предстоји и која се спрема у Источном Питању утврђује одавна пажњу Русије и Аустрије на Србији. Ове две силе попреко гледаху како се утврђује династија у овој земљи; поимаху да би им било много мучније уништити њезину народност, и да је ово с друге стране значило лишити их моћне прилике да се мешају у њезине послове, и да узвишавају на власт своје властите удворице.

Нарочито ова последња тачка много занимаше Русију, као што то показују речи што се отеше г. Коцебуу у разговору што га је имао с кнезом Јоксимом и српским изасланицима због нових граница. Кнез говораше старешинама рускога изасланства како би Русија, уместо да се зауставља на обележавању граница, могла у Једренском Уговору задобити Србима под власт целу земљу осем тврђава. „Без сумње, одговори Коцебу, лако би било Русији, у садашњим приликама, да изради да вам се уступе и саме тврђаве; али је ред да остане увек по штогод што ће Срби желети, *иначе би они наскоро заборавили да су поданици Порте и обавезе које имају насирам Русије.*“ Забележимо да Коцебу беше љу-

бимац и повереник Дибићев, и да доследно врло добро познаваше смерове руске политике.

И поред свега тога, добивши од Милоша сву власт да ради, Хусејин-паша даваше уверења о потпуноме успеху. Доиста он представи дивану да питање о наследству беше потребна погодба ради одсуднога умирења Србије и обезбеђења њезине оданости према интересима Порте; да ако би се Русија и Аустрија показале противне томе уступку, онда баш из тог разлога у интересу је турске политике да је одобри. Он изнесе сјајну хвалу о верности, оданости и дивљењу Милошеву наспрам Махмуда, па увераваше да би га овај уступак привезао за личност султанову и за одржање Царевине, за коју он и његова породица постајаху тим путем заинтересовани. Ка овим доказима придодаде он и други један *веће важности*, те игра би добивена. Истина она је стала мало поскупо, јер султан поиска за себе самога дар од 500.000 гроша у новоскованим *јермилуцима* (златницима од 20 гроша). Отуда се може извести, колико је стала неутралност неколиких чланова дивана и мишљење других да наведу султана на тај уступак; нарочито по коју су цену морале бити плаћене добре услуге Хусејин-паше, главнога посредника у овом послу.

Пошто је ова основна тачка утврђена, пошто су границе одлучно обележене, пошто је вредност прихода војних феудних добара (спахилукâ), царских области (муката), таринâ и скела одређена, и целокупна свота годишњега данка на тај начин утврђена, сва остала питања морала су се одлучити сама од себе, зато што је Србија тада текла, заједно са својом самоуправом, право да собом управља како буде умела, да подиже цркве, школе, болнице, и да ради једном речју све оно, што је држала да приличи благостању; а Порта, признавајући ову самоуправу, задржавала би за се само врховно господарство над земљом, немајући права мешати се у њену управу.

Саветовано је Кнезу да никако не иште других уступака. Али Давидовић, који ипак имађаше довољно увиђавности да оцени ове савете и последице којима се требаше надати, ако им он не би хтео следовати, хтео је из личних обзира да хатишериф, који даваше независност Србији, одреди извесне тачке у унутрашњој управи, што му јако на срцу лежаше, и што се не надаше добровољно добити од Милоша.

Између изврсних особина Кнез имађаше доиста и мáнâ. Једна од највећих бејаше та што је лако поклањао вере гласовима што му се тајно доношаху о којем државном чиновнику; а, као човек одвећ осетљив и живахне природе, подаваше се он лако гњеву, па му се често дешавало да намах отпусти тако оцрњену особу, и ако се пре тога није уверио да ли су ове оптужбе биле основане. Овај Милошев поступак вређао је много њих, па је одлучио Давидовића и неколике друге да потраже средства, те да своја звања учине независнима од његових ћуди.

Сем тога, напојен европским начелима, Давидовић беше намислио да уреди српску управу према оној у Француској и Енглеској, да јој даде два дома, одговорне министре итд., не обазирући се на разлику која постоји измеђ једне земље што се тек избавила ропства од више векова, још варварске и по готову дивље, и најобразованијих народа на свету. Па ипак он мишљаше, ма какве биле њезине жеље, да се скупштина не би могла још задуго узвисити до своје задаће. Те тако држао је да ће стварање неке врсте сената, састављенога од виђених Срба и оглашеног неизмењивим, бити довољно да постави границе понекад деспотској власти Кнежевој, и да би се у овоме телу могла можда сасредсредити васколика власт под управом Милошева последника, за кога се предвиђало да ће се њиме лако управљати. Поуздан у своју даровитост и своју вештину Давидовић се надаше успети да господари том аристо-

кратијом, или боље рећи том олигархијом по својој вољи, те да ће тако моћи стварно владати Србијом.

Да би за се обезбедио сталност својега звања и временом дошао до извршења својих смерова, Давидовић, у споразуму са Стојаном Симићем и Лазарем Теодоровићем, изасланицима код дивана, и сугласности с господарем Јевремом, Васом Поповићем и са осталим знатним старешинама, даде унети у хатишериф чланак, којим се установљаваше у Србији сенат, чији би чланови били неизмењиви; уступак који Порта усвоји без тешкоће, пошто можда предвиђаше да ће јој он дати прилику да се меша у унутрашњу управу ове земље, или зато што је била равнодушна према установи сената у Србији. Све ово би претресено и закључено без знања Милошевог.

Али овај Кнез, који понекад лако попушташе разлозима што му се излагаху поштено и на леп начин, срдио се тим лакше на оне који му их хтедоше натурити лукавством или силом. Он се забрину због установе ове смишљене олигархије, па потражи свима средствима да осујети њезин утицај и њезину власт. То је био узрок његова пада и несрећâ које је Србија доцније имала подносити. Придодајте к томе да се хатишериф у ономе што се сената тицало изражавао у тако нејасним изразима, да се они могаху различито тумачити. Ова је двосмисленост била може бити уведена управо од Давидовића, како Кнез не би видео на први поглед целокупни смисао овога чланка; у овом случају то је опет била погрешка од стране Давидовића, јер та нејасност даде доцније дивану изговорâ за распре и околишавања. Али можда треба то приписивати и незнању турскога језика.

Те тако овај човек, иначе родољуб и пун дара, обдарен поверењем Кнеза и народа, с погледом на лични погрешно схваћен интерес, сејаше у својој

отаџбини клице неслоге за будућност, и остављаше Порти и страним силама начина да у њој ремете унутрашњи мир и да јој закашњавају ход на путу образованости.

Давидовић и његови другови, пошто су свршени преговори што су им били наложени у Цариграду, вратише се у Србију, носећи собом тако дуго ишчекивани хатишериф који одсечно утврђиваше судбу њине отаџбине, као и *берат* (царску диплому), који даваше Милошу и његовим наследницима достојанство Кнеза Србије.

ГЛАВА ШЕСТА

I

Хатишериф упућен на пашу и на мулу београдског требао је бити прочитан јавно, заведен у акта мекемеа, па за тим предат српскоме Кнезу.

Овај последњи хтеде да се ово читање изврши са што је могућно већом свечаношћу, и да том приликом буде као неки народни празник. Ма да су се српски посланици били повратили из Цариграда још 25 септембра, светковина би одложена за 30 новембар, годишњи празник освојења Београда под Кара-Ђорђем у 1806, и дан Светога Андрије, покровитеља Србије под њеним старим краљевима. Чиновници и изасланици из сваке општине бише позвани за тај дан у Београд, а влада се постара за станове и храну потребну толикоме свету.

Од пре десет година Кнез се не беше више појавио у том граду; уочи одређенога дана он у њ уђе праћен многобројном и сјајном пратњом, уз усклике огромне гомиле света, што је дотрчао са свих страна и поређао се на његову проласку.

На Вароши-Капији и на Сава-Капији српски војници беху заузели место Турака, који су их досле чували; улазак у хришћанска одељења града би забрањен мусломанима, и многобројне страже бише постављене на раскршћима што се ту завршују.

Ћаја-бег окружен официрима из пашине пратње изишао беше на сусрет Кнезу на Врачар на један сат од Београда, па пошто га је поздравио од стране свога господара, отпрати га до двора где га везиров син чекаше те му придржа узенгију. Свештенство у црквеним одеждама отпрати га у цркву, где увек улажаше пред свршетак дана путовања да му се ту очита кратка молитва.

Ова одликовања која Турци ретко дају Хришћанима, а нарочито једном рајетину, показују чаролију која праћаше име и моћ Милошеву и његов утицај на дух Турака.

Ујутру 30 новембра голема маса света што дотрча из целе Србије окружаваше простран летњиковац, подигнут ван капијâ београдских, где је требало прочитати исправе којима ће се утврдити будућност земље.

Праћен српским четама и окружен високим чиновницима Милош ту дође пре Хусејин-паше који стиже након једнога тренутка, праћен мулом, турским виђеним људма из Београда и многобројном и сјајном пратњом.

Диван-ефендија (државни тајник) прочита на турском језику хатишериф и берат усред најдубље тишине. За време овога читања могаше се читати изненађење и запрепашћеност, нацртана на лицу Турака, а нарочито спахијâ, који дотле нису могли веровати да их лишавају, у корист Срба, њиних феудних добара која они сматраху као своју свету и неприкосновену баштину.

Давидовић, први државни тајник Кнежев, прочита за тим оба ова акта, преведена на српски језик. Ово читање би пропраћено бурним и веселим усклицима Срба у част султана и Кнеза.

Са заповешћу од султана да га представља у овој прилици Хусејин-паша огрну Милоша харваном (огртачем) богато извезеним златом са дивном спо-

ном у брилијантима, као знаком увођења у достојанство Кнеза Србије.

Ево дословнога превода ова два важна акта.

Хатишериф[1]

Султан Махмуд Хан, син султана Абдул-Амид Хана увек победоносан.

Нека садржина буде извршена.

Уговор, закључен у Једрену измеђ моје Високе Порте и Русије, што садржи извршење чланака Акерманске Нагодбе, којом се углављује: да ће се Порта споразумети са српским изасланством у Цариграду ради бриге о интересима Србије, да ће јој даровати слободу вероисповести и унутрашње управе; присаједињење одцепљених крајева, утврђење порезе, управу над имањима и феудним добрима што припадају музломанима: допуштење да путују са својим властитим путним листовима; власт да оснивају болнице, школе, штампарије, забрану музломанима да станују у Србији, изузимајући посаде у нарочитим тврђавама, и најпосле подарити им допуштење да имају врсту представништва у Цариграду, али тако да оно не превазилази положајем поданства одређене границе.

С погледом на то што је Српски Народ, који је дао доказа своје верности мојој Високој Порти, предмет моје царске благонаклоности, и што хоћу да дадем задовољења његовим захтевима на праведан и пристојан начин, да би увећао средства унутрашње безбедности.

---

[1] Ово мало речи, писаних властитом руком султановом, састављају оно што се назива *Хатишерифом*, тј. светим или блаженим потписом, за који се према томе суди да се не може опозвати, макар да не оскудева многих примера њине повреде за време саме владе султана који их је издао. Друга акта што носе монограм *(Стура)* султанов, али без својеручнога потписа, називљу се *Ферманом*; она произлазе од В. Порте, тј. од великог везира у име царево, и могу бити опозвана.

Те тако, пошто је учињен споразум са српским изасланицима у Цариграду, би углављено ово што иде:

1. Поменути народ имаће пуну слободу вероисповести у црквама што му припадају.

2. Овде поменути Кнез Милош Обреновић, према царској дипломи које је он носилац и у награду за своју верност према мојој Високој Порти, потврђен је у достојанству баш-кнеза (првога кнеза) Српскога Народа, и ово ће достојанство остати наследно у његовој породици.

3. Он ће наставити у име моје Високе Порте управљати унутрашњим пословима земље у споразуму са *скупштином виђених Срба.*

4. Што се тиче оних *шест* округа, који треба да Србији буду присаједињени, углављено је да ће се поступити према извештајима, који буду о томе предмету саопштени од изасланика, наименованих од Русије и од моје Високе Порте и којима је наређено да у том погледу дођу до најтачнијих обавештења.

5. *Харач* и остале дажбине биће утврђени на тачан начин. Управа над спахилуцима (војна феудна добра), коју сад имају *Заими* и *Тимариоти*, изузевши оне у Нишу, биће поверена Србима, а њини приходи, као и они оних округа који треба да буду придружени Србији, ући ће у општу своту дажбина које ће се потанко утврдити и биће унесени у београдску благајницу.

6. Чиновници и службеници моје Високе Порте неће имати нимало се мешати у будуће ни у управу земље ни у распре Срба, и неће моћи од њих изискивати ни паре (динара) преко своте утврђене за дажбине.

7. Пошто је моја нарочита жеља да поменути народ ужива користи од трговине под сенком мога царскога покровитељства, сваки Србин који се буде хтео на њу одати, после прегледа пасоша, што му га његов Кнез буде издао, добиће потребну *тескеру*

(спроводницу) од вла́сти̑ моје Високе Порте ради путовања по свима областима моје простране царевине, и ту водити трговину као год и остали поданици моје Високе Порте, а неће му се моћи потраживати ни једна аспра за трошак око тескере, пошто је напротив моја воља да он буде свуда штићен и потпомаган; те осем царинских дажбина нико неће моћи од њега изискивати *Аваиду* или *Зеваиду*, нити ма што од онога што је супротно државним уредбама, или ће се чувати добро да у погледу на њ учини ма што ове природе што би могло изазвати моју осуду.

8. Што се тиче робе изнесене на београдској царинарници ради отправљања у Цариград, она ће бити снабдевена српским тескерама, а плаћа ће овде царинске дажбине којима је подложна.

9. Царинске дажбине на робе што ће одлазити из београдске царинарнице у друга места биће скупљане од Срба, који ће плаћати за то своту новаца, колико буде право и која ће бити придруживана оној целокупној количини дажбина̑ што се имају плаћати београдској благајници. Кнез Милош ће уредити мере за предузимање ради прибирања ових дажбина. Сваких седам година испитаће се разлика у ценама, сразмернима према роби, ради увећања или смањивања према суми утврђеној у том погледу.

10. Да би се предупредили немири и нереди, и зарад земаљске полиције, Кнез ће издржавати оружану силу, потребну у тој сврси.

11. Срби ће моћи заснивати болнице, штампарије и школе, зарад јавне наставе младежи.

12. Војводе и муселими турски постојаће одсад само по утврђеним местима, пошто је правосуђе у будуће поверено поменутоме Кнезу.

13. Турци који имају непокретних имања у Србији и који више не буду хтели имати веза са земљом, имаће годину дана времена да их продаду

по праведним ценама Србима, према процени учињеној од нарочито за то одређених лица.

14. Домаћи производи, плодови од винографâ, вртовâ и осталих добара што припадају мусломанима, који их не би хтели продати, биће унесени у исто време када и данак у благајницу београдску, ради предаје дотичним власницима.

15. Забрањено је мусломанима, који не припадају посадама по тврдињама, да бораве у Србији.

16. Српски Народ прибавиће Кнезу потребну количину новаца за његово издржање и сразмерно његову звању, али ова никад не треба да буде одвећ теретна по народ.

17. Када кнежевско место буде упражњено, последник ће платити, када буде примао повељу о постављењу, своту од сто хиљада гроша царској благајници, и то из својега особеног ковчежића.

18. Митрополит и епископи, изабрани народом, мораће добијати своја наименовања од грчкога патријарха у Цариграду, а опет за то неће бити обавезни долазити у ову престоницу.

19. Чланови *сената* докле год не буду криви због каквог важног прекршаја противу моје Високе Порте или земаљских закона неће моћи бити збачени и лишени својега звања.

20. Ако би поменути народ услед свога нарочитога интереса хтео установити какву пошту за писма, власти моје Високе Порте неће у томе истављати никакве сметње.

21. Када какав Србин не буде хтео служити с потпуном и свом вољом мусломанину, неће на то моћи бити нагнан никојим начином.

22. Осем царских тврдиња које постојаху од старине *(ab antiquo)* у земљи, сва остала места и тврђаве сграђене од пре краткога времена биће уништене.

23. Пошто Србија образује саставни део мојих добро чуваних држава, то се неће моћи постављати

сметње нити закашњења ономе што би моја Висока Порта могла ту прибавити, готовог новца, стоке, хране и других сваковрсних животних намирница, које би она могла потребовати, и кад буде судила да је за то згода.

24. Најпосле постојаће у Цариграду српски представници с дужношћу да преговарају с мојом Високом Портом о пословима што се тичу њихове земље.

Ово су тачке у којима се дошло до сугласности и које су биле одлучене. Из ових узрока благоизволео сам подарити врло милостиво хатишериф, који ће бити обнародован и прочитан свечано Српскоме Народу.

Ти, везире мој Хусејин-пашо, и ти муло београдски, пошто будете сазнали важне распореде у овом премилостивом хатишерифу, објаснићете Народу Српском да ће, докле год се буде показивао захвалан као што то треба да буде наспрам свих ових сведоџаба моје наклоности и моје царске бриге о њему, бити вазда предмет моје благонаклоности и уживати савршену безбедност под сенком моје царске власти, докле год остане у границама верности и покорности.

Ви, везире и муло, гледаћете да Србе уверите о потреби тачнога вршења њиних поданичких дужности, и да се добро чувате свега онога што би могло бити супротно овим дужностима.

Поступаћете као што вам заповедам; па пошто будете издали на свет овај племенити ферман, и пошто га будете завели у акта мехћеме београдске, предаћете га Кнезу Милошу Обреновићу, који треба да га чува. Дато у Цариграду седмога дана месеца ребјул-евела, године од хеџире 1246 (14 (26) авг. 1830).

Берат (Повеља) о постављању Кнеза Милоша за наследног баш-кнеза Србије.

Врховни судија над царевинама, једини неупоредљиви добротвор, који у својој вечној мудрости и

бесконачној доброти хтеде начинити од Наше особе најплеменитијег међу султанима, а од Наше Високе Порте уточиште владара и кнезова, несрећних и гоњених, хтео нам је наложити, измеђ осталих дужности суверенских и ту, да се старамо о томе да сви поданици, који се покажу захвални према нашим царским доброчинствима, били они моћни или слаби и несрећни, само ако се покажу верни и одани мојој Високој Порти, треба да уживају савршену безбедност под сенком Наше царске власти и милосрђа.

Доследно наша је дужност и наше је право постављати по законима Нашега Узвишеног Царства све управитеље, старешине и друге чиновнике, подобне да владају и управљају земљом, како би плетка, тиранија и немири били задржани, и да правда и ред владају увек наместо њих, разастирући свуда свој благодетни утицај. Наша је царска воља да Српски Народ, потчињен Нашој Узвишеној Царевини, ужива благодати савршенога поретка и најпотпуније безбедности. Услед чега смо изабрали највреднијег и најподобнијег човека ради управљања његовим земаљским пословима.

Данашњи Кнез поменутога народа, држалац ове царске повеље, прави образац племенитих Хришћана, Милош Обреновић (нека би његов крај био срећан) уживаће са оца на сина наклоност Нашега царскога престола. Његова подобност у управи поменутим народом, а нарочито часност његова, његова оданост према Нашој Узвишеној Личности, познате су целоме свету, па према уверама својега везира Хусејин-паше управника Београда надамо се, и имамо вере да се он неће никада удаљавати од часнога и племенитога понашања, по којем се до овога часа управљао, и да ће он наставити своје верне услуге под Нашим високим покровитељством. Па, како приличи Нашем узвишеном достојанству подаривати Своје царске милости свима онима, који су дали непобитних доказа

о својој верности, то се Наша царска благонаклоност морала показати и према поменутоме Кнезу; те тако, а према писму Нашега милостивога хатишерифа од 14 (26) месеца ребул-евела ове године 1246, достојанство Кнеза Српскога Народа остаје обезбеђено на вечита времена наименованоме држаоцу садашње царске повеље. Након његове смрти Кнежево достојанство прећи ће на његова најстаријег сина, а после њега на његова унука; те тако ће увек бити утврђено у његовој породици. У случају упражњенога места за ово достојанство, нов један царски берат Високе Порте биће отправљен последнику. Ово кнежевско достојанство, Нашом нарочитом милошћу, подарено је за вечита времена поменутоме Кнезу и његовој породици.

Ради којега уверења обнародовали смо ову царску диплому која заповеда:

Да поменути баш-кнез Милош Обреновић управља Кнежевином Србијом према углављеним погодбама; да му ваља тачно испуњавати у свима околностима дужности правице и верности; да обраћа нарочито сву своју пажњу и своје старање на управу земље, да њезине државњане брани и штити, да управља пословима тако како би заслуживао да га сматрају као избранога Кнеза Нашом Високом Портом од свију чиновника и свију становника у земљи.

Што се тиче њега, идући постојано путем покорности, послушности, поштења и верности према мојој Високој Порти, и чинећи све напоре зарад испуњења својих дужности према Нашој царској вољи, он неће изостати да положи пред подножје Нашега царскога престола послове, који би могли дати места новим управним мерама. Најпосле он ће се послужити у свом управљању и свом отправљању послова средствима силе и власти коју је добио. Нико осем њега неће имати права мешати се у управу пословима у Кнежевини. Нека ово буде објављено свима, и нека се верује овом племенитом и светом знаку.

Без онога што смо рекли о врсти завере између Давидовића, Симића, Теодоровића и осталих чиновника ради ограничења Кнежеве власти, мучно би се могле објаснити очигледне противречности извесних чланака у хатишерифу и неколики изрази у берату. Доиста, како да се изравнају чланци 3. и 19. првога са неколиким тачкама другога, и нарочито с последњим периодом његова завршетка, који доноси да *нико други ма ко то био, изузевши Кнеза, неће имати права да се меша у управу пословима у Кнежевини?* Остаје сада да се позна тумачење, које заинтересовани мишљаху дати поменутима двама члaнцима хатишерифа. Без сумње не беше то *Скупштина* која се хтела подразумевати под *скупштином виђених људи*, нити *велики суд* под именом *сената*. Прва се сазиваше само за то, да јој се поднесе државни прорачун. Ретко кад се у њој говораше о другом нечем. Онај други беше само апелациони суд, и занимаше се искључиво вршењем правосуђа. Ако му понекад Кнез подношаше политичка или управна питања то је било просто у смислу саветовања.

Већ смо рекли какви беху смерови Давидовићеви у том погледу; што се тиче осталих његових другова, они се разликоваху у мнењу између себе; једни су хтели подразумевати под називом *скупштина виђених људи* све чиновнике ма од какве важности, и примењивати благодети чланака 3. и 19. на све чиновнике у опште. Други држаху, као што је речено, да би владар био принуђен створити главни један непромењиви савет државни, чији би чланови били они сами и који би имао с Кнезом врховну управу над земљом, који би шта више делио с њиме законодавну и извршну власт. Што се тиче Порте вероватно је да она тада не обрати пажње на оно што је уносила у хатишериф; али она доцније знаде, по наговору некога туђинскога посланства, вешто се тиме користовати да се умеша у унутрашње послове Ср-

бије. Па ипак морам рећи то, ради оправдања Давидовићевог, да, ма какви да су били његови особени погледи у овој прилици, он беше опет за то одвећ добар родољуб те би их лако жртвовао, да је могао предвидети кобне последице које су морале отуда произићи по његову отаџбину.

II

Након церемоније Хусејин-паша врати се у град кроз цариградску капију (Стамбол-Капија), праћен својом пратњом и турским виђеним људима из Београда који, ма да су били врло збуњени оним што су мало час чули при читању хатишерифа, показиваху се ипак као прави мусломани, предани својој судби и спремни да напусте земљу, за коју досле не беху изгубили наде да ће је цедити, као што су то чинили њини предци, као какво добро своје баштине.

Усред најбурнијих и највеселијих усклика и уз звуку звонâ Кнез Милош отиде кроз Варош-Капију у градску цркву, где га је чекао митрополит окружен многобројним свештенством да га миропомаже као Кнеза-владара по обреду православне цркве. По овој церемонији, Кнез, стојећи до кнежевскога престола, прими почасти од чиновникâ, кметова и општинских изасланика; почасти тада врло искрене и које беху израз захвалности и јавног дивљења за срећне последице, које је мало час постигао својом умешношћу и својом обазривошћу.

III

Потпуно господарење градом Београдом беше једна од најватренијих жеља Србâ. У њиним рукама

овај град постајаше једно од најважнијих стоваришта Европске Турске. Смишљени беху лепи и пространи планови у том погледу, које се сад надаху остварити. Нимало се не сумњаше, према хатишерифу, да се Турци неће одмах иселити. Као што мало више рекох, ови последњи беху одлучили одатле се удаљити и продати своја добра, шта више и пре утврђенога времена; исто тако на сâм дан обнародовања фермана више уговора о продаји беху закључени између неколико главних турских баштиника и хришћанских чиновника. Сутра-дан, гоњени примером мусломана од највећега утицаја, по готову сви су Турци тражили да продаду своје куће. Деца беху понамештана од стране својих родитеља на капије ових кућа ради позивања Срба да их походе. Предвиђајући то многи чиновници и посланици на *Скупштини* који мишљаху стално се настанити у Београду, беху са собом донели потребне своте новаца. На крају трећега дана, готово све куће у граду као и турска добра у околини била су продата Хришћанима. Уговори о продаји углавише се у *мехћеми* у Београду, као и у српскоме суду, да би им се дало што је могућно више законитости. Све навођаше на мисао да ће Турци кроз две или три седмице напустити град. По несрећи ствари се окретоше другим путем, и, морам рећи, то је управо била погрешка Милошева, који уместо да се користи добрим расположењем Турака и да их сместа отправи набавивши им, ако је то било потребно, средстава за пренос, новчане помоћи, допусти им лоше схваћеним осећањем сажаљења, због рђавог времена и жалоснога стања путова, да у граду остану до пролећа. Тешко се може појмити како је Милош, који онако добро познаваше Турке, могао учинити такову грешку, која опет за то није била једина и главна, коју треба сажаљавати у овој прилици.

Могло се судити од какве је користи било мишљење, ма колико да је било заинтересовано, Хусејин-паше код чланова дивана и самога султана, ради брзе одлуке српских послова. За време преговорâ овај великодостојник искаше свакога часа новаца, па је већ подигао био доста знатне своте. После обнародовања хатишерифа и берата Кнез се надаше да му неће више потребовати његово суделовање и да ће у будуће бити ослобођен од овакве врсте данка, који му поче бивати одвећ тежак. Али било с правом или неправедно, Хусејин искаше још једну своту од 250 хиљада гроша (од прилике 90 хиљада динара) за услуге што их је био учинио, а Милош их не хтеде платити.

Преварен у својој праведној или неправедној тражњи београдски везир хтеде дати на знање српскоме Кнезу, како му још нису све жеље задовољене, те од тога тренутка плеткарио је на све начине, да спречи извршење уступака које је сâм задобио Србији.

Користећи се најпре одлагањем, што га је Милошева попустљивост дала била Турцима, он им тајно посаветова да се успротиве напустити земљу, јер пошто је град Београд био утврђен, то се они могаху сматрати као саставни део посаде тврђавске, те доследно не бити урачунати у број оних који су Србију требали напустити. Према овим саветима би му поднесена тражбина с молбом да потпомогне њине захтеве код султана; па како након губитка својих феудних добара и у данашњем стању ствари многи од њих волеше више отићи, он им стави у изглед могућност да ће се Порта, одупирући се њином одласку, можда такође повратити на уступак спахилукâ, и да ће јамачно увећати у исто време *ајлук* (шестомесечну плату) ерлијама.

Сазнао сам из поуздана извора, да Аустрији није била непозната ова плетка, и да је њезино по-

сланство у Цариграду имало заповест да потпомогне захтев Турака у Београду. Не могу дати доказа о овоме што истичем; али ако се посмотри онако често сумњиво понашање ове силе наспрам Срба, њезина изражена привржeност Турцима, а нарочито велика корист коју она има у политичком и трговачком погледу, како Срби не би били одвећ велики господари на свом дому, особито пак у Београду, онда нећемо бити сувише далеко да то држимо као врло вероватно.

Београдски град није утврђен, као што су то тврдили Турци, да би имали права ту остати. У Београдском Уговору о миру измеђ Аустрије и Турске од 1739 било je углављено, да ће тврђаве овога града бити потпуно срушене, с влашћу да доцније могу бити изнова подигнуте. У рату од 1788, као и за време првога српског устанка под Кара-Ђорђем, опкопали je беху jарком, грудобранима и насипима од земље. У 1816, ако се не варам, Марашли-Али-паша дао je обновити грудобране, и наново ископати jарак који беjаше испуњен; али у добу у коjем смо, ова дела по готову више не постоjаху; с друге стране макар да су и постоjала требало их je уништити према члапку у хатишерифу, који je гласио да ће све тврђаве, коjе не постоjаху пре рата за независност српску, морати бити срушене: те тако бише разорена од Срба утврђења коjа окружаваху *велику* паланку *Ћуприју*, а Турци што у њоj бораваху отидоше те се настанише на другоме месту, не истављаjући никакве тражбине.

Порта која, према своме негдашњем обичају гледа увек да осујети обавезе углављене с Хришћанима, жељно се докопа изговора што јој Турци из Београда дошапнуше да би одбили Србе од њиних права на град Београд; а, након више захтева од стране српских изасланика у Цариграду, дуге и некорисне препирке наступише о томе питању, докле

дӣва̂н не предложи да се за то ослоне на суд цара Николе, што Милош не хтеде одбацити, ма да је по готову био поуздан, да ће се у данашњим приликама цар изјаснити противу њега.

Русији је годило, као што то беше рекао један од њезиних представника, да Србима увек остане по штȯгод да желе, да имају по какву жудњу, како не би могли проћи без њезина покровитељства, и ослободити се њезиногa туторства; остајући да у Београду и даље бораве Турци и Хришћани, он постајаше непрестаним огњиштем раздора, што ће често давати разлога њезином посредовању и давати јој изговорâ да тражи заваду с Турском. С друге стране руски се кабинет у то доба умиљаваше Порти да би је довео до закључка *Балта-Лиманскога Уговора;* најпосле руски двор био је подстакнут противу Србије и зато, што је без њега и противу воље његове преговарала и добила важну тачку о наследству престола.

Све скупа ове побуде су биле такве да нису требале дати Србима победу у београдскоме питању. Као што је Милош предосећао цар се изјасни у корист Турака, који продужише као и пређе пребивати у граду.

И тако Милош, услед осећања милосрђа у невреме, и рђаво схваћене штедње, изгуби прилику да постане господарем једнога града који, што се тиче политике и трговине, беше за Србе од поглавите важности.

Према упутствима што их је мало час добио из Цариграда, паша наскоро оштро забрани Турцима да предају Србима куће што им их беху продали; уговори о томе требали су бити уништени, продајне цене и капаре повраћене. Па опет ове наредбе не могаху бити извршене у својој целости; многи Турци беху већ начели примљене своте новаца, а Хришћани од своје стране у опште не хтедоше их натраг при-

мати, већ су више волели задржати у залози *тапије* које су им биле дате, надајући се да ће се прилика указати једнога дана да даде вредности њиним правима.

Гоњен саветима и подговарањем своје околине Милошу дође за тренутак на ум да прибегне сили, због Портиног недржања речи и пристраснога суђења руског цара. Народ у опште не би кудио овај чин одважности, али пуно претње понашање Турака и мисао о кобним последицама крвавога сукоба, због којега би сва одговорност пала на њ, одвратише га срећом од таковога намишљаја.

Међу тим исто тако Турци, подазревајући непријатељске смерове Хришћана, посташе обазриви. Они повукоше у тврђаву своје породице и покретност, поставише многе страже по својим одељењима града, одлучени да их бране до крајности, и пре да их потпале но да их уступе. Паша напери топове са тврдињице на део града у коме су становали Хришћани, а тобџије су бдиле и дан и ноћ са запаљеним фитиљем до својих топова.

И узалуд је српски Кнез изјављивао паши своју покорност Високој Порти, и узалуд је, да би показао како је далеко од смерова што му се приписиваху, напустио сместа Београд, пошто је предао Турцима чување Варош-Капије и Сава-Капије. Све то није било довољно да охрабри мусломане који још осташе више месеца на стражи, мотрећи под оружјем као чувари, забрањујући Хришћанима улазак у своје квартове чим се смрачи, и принуђавајући своје породице да живе потрпане у тврдињици, где страховања, удружена с оскудицама и недостатцима у ваздуху и простору, изродише опасне болести које покосише многи живот. Овакво стање ствари продужило би се у бесконачност, те би некаква ужасна зараза била томе последица, да неколике одличне породице, враћајући се у град, нису привукле својим

примером друге, те утврдиле на старинској основи своје одношаје према Хришћанима.

Али, након краткога времена, на лажне гласове о скорашњем нападу што се несмотрено распростреше, и које злуради намерно увећаваху, Турци опет на брзу руку повратише своје породице у тврђаву, и наново предузеше свој непријатељски и претећи положај према Србима.

Докле год Хусејин-паша остаде у Београду, ови призори, поставши најзад смешни, често се обновише и повећање трошкова, што их за собом повлачаху тако честе сеобе, и живот који провођаху под оружјем, не дајући им да се одаду на рад или на индустрију, помоћу којих пређе издржаваху себе и своје породице, најпосле исцрпоше њина новчана средства и принудише их да утроше новац, што су били примили као капару или као цену продаје својих имања.

Губитак Београда био је за српскога Кнеза корисна поука за будућност; све се већма уверавао да у политици, а нарочито с Турцима, има само свршени чин, на који се човек тек мучније враћа; и да су мала ствар: право и најсвечаније обавезе. Како се беху повратили на уступак, учињени чланком 15. хатишерифа, то се исто тако могло повратити на чланке: 4. што се тицаху крајева за придружење Србији, 5. на оно што се тицало спахилукâ, и на 8. о уступку царине. Те тако одлучи он прибећи свима средствима па чак и отвореној сили, да би принудио Порту на брзо извршење углављених уступака.

Започе с напоменом спахијама, да могу себи уштедети труда да излазе у села ради сабирања десетака и других феудних права, која су они изгубили услед последњега хатишерифа, па изјави у исто време паши да му више неће платити ни паре данка, докле год целокупна његова свота не би била утврђена и управа царинска предата у његове руке.

Попуштајући доцније важним напоменама пашиним, и да не би с њиме са свим раскидао и терао у крајност човека једног, који је учинио био добра земљи, и који му могаше још учинити зла, он мало по мало повуче ту изјаву, па му најзад предаде знатне своте, које по готову беху равне дажбинама што се плаћаху пре последњега фермана. Па ипак што се тиче спахилукâ остаде он непоколебљив, те кметови добише ове године десетак и друга феудна права у својим селима; на тај начин спахије изгубише дохотке од којих су досле живели са својим породицама.

Ерлије (народна војска) се налажаху у истоме положају у ком и спахије; за два или три полгођа не беху добили своје плате, која за њих беше велики и готово једини извор животних средстава.[2] Као по готову сви његови сународници, тако и Хусејин-паша расипаше новац да одржи велелепност и источњачки сјај којим држаше да му се треба окружити; али када беше реч да се дугови плаћају или да се задовоље дужности, привезане за његово звање, тражио је он хиљаду лукавстава, налазио је хиљаду изговора да од тога избегне.

Од данака које Срби даваху у београдску благајницу хиљаду кеса годишње (пет стотина хиљада гроша) или по готову толико беху одређени за плату ерлијâ. Користећи се изјавом датом од стране Кнеза Милоша да неће даље плаћати данке до коначног њиховог одређења, макар да је, као што смо видели, овај последњи био попустио у овој тачци, паша, велим, једнако одричући да је добио новаца, задржавао је у својој благајници онај део, што се дуговао сиромашним ерлијама.

Тада се ови последњи и спахије покајаше, али сувише касно, што су се толико упињали да остану у Београду. Да су отишли после хатишерифа, с до-

---

[2] Видело се да деца у колевци беху уписивана у ту народну војску, те од ње примаху плату.

хотком од продаје својих добара, могли би отићи те се настанити на другоме месту, тамо спокојно живети, корисно уживати свој новац, одавши се на какву грану радиности, док међу тим остајући овде трошили су они своја последња новчана средства у бурноме животу, усред непрестаних метежа, и без мало би били обавезни, да би зарадили хлеба својим породицама, да моле ове омрзнуте Србе и некадашње своје робове да им даду рада, употребљавајући их шта више као надничаре.

IV

Последњи владар српски *Лазар*[3] попевши се на престо Немањићâ који је тада већ био у стању опадања, у које поцепаност на странке, таштина и непослушност покрајинских велможа беше довела државу, угрожену с друге стране османлијском силом што је брзо расла, држао је да треба изменити велелепни назив краља, што су га носили његови предци, скромнијим *кнеза*. По освојењу Турци, било услед немарности, било можда у намери да понизе овај назив, дадоше га, или оставише га градским хришћанским чиновницима, које су за тим постављали на управу завојеване државе, и који се не стидеше узети или примити назив, који у њихову положају постајаше за њих смешан надимак. Доцније угледни Срби по градовима, па шта више и по селима, и најнижи градски чиновник, па чак и општински служитељ, узеше назив кнеза. Хаџи-Мустафа-паша наново му даде неког значаја, подарујући га службено управницима нахијâ и заповедницима српских чета, подигнутих од њега противу Пазван-Оглуа, и придружујући му повластице и одлике. За време првога

[3] Он је био ванбрачни син краља *Милутина (?)*.

устанка под Кара-Ђорђем давано је ово звање управним и судским чиновницима. У добу у коме смо по готову сви службеници називаху се кнезовима.

Дајући на молбу српскога изасланства назив *кнежевине* Србији, и назив *баш-кнеза* Милошу и његовим последницима, Порта јамачно не мишљаше на политичке последице које су отуда морале произићи; она не могаше ни замислити да су ове одлике ослабљавале, тако рећи, правило што је услед завојевања и четиривековног ропства лежало као терет на Српском Народу.

Да би му се повратило свеколико значење његово и његова важност по хатишерифу и берату, назив кнеза или књаза остаде придат једино кнезу-владару, те би забрањено свакоме другом да га носи.

Јавни службеници заменише овај назив другим прилагоднијим према-звањима која су вршили. Управник једне нахије назва се *сердарем*, заповедник среза *капетаном*, председник суда *исправником*.

Након неког времена, као што ће се доцније видети, ново уређење распореди по системи руској чиновнике по војничким чиновима, према њиним личним интересима и услугама учињенима земљи, и према важности звања која ношаху. По овој системи још се и данас поступа.

V

Макар да се од пре неколико година двор бечки, лоше прикривајући своју наклоност и своју пристрасност према Турској, држао према Србима двосмисленим понашањем и тајно спречавао њине преговоре у Цариграду, ипак је Аустрија била прва сила европска која службено признаде ново политичко стање Србије, које је постало законитим услед последњих актова Високе Порте у њезину корист.

Два виша аустријска официра, на неколико недеља након обнародовања хатишерифа, однеше Кнезу Милошу, од стране цара Фрање I, велики крст Гвоздене Круне и писмо с честитањем зарад срећне одлуке српскога питања и султановог потврђења народних жеља, по којима је проглашен за Кнеза с наследним правом у својој породици.

Аврам Петронијевић и Цветко Рајовић, послати у Петроград да однесу цару Николи израз дубоке захвалности Српскога Народа због старања и благонаклоности царске, коју је непрестано према њему показивао, при повратку ношаху Кнезу велики крст Свете Ане.

Ова два господина нашла су у престоници Руске Царевине на одличан пријем: бише представљени цару у нарочитом саслушају. Никола отпоче говор српским изасланицима рекавши: *Сада имате наследнога Кнеза, честитам вам на томе.* Глас да је Милош успео у питању о наследству дошао му беше на дан пре из рускога посланства у Цариграду. Оба изасланика знали су за њ пре но што су били представљени цару; али су се правили да то не знају, па му захвалише на лепоме гласу; али ипак државу да виде неко уздржавање, неку извештаченост и пакосни подсмех у цареву честитању. Руски министри, а нарочито старешина азијскога одељења, државни саветник *Родофиникин* (онај исти који је послат био у Србију за време првога устанка) не могоше сакрити од двојице Срба своје чуђење о победи, одржаној у Цариграду у питању о наследству. Овај последњи зађе тако далеко да им признаде како је цар томе био противан. За време својега бављења у Петрограду Петронијевић и Рајовић били су примани од министара и представљани у вишем друштву. Радо су их подстицали на говор о обичајима, навикама и догађајима њине земље, о карактеру народа; али нарочито су их изазивали на говор о

Кнезу Милошу, о његовим политичким смеровима, о његовом управљању и о осећањима у погледу на Русију. Један од њих говорљивији и живљи од другога, занесен својом природом, а често и винским мирисима са стола, изусти о том предмету особитости и појединости које је требао прећутати да је мало био пажљивији због поверења које је Милош у њему имао, због захвалности што му је դуговао. *Већ кабинет у Петрограду имађаше по мало неповерења у српскоме Кнезу; није имао много вере у његову оданост и његову послушност према руским жељама; сумњало се да ће се с њиме моћи тако лако управљати као с кнезовима Влашке и Молдавије. Нерасудни говори српскога посланика најпосле га увериuе да Милош никада неће бити слепо оруђе којим би се могло располагати по својој вољи. Од тада се стаде на њ мотрити изближе, створаху му сметње унутра у земљи, па се издалѐка почеше спремати средства да се збаци.*

Српски изасланици добише пре но што напустише Петроград орден Светога Владимира 4-ог реда, повеље о племству руском с повластицама с тим скопчанима, и сваки по поклон од 500 златних цекина. Они се вратише у Србију пуни дивљења и одушевљења према Русији, спремни и вољни, ако се прилика укаже, да јој даду доказâ о својој оданости и својој захвалности.

Три велике силе: Турска, Русија и Аустрија мало час су дакле признале народност и садашње политичко стање Србије као и *законитост* Кнеза Милоша.

Након краткога времена по обнародовању хатишерифа читав облак од Срба из Угарске навали на Србију, тражећи звања̂, уверени да ће им због надмоћности, коју држаху да имају над домородцима, једино бити тешко да у томе учине избор.

Дошавши великим делом са школских клупа, или из какве трговачке канцеларије, са врло мало васпи-

тања, по готову сви замишљаху чудне ствари о својој вредности и о улози коју држаху да су одређени играти. Пошто већина домородаца беше неписмена, уображаваху они себи да је Србија само станиште полудивљих варвара, који су једино кадри руковати оружјем, али неподобни да собом управљају, те тако дакле да су они сами били позвани да је образују и просвећују. По њину говору дошли су они да свој живот жртвују на олтар отаџбине својих предака. Истина мало касна жртва сада када су опасности прошле биле, и кад је од сада била само реч о заузимању мирних звања, чије плате у велико превазилажаху оно, чем би се они могли надати у својој дотадашњој отаџбини.

Према њезином новом политичком стању, и према управном уређењу што је влада у њу хтела увести, Србији је требало образованих људи, или као што се простодушно говораше, *људй од пера,* па у својој поверљивости прими она оне који дођоше да јој се у тој сврси понуде.

Нови дошљаци наскоро се показаше такви какви су били: слабо образовани, лакомислени, сујетни, који су мешали епикуризам, распусност и пороке европскога друштва с истинском образованошћу, а равнодушност, сујеверство, материјализам и неморалност с философијом; вређајући својим понашањем и својим речма старинске навике, обичаје и веровања народна, они најпосле наскоро посејаше одвратност и неповерљивост према установама и образованости, за чије се представнике и апостоле истицаху.

Па ипак право је, и ја хитам да то речем, да је било међу њима и довољно часних изузетака.

Рȁна једна исте врсте тиштала је у то доба још јаче Србију. Био је то повратак остатка српских старешина, исељених од 1813 и повучених у Бесарабију. Докле год им је Русија плаћала богате пенсије у облику новчане помоћи, дотле ова господа

нису помишљала да су имала отаџбину, али после срећне расправе српскога питања водила се брига да се они на то подсете.

Руски кабинет даде им на знање да, пошто је политички положај Србије у будуће био обезбеђен, и српска влада, по његовој препоруци, вољна да их прими и да им даде звање, то ништа не сметаше да се они врате у своју родну земљу, да ту понуде остатак свога живота служби својих сународника и своје отаџбине.

Као што се с разлогом рекло о француским исељеницима и бегунцима, ова господа не беху ништа научила, нити ма шта заборавила у свом изгнању. Не водећи рачуна о времену, догађајима и разлици у политичком положају своје земље, они су хтели, вративши се у њу, наново наћи Србију од пре 25 година, наново заузети места која су ту онда заузимали, и имати као најстарији надмоћност над новим људма који су, у њихову одсуству, умели својом заслугом и својим услугама одликовати се и доћи до часних положаја. Заборављаху да су њихови раздори, њина непослушност и њина суревњивост проузроковали несреће од 1813, и да је срамно напуштање њинога места изложило било отаџбину без одбране ужасним насиљима једнога раздраженог и неумољивог непријатеља. Изгледаху да не знају да су њихови сународници стотинама гинули најужасније мучени, док су они проводили у Бесарабији веселе и спокојне дане, добро се частећи, уживајући и дајући туђинцима срамни призор својих раздора, па шта више и својих свакодневних распри; да су се најзад други људи који беху остали на својим местима, те делили заједничку судбину, дотерани до крајности при погледу на несносан положај своје отаџбине, истакли били на чело новога устанка који, добро вођен и умеренији у својем смеру него ли први, најпосле беху донели најсрећнијих ресултата,

којима се Србија могла икада надати у свом стању и према политичким погледима и држању европских кабинета у овом добу.

Исељеници доношаху из Бесарабије претерано дивљење и лоше схваћене идеје о Русији, њезиној управи и њеном друштвеном стању, која, по њиховом мишљењу, бејаху идеал савршенства. По њихову говору рекао би човек да је требало усвојити у Србији не само политичке и грађанске установе, већ и обичаје, навике и начин живљења Руса̂. За њих не беше ничега лепога, доброга и савршенога, ако то није *по руски;* ћуди, крајности, па шта више и пороци Руса̂ изгледаху им особине којима добро беше подражавати. Ова русоманија која вређаше навике Срба најпосле их учини смешнима, и даде рђав појам о самим Русима.

Кнез Милош прими их срдачно и одлично, нарочито старога Јакова Ненадовића, свога давнашњега пријатеља, некада супарника Кара-Ђорђевог, и једнога од најсилнијих и најуваженијих ондашњих војвода. Пошто му његова дубока старост и његова немоћ не допуштаху да врши службу, Милош му даде на дар једну кућу, земаља и воденица у Ваљеву, некада главном месту у његовој војводини, са доста знатним дохотком. Његов син Јеврем постављен би за старешину те исте нахије, сви остали бише постављени не како би они хтели већ по својој заслузи и својим подобностима. Као што се може мислити ниједан од њих, осем ретких изузетака, није био задовољан звањем што му је било дато; по готову сви мрмљаху, па се наскоро придружише незадовољницима који се ускоро за тим почеше указивати противу Кнежеве управе.

Милош није држао за мудро допустити удови и сину Кара-Ђорђеву да се врате у Србију. Догађаји што се десише позније, након дванаест година, показују да је имао право што је овом приликом

тако урадио; па ипак им он одреди пенсију из свога нарочитог ковчежића, и даде им на расположење једну врло лепу пољску кућу коју имађаше у Влашкој, у околини Галаца (Краљева?).

Извештачене потребе, страсти и пороци нове образованости уведоше се у Србију заједно са Србима из Угарске и повраћеним исељеницима. Чашћење, разврат, досле по готову незнани, почеше налазити љубитеља нарочито по градовима и паланкама. Чиновници се стидеше да се одају као пређе на земљорадничке радове са својим породицама, да шаљу своју децу на какав занат, и да удају своје кћери за занатлије. Назив брат, којим се до тада сви узајамно називаху, већ више не звучаше пријатно у неким ушима; волео се, па шта више понеки захтеваше, по руској системи, племићски назив, привезан уза звање које се носило. Од тада је било *благородних, високоблагородних* и *високородних*. Престаше тикати се, говорило се шта више у трећем лицу, што је врло смешно у језику српском. Такве беху прве последице европске образованости што се увести хоћаше.

VI

Око половине 1831 Отоманска Царевина, силно уздрмана последњим ратом, поткопавана изнутра сваковрсним плеткама, општим незадовољством и немирима што су је непрестано разривали, би угрожена од потреса који би је могао суновратке преврнути, пре но што би европске силе, занесене још Јулском Револуцијом и забринуте покретима у Пољској и Белгији, имале времена да се споразумеју и да јој изиду у сусрет и притекну у помоћ.

Видело се да је у 1829 Мустафа-паша из Скадра, подстрекнут турским становништвом у Румелији, а исто тако нагоњен и својим властитим интересима,

био спреман иставити се на чело опште буне. Овај смер, који су присуство руске војске и Милошеви савети били одложили, није био напуштен.

Да није било војне с Русијом и скорашњих полагања права Мехмед-Алије на Сирију, султан би пре неколико година збацио скадарскога пашу с његове наследне владе, тај јединствени велики *Оџак* (феудно огњиште), који још постојаше након уништења јаничара̂ у Европској Турској. Независно од тога султан је имао да пречисти с њим рачуне због његове непослушности и чудноватог понашања његовог у 1829; те тако нико није могао бити већма од Мустафа-паше заинтересован због буне и успеха опште побуне противу султана.

С новчаном помоћи коју потајно примаше од мисирскога пот-краља, издржаваше он војску која с војскама паша са два ту̑га, с његовим потчињенима и присталицама њиховим, могаше изнети на 45.000 људи.

У ово доба незадовољство подстакнуто реформама султана Махмуда бејаше дошло до својега врхунца; сви погледи беху окренути ка паши албанском; с нестрпљењем се ишчекивало да он дође у Румелију, те да се изјасне у његову корист; са свих страна добијаше он изјаве привржености, понуде о услузи и поруке које га гоњаху да даде знак оштега покрета. Он имађаше саучесника или тајних присталица по готову међу свима високим чиновницима у Европској Турској, у цариградскоме дивану и у самоме двору султанову. Прилике не могаху бити повољније, нити згоднији тренутак да се збаци образина, да се подигне стег буне, и да се побуни васцела Европска Турска.

Епир, побуњен од *Поде*, старога *селиктара* (мачеиосца) Али-Тепеленлије од Јањине, не бејаше још потпунце покорен. Имајући на свом челу младога *Хусејин-капетана* из *Градишке*, Бошњаци бејаху збацили главног управитеља *Намик-Али-пашу*, и држаху га

у таоштву у *Травнику.*[4] Пошто је, у споразуму с осталим старешинама својим сународницима, саставио лажан ферман о постављењу, Хусејин се беше направио босанским везиром, бејаше укинуо реформе и васпоставио стање ствари као у време јаничарâ. Румелија беше поплављена скитницама, некадашњим непослушним војницима, *сејменима* или *делијама*, без занимања и без хлеба, који не жељаху ништа друго дȍли буну ради увећања броја устаника. Да би се одупр̏о буни која прећаше да га однесе, султан је имао на свом расположењу само неколико хиљада *низама* (редовне војске) већином рекрутâ, мало извежбаних у војничком запту и ратовању, и расејаних по Епиру, Јужној Албанији и Маћедонији. Истина они су били под заповешћу великога везира Решид-Мехмед-паше, човека неустрашивог и поузданог, пуног трудољубља, одважности и ревности у служби свога господара; доброга војника и најбољег ђенерала Турске.[5] Али шта је могао он учинити с тако мало војника, усред огњишта незадовољникâ, и у општем устанку, према војсци шест пута бројно већој од своје? Требало је крајње глупости једнога противника таквог какав је паша албански, па да изиде победоносан из онако неравне и онако несразмерне борбе.

Везе пријатељства и доброга споразума измеђ српскога Кнеза и скадарског паше беху се наново све тешње стегле од 1829. Овај последњи, преко посредника некога Анастаса Економа, познатијега под именом *Армаха,*[6] његова повереника кога је често

---

[4] Доцније Бошњаци га пустише да побегне на аустријско земљиште, одакле за тим пређе у Цариград.

[5] То је онај исти што је опсадио Мисолонги, изгубио битку код Колевтке противу Русâ, и који доцније би заробљен од Ибрахим-паше у битци код Коње.

[6] Има зле судбе, везане за извесне особе, које носе, тако рећи, несрећу на сваком свом кораку. Анастасије Економ био је повереник *(Базеријам-Баши)* чувенога Рецеп-Аге, управника Адакала, који га је учинио Армахом (капетаном), први степен влашког бојерства, посред-

шиљао Милошу, извештаваше овога о својим смеровима и искаше од њега савета. У стању у ком се налажаху ствари је ли било мудро и политички од стране Кнежеве заваћати се с човеком који би, у врло вероватном случају успеха, постао бар за неко време судијом и господарем Отоманске Царевине, и који могаше бранити и штитити Србију противу непријатељâ који јој прећаху?

Турци из пограничних области, разгњевљени противу Срба због њихова потраживања оних крајева за придружење новој Кнежевини, говораху на глас о скорашњем нападу. Турци у Београду поново подизаху главу, па се јавно хвалише да пошто једном султан-отпадник буде збачен с престола, они ће помоћу својих једноверника из суседних области, а нарочито из Босне наново задобити своја старинска права, па ће Хришћане научити памети. Хусејин-паша подносио је ове говоре и тајно обадравао њине наде. Победоносни скадарски паша, оглашујући се за пријатеља Срба, једини могаше сачувати их од сваке реакције од стране Турака; требало је дакле гајити, по цену неке новчане жртве, пријатељство које могаше, по свој прилици, постати тако корисно. Они који су доцније оптуживали Милоша да је подржавао везе с непријатељима свога врховног господара, и да је противу њега потпомагао буну новцем народним, далеко од тога да га куде, хвалили су његову увиђавност и мудрост. Ако је имао у свему овом у нечем и неправо, то је што је одрицао зајам од 200.000 гроша,[7] учињен Скадарлији када ствар беше

ством кнеза Калимакија, а након кратког времена после Рецепа био је мучки убијен по заповести Порте. Вели-паша, син Тепеленлијин, беше га узео за тим у своју службу када је био послан да покори Адакале, а након годину дана Велију је била одрубљена глава. Армах пређе у службу Мустафа-паше Скадарлије, те овај би збачен и изгуби своје наследство. Најпосле ступи он у службу Милошеву, те је и Милош након кратког времена изагнан из Србије.

[7] Погрешно сам навео на другом месту ову суму у 250.000 гроша; она је у самој ствари била само 200.000.

непобитна; требао је то јавно признати, изјављујући узроке који су му ово световали. Султан Махмуд био је праведнији према српском Кнезу; он је умео појмити и оценити побуде које су га руководиле у тој прилици, и никада га за то не прекори.

VII

Казали смо да Мустафа-паша не беше на висини улоге што му се приписиваше и коју он мишљаше играти. Дошавши готово као младић на власт, *харем*, разузданост, ниско ласкање, апсолутни и без икаквог надзора деспотизам беху му одузели крепост, и његове моралне и физичке подобности; пун таштине и имајући високо мишљење о самоме себи, беше он лакомислен, нехатан, неодлучан и спор у идеји као и у радњи; лишен стратегијских знања, оскудеваше он у оном прегледном погледу, у оном природном нагону, који понекад стварају доброг војводу. Без одлучно одређенога плана, не мислећи на догађаје који се могаху истаћи, на тешкоће и препоне које ће неизоставно искрснути на свакоме кораку, држао је он да му се ваља само указати па да победи и да пође па да успе; он се потпуно ослањаше на извешћа својих љубимаца о стању ствари, не дајући себи труда да их сам испитује.

Махмуд-паша Призренски, пријатељ поуздан и одан, мудар и предузимљив човек, неустрашиви војник, отворен и частан, али лош дворанин, више пута га је извештавао, па шта више и преклињао да се не поверава *Ивзи-паши Скопљанском*, на кога подозреваше због тога што подржава споразум с великим везиром. Залудан савет! Окретан и вешт Ивзи је знао ласкати слабостима албанскога везира и придобити у исто време свеколико његово поверење; он задоби више вере но Махмуд, те нагна Мустафу на његову пропаст.

Пре но што се кренуо из Скадра са својом војском, овај пусти пред собом колону од осам хиљада људи састављену од скитницâ из свију крајева Царевине; остатак је великим делом састављен од делијâ и јаничарâ; изврсна војска али неуређена, коју је тешко водити, лакому на плен и на сечу. Ова предводница под заповешћу Али-бега, сина гласовитога Кара-Феизије[8] пролазећи кроз Призрен и кроз Врању, заузимаше *Софију*, главни град у Румелији, где је требала чекати на долазак, или на заповести Мустафа-пашине.

Градске власти, ма да су биле у тајном споразуму с бунтовницима, држаху, да се не би проказале, и да би сачувале привидни спољашњи изглед, да треба да се праве као да се опиру. Али-бег који имађаше старих личних тужаба противу овога града, докопа се овога изговора да с њиме поступа као с непријатељским и завојеваним градом, допусти својим војницима нереде и насиља према становницима и пљачку јеврејских и хришћанских квартова; натури силну ратну дажбину, и даде одрубити главу четворици

[8] Кара-Феизија, човек из народа и војник по судбини, изагнан због злочина, састави чету од разбојникâ, која узе наскоро сразмере војске, састављене од људи свакога соја и сваке вере, и с којом он опусти Румелију. Узалуд Порта посла противу њега војна одељења под заповешћу пашâ првога реда, он знаде или да их потуче или да им умакне, а најчешће да купи златом њину нерадњу. Пошто је опљачкао трг у *Узумџови* (Uzumdgiova), (најзнатнији и најбогатији у Турској), који једренски паша није могао заштитити са знатним војним одељењем; пошто је пронео ужас до капија цариградских, султан Селим би принуђен, да би ослободио Румелију од таквога бича, понизити се да преговара о миру с вођем разбојникâ. Пет кадилука санџаката софијскога бише састављени у *Ајанлук* (управу 3. врсте) и дати као наследно феудно добро (оџак) Кара-Феизији који ту умре на свом одру, у дубокој старости и богатству. Његов син Али-бег, рођен за време походâ својега оца, од једне *ћувендије* (циганке бајадере) која праћаше разбојнике с руљом блудницâ, као каквом смешном четом, имађаше црте лица свога матерњега соја, његово, бронзане боје, лице беше одвратно; опет за то имађаше он образовања, дара и много храбрости, и на месту Мустафа-паше он би можда успео. Помилован, али лишен свога *Ајанлука* и својих добара, која послужише као накнада за породице оних, којима је он одрубио главу у Софији, умре он након неког времена, сиромах и заборављен, у Цариграду.

мусломанских главних чиновника, својих личних непријатеља.

Овако жалосно и овако неполитичко понашање у многоме одузе значај устанку и породи сумње о намерама скадарскога паше. Сећало се његовога сумњивог понашања у 1829, посумњаше да је васпостављање исламизма у првобитној чистоти, окаљанога, према ономе што се веровало, султановим реформама, било за њ само изговор за крвава опирања, за нарочите освете, за пљачку и за завојевање. *Ниш*, *Филипопољ* и остали градови спремише се на отпор.

Велики везир Решид-Мехмед вешто се користова погрешкама бунтовника, неподобношћу и спорошћу њиховог вођа. Пошто су ништавне задевице о првенству, старешинству по звању измеђ скадарскога паше и тако званога главнога управника Босне (Босна-Валоси)[9] удружене са старинском народном одвратношћу, посејале хладноћу и затегнутост у односима измеђ Албанаца и Бошњака, које би требало да тесно сједини једна иста ствар и заједнички интереси, Решид-Мехмед-паша знаде се тиме користовати да издвоји ове последње из борбе, коју ће наскоро отпочети са устаницима. Пљачкање Софије бацило је било ужас међу иначе заинтересовану рају, због користи што им реформе доношаху, од победе султанове ствари. Решид се позва на њихову верност, те доби од њих знатне своте новаца, доцније враћене, што му послужише за плаћање својих војника, за рекрутовање нередовне војске и једнога малог одељења изврсних грчких стрелаца, као и ради подмићивања неколиких албанских старешина, привржених бунтовноме паши.

---

[9] Као главни управник, пот-краљ *(Валоси)*-Босне, Хусејин-капетан полагаше право да је бар раван паши скадарском; али овај последњи не хоћаше му признати ове особине, јер и он није био законито постављен на звање: као да бунтовно стање у којем обојица беху није изједначавало њине положаје.

Са шест хиљада низама, ново устројеном војском и неколико топова, велики везир утврди свој главни стан у Битољу у Маћедонији, да ту чека војску Скадарлијину, и да га спречи ако би могао да не долази у Румелију.

Након многих огледа и многих колебања Мустафа-паша, праћен од седам миримираних (пашâ са два тýга), својих сународника, кнеза Леке, старешина над Миридитима, праћен свеколиким мамцима источњачкога двора и четом лакрдијаша *(чочека*, keutchek), отиде из Скадра на челу 40.000 људи, и приспе без препона у Прилеп, где изгуби три дана, прикупљајући чете, без којих би могао бити, те потроши своје време у давању части пашама из своје пратње.

Овај губитак драгоценога времена пред активним и опрезним непријатељем био је један од поглавитих узрока његова пораза. Велики везир имао је свеколике згоде да сплете преко својих људи са Ивзи-пашом замку у коју га је хтео уловити; могао је подмитити златом неколико албанских нижих старешина, испитати пажљиво земљиште на којем мишљаше напасти непријатеља и ту припремати своје војнике.

Албанска војска, отишавши четвртога дана из Прилепа, утабори се у чврстом положају на височима брда *Бабуше*, које господари кланцима што воде Битољу. Главни стан остаде три сахата позади у *хану* (каравансерај), званоме бабушком *(Baboussa-hani)*, где Мустафа с пашама из своје пратње и главним старешинама проведе ноћ у чашћењу и у весељу с музиком и лакрдијашима до зоре, као ради празновања победе унапред, за коју држаше поуздано да ће је сутра-дан задобити над великим везиром.

Помисао да би се овај последњи усудио отпочети борбу, те га са шаком војника напасти у ужасноме положају, беше тако далеко од његове замисли, да не нађе за потребно предузети шта више ни мере,

које ма који ратни заповедник па ни четни старешина не занемарује, ма он био утаборен на сто миља далеко од непријатеља. Ниједан ухода није био изаслан у трагање, никаква стража није била постављена, никаква наредба не беше издата, а као врхунац глупости и немарности све иоле знатне старешине остале беху позади, раскошно се частећи и проводећи ноћ с Мустафа-пашом.

У свануће велики везир са својих шест хиљада низама и целом војском коју је могао сабрати, указа се на подножју бабушких висова. Након кратке и одважне беседе својим војницима, у којој им он изложи опасан положај, у који би губитак битке довео Отоманску Царевину, поверење које султан и он имађаху у њину храброст и у њину послушност, слава коју ће стећи тукући се, њих шака јунака, са бројно далеко већом војском, али бескрајно слабијом по храбрости и по војничком запту, чија назови-ревност према вери бејаше само образина, да прикрију своје тајне договоре с Русима и ђаурима, непријатељима исламизма;[10] с копљем у руци стаде он на њихово чело па право пође на непријатеља.

Са низамима у средини, у кланцу где је пут посут крупним шљунцима и на ниским падинама којима се он завршује, с неколиким топовима са стране који пуцаху на најзбијеније гомиле непријатеља, корачаху бојним кораком на јуриш на висове, док међу тим на крилима нередовна војска, на врховима брежуљака, започињаше битку расута у стрелце.

Запрепашћени тако ненадним и тако неочекиваним нападом, без вођа да их построји и учини прве распореде за отпор до доласка паша̂, Албанци се колебаху; први редови устукнуше на друге те повећаше неред; њина бројна надмоћност, далеко од тога

[10] Албанци у опште не уживају одвећ добар глас као musломани; држи се да, као год што су пригрлили исламизам, тако би се лако повратили у хришћанску веру, у којој исто тако не беху врло ревносни следбеници.

да им даде превласти над непријатељем, само их је збуњивала и сметала њихову кретању у ускоме теснацу у ком се беху утаборили; ђулад, картеч и силна и управо стрељачка пушчана ватра низама, чинили су дубоке јаме у њиним збијеним и неуређеним гомилама. Војно одељење Ивзи-паше, чије старешине имађаху заповести од својега господара, растуривши се на прву ватру непријатељеву, даде знак општега пораза. Он је био потпун, и такав, да по готову једине албанске чете представљаху његов жалосни призор.[11] Кроз неколико сахата с муком би се могла наћи ма и једна сакупљена гомилица људи; сваки војник пођe дома. Мустафа-паша, који са својим миримиранима беше наставио пијанку до свануућа у бабушком хану, баш је хтео лећи у постељу кад дође глас о изненадноме нападу великога везира. Тек што је био појахао коња у пола обучен, кад му нова извешћа, за којима ускоро следоваху многе чете бегунаца, огласише потпуни пораз његове војске; топовска рика што се приближавала свакога часа показиваше да се и непријатељ нагло приближавао. Махмуд, призренски паша, хтеде покушати да задржи и сакупи бегунце, али га умало не сатреше. Брзо повлачење бејаше постало неизбежним, ако се није хтело пасти у руке везиру.

Тада се виде, колико су сумње призренскога паше о Ивзи биле основане. Чим је спазио прве гомиле бегунаца, Ивзи-паша, сумњајући да то морају бити његови, спреми се да им се придружи. Махмуд хтеде томе поставити сметњу, ухватити издај-

---

[11] Албански порази су за причу. У колико су год Албанци изврсни војници кад су под добрим вођима и кад имају вере у својег старешину, у толико их је лакше збунити ако неповерење и самртни страх уђе у њине редове. Ако почну да се повијају и ако им помоћ не стигне, онда њихов пораз постаје наскоро потпун. Нарочито их топ заплашава и растура их као стадо јагањаца. Ако су близу својих области онда беже домовима; ако ли су од њих далеко или ако у њима не знају пута, онда се они збуне и дају се убијати као деца.

ника и судити му, али Мустафа и друге паше томе се успротивише.

Пошто су учинили праведне и горке прекоре скадарскоме паши о његовој немарности, његовој таштини и његовом слепом поверењу у издајника, за кога му беше јављено да га се чува, албански миримирани пођоше сваки својим путем у свој крај, да ту чекају судбу која ће им бити досуђена. Праћен од неколико официра свога двора, оставивши великоме везиру свој шатор, пртљаг и све што беше повукао за собом, потрча да се затвори у неосвојиву тврђаву скадарску, гдѐ унапред беше учинио потребне припреме ради одупирања дугој опсади: једина обазривост предузета од њега противу могућности неке недаће, надајући се да ће отуда moћи, као и његов претходник Кара-Махмуд, поново подићи Албанију, наново утврдити своју ствар те добити себи накнаду.

Истога дана бабушког пораза Милош беше послао 200.000 гроша које му је Скадарлија искао на зајам, и по које беше дошао у Крагујевац један његов повереник. Нишки паша је већ био извештен о победи великога везира, када албански посланик, праћен једним српским гласником, улажаше с новцем у град, па даде ухватити Албанца, те узапти, и поред опирања српскога татарина, 200.000 гроша које за тим посла у Цариград.

Да би сакрио траг њихову постању и њиној намени, а можда исто тако у нади да ће бар један део од њих повратити, Милош потпусти некога Антонија Јубанија, трговца и консуларног агента аустријског у Скадру, који затражи ону своту новаца као своју влаштину, и као пошиљку што му је једна трговачка кућа у Бечу послала преко српскога Кнеза, али овај изговор ничем не послужи; ствар беше одвећ очигледна; Јубани изгуби парницу. И опет велим то је била јединствена грешка Милошева; далеко од

тога да одриче овај зајам, он га је требао признати без оклевања заједно с побудама, што су га навеле да то учини. Порта му је можда могла учинити неки прекор, али његови сународници немају никаква права корити га за ову малу жртву, учињену у интересу потоње безбедности своје земље.

Покоривши без одупирања и без тешкоће Албанију, велики везир опсади Мустафа-пашу у скадарској тврдињи. Овај последњи бејаше далеко од тога да личи на Кара-Махмуда.[12] С друге стране времена не беху више једна и иста. Након годину дана опсаде Мустафа се предаде, те би послат са својом породицом у Цариград. Беше дао и сувише доказа о својој ништавности и својој политичкој и војничкој неподобности да би могао улевати страховања за будућност. Султан Махмуд бӣ великодушан и племенит према њему, као што је био и наспрам осталих бунтовника; он му одреди за тамницу Цариград и његова предграђа, и новчану помоћ од 100 хиљада гроша годишње, постави његовога сина готово младића за ордонанс-официра, па га доцније учини ђенералом дивизије *(Ферик-паша)*. Султан Абдул-Меџид наново врати, пре неколико година, Мустафу Скадарскога у његово некадашње достојанство паше са три тӯга, па му уз то даде и један пашалук у Анадолији.

Са оџаком Бушатлијâ, који вођаше порекло од завојевања отоманског, и од Ђорђа Кастриота (Скен-

[12] Кара-Махмуд, бунтовник према султану и *физманли* (стављен изван закона), потучен у више сукоба, био је принуђен затворити се у скадарску тврђаву с одабраном посадом. И поред тесне опсаде, у којој га држаше Капудан-паша (велики адмирал), успеде он обновити споразуме са старешинама албанским и подговорити на издају војску непријатељску. У одређени дан изиде он, придружи се својим присталицама, потуче до ноге војску султанову, зароби Капудан-пашу, па сиђе у Румелију, принуди султана не само да повуче ферман о збачењу и погубљењу, већ још да придода његову звању паше албанскога још и звање румели-валоса. Кара-Махмуд беше брат Мустафинога деда а не његовога оца, као што то неки тврде.

дербега), падоше остали феудни домови у Албанији. Махмуд, призренски паша, одупре се очајнички противу војске, изаслане противу њега, па умре од туге након краткога времена, пошто је изгубио свој пашалук. Ивзи бӣ награђен за своје издајство противу Скадарлије; а касније постављен беше за пашу са три тӯга; одликова се услугама учињеним држави. И тако се сврши устанак који је претио уздрмати Царевину Отоманску, па је могао имати по Србију недогледних последица.

VIII

Око половине ове исте 1831 године, турско-руско изасланство беше довршило своје радове на новом одређивању граница Српске Кнежевине. Као што се видело положај српских предстража у добу Букурешкога Уговора требао је послужити као основица томе одређивању граница. Руски изасланици радили су и чинили све; Турци су били само посматрачи и сведоци. Први направише карту Србије с потраживаним крајевима, па послаше од ње копију у Петроград, а другу рускоме посланству у Цариграду. Они допустише Езреф-Ефендији, инжењеру турскога изасланства, неподобноме да састави оријинал, да начини копију зарад пошиљања Високој Порти. Кнез Милош такође жељаше, као што изгледаше правично, да има такову једну, али старешина рускога изасланства не држаше себе за власнога да му је даде; па ипак оставише му један њен примерак за који сахат, не држећи да би се могао наћи у земљи човек, подобан да је сними за тако кратко време. Срећом овај се човек нађе. За мање од три сахата Аврам Гашпаровић доврши овај посао с таквим савршенством да би се могао мучно разликовати од оријинала, само да није био принуђен, у недо-

статку времена да не би пропустио име места, да га за тим преписује. Овај вешти цртач, са много природнога дара, имађаше и много знања и свеколике умиљатости брижљивога васпитања. Рођен у Сегедину у Угарској, беше он дошао да понуди своје услуге отаџбини својих предака, када још беше много опасности да се прати њезина судба. Он бй за то лоше награђен. Неумешан у плеткарењу и у вештини истицања себе, он је задуго животарио у нижим звањима; пошто је упадао у очи својим телесним особинама, (он беше један од најлепших људи у земљи), Кнез га даде извести преда се; па схвативши боље његове дарове, наименова га наставником и васпитачем своје двојице синова; али замењен након неколико година у том звању од човека који му не беше ни принети, није се никад могао утешити због ове немилости. Љубио је младе кнежеве као отац. Жртва пакости плетака, грижен домаћим бригама, од којих би се могао ослободити да је био мање поштен човек, његово здравље, па и са̂м разум његов подлегоше недаћама; он умре у најбољем добу, ожаљен од свију оних који су га познавали изближе и умели оценити његове особине.

Дѝва̂н нареди Хусејин-паши и турском изасланству да на леп начин расправе са српским Кнезом питање о границама. Држаше, да када доцније постави Милоша за господара једног дела захтеванога земљишта, он ће одустати од својих потраживања на остало, тим више што, придржавајући се оштро писмена о Уговору Једренском, Срби имађаху право само на уступак шест нових крајева и да, према тумачењу што се могло дати овој речи, земљиште које према карти састављеној од изасланства сада потраживаху, сачињаваше више од дванаест срезова.

Као да није било познато да су, за време дугога трајања преговора̂, Срби увек потраживали сједињење са Србијом побуњених и од њих заузетих

крајева у добу Букурешког Уговора, тако је Порта хтела стално остати при писмену о Једренском Уговору, па тврђаше да реч *крај* (district) није значио управну поделу (нахију, кадилук или муселимлук), већ само срез или подраздео (срез, семпт, хзми): у овом смислу, кадилук или нахија крајинска, састављен од срезова: кладовског, брзо-паланачког и неготинског требало је рачунати као три среза (districts): Јадар и Рађевину који образују онај дрински у два, и тако даље. Није да је она држала да има право, нарочито према извешћима својих властитих изасланика, у споразуму с Русима, али попустљивост Русије у београдскоме питању даваше јој наде на неки успех у овоме последњем.

Што је највише било незгодно Порти, бејаше уступак Србима нахије крајинске, која би им дала слободно општење с Влашком, па доследно и са Русима; и срезова: гургусовачког, сврљишког и бањског, који ће их ставити у непосредни додир с Бугарском; доследно њезина упутства београдскоме паши нарочито му налагаху да гледа те да не попушта у овим двема тачкама. Али они исти разлози који улеваху жељу дивану за очувањем крајинскога краја, улеваху такође жељу Русији да га виде у власти Срба. Хтела је да њени људи узмогну ићи и тамо и амо слободно по новој Кнежевини, а да не буду као досле принуђени прелазити на турско или аустријско земљиште.

Познавајући намере рускога кабинета у том погледу, Милош се није много старао побијати доказе пашине, вољан, говораше он, да се покори свему ономе што би Порта и Русија заједничким споразумом одлучиле што се тиче овога краја. Али, што се тиче осталога, он се чврсто држаше, тврдо одлучен да ништа не попушта од онога, што је мешовито изасланство признало било да је припадало Србима за време Букурешкога Уговора.

И поред свега његовога постојанства, ипак умало што Србија не изгуби срезове: бањски, сврљишки и гургусовачки илеткама и таштином једнога руског агента. Овај господин, желећи придодати турски орден маленкостима којима његове груди беху већ претрпане, и без овлашћења своје владе отиде ка Хусејин-паши, па му понуди своје добре услуге како би Порта принудила Србе да се одреку поменутих срезова, ако буде признала ову услугу, подаривши му свој орден. Не разумевајући шта је руски официр подразумевао под речју одличје (ordre) паша обећа племенитим изразима, да ће Порта великодушно наградити ову услугу.

На ово празно обећање руски се изасланик одмах даде на посао; али Милош осорно одби то службено посредовање. Несрећни свршетак питања београдског улио му беше неповерење у изабране судије; с друге стране беше се он одлучио да се не равна, већ да лепим или силом постане господарем целе земље, коју Букурешки Уговор, потврђење и извештај мешовитога изасланства придаваху Србији. Неколики саветодавци беху супротнога мнења; они мишљаху да би се, зарад брзога свршетка трновитога питања о границама и обезбеђења уживања остатка, могло баш уступити три среза, која од тога једва састављаху осми део; али Кнез остаде непоколебљив; није требало нити се могло, говораше он, жртвовати независност и слобода више хиљада сународника и браће никаквом поравнању; Срби из три среза у питању имађаху она иста права на слободу и своје присаједињење Србији, као и они из других крајева; напустити их, док се нису покушала сва могућна средства и сваковрсне жртве ради њиховога ослобођења, била би малодушност и подлост, недостојна људи који бејаху све поднели и све изложили да би извојевали своју независност.

Ово злосрећно посредовање рускога официра било је задуго сметња одлуци пограничнога питања, па

доследно и онога о данку; и ко зна докле би се терало са стварма, да доцније руски посланик г. Бутењев, извештен о побуди опирања дивана, и сматрајући за част да поправи зло, проузроковано плеткама једнога нижег чиновника своје владе, није потпомагао својим утицајем, тада свемоћним, потраживања српских изасланика. Те тако, да није било постојанства Кнеза Милоша и крепког посредништва г. Бутењева, више хиљада Хришћана остало би у ропству, као жртве смешне таштине једнога нижега агента, који жељаше видети како се блиста на његовим грудма једна игрbody играчка више. Ето, чему су често жртвовани благостање и слобода народа.[13]

IX

Бошњаци, који нису хтели узети активнога учешћа у походу скадарскога паше противу султана, било услед одвратности, било због питања о првенству између њихових старешина, било најзад и с тога што се, не полажући много на правоверност Албанаца који се у опште сматрају као мало искрени и слабо ревносни мусломани, нису хтели поред њих показивати и у другоме реду, у завади која је имала верско обележје након битке код Бабуше и расипања албанске војске, припремише се да и они ступе у борбу противу војске великога везира, да сиђу у Румелију, и да ту огласе Порти свету војну.

Млади Хусејин-капетан из Градачца који је, као што је речено, узео био назив везира и главног

[13] Након неког времена г. Алекса Симић извести Хусејин-пашу: да су његов брат Стојан, као и Давидовић и Лазар Теодоровић, примили из Русије *орден* светога Владимира; на реч *орден*, паша запита Алексу о значењу ове речи. *То је нишан*, одговори овај. „*Нишан*“? рече Хусејин, *што то нисам знао? Потрудио бих се да поиштем један од Порте за тог сиротог В... који га толико жељаше.*“ Ове речи, што се паши омакоше, дадоше кључ о понашању онога *руског официра: настаде обавештавање и најпосле сазнаде се цела плетка коју сад испричах.*

управника Босне, пошто је сакупио војску од 25.000 одабраних чета, хтео се спустити на чувено Поље Косово, где се надаше потући султанове војнике и осветити срамоту због пораза, што су га ту његови предци претрпели били у 1389.[14]

Кнез српски, а мучно се може појмити у ком циљу, ако не у том да се умили султану и у неку руку исправи назови-погрешку својих претходних односаја са скадарским пашом, написа, и противу мишљења готово свију својих саветника који предвиђаху последице тога, једно писмо Хусејин-капетану, у којем, подсећајући га на рђав исход покушаја недавно учињеного од стране албанскога паше, саветоваше му да се одрече својих непријатељских смерова противу свога суверена, да поврати своје сународнике на покорност и послушност према Високој Порти, нудећи своје посредовање да им задобије од султанове великодушности потпун заборав целе прошлости, а за њега понаособ милост и знаке царске наклоности. Најпосле му напомињаше да ако и даље остане у буни и упорно усхте поћи с оружјем противу свога суверена, Срби и он сматраће и њега и Бошњаке као непријатеље, па ће с њима као што ваља поступити.

Један бошњачки musломанин Хусејин-капетанове природе, поносит надимцима везирским, јунака Босне *(босански витез)* и браниоца вере што му их његови сународници беху подарили, и који се доследно држаше за равнога бар једноме хришћанскоме краљу, морао се дубоко наћи увређен витешким духом писма Милошевог; од Милоша, који, у његовим

[14] Полазећи на Косово, Бошњаци певаху песму, састављену од једнога од својих старинских песника, изражену по готову у овим речма:

„На Косову Пољу дедови наши изгубише своју веру и своју славу, итд.“

„На Косову Пољу одлучиће се судба наше вере и наше славе.“

„На Косову Пољу Божјом помоћу, постаћемо наново победоносни, осветници своје вере и своје славе.“

очима, као и у онима Турака у опште, беше само један срећан *хајдук*, уздигнут на кратковремену власт грешним попуштањем једнога султана отпадника а који је био предмет мржње мусломанâ, више но по својим особинама због победе, и због свечаних уговора о миру, којима се Порта морала потчинити.

Хусејин изгледаше нарочито гњеван због тога што се један неверник, један влах,[15] као што он Милоша називаше, усуди понудити му своје посредовање и мешати се у верско питање међу мусломанима; његов одговор, као што се могаше предвидети, изражен суровим и циничким речима, са простим сликама али пунима израза, дисаше презрењем, увредама и изазивањем; он говораше у главноме српскоме Кнезу да му његови савети не беху потребни, да су се презирале и његова понуда и његове лепе услуге и претње; да он ваља да се занима својим властитим пословима, а да се не меша у питања која он није ни позван нити подобан да суди; завршиваше се овим речма: *сабља твоја није још била ни skoвана, кад је моја влашке главе одсецала;* што беше смешно хвалисање, пошто Хусејин беше још у пеленама када сабља Србâ и Милоша на *Мишару*, на *Чачку* и на другим местима проношаше јаде, као што веле српске и босанске народне песме, у харему градачкога капетана, и натериваше сузе на очи мусломанским девојкама у Босни.

До крајности раздражен овим одговором пуним увреда и презрења на своје писмо, написано учтивим изразима, макар збиља нешто увредљиво по мусломански понос, Милош одмах одговори у истоме духу. Хусејин одговори наново, па пошто ниједан

[15] Овај надимак што понижава, у устима мусломана босанских по готову одговара *неваљалцу* у Французâ пре Револуције од 1789. Хришћани у Србији и у Босни нису никада другаче означавани од својих исламских сународника. Назвати их Србима *(Срб, Србин)*, значило би наново подсећати на свој заједнички сој и на отпадништво својих предака; а Бошњаку мусломанину одвратно је усвојити ма какво макар и врло далеко сродство с ђаурима своје земље.

од њих двојице не хтеде попустити, дође се до узајамних увреда и изазивања, недостојних двојице старешина; и умало што се ово не оконча ватреним сукобом између две области и жалосним последицама, да најпосле Кнез српски није увидео, колико је била испод његовог достојанства такова борба, која је ипак морала имати последица, што се тада не предвиђаху.

Бунтовничка босанска војска, јака као што се видело 25.000 људи изврсних чета, и ако нередовних, имајући на свом челу Хусејин-капетана, пође у Румелију пред крај лета 1831. Она имаде на гласовитоме Пољу Косову, као што се то вешто предвидело, први сукоб с једним јаким одељењем великога везира, који би̑ савршено потучен.

Овај први успех устаника̑ на бојноме пољу, пуноме успомена̑ и значаја у њиховим очима, потпали у њима храброст, освежи њине наде и њихов фанатизам. У другој једној битци близу Пећи након упорне и крваве борбе, они још потпуно потукоше једно знатно одељење царске војске, које изагнаше из јакога положаја, па наставише продирати до капија̑ Пећи. Видајић-Али-паша, звани пијаница, само са 5000 одабраних Бошњака, освоји сутра-дан на јуриш то доста добро утврђено место и чувано од многобројне посаде, која би̑ већином бачена под мач или заробљена. Устаници бејаху победиоци на свима тачкама; ништа им се више не одупираше.

Велики везир, Мехмед-Решид, заплашен њиним брзим напредовањем, бојећи се да им није намера подићи опсаду са Скадра, ослободити Мустафа-пашу, наново подићи још лоше покорену Албанију, те наново зажећи у Европској Турској општи метеж, који је још тињао испод пепела, и очајавајући да ће моћи покорити бунтовнике силом, прибеже ка лукавству, по старом обичају Османлија̑. Као да још не знађаше побуде устанка, запита их он преко преговорача које посла у босански табор, на какве се не-

правде имађаху жалити, обећавајући дати им задовољења, ако би им жалбе биле праведне; међу тим захтеваше да уставе свој ход и да непријатељства престану, да би се дошло ако је могућно до измирења.

Хусејин-капетан усвоји предлог великога везира, па посла у његов главни стан неколико старешина и улема у којима је имао вере, да изложе његове тужбе и потраживања као и оне његових сународника.

Приписујући узрок немирâ и несрећа, које одавна ојађаваху Босну, тврдичењу, рђавом владању и рђавој управи пашâ-пот-краљева, за које беху туђи: језик, обичаји, народни карактер и земаљски интереси, приписујући даље узрок данашњега устанка нагломе прелазу, што им хоћаху натурити наместо вековних установа и обичаја, реформе и новачења, за које се осећала несавладљива одвратност, и које су у очима њиним врећале верска осећања и чистоту исламизма, босански изасланици захтеваху од великога везира, као цену за њину покорност: 1) да Хусејин-капетан, који уживаше опште поверење и који познаваше потребе земље, буде законито постављен на достојанство и са називом главнога управника Босне, што му га жеља његових сународника беше већ подарила; 2) да им новачења и реформе наређене од султана у осталим областима Царевине не буду натуране, и да њина земља очува своје установе, своје повластице и своју стару управу; 3) нарочито наваљиваху да буду изузети од врбовања у војску и да никад не буду принуђени упражњавати војничке вежбе по европском начину, обвезујући се ипак да ће дати, у случају рата, Порти одељење од 25.000 људи сваког рода оружја, под заповедништвом својих властитих старешина.

Под тим погодбама обећаваху они потпуну покорност и безграничну оданост Високој Порти.

Велики везир обећа да ће о том одмах, само зарад обичаја, известити султана, дајући им реч у-

напред, да ће им сви захтеви бити усвојени. А за то време, да би поштедели достојанство султаново и да не би изгледало да су му истргли, с пиштољем под гркљаном, уступке што ће им их подарити, саветоваше им да се повуку па да код својих кућа ишчекују царски ферман, који ће поставити за главнога управника човека по њину избору и потврдити повластице што су му их мало час потраживали.

Услед огорчене препирке између Хусејина и Милоша беше се распрострo глас да су Срби, по једној заповести самога султана чекали једино на одлазак и удаљење устаничке војске, па да уђу у Босну, да ту подигну рају и мусломане науче памети. Од времена освојења Пећи овај се глас још много јаче простирао по босанскоме табору; шта више говораше се да су Срби прешли Дрину; уходе великога везира, растурене међу устанике, утврђиваху такође у неколико ове узбудљиве гласове. Старешине, чиј се крајеви граничаху Србијом или бејаху близу граница, искаху да се повуку, тим пре, говораху они, што је присутност њина у војсци постајала излишна, пошто ће се мир закључити с великим везиром. Шта више читаве чете војникâ беху напустиле стегове да се врате дома; било се бојати да овоме примеру не следују наскоро други и да, према обичају босанске војске, бегство из војске не постане на један-пут опште, те да саме старешине не остану у табору, као што се то било десило у 1828 на Орловом Пољу.

Ова бојазан одлучи Хусејина и остале старешине на брзо повлачење, које им бар даваше, у очима великога везира, заслугу потпуне вере у његову реч и смерне послушности према његовим саветима, пошто су ишли својим кућама да чекају фермане, које им је обећао израдити у Цариграду.

Те тако онај погрешни поступак Кнеза Милоша код Хусејина припоможе, као што сам рекао, резултату који се не могаше ни издалека предвидети.

X

Пошто је једном отклоњена опасност повлачењем устаника̂, Порта више и не помисли на обећања, што им их велики везир беше дао. Правила се глуха према понављаним захтевима што их на њу управљаше Хусејин ради својега наименовања; она га упућиваше на великога везира, који га опет са своје стране упућиваше на Порту. Дотле пак тврђава скадарска отвораше своје капије; Албанија и Епир беху потпуно покорени, а раздор се поче јављати и у самој Босни. Уходе Портине и великога везира подстицаху и распростираху међу старешинама суревњивост и неповерење према Хусејин-капетану, чија надувеност и деспотизам бејаху понекад несносни. Он јединоме себи приписиваше успехе похода и плодове које држаше да је њиме задобио. При повратку са похода беше се стално настанио у граду Сарајеву противно старим обичајима, и на негодовање богатих и моћних становника овога насељенога града, који никада нису волели имати код себе столицу управе,[16] па као год да је већ био законито наименован од султана за босанскога валију, разастре он такав сјај, који је вређао просте и скромне навике његових сународника, а уз то у свакој прилици показиваше надувеност која вређаше остале старешине, које он видно хтеде држати на извесном одстојању, ма да су они доиста били њему равни. Био истинит или лажан тек се беше свуда распростр̂о глас да се потоњи главни управник тајно споразумео с Портом и великим везиром у томе, да принуди своје сународнике да усвоје реформе, вежбања, па шта више и војно врбовање, ако би збиља био постављен на управу Босне.

[16] Турски градови врло се слабо досле стараху да буду столицом паше, чија влада беше синоним угњетавања и сваковрсног кињења.

По природи неповерљив народ је држао да види у понашању Хусејиновом нешто што изгледаше да потврђује овај глас, те се поверење што се у њему имало стаде колебати. За време зиме плетке његових противника и тајних Портиних ухода повећаше незадовољство, јавно неповерење и суревњивост осталих старешина противу њега. Капетан из Тузле, један од најмоћнијих међу њима, придобивен лажним обећањима о унапређењу што му учинише у име султаново, би један од првих што се одцепи од странке Хусејинове; многи други следоваше његову примеру; *Видајић-Махмуд*, паша зворнички, који није хтео признати власт тако званога босанскога везира, затвори се с јаком посадом у то место готово неосвојиво, објављујући да ће га бранити до последње капи крви у име султаново. Гласовити Али-ага столачки, уздигнут након краткога времена на управу Херцеговине[17] с називом и достојанством паше са три ту̑га, прећаше бунтовницима упадом у Босну на челу војске којој се придружило било и једно одељење Хришћана̑. У пролеће 1832 положај Хусејинов постао бејаше врло опасан, али у свом поносу тражаше он да га себи другачије представи, држећи да ће се у одсудном тренутку народ наново искупити под његове стегове, те принудити своје старешине да за њим пођу.

Под влашћу ове заблуде понови још једном захтев о свом наименовању код Порте, па навали на великога везира да одржи према њему своју реч. Одговори му се постављањем за главнога управника Босне *Кара-Махмуд-паше*, селиктара (маченосца) садразмовог, који доби наредбу да отиде и предузме управу својега пашалука, на челу војске од 35.000 људи, састављене, изузевши неколико пукова редовне

[17] Област Херцеговина зависила је, од времена завојевања Отомана̑, од главне управе у Босни, од које је градска супарништва деле од пре читавих столећа. Ради одржања равнотеже ове последње, Порта је подиже у 1832 на независни пашалук.

војске, по готову све из Албанаца, који поред старинске своје народне одвратности према Бошњацима, имађаху још и скорашњу увреду, што је од њих била напуштена у њиној борби зарад исте ствари, па су се доследно морали показивати као огорчени непријатељи.

Хусејин је имао да противстави овој војсци, а због држања у запту својих непријатеља у унутрашњости, само једно десетину хиљада људи, од којих је било 5 до 6000 одабраних чета великим делом из његове *капетаније* око њега у Сарајеву, које он није смео напустити из страха од одупирања у корист новога управника; остатак на граници подељен у различита мала одељења под различитим старешинама. Не беше још изгубио наде да ће при приближају непријатељске војске, нарочито према околности тој, што је она била већим делом састављена од Албанаца тако одвратних Бошњацима, ови последњи притрчати границама да увећају редове оних којима беше дужност да их бране; али ако се ова нада не оствари противу његова очекивања, и кад непријатељ продре у Босну, његов одлучни смер бејаше да прикупи око Сарајева различита мала одељења која би ту могао сабрати, да ту причека непријатеља, да с њим ступи у борбу пред овим градом, па ако је изгуби, као што то беше вероватно, да се у њ затвори и да га брани до последње капи крви, па шта више и да се сахрани под његовим развалинама.

Да је овај смер могао бити извршен као што је био смишљен он би без сумње изменио цео изглед ствари, или би бар осветио Хусејина и његове због зле воље и напуштања, у чем их остављаху њини сународници, а нарочито становници Сарајева, вазда први и најревноснији подстрекачи опирања противу Порте, и готово увек први да се равнају у тренутку опасности и запетога стања. Изгледаше до-

иста да ови други нису имали никаква друга излаза, већ да удруже своје силе са онима Хусејин-капетана, како би држали непријатеља удаљенога од својих зидова, или изложили град бомбардовању и освојењу на јуриш од стране једне војске, састављене највећим делом од непослушних Албанаца, чувених пљачкаша и својих неумитних непријатеља. Да су Сарајевци пристали били на прву страну, нема сумње да би њихову примеру следовали многи њини сународници из суседних крајева; ствари би се могле наново утврдити и победе устаника под зидинама њине престонице збиља би одлучиле нов општи устанак и довеле до коначне пропасти војску новога везира. Али ретко кад богат један и трговачки град ставља на коцку свој живот и своја блага у општем интересу једнога народа; за богатога сарајевскога трговца, као и за трговца у Паризу, Лондону или у Пекингу, отаџбина је у његову стоваришту и његовом ковчегу гвожђем окованом. Поглавити виђени људи богатога и насељенога главнога места у Босни беху већ отпочели споразуме с Кара-Махмудом, па су му обећали били предати град под погодбом да лична и имовна безбедност буде заштићена; а на несрећу по себе, у одсудноме тренутку, Хусејин бӣ лишен средстава да компромитује Сарајевце, присиљавајући их да се с њиме удруже.

Царска војска уђе у Босну по готову не наишавши на отпор. Пошто се алајбег *Теодоровић* хтео с малим одељењем од 1500 људи одупрети у *Бањској* близу Ибра, бӣ опкољен и заробљен по готову са свима својима. *Хаџи-Мујо*, хотећи са три хиљаде људи бранити мост на Ибру недалеко од Новога-Пазара, би потпуно потучен, те он са̂м, павши у руке Албанцима, бӣ проведен на магарцу по непријатељскоме околу и по граду у ком је био муселим. Што је заостајало од Бошњака на другим тачкама, растури

се не чекајући непријатеље. Махмуд-пашина војска пође у гомиле на Сарајево.

Видећи број своје војске сведен на оно што беше заостало около њега, Хусејин беше заповедио подизање листом на буну у својој капетанији у Градачцу; све што ту остало беше људи̂, кадрих да носе оружје, мусломана̂ и Хришћана̂, придружи му се на брзу руку; знатан број добровољаца, стидећи се да напусте ствар отаџбине коју и сами Хришћани трчаху да бране, подражаваху њихову примеру. Становници Сарајева, да би боље скрили своје тајне смерове, а такође и да не би изложили град гњеву устаника̂ услед двосмисленога понашања, правише се да се покоравају заповестима Хусејин-капетана који радо поверова у њино добро расположење, па се доследно припреми да настави план који је био смислио. Оставивши чување тврђавице и градских капија малој посади, на коју држаше да може рачунати, успеде он сакупити 18 до 20.000 људи с којима пође у сусрет непријатељу, одлучен да с њим ступи у борбу, ма да су му састојци, из којих се његова мала војска састојала, морали давати мало наде на успех.

Стигавши на висораван брда *Витеза*, на пет миља од Сарајева, Бошњаци спазише војску Кара-Махмудову, коју одлучише сачекати у овом доста надмоћном положају и на којем, по свом обичају гледаху касније да се ушанче,[18] али непријатељ не даде им за то времена, већ похита да их нападне. Али-паша Видајић, веран и непоколебљив пријатељ Хусејинов, стављен у средину са 4 до 5000 одабраних људи, остатка претходнога похода, храбро издржа први удар, те сузби оне који га беху напали; али на другим тачкама ствари иђаху веома другачије. Хришћани, уплетени и противу своје воље у ствар супротну својим интересима, и чија би их победа лишила добро-

[18] Бошњаци као и Срби из Шумадије не туку се по готову никад на отвореном пољу док немају позади себе опкопе.

чинстава од султанових реформа, нарочито корисних по рају, Хришћани, велим, борећи се преко срца, први се приклонише, а њиховоме примеру следовали су сви они којима добра воља и одушевљење недостајаше, или који беху при погледу на одвећ велику силу непријатељску изгубили наду да ће му се моћи одупрети.

Повлачење одржавано при свем овом од стране Али-паше и од самога Хусејина, који, на челу својих ич-ага учини чудеса храбрости, изврши се у доста доброме поретку до на миљу од Сарајева. Ту оба ова старешине дознаше да ће им Сарајевци, пошто су постали господарима градских капија, забранити улазак унутра; с друге стране бише они извештени да је Али-ага столачки ишао с једним одељењем Херцеговаца противу њихових бокова. Пошто при таквим гласовима сваки даљи напор да се поход настави постајаше узалудан, то Хусејин намисли да се повуче у своју градачку капетанију.

Јуначни и несрећни Хусејин стиже дома с неколико чета, које га не беху оставиле и са старешинама, које му беху остале верне, одлучен да се закопа под градачким развалинама пре но да падне жив у руке новога везира. Али помисао на разорење његовога роднога града и на страховита насиља којима би ово очајно истребљење наскоро изложило његову породицу и његове људе, измени му одлуку, па га принуди да се склони на аустријско земљиште. Неколике старешине, међу којима Видајић-Али-паша, капетан Крупе и сарајевски мула, готово све његове ич-аге и више оданих служитеља који га не хтеше напустити, свега около 250 особа, пођоше за њим тамо. Хусејин-капетан је увек живео у доброме споразуму с аустријским властима, па је с њима у велико припомогао одржању поретка на турско-аустријској граници. Он доби од њих одличан дочек, а град Осек у Славонији би му одређен за боравлење.

Такав је био свршетак босанскога устанка, који би, да није било страховања од упада српског, и да није било одвећ слепе поверљивости старешина у реч великога везира, можда изазвао нов устанак у Албанији, зажегао у Румелији *притајани жар*, или бар најмање довео Босну у стање готово независно; што би било за Србију велика несрећа због сукобâ који би морали неизоставно изазвати у сваком часу вековне мржње које деле ове две области.

Пошто устанак босански бû угушен, велики везир, било да би припознао услугу што су му је Срби мало час указали, и ако посредно, било у знак правде и увиђавности, уступи им мирно у власт срезове: Јадар и Рађевину, на које њина права беху неоспорна. Крај *Стари Влах* у новопазарској области, насељен Хришћанима, беше изложен сваковрсноме кињењу од стране босанских мусломана, откако се знало да је требао бити придружен Србији. По наговору Кнеза Милоша, пошто изложише у једној изјави свој несносни положај великоме везиру, преклињаху га становници његови да ускори њино присаједињење Србији.

Признавајући праведност њиних оптужаба противу мусломанâ, али не могући дати задовољења њином потраживању докле год сједињење њинога краја Србији, о чем се у Цариграду спорило, не буде одлучено, садразам, да би научио Бошњаке да је тврда воља султанова била да раја у будуће буде уважавана, и да се самовоља и угњетавање према њој неће више трпети, оштро забрани мусломанима да се мешају у послове у Староме Влаху, или да ступе ногом на његово земљиште, овластивши кметове овога краја да измеђ себе изаберу један одбор ради управљања земљом и скупљања дажбинâ, које би се предале дотичној особи чим би судба тога краја била одлучена. Одбор овај наименован под утицајем Кнеза Милоша подврже се потпуно његовим заповестима,

те Стари Влах припаде у самој ствари већ од тада Српској Кнежевини. Бошњаци претрпеше губитак срезова: Јадра, Рађевине и Старога Влаха, као казну за њину буну и последицу њиховога пораза. Добро позната одважност и гвоздена воља великога везира биле су им и сувише познате, а да би се усудили борити се противу његових одлука. Али њина преданост судбини није увек била једна иста, те јогунасти отпор, којим се након неког времена одупреше Србима, који хоћаху заузети неколико парчади земљишта која су им била досуђена, даде да се унапред оцени према овим последњима важност уступака, учињених од великога везира. Нема сумње да би, да она три среза нису оцепљена од Босне и придата Србији, ствар била далеко од тога да буде свршена, већ би неминовно наступили најозбиљнији заплети, чије би се решење мучно могло одлучити. Закључујемо дакле да је босански устанак од 1831, а нарочито угушење његово било по Србе срећнији догађај, неголи задобијање битке, јер без и једне пушке донесе им он природне границе које су желели имати према Босни.

Потпуно источњачки раскош који је разасипао Хусејин-капетан, велики трошак што га његова пратња себи допушташе, унапред показиваху да ће се наскоро исцрпсти његова новчана средства. Аустријска влада, врло мало расположена да даје новчану помоћ исељеницима, нарочито исељеницима ради буне према *законитоме* владаоцу, вероватно бојећи се да једнога дана не буде принуђена дотле доћи са Хусејином и његовима, посла му савет преко осечкога заповедника, да поиште милост у султана, обећавајући употребити свој утицај и своје добре услуге у Цариграду да му је задобије. Босански вођ, који мало час сâм беше стекао властитога искуства, како мало треба рачунати на обећања Портина и који можда смишљаше нове метеже да би се вратио у своју земљу, не изгледаше одвећ расположен да се упра-

вља по саветима аустријске владе. Али му поручише, да би га, по одсудном захтеву Порте услед страховања од нове побуне посредством његова утицаја у Босни, могли не само удаљити од границâ већ га и затворити у каквој тврђави угарској. Несрећни Хусејин, видећи тада да је Аустрија вољна да га се отресе, није се више колебао, те учини корак што му се налагаше под видом пријатељскога савета.

Са своје стране, Видајић-Али-паша, капетан из Крупе и две албанске исељене старешине заједно с њима, познавајући поверење Кнеза Милоша код султана и великога везира, прибегоше његовоме утицају, ради тражења милости за се. Порта журно прими ове захтеве и молбе, који је ослобођаваху од бриге, у којој је држаше присутност бунтовничких старешина близу босанских граница, па похита отправити београдском паши ферманe о амнестији.

Хусејин-капетан и сви његови бише позвани да дођу у Земун да саслушају ферманe што их се тицаху, и које им је један комисар, изаслан од паше београдског, требао саопштити у присуству ђенерала Фојића (Foith), заповедника града, градских власти и неколиких изасланика српскога Кнеза. Млади босански вођ, јашући на дивном арапском хату с богатом коњском опремом, с кавазима и *чаушима* пред собом, а праћен свима својим ич-агама, пашом Али-Видајићем и осталим старешинама, који сви показиваху наспрам њега оно исто уважење и поштовање, што су му га указивали у најсјајнијим часовима његове среће и његове власти, дође у двор аустријскога ђенерала. Али-паша и капетан Крупе држаху му узенгију при сјахивању с коња. Он уђе у дворницу где је ишчекиван не као изгнаник већ као отомански достојанственик првога реда, којему се при доласку указиваху почасти, па би посађен на почасно место, са којега саслуша читање акта амнестије са оним истим спокојством и са оним истим достојанством, које би по-

казао при читању фермана о наименовању за валију које је тако дуго чекао.

Амнестија беше потпуна и без погодаба и ограничења за све учеснике у босанском устанку исељене у Аустрију; забрана стављена на њина имања беше дигнута; били су слободни вратити се својим домовима, или се настанити где би им се подесно чинило у целом пространству Царевине. Хусејин-капетан и Али-паша беху једини изузети од ове последње милости; они су требали отићи у Цариград да тамо приме наредбе султанове о свом потоњем месту сталног бoрављења. Овај распоред баци у бригу сиротога Хусејина; он помисли да су га хтели намамити у престоницу да га се опросте, према старинскоме обичају. И поред уверавања аустријскога ђенерала, изасланика београдскога паше и српских чиновника, он се не могаше уверити да је Порта била потпуно одустала од свога старинскога система, те посумња за тренутак да ли треба да одбаци опроштај што му се нудио; али изглед на вечиту тамницу у каквој аустријској тврђави учини те одмах измени одлуку. Више је волео умрети међу мусломанима, неголи живети као роб ђаурâ. Он пређе тога истога дана у Београд, што је било пред крај октобра.

Турци овога града примише га не само са знацима поштовања, које би требало имати наспрам једне од првих особа Царевине, већ с дубоком преданошћу и одушевљењем, што се одаје светоме једном мученику његове марљивости за веру. За време његовог бoрављења у Београду они су стојали пред њим у непрестаном обожавању. Хусејин-паша обасу га брижљивошћу и уважењем које заслужује несрећна храброст. Пошто је услед туге и бриге за своју будућност пао у болест, то ја бих позван да му притечем у помоћ својим знањем и вештином, те тако имадох прилике имати честих додира с њим

и онима што га окружаваху. Дознадох из његових уста више занимљивих појединости о његовом несрећном предузећу, којега сам један део изложио. Али-паша ме увераваше, да је бојазан од српскога нашашћа била поглавити узрок њиховог одступања прошасте године, па доследно и рђавога успеха устанка. Босанске старешине, говораше он, чиниле су горких прекора Хусејину због учињене нерасудности према Милошу, коме требаше ласкати а не вређати га и стварати га опасним непријатељем, као што он то могаше постати.

Хусејин-капетан имађаше по готову 30 година; стас му бејаше средњи, изглед интересан, поглед благ и суморан, осмех пун дражи и туге, његове крупне очи наткриљиваху густе и укрштене обрве, белоћа његове коже издаваше више ђурђијански тип његове мајке но онај поноситога, суровога и полудивљега Бошњака. Једва би се могло веровати да се под овим нејаким и нежним телесним саставом могла скривати онако крепка душа, војнички дарови, велика таштина, а нарочито лична храброст, дотерана понекада до дрскости. Искрен и марљив musломанин, он је брижљиво вршио спољне обреде своје вере и претписе Корана; ни за шта на свету не би он пропустио оних пет молитава дневно, оштро претписаних свакоме musломанину и од чега га ништа не може ослободити; шта више често су га виђали како за време разговора окреће очи к небу и понавља са свим тихо понеку молитву *(jaeutatoire)* или стихове из Корана; и противу општега обичаја својих сународника уздржаваше се он брижљиво од разних винских и алкохолних пића, забрањених законима исламизма. Хусејинова капетанија беше најбоље управљана и најсрећнија у целој Босни, ма да је по нагону презирао рају као и готово све своје једноверникe, ипак их је штитио и не допушташе да их без разлога киње. Он беше у опште љубљен од свих

својих службеника, а аустријске власти уважаваху га као што сам рекао, пошто је знао одржати ред и добар споразум на граници. Уверен да га насилна смрт очекује у Цариграду, а можда и на самоме путу, он се не могаше одлучити да напусти Београд; али најпосле требало је отићи. Хусејин-паша поручи му што је могућно штедљивије да, према упутствима која је добио, може повести са собом само два-три служитеља; требао је доследно отпустити своје верне слуге и своје ич-аге, који му беху остали привржени како у срећи тако и у несрећи; сви се растадоше с њим с највећом тугом, ма да му оно мало новчаних средстава што му беше заостало, не допусти наградити их као што би он то желео. Извештен о новчаној недаћи младога вођа, скорашњега свог смртног непријатеља, заборављајући при томе давнашње задевице, Кнез Милош му великодушно притече у помоћ, понудивши му као и Али-паши зајам у доста знатној своти новаца, коју обојица примише са захвалношћу, и без које би се нашли у великој неприлици.

За време два или три месеца свога бављења у Цариграду понудише Хусејин-капетану виши један чин у низаму (редовној војсци), надајући се да ће његов пример повући његове сународнике да му подражавају и да драговољно приме реформе; али се Хусејин одупре свима предлозима и обећањима о брзоме напредовању; хтеде остати доследан својим начелима; беше се истакао на чело устанка своје земље да би избегао реформе и новачења, за која по својој памети држаше да су у супротности с догмама исламизма, па није хтео давати својим сународницима срамотнога примера, усвајајући их из бојазни или из сујете. Гњеван због овог упорног одбијања, султан га прогна у Трапезунт, где, жудећи за завичајем, проживе само неколико месеца па умре са славом једнога светитеља. И тако заврши свој живот Ху-

сеjин-капетан коjи би, да je био потпомогнут од своjих сународника, могао стећи своjоj отаџбини ако не потпуну независност а оно бар слободну унутрашњу управу и политички положај сличан ономе у Србији.

Ако сам описујући устанак босански прешао границе што ми их мој смер налаже, то је било с тога да дам оним својим читаоцима, који мало познају ове крајеве, појам о елементима снаге и моћи, коју у себи има југословенска народност, чији се значај досле још није био довољно оценио у Европи.

ГЛАВА СЕДМА

I

Сличност политичкога положаја, трговачке и суседне везе које ће нове границе наскоро утврдити између Србије и Влашке, и неколики особити узроци,[1] изазваше жељу у Кнезу Милошу да веже присније и тешње везе, неголи пређе, са влашком владом, и да установи у Букурешту једно агентство или конзулат српски. Те тако под изговором да поздрави новога господара Александра Гику, који је мало час, услед Једренскога Уговора о миру, подигнут био на достојанство кнеза од Влашке, посла он у Букурешт саветника Стојана Симића, потпредседника великога народнога суда.

За земљу као што је Влашка, где се с аристократским предрасудама тера до смешнога, избор овај не беше срећан. Макар да је био пун духа и одмерености и врло вешт у вршењу послова, ипак Стојан Симић, прво познат као работник, за тим као слуга и пандур Михаила Германа, не могаше по готову у очима влашких бојера чинити част својему посланству, нити Кнезу који га беше опуномоћио. Али независно од његова познавања обичајâ и језика

---

[1] Приписиваше се влашкоме кнезу намера да проси руку г-ђице Јелисавете, *Savra,* кћери Милошеве, а овај је хтео купити добара у Влашкој.

земље, управо због његових одлика, Милош одлучи да га изабере.

Хтео је показати Власима да су заслуга и дарови довољни били у Србији да би дошао до почасти и првих звања, и да их је он знао одликовати и узимати их из свакога друштвенога реда где би се могли наћи. И доиста, својом духовитошћу и својом умешношћу, изасланик српски умео је наскоро придобити себи уважења и поштовања бојерâ.

Посланство и бављење Симићево у Букурешту имадоше доцније жалосних последица по Србију, а нарочито по Кнеза Милоша. Развратнички и нехатни живот, смешно раскоштво, законите или злоупотребљене повластице од стране влашкога племства над масама, заглупелим услед ропства и беде, његово презирање законâ и његова непослушност Кнезу; једном речју злоупотребе и пороци једнога угњетачког и поквареног сталежа, којих се праведно гнушао и презирао негдашњи крижач дувана, сиромашни и бедни пандур Михаила Германа, учинише се мање гнусни у очима српскога изасланика, гошћенога, негованога и позванога да учествује у овом животу уживања и немарног скептицизма. Сарказми бојерâ натераше му стид у лице због простог, скромног и готово испосничкога живота српских чиновника, њине скромне послушности према Кнезу, законима и обичајима земље и понижења њинога друштвеног стања, који их изједначава по готову са стоком.

Стојан Симић, који некада не могаше наћи довољно снажних израза да жигоше мекуштво и поквареност влашке аристократије, угњетачку, дивљачку и неполитичку систему, којом она сатире сироте сељаке и у њима угушује свако осећање личнога достојанства, родољубља и народности, промени говор при повратку из својега посланства, па од критичара влашке системе поста он њезин апологичар. Начин живљења бојерâ, њино држање и њино понашање

наспрам сељака,[2] не изгледаху му више онако за осуду као некада, као да му се положај ових последњих не чињаше више тако бедан и тако за сажаљење. Налажаше да је политички, па шта више и праведно да аристократија, господар земљишта и која је имала права на сва велика државна звања, да ужива извесне повластице изван општега закона и да се окружи извесним сјајем, који улеваше маси света више поштовања и послушности. Он извињаваше, шта више правдаше свирепства и злоупотребе феудализма оним варварским и нечовечним начелом, које би деспотизам и тиранија хтели протурити као човекољубље: потребу да се подстакне трудољубље код сељака који, кад би били остављени својој природној лености, оставили би необделане земље, па би се изложили опасности да умру од глади и они и њине породице. Помоћу овога начела наводио је он пример о ономе што је по његову мишљењу било од пре две године у Србији. Из тога што скупљање десетака у природи, откако влада сама располагаше војничким феудним добрима *(спахилуцима)*, даваше само слабе производе, Симић отуда извођаше знатно смањивање земљорадничких производа, смањивање које он приписиваше попуштању у раду, којем је узрок, по његову мишљењу, немарност с којом су кметови вршили у својим дотичним селима, за-

[2] У Влашкој се не налази правога народа; има само бојерâ и робова, господара и роба; па је ли чудно што су понекад ватрене главе смишљале да ту подстакну револуције, које су се ту увек угушивале као ватра од сламе, при првој појави турских или руских бајонета. Ако је у 1821 било ту некога отпора, томе су узрок грчко-српске скитнице и Албанци, које хетеристе бејаху ту намамиле. Какве користи може имати по судбу отаџбине незналичка гомила света и угњетена од лакоме и себичне касте? Влашки је сељак тако мало слободан да он шта више не може мењати ни станишта, удаљити се са земљишта које га не може хранити, или које би желели напустити због кињења господаревог, па шта више и због каквог потчињеног чиновника. Ако га не продаду на тржишту као што се продаје *Циганин,* привезује се за земљу и он и цела његова породица.

коне и феудне обичаје, одржаване у снази од стране спахијâ, када они уживаху тимаре.[3]

Он отуда извођаше да кад би се ствари тако продужиле, Срби би најпосле свршили тиме, да би од тада само онолико обрађивали, колико би им најпотребније било за годишњу потрошњу, и да би у случају оскудице земља била изложена свима ужасним последицама глади. Да би предупредио тако жалосне случајности, није он налазио другога средства, доли да састави, с неким бар изменама, феудну управу, као у дунавским кнежевинама, продавајући или дајући под закуп феудна добра, која су до мало час била у државини спахија. То је значило дирнути у жицу, чије би треперење нашло одзива у срцу готово свију старих чиновника. Чим је била у изгледу могућност да се добије од Порте искључење спахијâ, беше се смислио смер да се ови замене посредством малога годишњег прихода, или извесне суме новаца, једанпут уплаћене у народну благајницу. Држаше се да је то била са свим праведна мера ради награде дугих услуга, указаних народној ствари. Напред поменути кнезови Васо Поповић и Павле Радомировић, особе које уживаху велико уважење, први су истакли овај предлог, па су често кушали смерове Кнежеве по томе предмету, па ипак никако нису могли успети да он изјасни шта мисли. Па опет за то гајили су наду да ће успети тим пре, што Кнез, пошто дође до великих прихода закупљивањем муката *(царских феудних добара)*,

[3] Ако би остало које поље необделано, спахија је имао права одузети га од власника, дати га другоме, или дати га обделати за свој рачун посредством кулукâ на које су сељаци били терани. Последица тога закона беше без сумње то, да би мало земаља остало запарложено. Што су у годинама 1830 и 1831 десетци дали мало производа, томе не треба приписивати као узрок попуштање у раду као што то Симић овде тврди, већ лености и нехату порезникâ, различитим рукама кроз које беху прошли пре но што су дошли у владина стоваришта и суши, због које није било жетве, нарочито у последњој години. С друге стране у та времена Србија мало обделаваше, јер производи земљораднички не имађаху никаквог извоза у недостатку саобраћајних путова. Нарочито се дакле уважавало подизање стоке, већином свиња, које лакше извожаху у иностранство.

изгледаше заинтересован да одржи феудну управу. Потпредседник великога суда потпомагаше ове намере којима због својег пристајања придаваше изглед правде, а његова објашњења служила су за поткрепљивање смерова његових присталица, чиј број на тај начин увећаваше.

У свом узношењу влашкога система Стојан Симић нарочито је волео истицати велику разлику која постојаше између политичког и друштвеног положаја влашких бојера, и чиновника и отмених Срба. Поређиваше независност првих према Кнезу, који међу њима беше само *primus inter pares,* и повластице због којих беху изузети испод општега закона, заједно с потчињеношћу других једном суровом и апсолутном Кнезу, који од ових изискиваше према својој влади и земаљским законима поштовање, услугу и послушност, неприличну људскоме достојанству. Раскошном, епикурском животу, великолепности дворова, раскошним кочијама у Букурешту, противстављаше он просто, шта више тврдичко и једнообразно живљење, које се проводило у Крагујевцу, дрвене куће, посуђе од калаја и скромна кола српскога *чиновника.* Једном речју, посланство овога човека у Влашкој изгледаше да је имало за циљ да отменим Србима улије презрење и одвратност према њином старинском начину живљења, њином друштвеном положају и земаљским установама, и жељу да их замене са онима прекодунавских кнежевина.

II

Начела и пример Срба из Угарске и исељеникâ, што су се повратили из Бесарабије беху, као што смо казали, донели већ своје плодове; досле незнане потребе беху се увеле у земљи. Почињаху се уживати задовољства у чашћењу, у тражењу весеља у

друштву, у ревносном картању на срећу. Исељеници и Срби из Угарске поносили су се што су отпочели васпитање својих сународника, што су их посветили у нежан живот европски и у благодети онакве образованости какву они разумеваху.

Влашка управа допадаше се исто тако присталицама аустроугарске системе, руске системе и онима, који су хтели ма какве промене у положају чиновникâ, само да се што боље изврши; сви су желели стварање аристократије која би имала монопол звањâ, уживање спахилука, и доследно средстава да проводи угоднији живот и да ужива више уважења. Па ипак су ове утопије биле дотле само празне жеље далеке будућности, на остварење које још нико није озбиљно помишљао. Кад се поврати са свога посланства, цртајући у најлепшим и најпримамљивијим бојама сласти аристократскога живота, Симић пробуди жешће но икада ове досле притајане жеље; док међу тим понављајући сваком приликом и намерно претерујући истинске сарказме или измишљене, које су букурешки бојери на њ често управљали, говораше он о бедном и једноликом животу српских чиновника, о њиној слепој и смерној послушности вољи Кнежевој и општему закону, подстицаше он самољубље код ових последњих, па их тераше све да имају једну и исту жељу, ону скорашње измене у своме политичком и друштвеном положају.

III

Воља Кнеза Милоша беше највећа и по готову једина сметња што се предвиде у остварењу ових лепих смерова. Ма да се он још није био изјаснио у питању о спахилуцима, ипак је дао мига да стварање феудне аристократије није улазило у његове смерове о будућности. Доиста, познавајући боље но

јко своје сународнике знао је он да се српски народ, пошто се по цену толике крви и жртава ослободио јарма турских феудних власника, не би никад драговољно покорио да буде роб својим властитим сународницима, нити да трпљиво подноси ћуд и сјај оних који су били њему равни, који су већином дужни били за своје узвишење не толико својој личној заслузи колико плетци или наклоности Кнежевој. Симић и неколицина негдашњих чиновника имали су и сувише здравога разума и познаваху одвећ добро народни карактер да не би делили у овоме питању мнење Кнеза, да не би били уверени да се Срби никада не би подлагали као влашки сељаци захтевима и угњетавању домородне аристократије; а што су се правили да не опажају у карактеру народном и у јавноме мнењу много несавладљивију сметњу но што је воља Милошева зарад извршења смера, да се у Србији уведу све друштвене и политичке установе прекодунавских кнежевина, то је било с тога да натуре на Кнеза незадовољство и мржњу свију оних који хоћаху измене у овоме смислу.

Стојан Симић имао је у Букурешту тајних веза с руским ђенералним консулом, којему је наложено од његова двора да мотри на Србију а нарочито на Кнеза Милоша. Већ сметена у својим политичким погледима питањем о наследству, Русија је стекла била уверење да се српски Кнез неће склонити, као они у Молдавији и Влашкој, да буде покорно оруђе за њезине потоње смерове у Источном Питању, нарочито ако су били супротни интересима његове земље; требало јој је дакле ако не збацити га а оно бар ограничити његову власт тако, како не би била велика сметња њезиној политици. Уређење слично ономе које је главни руски гувернер г. Кишељев мало час дао двема дунавским кнежевинама достизаше овај циљ. Али пошто је Србија имала према уговорима

о миру и хатишерифу права на слободну управу, кабинет петроградски није јој могао натурити устав противу њене воље, а како није било вероватно да је Кнез својевољно хтео поставити границе власти коју је добио од народа и коју је султан потврдио, то не беше другога средства да се на то нагна сем унутрашње револуције.

Заборављајући да је дужан за све што је био Кнезу Милошу, узбуђен таштим надама, Симић *занесен милоштама, охрабрен потпором коју му Русија обећаваше,* прими се драговољно за главног изазивача у завери противу својега добротвора. Он беше у толико опаснији, што овај последњи није могао на њ ни подазревати, који му и даље продужаваше поклањати цело своје поверење; он је дакле лако могао и без опасности везивати све конце завере.

Видеће се с каквом је вештином умео развити и појачавати клицу незадовољства међу чиновницима, утврђујући поређење између њихова понашања и онога влашких бојерâ, наглашујући Кнеза као јединствену сметњу у увођењу молдавско-влашких установа и у сваком другом, политичком и друштвеном побољшању. Подржавајући вешто ово незадовољство он непрестано увећаваше број Милошевих непријатеља, придобијаше за се многобројних приврженика да би боље обезбедио извршење својих смерова и корисних спомоћних средстава за онај тренутак када он буде држао е је згода да завера букне. Између поглавитих чиновника и од највећега утицаја Кнез имађаше давнашњих непријатеља, од којих једни, пошто су му некада били равни, нису му опраштали његово узвишење, други имађаху или држаху да му имају пребацивати погрешке. Симић их све познаваше и бејаше поуздан да може рачунати на њину сарадњу; *он дакле не оклеваше поверити им се и саопштити им своје смерове, своје везе с руским консулом у Букурешту и обећања о потпори коју је од њега добио.*

Како се незавршива питања о границама, о утврђењу годишњега данка и предавања управе царинске, остајаху још да уреде с Портом, и како је Симић требао да буде члан нове комисије, с дужношћу да се постара у Цариграду о одлуци ових питања, реши се да се чека на њихов повратак да би се коначно утврдио план завере, којег би извршење имало места само тада кад би Србија задобила нових крајева и уживала царину.

За то време одлучи се кришом порадити да се нахуди у иностранству посредством неких немачких листова гласу Милошеву, да га осрамоте навлачећи га вероломним саветима на погрешне кораке; најпосле да му поткопају важност и одузму популарност. Окружујући га привидним изјавама марљивости и оданости према његовој особи и његовој вољи, правећи се да одобрава сва његова политичка и управна дела; једном речју, употребљавајући свеколику извештаченост у најподлијем улагивању и најнижем удворавању, они су требали придобити свеколико поверење Кнежево, удаљити од њега оне који би га, услед искрене оданости његовим интересима и благостању земље, могли обавестити о истинскоме стању ствари, о јавноме мнењу, о потребама и жељама народним. Овај смер требао је у толико боље успети што су виновници његови били и сувише потпомагани већином оних који окружаваху Милоша; као слуге и одани пријатељи, али невешти, они држаху да служе своме господару ласкајући његовим слабостима, и скривајући од њега, да га не би обеспокојили, оно што је он требао знати у свом властитом интересу и интересу народном.

За овај мах ограничавам се дајући образац вероломног понашања Кнежевих противника и невештине његових дворана и његових пријатеља, који рађаху као да су се сложили да му одузму популарност и да га упропасте.

IV

Било услед недостатка спекулативнога духа, било услед неа̓тости, Срби бејаху тада врло далеко да би умели користити се свима производима које дуговаху богатству своје земље. Са своје стране влада, да би задобила од Порте што лакше погодбе и имала плаћати јој умеренији данак, представљаше Србију као сиромашну земљу и доста неплодну, те дакле занемариваше индустрију. Из прекрасних и големих растових шума којима је застрто њезино земљиште, не беше се досле извукло другога производа осем сабирања жира који у добрим годинама служаше за храну и гојење њиних многобројних чопора свиња. Кад је жира недостајало често се збирала изобилна количина шишарке; али, у недостатку купаца, ова роба трулила је по шумама изузевши неки незнатан део што се по ниској цени продавао комисионарима на угарској граници. У 1830 и 1831, ако се не варам, пошто је жетва била изобилна, шишарка је била тако тражена, а са свих страна дотрчали купци тако поскупише ову робу, у толикој мери, да се брзо подиже до нечувене и по готову басњене цене, с погледом на малу цену коју је дотле имала. Беше то извор прихода̂ за многе људе, али нарочито за сиромахе, који иђаху са својом децом да купе ту шишарку по шумама да је продаду трговчићима по паланкама, који са своје стране долажаху до доста знатних прихода, препродавајући је трговцима на савским и дунавским скелама, где по њу долажаху туђински купци.

У томе је била једна од првих прилика којом се тајни Милошеви непријатељи послужише да понизе његову популарност и његов глас. Потпомогнути удворним али неумешним пријатељима овога последњега, успеше они уверити га да пошто су шуме припадале држави, то њихов производ такође

припадаше њему по праву, и да доследно управо општој благајници а не трговини припада производ ове жетве. Ово разлагање беше можда праведно, пошто је влада, по хатишерифу, дошла наместо спахијâ којима шуме припадаху; али је то била грдна погрешка од стране Милошеве што је у томе попустио, па доследно одлучио, да ће сви они који су купили шишарку морати под казном одузимања предати је у владина стоваришта по одређеној цени, мало већој од куповне цене, и да је сиромашни људи што је сакупљаху по шумама морају предати владиним скупљачима по прорачунату цену, у половину пређашње продајне цене, испод цене у течају, а још много више од оне којој непрестана потраживања и велика утакмица купаца неизоставно морадоше повисити вредност овоме производу. Поврх свих недоследности и невештине дадоше саградити на брзу руку посредством кулукâ, као кад би то било опште корисно дело, житнице *(кош — амбар)*, у чем се оскудевало, те да би се ту утоваривала шишарка све дотле док не достигне цену до које је требаху попети непрестано све већа потраживања (до 350 франака цента).

Неколики поштени и савесни саветници, а нарочито Давидовић, узалуд хтедоше одвратити Кнеза од тако неполитичког поступка, због којега ће наскоро сва мрзост пасти на њега; представише му незадовољство, гунђања и жалбе, које он мораћаше изазвати, неправду што би он нанео трговини и непопуларност што би овај монопол набацио на њ и на његову владу; они гледаше доказати му да оно што је у строгом смислу праведно у праву често је неумесно у политици. Да, ако је држава наследила спахије у њиним правима на шуме, ипак су разум, мудрост и здрава политика захтевали, да се покаже не само с мање изискивања, већ много слободоумнији и издашнији но што су они у упражњавању

својих права, како не би дали места веровању, да ће један од уступака у хатишерифу, од најважнијих и најватреније жељених, а то уступак турских феудних добара, уместо да побољша стање сељака̂, наскоро га напротив погоршати. Јер спахије не би никада помишљале на ту злосрећну одлуку што се сад донела. С друге стране, додаваху ови разложити саветници, ако се утврдо жели да држава узме учешћа у благодетима ове врсте лепе користи што долази од богатства жетава свршених у овој години, и од високе цене шишарака, онда зашто да се пре не установи право праведнога извоза, основано на средњој величини извоза ове робе? Ова мера, ма да је и сама била мало неправедна, пошто трговина није била о томе претходно извештена, имала би вазда много мање неприлика. Али она би такође одбачена од Кнеза. Вероломни савети преузеше маха; у толико више што су одговарали, ваља признати, често неодољивој и од његових противника добро познатој склоности која је вукла Милоша и противу његове воље и противу осећања његовога достојанства да се лично, и ако незаинтересован, уплеће у трговачку радњу; или боље рећи, ако бих се смео тако изразити, у ситно трговање, у којем налажаше као неко средство за провођење времена, ма да ни најмање не помишљаше на кривицу коју себи ствараше у јавноме мишљењу.

Што беше лако предвидети догоди се. Са свију страна викало се на неправду, на монопол, на угњетавање, на грабеж. Зли и немирни гласови по будућност распрострeше се по народу; *Србија ће као и Египат наскоро постати простран мајур*, понављаху свуда пакосници и метежници, *коју ће једна породица, што је постала свемоћна, употребљавати на своју корист и чиј закуп беше хатишериф*. Ма да је добит што је долазила од ове радње уношена била потпунце у народну благајницу, ипак многи људи не

хтеше то веровати. Доиста не могаше се појмити да би Милош могао тако силно срушити своју популарност и изазвати толику вику, а да није за се очувао, ако не у потпуности, а оно бар у великом делу дохотке, добивене тако претераном злоупотребом власти. Жалостан утисак, произведен на јавни дух, а нарочито у трговини која осети озбиљну бојазан за своју будућност, било је дуго и мучно изгладити.

Кнез је требао користити се овом задаћом па се држати на опрезу од подговарања извесних саветника, и уздржавати се нарочито да се у будуће не меша, било посредно било непосредно, у трговачке спекулације ма кога рода оне биле и које су морале бити врло стидне по његово достојанство; по несрећи није тако било, и ми ћемо га још видети где се небрежљиво упушта у другу спекулацију, која је морала задати још жешћега удара, неголи остали, његовој важности и његовој популарности.

ГЛАВА ОСМА

I

Већ смо рекли да је рад руско-турске комисије о одређивању граница Србије према Букурешкоме Уговору одавна био окончан, али да су Турци, под хиљадом изговора, одуговлачили са стварма, једнако ишчекујући да ће наићи од стране Русије на ону исту попустљивост у овоме питању, као и у ономе о граду Београду и не могући се одлучити да изгубе тако простран део земљишта, а нарочито да уступе крајеве (срезове) који ће наскоро ставити Србију у саобраћај с Бугарском и с прекодунавским кнежевинама.

Али овога пута, као што мало час рекосмо, Порта имађаше противу себе интересе Русије као год и интересе Срба, а руско посланство у Цариграду не наваљиваше на њу, што се тиче овога питања с тога што је хтела поштедети је и нагласити јој могућност жртвовања српских интереса њезином пријатељству наспрам себе, навести је на тај начин на потпис чувенога уговора о миру, познатоме од тада под именом уговора *Ункијар-Скелешког* (Unkiar-Skellessi).

Са своје стране Кнез српски и цео народ с њиме беху одлучили придобити важности својим правима по ма коју цену, макар морали употребити отворену силу у толико више, што отоманске власти и Турци, који

становаху у крајевима спорним, изгледаху да хоће својим неправедним и насилним понашањем према Хришћанима месним да терају до крајности са стрпљењем Срба и да их изазивљу. И доиста откако су знали да се ови крајеви према извешћу руско-турске комисије морају присајединити Србији, они поступаху с њима као са завојеваном земљом. Не бејаше тога кињења и рђавог поступка, којим нису мучили сироту рају да би је казнили због задовољења, што је морала осећати да ће наскоро бити ослобођена од њине тираније и присаједињења својој браћи. Узалуд се Кнез Милош обраћао на постављене месне власти, па шта више и на Порту, да би престало таково стање ствари. Његове молбе само су још већма изазивале зле поступке и грабљивост Турака.

Са свију страна гњев беше достигао врхунац и претио је да букне. Па ипак владар, пре но што се коначно одлучио, поднесе још једанпут своје жалбе руском Министарству у Петрограду, објавивши да ако се у што је могућно краћем року не оконча погранично питање, постављајући Србе у власт крајева, које им одлука мешовите комисије беше досудила, или да бар престане кињење Турака, крвави сукоб постајаше неизбежан, и да би он, да не би изложио пропасти своју популарност и да види како му се важност не признаје, принуђен био ставити се на чело покрета, да њиме управља и да на тај начин уштеди највеће несреће.

У исто време даде он на знање Хришћанима из поменутих крајева да, пошто је писао самоме цару Николи молећи га да ускори њино присаједињење браћи њиној из некадашњег пашалука београдског, ако повољан одговор не би дошао у одређеноме року времена, беше одлучио да силом узме њину земљу и да је присаједини заједничкој отаџбини, па ма га то стало живота. Ова изјава утишала беше општу

узрујаност, и услед наде на скорашње ослобођење приволела је крајеве на самопрегоревање.

Пошто је одређено време за примање одговора из Петрограда протекло, а он не дође, Кнез Милош одлучи уграбити прву прилику коју би му дала надменост и варварство Турака да изазову у крајевима које они кињише устанак Хришћанâ, што би му дали изговора, па шта више и права на посредовање. Та прилика морала се наскоро указати.

Од сваковрсних мучења којима су Турци Хришћане кињили, најнесношљивије и оно што их највише нагоњаше на освету, на насиља, а често и на очајничке одлуке, бејаше завођење, отмица и понекад силовање њиних кћери, према којима нарочито мусломани словенскога соја имају више наклоности, неголи према женама своје вере. Истина је да их често узимаху за жене пошто су их отели; али Хришћанка девојка, навикнута на извесну слободу и привржена својој вери, не воли изгубити потпуно једну а одрећи се друге, као год и своје властите породице, те да уђе у харем и да ту често дели наклоност мужевљу с осталим женама, законито венчанима као што су и оне, али најчешће робињама наложницама.

Деси се дакле да око почетка 1833 два брата, младе спахије од породице Френчевића, најбогатије и најотменије у граду Крушевцу, отеше две младе сељанке из околине, сестре од стричева, које затворише у своје хареме, пошто су их натерали да приме ислам. Ово насиље раздражи до крајности духове; с тога се два краја: крушевачки и параћински подигоше као један човек да преотму од Турака њихов плен и освете увреду, коју су они мало час учинили својим једновернима. Беше то прилика коју Милош ишчекиваше. Одмах по његовим заповестима пограничне српске власти ступише у свезу с устаницима, а његове многобројне уходе, трчећи свуда по земљи, распаљиваху духове, управљаху покретом и раздељиваху оружје.

Запрепашћени дрскошћу, својевољом и целокупношћу побуне, застрашени присутношћу и суделовањем многих Срба из Кнежевине, Турци се не усудише дати отпора нити поћи противу устаникâ, већ, напустивши на брзу руку побуњене крајеве, повукоше се у градове: Крушевац и Параћин и ту се утврдише. Велики број побеже у Лесковац и Ниш, главно место у пашалуцима, од којих завишаху побуњени предели, да ту моле и чекају помоћ од двају пашâ-управникâ, те да угуше буну и врате се на своја огњишта.

Видећи срећан исход буне Кнез Милош похита, да би уштедео сукоб и пролевање крви, да понуди своје посредовање двама пашама, од којих побуњени предели зависише, објављујући, ако се буду уздржавали ићи противу побуњеника, њему ће бити немогућно одупрети се томе, да цела Србија не устане на оружје и не посредује у борби. Доследно предложи он примирје, за време којега ће побуњеним крајевима као оно Старим Влахом управљати срединшна једна комисија у сваком од двају главних места, наименована од кметова свакога села и с дужношћу да мотри на ред, да врши правосуђе, и да скупља законске данке, те да их предаје двојици дотичних паша, докле год судба ових крајева не буде одлучена у Цариграду. У осталом, пошто устаници потраживаху повратак двеју младих отетих девојака, претећи да ће доћи у Лесковац да их узму, где су их преместили, а отмичари не хтедоше их вратити, изјављујући да су оне за њима пошле с драге воље, и да с друге стране, пошто су прешле у ислам, не могу се повратити ђаурима, у толико више што, задовољне судбом својом оне нису хтеле ни оставити своје мужеве нити нову веру у коју су прешле, Кнез предлагаше да се умоли Порта да постави комисију зарад пресуде ове ствари, и да се обадве стране морају савршено покорити њезиној одлуци.

Кнез остављаше двојици паша одговорност за борбу која би за тим наступила, ако они не би хтели усвојити овај предлог.

Бојазан због рђавога ресултата у случају сукоба, више но ма који други обзир, приволи ова два турска чиновника да приме предлог српскога Кнеза. Излагање о догађајима различито саопштенима, према користи странака и потраживање истражне комисије, бише дакле отправљени у Цариград преко нарочитих *татарâ (гласникâ).* Али гласник српскога Кнеза, плаћајући боље својим вођима, уграби неколико сахата испред оних пашâ, који стигоше тек пошто су драгоман рускога посланства и српско изасланство били већ изложили догађаје Порти. Беше то стварна корист, јер код Турака, више но на другоме месту, први који дође и који се жали има често права на онима што после њега долазе.

По представљању рускога посланства и српскога изасланства дѝвâн потврди као неку погодбу, закључену између Милоша и пашâ : нишкога и лесковачког, па заповеди овима последњима да оставе до нове наредбе управу побуњених крајева, и бригу за разрезивањем и купљењем порезе кметовима и отменим Хришћанима, које би ови последњи изабрали да саставе два главна изасланства у Крушевцу и у Параћину, са забраном Турцима да се мешају у послове ових крајева. Што се тиче питања о отмици двеју младих девојака, и захтева да их предаду њиховим породицама, као и осталих хришћанских тужаба противу Турака, Порта посла једнога изасланика који, пошто је добавио на лицу места потребна обавештења, даде позвати обе противничке стране преда се у Београд на суд и пред управника Хусејин-пашу, који је требао питање пресудити као највиши судија. Обе спахије Френчевићи са својом мајком и са двема младим сељанкама, које су постале њиним женама, и од којих једна бејаше трудна,

праћаху Портинога изасланика као и оцеви двеју младих девојака, у друштву многобројнога низа сведокâ и пријатеља. Тек што ова пратња уђе у старе границе српске, а народ, разјарен што види своје младе земљакиње, обучене по турски, под покривалом и у друштву с њиховим отмичарима, нападне на њихова кола, па и поред одупирања, којим два Турчина, оружана сабљама, покушаше противстати, оте их он и поврати њиним оцевима. И добро је то с њима учињено јер, као што све навођаше на претпоставку, ове младе особе, пошто су се већ навикле биле на мекушан и беспосличкп живот у харему и на гозбу, занесене ласкавим речма својих ташта, а нарочито пошто су почеле осећати наклоност према својим отмичарима, могле би можда изјавити пред пашом и Портиним комисаром, да су с драге воље пошле за њима и прешле у ислам: што би за чудо осрамотило њине сународнике и Милошеве смерове, и у исто време одузело устанку све што га је могло оправдати. Молбе и сузе њиних старих сродника, претње о крвавој освети, обећање да ће их венчати за каквог чиновника или трговца, а нарочито, треба признати, верско осећање и прекори савести, улише им боља осећања, која оне не порекоше пред судијама.

Хиљаду златних цекина, датих од Милоша турскоме комисару и паши, пресудише унапред питање у корист Хришћанâ. Обе младе спахије бише осуђене, па и поред најочитијих претписа[1] Корановових, обе младе особе бише враћене њиним родитељима заједно са девојачком спремом, богатим рухом, накитима од доста знатне вредности, које беху добиле на поклон у добу свога обраћања у ислам и својега венчања, као и мираз, што су им према закону,

[1] Закони у Корану кажњавају смртном казном оне који се пошто су, било драговољно или силом, пригрлили ислам, повраћају у своју стару веру.

претпоменути супрузи уступили, сем тога, браћа Френчевићи бише осуђени на велику новчану казну, коју оба комисара између себе поделише.

И тако се оконча овај спор чиј ресултат бӣ коначно уједињење устаничких крајева с Кнежевином Српском. Без поговора је да, и ако ово присаједињење није било још усвојено од Порте, ипак Кнез Милош не даде да се стварно управља овим областима, које од тога тренутка бише уређене као остатак Србије.

II

У добу до којега смо дошли, мали пашалук адакалски са два тӯга, с Крајином, који је састављао нахије: кладовску и неготинску, био је присаједињен видинском пашалуку. Крајина и *зајечарска* нахија, готово с малим заостатком, састављаху најважнију област, коју Србија потраживаше и коју још не беше успела узети стварно под власт, као што је мало пре била учинила с нахијама: крушевачком и параћинском, а пре тога с нахијама: Јадар-Рађевина и Стари Влах.

Видински паша беше Турчин старога кова, слаб пријатељ нових реформа султанових, огорчен непријатељ Руса, па дакле и Срба, њиних клијената, увређен захтевима ових о оне три најважније нахије своје, мрзећи смртно на Милоша због његове среће, хотећи најзад казнити Хришћане ових крајева због жеље, коју они не могаху сакрити што ће наскоро бити ослобођени од јарма турског, излеваше противу ових сву своју јарост. Муселим, од њега изабрани да управља овим несрећним пределима, бејаше његов селиктар (маченосац, први официр у дому пашâ) и његов повереник, који је делио ако не и превазилазио осећања мржње свога господара, уз то

ненаситиво лаком на новац. Представке Кнеза Милоша беху најпре пријатељске, за тим с претњом; побуна у Крушевцу и Параћину, која је требала послужити као поука паши видинском и његовом помоћнику, далеко од тога да им улије умереност и човечнија осећања, још их већма заоштраваше; изнуђавања, самовољни и незаконити намети, рђави поступци према онима који не бејаху у стању плаћати их, увећаваху се из дана у дан. Положај несрећних Хришћана постајаше несношљив.

У пролеће 1833 нов самовољни и тешки намет на стоку доведе до врхунца очајништво угњетених сиромаха. Сабрани у скупштину 24 априла кметови донеше одлуку да пошаљу једно изасланство муселиму, да му изложе у име народа скромне представке о неједнакости и терету данка и смерне молбе да га укине, или бар да га умери.

Далеко од тога да даде оправдања њиним захтевима, дивљи селиктар изагна штаповима испред себе изаслане кметове, па их даде бацити у зајечарску тамницу с оковима на ногама.

Глас о том нечовечном чину баци у забуну и страх цело становништво. Сродници затвореника̂, кметови, најотменији људи у земљи и велика гомила других особа, одлучише (27 априла) поћи листом да моле за милост и ослобођење затворених кметова.

Ма да је био извештен од својих изасланика о природи и циљу поступка, што ће Хришћани код њега учинити, ипак дивљи муселим хтеде ту видети покушај за устанак. Кад се они приближише нареди он дакле својим пандурима да узму оружје, па ма да скромно и молећиво понашање ове обезоружане гомиле, праћене сродницама затвореника, показиваше мање но ишта непријатељске намере, када ови несрећници стигоше на пушкомет, нареди им да пуцају на њих, за тим изишавши на чело чете своје, разасу је он ударцима сабље и јатагана, без обзира

на године и пол. Перо се гнуша описати овај призор ужаса и сече; више њих осташе мртви на месту, већи број бȋ рȁњен. Настаде једноставна вика бола, гњева и освете у те три нахије; сви потрчаше на оружје да се освете или да погину.

Глас о крвавоме догађају распростре се брзо као муња по целој Србији, становници пограничних предела у она три краја (среза) спремише се да потрче у помоћ својој браћи ако би им претили нови напади. На неколико сахата после овога кобнога догађаја, Милош, који се налажаше у Пожаревцу, би о томе извештен, па сместа отиде у Крагујевац да се с високим чиновницима посаветује о мерама које ће се предузети, да спречи нове нападе на Хришћане, и да спреман сачека догађаје. Осем редовне војске, позване све под стегове, заповеди он наоружањем великога броја народне војске, што ће морати бити спремна да пође на прву заповест.

За то време Турци из оне три нахије који нису држали да су Хришћани подобни за одважну одлуку, видећи како ревносно трче на оружје, и њину чврсту одлуку да противставе силу сили, ужаснути њиним понашањем као и припремама Кнеза Милоша, повукоше се у паланке и утврђена места да ту чекају помоћ коју ће им послати видински паша, који збиља и сȃм чињаше на брзу руку припреме да дође њима у помоћ, те да заједнички пођу противу устаникȃ.

После догађајȃ у Крушевцу и Параћину, петроградски кабинет, пошто се уверио о ономе што му је Кнез српски писао, бојећи се вероватнога сукоба између Турака и Срба, који, осем крви што могаше стати, пометаше још рачуне његове политике, одлучи послати једнога комисара који, пошто би добио о местима потребна обавештења и преговарао са српским Кнезом, отишао би у Цариград ка руском посланству, да му саопшти упутства и наредбе

цареве према ономе што би видео и обавештења која би добио.

Овај изасланик, ђенералштабни пуковник, ађутанат царев, тек што је стигао у Букурешт, дознавши за несрећни догађај у Зајечару, отиде одмах на места; још је могао видети и бројати по земљи лешине жртава, похађати рањенике и прибирати многобројне сведоке и глумце на овој позорници сече, сва обавештења која је могао пожелети. За тим пређе у Крагујевац да посаветује Кнеза да се ограничи на одбрану Хришћана у три краја, а да он први не предузимље напад противу Турака, а нарочито противу паше видинскога, да покушава напротив свима мирним путовима да дође до некога уређења, док не стигне каква одлука из Цариграда. Милош обећа управљати се по тим саветима тим више што он и чиновници с којима се саветовао бејаху тога истога мишљења.

Тек што је руски изасланик отишао, Милош, предвиђајући скорашњи напад од стране паше видинског који чињаше велике припреме, похита да заузме Крајину на челу све своје редовне војске и доброга броја одабране народне војске. Али одлучан, као што сад рекох, да остане у положају одбране, Кнез није гледао да кињи Турке, склоњене по паланкама, па пошто је на Тимоку учинио потребне распореде да спречи прелазак непријатељу, покуша он последњи покушај поравнања с пашом.

Број и положај хришћанске војске, бојазан од последицâ пораза који би можда за собом повукао општи устанак у Бугарској, идеја о одговорности која би у овом случају пала на њега, пошто је утишао ратоборну жустрину овога везира, одлучи он усвојити предлоге српскога старешине.

Те тако обе странке закључише усмену погодбу, по којој би се Кнез Милош повукао са својом војском на старинску границу српску, где би могао утврдити

војничко одељење за посматрање; да ће паша под клетвом да се одриче нашашћа у побуњени крај о-туда натраг позвати муселима, своје војнике и све Турке дошљаке у та три краја, са оштром забраном да се ту наново врате; да ће унутрашња управа и скупљање данака остављено бити кметовима и старешинама које на скупштини сабрани становници буду изабрали; да ће се Кнез подјемчити за наплату законских намета и феудних дажбина у благајнице пашине, као и за безбедност особа и породица турских, настањених у том крају и које га не би хтеле напустити. Ова погодба требала се држати дотле докле Порта не објави своје одлуке.

III

Долазак ађутанта цара Николе и хитна упутства која он ношаше подстакоше радљивост руског посланства за српске ствари. Посланик барон Бутењев затражи сместа од реиз-ефендије конференцију која је требала бити последња о томе питању, и која се догодила 25 маја у канцеларијама овога министра. Посланик искаше да сви назначени крајеви на карти, направљеној од комисарâ, буду сместа присаједињени Кнежевини. Реиз-ефендија гледаше најпре да отуда искључи Крајину, али г. Бутењев одговори да управо на њу беху најнеоспорнија права Срба, јер су баш преко Крајине, у години 1807, ови последњи ступили у везу с руском војском; беше дакле изван сваке сумње да им она припадаше у доба Букурешкога Уговора о миру. Тада турски министар затражи бар Гургусовац, Сврљиг и Бању, ослањајући се на предлог, учињен у том смислу од руског агента паши београдском, и о чем смо говорили на другоме месту, али посланик живо одговори да, пошто тај агенат није имао ни упутстава, нити власти

да чини ма какав предлог, то је онда за њ ово једна побуда више да настане што се тиче ових крајева, па ма само за то да то опозове. После дугих препирака, у којима је својом чврстоћом г. Бутењев умео изиграти сва околишења реиз-ефендије, закључи се на тој истој конференцији да ће цело земљиште, обележено на карти комисије, бити без икаквога одлагања присаједињено Кнежевини Српској.

Глас о овоме срећноме успеху стиже Кнезу по нарочитоме гласнику, послатом од изасланства; он би одмах саопштен народу. Цела Србија прослави овај срећни догађај јавним светковинама, благодарењем по храмовима, благосиљањем и искреним жељама према Кнезу.

Пошто је ова важна тачка била задобивена, осташе још зарад потпунога извршења хатишерифа само предаја београдске царинарнице и утврђење данка. Београдски паша Хусејин који, да би за се очувао доходак од царинарнице, закашњаваше под различитим извињењима пошиљање објашњења што му је дѝва̂н тражио, најпосле мало час беше добио своје наименовање наместо румели-валоса (пот-краља Румелије), о којем је одавна преговарао.[2] Мирмиран Мехмед-Веџѝ-паша, управник Једрена у доба руског заузећа, за тим солунски паша, подигнут на достојанство паше са три ту̑га, замени Хусејин-пашу у Београду. Рођен у Ангори, сироче без родитеља од ра̑не младости и врло лепо дете, пуно

---

[2] *Преговарати* то је права реч; јер га је то место стајало, говораше се, 500.000 гроша у поклонима султану и члановима дивана. Овај је новац он мало пре изнудио (то је права реч) од сиромашних Турака у Београду: Ево како. Већ смо рекли да је, градећи се да сажаљава невољу ових, захтевао био и добио од Кнеза, после неког труда, на рачун 1500 кеса (750.000 гроша) на трогодишње производе, сакупљене са феудних војних добара, од којих 1000 беше одређена, говораше он, за спахије, а 500 за ерлије. Кад већ новац прими, он вешто нагласи првима, да примајући ово на рачун, што изношаше једва четвртину њинога дохотка годишњег, биће можда принуђени одрицати се свега што им је дуговано од пре три године и дати повода да се у будуће утврди годишњи приход са феудних добара само на

духа и живахности, допаде се он једном богатом господару, ђенералу бомбардовачâ *(кумбараџи-баши)*, који пошто га је о свом трошку васпитао, даде му за жену своју јединицу ћерку, па га као писара уведе у канцеларије Портине. Када постаде државним секретаром *(хоџа-ђаном)*, ујак по оцу његове жене Саид-паша учини га својим ђан-бегом, па пошто му је израдио чин паше са два туга остави га за време војне као кајмакама *(под-управника)* у Једрену, чиј управник он бејаше. Управо Веџи-паша и потписа предају овога града Русима, који га утврдише у његову звању.

Брижљиво васпитање које је добио, проведавши највећи део своје младости у високом друштву у Цариграду, односи које је имао с највећим особама у руском главном штабу и за тим с консулима и европским трговцима у Солуну, по готову са свим су га били излечили од тих предрасуда, плодови простога и ограниченога васпитања, које улева Турцима глупо и смешно мишљење о телесној и моралној надмоћности нада свачим оним што није musломанин; па су од њега створили човека учтива, љубазна, доста васпитана, подобна да оцени положај Отоманскога Царства и његове истинске интересе. Срби се дакле надаху да ће с таквим особинама нови заступник султанов лакше пристати него лакоми и лукави Хусејин на брзу одлуку двају важних питања, која остајаху још да се одлуче. Добар поклон у новцу

1000 кеса. Исто тако поручи он и ерлијама да пошто им је влада дужна за три полгођа, ако приме на рачун понуђену суму од Милоша, која једва одговараше трећини њинога примања, он ће бити слободан од свога дуга наспрам њих. Додаде, да пошто је врло живо настојавао на овоме предмету, он чекаше од Порте повољан одговор, тј. хитан налог Милошу да плати све подужице којима он бејаше повод. Сироти Турци упадоше у замку. Хусејин задржа новац као на рачун тобожњег дуговања према Порти, па купи, као што смо рекли, управу над Румелијом.

Прошасте зиме Милош, ганут ужасном бедом Турака у Београду, посла паши 25.000 ока брашна (32.000 килограма), да се раздели сиротињи ове вере.

ипак је био сматран као потребан од Кнеза да би подстакао добру вољу новога паше; овај новац бӣ на добро утрошен. Обавештења о београдској царинарници, положај и средњи приходи од војничких феудних добара што се одавна искало од Хусејина, бише послани у Цариград у кратком року времена, по доласку Вецӣ-паше, уређени у смислу доста погодноме српским интересима.

Давидовић, Стојан Симић и Лазар Теодоровић, који беху с Портом углавили погодбе у хатишерифу од 1830, бејаху наново отишли у Цариград да преговарају и да закључе заједно с предајом царинске управе сталну величину данка. Упутства их овлашћиваху да потпишу и на шта више и да пређу с једном или две стотине хиљада суму од три милиуна турских гроша преко године, налажући им да захтевају да се, према дневноме течају, ова сума преобрати у толико златних аустријских цекина од 12 франака.

Паше које су управљале Србијом, да не би дражиле лакомство чланова дивáна због доходака што су отуда извлачиле, увек су се старале претеривати са сиромаштвом земље и недовољношћу њених животних средстава. Царински доходци, колико због грабљивости отправника (администраторâ) толико и због дêла који паша подизаше у своју корист, увек су били представљани као од мале вредности и по готову ништави. Од своје стране богате спахије, кад се од њих тражило стање њиних доходака, у нади која их можда још ни данас није напустила, да ће поново задобити власт над својим феудним добрима и у страху да, због важности ових доходака, влада не уништи спахилуке, или бар да их не раздели између више чиновника, били су поднели цифре много мање него што су у самој ствари. Све је ово било узрок да Порта буде умеренија у својим захтевима о ономе но што би се то могло веровати.

Пошто су српски изасланици били противни првом захтеву од 3,000.000 на годину, и пошто су наводили спромаштво своје земље, њену немогућност да поднесе толики терет, имајући да задовољавају управне трошкове, издржавање војне силе ради надзора над редом и унутрашњом безбедношћу, Кнежеву апанажу и толике друге трошкове, то Порта, после неколиких претресања, сведе постепено ту суму на два и пô милиуна гроша.

Српски изасланици, једино ради привиднога изгледа и да не би показали одвећ журбе у примању овога последњега предлога, остајали су стални у понуди коју су најпре учинили од 2,000.000, али пријатно изненађени умереношћу дивáна, и срећни што могу најзад учинити крај свима задевицама своје земље с Турском, они се спремаху да потпишу захтев од 2,500.000, кад тек Давидовић замоли своје другове да одложе још за неколико дана и да учине нове покушаје, да би добили ако буде могућно какво смањивање. Управо противу своје воље Симић и Теодоровић који хитаху да посао сврше и да се врате својим домовима, или можда бојећи се да Порта не одустане од свога последњега предлога, попустише захтеву свога друга; и добро су урадили, јер овај, измоливши живо посредовање руског посланства, и позивајући се код дивáна на тобожње сиромаштво Србије, успеде да добије смањење још на 2,000.000 гроша, а годишњи данак би одсеком утврђен на 2,300.000 гроша.

Ма да је аустријски златни цекин имао тада у трговини вредност од 49—50 турских гроша, и ма да српски изасланици нудише да га непромењиво утврде на 45, ипак Порта, у нади да ће можда моћи једнога дана побољшати своју монетну систему, упорно не хтеде пристати на њихов захтев, више пута обнављан живим наваљивањем. Па ипак ово питање не имађаше важности што му је придавана;

јер бојазан с једне стране а нада с друге, да су турске благајнице у стању побољшати своју монетну систему, и да би на тај начин данак Србије могао бити знатно повећан због веће вредности гроша, беху у многоме претеране. Упорним одбијањем Порте да утврди вредност цекину на 45 гроша Србија добија од 1833 бар десет на сто на данку који јој плаћа, јер уместо да се увећа, вредност турске монете се умањила, и цекин сада вреди 52 гроша, ако сам добро обавештен.

Давидовић, Стојан Симић и Теодоровић својим даровима, својом окретношћу и родољубљем, показаним у преговарању о хатишерифу од 1830 и у овоме, много су задужили отаџбину и имађаху права на награду. Кнез Милош држаше да је довољно наградио њине услуге и исплатио дуг захвалности, што је Србија учинила према њима добивши им од Русије орден св. Владимира 4. реда. За Симића, већ врло богатога, и Теодоровића, имућнога и без деце, ово је могло бити довољно, у недостатку других погодних средстава ради боље награде њихове; али то не беше за сиромашнога Давидовића, који не имађаше других средстава доли своје мршаве плате и који, осем важних услуга које је до сад учинио, мало час бејаше, као што се видело, уштедео својој земљи знатну суму новаца од 200.000 гроша преко године. С болом велим, Кнез Милош показа се мало захвалан и мало праведан наспрам тога славнога родољуба. И поред неколиких недостатака и заблуда Давидовић је, по својим даровима, својој марљивости, својој доброј вољи и свом искреном и светлом родољубљу, био без поговора један од оних који највише учинише истинских услуга својој земљи, којој он жртвова своју срећу и срећу двеју жена којима се био женио. Сиромах и изнурен радом и грудном болешћу која га вођаше гробу, мисао да оставља након себе своју жену и своја три детета,

по готову у невољи, гризла га је и дан и ноћ; једна свота новаца као што је то обичај на Истоку, која би била ако не колико годишња а оно бар колико половина уштеде коју је мало пре израдио у данку, збиља би га много већма задовољила, неголи један крај црвене врвце црним оивичене, тим мање вредности што је одвећ често и нештедимице даван.

IV

Сви спорови Срба с Портом најзад су мало пре окончани; остајаше још само отправљање потребних фермана, за које се дѝвâн још даде јако молити пре но што их предаде изасланицима. Опет је требало прибећи неодољивоме доказу злата, без којега Турци не чине ништа да би се придобила наклоност секретарâ којима је наложен састав ових актова; али најпосле успеше да их од њих ишчупају, те изванредно изасланство могаше најзад отићи из Цариграда са хатишерифом и осталим споредним ферманима.

Његов долазак у Србију пред крај новембра 1833 с добрим гласом о срећном ресултату својега посланства даде прилике јавним весељима по целој Србији, али нарочито у новостеченим крајевима. Беху уверени да је хатишериф од 1830 постао истином у свима својим тачкама.

Суверенски законски акат, ма да је управљен био на српскога Кнеза, требао је бити јавно прочитан Турцима у Београду, и за тим заведен у мехћему тога града. Ово читање обави се у присуству спахијâ, ерлијâ и свију тобџијских официра и турске војске из посаде, као и чиновникâ и доброга броја кметова и хришћанских трговаца. Хатишериф садржаваше следеће распореде: одсудно присаједињење и то на вечита времена Кнежевини Србији крајева којих имена и границе бејаху обележене на карти,

састављеној од руско-турске комисије и приложеној уз овај ферман: испитивање и обележавање тога требало је бити извршено од турских комисара, наименованих од Веџи-паше и Срба, наименованих од Милоша, удружених и у добром споразуму. Турске власти од којих су ови предели зависили могаху им се такође придружити да ту присуствују као парнична страна. У потврду хатишерифа од 1830 понављаше се млусоманима забрана борављења, како у новим тако и у старим областима Србије, изузевши тврђава; слободно им је било располагати својим добрима, било продавши их било давши их под закуп Хришћанима. Што се тиче града Београда он је требао бити као и пређе насељен од Турака и Хришћанâ, у доброме споразуму, говораше ферман; полиција над њима беше поверена паши и Кнезу, који ће бити у споразуму над безбедношћу и слогом становникâ. Управа и уживање феудних војних добара, као и оних царске области (мукадес), беху предате на вечита времена Србима; доследно беше забрањено спахијама, тимариотима и заимима да одлазе у села зарад скупљања десетака и других феудних намета. Најпосле царинска управа београдска морала је бити сместа предата Кнезу Србије. Годишњи данак који је требао бити на полгођа предаван у царску благајницу у Београду беше, као што се видело, 2,300.000 гроша или 4600 кеса свега скупа; од ове суме 1000 кеса требаху послужити зарад накнаде спахијама, према стању дотичних приходâ, показаним од њих (беше то једва четвртина од онога што су пре сакупљали). 600 кеса беше одређено на плаћање народне војске (ерлија).

Кнез Милош, који није хтео показивати се да вређа својом присутношћу и сјајем своје среће Турке до понижења, који никада нису могли веровати у тако срећан исход његових смерова, не беше дошао у Београд да присуствује читању хатишерифа, већ ту дође

након неколико дана да походи пашу и да узме у власт царину. При његову уласку у град топови са тврдиње поздравише га као пашу првога реда, што не наједи мало Турке, јер никада мусломански топ из Београда није поздравио једнога рајетина. Сутрадан Веџѝ-паша, у свечану руху, праћен свима својим официрима, предаде Кнезу Милошу царинарницу; а српски чиновници, наименовани од Кнеза, ступише одмах у дужност.

Потоњега дана месеца фебруара, изванредна и врло многобројна *скупштина* од кметова и виђених људи бѝ сазвана у Крагујевцу. Пошто јој је саопштио садржину последњега хатишерифа, која потврђиваше лепи глас пронесен пред свршетак новембра о срећном исходу послова, Кнез Милош изјави да су одношаји с Портом били потпуно удешени, како ће у будуће све његово време и сва брига бити посвећена унутрашњој управи, која је потребовала великих и многих реформа. „Код нас се све мора ства-„рати, говораше он, нама недостају закони, финан-„сијска и судска управна система. До сада је наше „добро осећање било наш једини вођ. У зависноме „положају у ком се налажасмо, у неизвесности за „будућност ово нам је могло бити довољно, али сада „кад смо слободни, када састављамо један народ, „треба да покажемо образованоме свету да нисмо „гомила дивљих разбојника, неподобна да сама собом „управља, као што је нашим непријатељима угодно „да нас представљају; већ управо храбар народ и „вредан слободе коју смо извојевали с оружјем у „руци и коју ћемо умети чувати по цену своје крви „и утврдити је добрим установама. И поред голе-„мих трошкова које смо морали учинити да бисмо „ускорили своје преговоре с Портом и довели их до „доброга свршетка, немамо ни једне паре дуга, већ „шта више, услед штедње, имамо у својим благај-„ницама неколико милиуна заштеђених, које сам са-

„чувао да би се могао одупрети непредвиђеним догађајима који би се могли указати. Али пошто „више немамо, Богу хвала и нашем садашњем срећ„ном положају, да подносимо такве трошкове, то ће „уштеде до којих ћемо доћи, бити употребљене на „побољшање телесних и моралних погодаба наше „земље. Чиновници који су ми били услужни, били „су до сада лоше награђени за своје услуге; њи„хове мршаве плате једва су довољне не само да „подрже достојанство њихова положаја већ и за за„хтеве уреднога и штедљивог живота; ништа није „праведније доли побољшати њихов положај у том „смислу и имати обзира према њиним услугама. Не „бојте се да је ради тога потребно повећавати по„резе; оне ће бити што је могућно умереније и пра„ведно разрезиване према имовноме стању пореских „глава. На скорашњој скупштини надам се да ћу „вам моћи изнети радове које сам наредио у овоме „погледу. Спахије неће више доћи да својом мрском „присутношћу ремете спокојство и мир у нашим се„лима, и да с вама деле плодове вашега рада и ва„шега зноја; *спахилук* (феудализам) *за навек је уни„штен у Србији, и више се неће васпостављати ни под „којим видом.*“

Ова одсечна и свечана изјава Кнежева бӣ радосно примљена од кметова и виђених људи, присутних на скупштини, те умири цео народ, узбуњен од некога времена гласовима што се кришом распростираху о васпостављењу спахилукâ у корист државних чиновника, али у исто време она увећа противу Кнеза незадовољство присталицâ аристократске и феудне владе, који, пре него што се Милош био одлучно изјаснио, не беху још очајавали о остварењу својих смерова.

V

У јесен 1833, али не могу тачно одредити време, деси се измеђ Кнеза и Вучића нова свађа, за коју

привидно кривица паде на првога због нарушења законских обичаја, и несрећнога обичаја по којем ни савети, нити поуке искуства, нису га могли поправити, а да у њему не изазову понекад суђење о стварма које је он требао слати судовима.

Рекао сам да Милош није злопамтило, те и поред побуда одвратности које су морале постојати између њега и Вучића, далеко од тога да га мрзи у дну срца, љубљаше га он и ценио је његову храброст, његову отвореност и ако мало дивљу, његов ум и подобност његову у пословима; па како се из младости навикао био на његово друштво, и тешко му било кад он није ту, с драге је воље хтео приближити га к себи; али опет зато не држаше да треба да он први попусти, већ чекаше да Вучић први учини корак ка измирењу, и да га замоли за опроштај; шта више држим да му је то посредно нагласио; али овај мислећи да је или да се истави као жртва гоњења од стране Кнежеве, не хоћаше понижавати се. Па ипак, заморен досадним бораљењем у Поречу, нарочито откада ово мало дунавско острво не показиваше више одликâ, какве је давало за време последње војне што се тиче трговачког сношаја, присиљаван молбама своје младе и лепе жене, чијем здрављу клима није годила, Вучић поиска да замени бораљење своје у Поречу са Шапцем. Примивши благонаклоно његов захтев, Милош му шта више понуди стан у двору свога брата Јеврема, тада управника у Београду, с јединим дужношћу да надгледа двор и зграде уза њ. Беше то прилика за измирење коју му он нуђаше; али поносити Вучић не хтеде се њоме користити. Он живљаше као човек у овоме граду, где су према њему, ма да је био приватан и без звања, имали много поштовања и уважења; настављао је водити трговину сољу, али приходи не беху више ни онако знатни нити онако брзи као у Поречу у време војне. Многи богатији и окре-

тнији трговци такмичише се с њиме, измеђ осталих неки Јован Тркић, који уживаше велико уважење и беше први кмет у граду. Пожар се појави једнога вечера у житници што припада двору; много света потрча да га угаси; Вучић беше међу првима, он управљаше скупа свима радовима да заустави напредовање ватре. Али наскоро, као што се дешава у сличноме случају, било је света више него што је требало за посао; сви су хтели показати се да нешто раде, градске власти и кметови издаваху заповести супротне једне другима; уместо да се погаси пожар напредоваше. Видећи да се његовом распореду супротно ради, Вучић ван себе од јарости, просувши читаву бујицу од грдња, јурну са штапом у руци на Јована Тркића и сурово га удари више пута, наводећи да је овај, из пакости према њему, издавао наредбе супротне његовима.

Овај гадан и неправедан чин противу једнога уваженога човека силно разјари сведоке. Тркић имађаше пријатеља у великом поверењу код Кнеза, од кога је био и сâм познат с добре стране. Он дође сутрадан у Топчидер да му се пред ноге баци и потражи од њега правице.

Да је Вучић био присутан без сумње би се рђаво провео за четврт сахата, јер први излив Кнежеве јарости бејаше ужасан. Међу тим издаде он наредбу да га сместа ухвате и преда њ доведу. Али срећом по Вучића има двадесет миља измеђ Шапца и Топчидера, те, пре но што је био дошао, Кнез је имао времена да се умири, а кнегиња Љубица, господар Јеврем, па и сâм Тркић, измолише му милост. Кнез се задовољи да га држи неколико дана затвореногa у дворници касарне својих момака с оковима на ногама.

На сваки начин ово не беше што је Вучић заслуживао, и казна на коју би га осудио суд што би његов спор судио била би много оштрија. И сâм

Вучић као да то признаваше, када дође с дубоко пониженим лицем и готово са сузама у очима да захвали Кнезу на опроштају што му је подарио. Међу тим ово занемаривање обичних судских обичаја од стране Кнежеве доводило је у страховање све оне, који жељаху закониту владу, и даваше неке привидне истине онима, који га оптуживаху да хоће да продужи поступак пашâ које је био заменио.

Ако штогод може извинити Кнеза то је недостатак у писаним законима, који остављаше саме судове без другога вођа, доли здраве свести судијâ и старих обичаја. С друге стране српски народ познаваше тако слабо наш начин вршења правосуђа, или је тако мало имао вере у своје обичне судије, да се по готову сви парничари, као год да није ни било судова, обраћаху Кнезу ради суђења својих спорова.

ГЛАВА ДЕВЕТА

I

Пошто је најзад политички положај Србије био мало час одлучен, требало је мислити на њену унутрашњу управу. Беше то ново стање, где све још требаше стварати или прерађивати. Устројити владу, праведно разрезати јавне дажбине, обнародовати збирку законâ, учинити општима средства за наставу, обележити границе грађанскога и црквенога правосуђа, постарати се да младо свештенство добије пристојно образовање и спрему; такове беху најхитније потребе Србије и прве дужности Милошеве.

Овај задатак беше врло мучан по њега; јер он имађаше да се бори са потпуно супротним страстима и надама. Они који беху толико научени да су могли читати европске листове, хтели су за Србију владу по обрасцу оне у најобразованијим државама на свету, не мислећи да су живели у још варварској земљи, и која тек што се била опростила несноснога ропства које трајаше од пре четири столећа.

Напротив народ не захтеваше друго штогод, већ да плаћа што је могућно мање, да живи по својим старим навикама, и да више не буде суђен нити кажњаван од својих старешина.

Жеље чиновникâ који су, као што смо већ рекли, хтели заменити спахије да заснују угњетачку аристо-

кратију за народ и непослушну према Кнезу, припомагаху заплету тога питања.

Пошто је био међу овим различитим странкама, Милош, у недостатку даровитих људи у својој околини, доста образованих и искусних да би га њихови савети могли обавестити, одлучи да учини сâм што је знао да се слаже са разумним жељама велике већине народа, спреман да усвоји реформе које би напредци наставе доцније затражили.

Он дакле продужи сазивати редовно скупштину двапут годишње, очува врховни суд што заседаваше у Београду, од којега ипак састави неку врсту државнога савета, којега питаше за савет у свима пословима од какве веће важности. Он ништа не измени у старинској подели Кнежевине на нахије и нахијâ на срезове и у начину управљања њима, па готово ни назив управникâ.

Што се тиче дажбина од 1830 беше он уништио харач (порезу на главу), најсрамнији од свију, јер се плаћаше Турцима из захвалности за живот што су га оставили Хришћанима. Али остајаше их још много других не мање тегобних, таквих као што су: чибук (пореза на стоку), димница (дажбина владичанска), лична пореза, таксе за венчања, она за воденице и дестилаторске направе за ракију, она за жир ради гојења свиња, десетак на кукуруз, жито, јечам, кошнице, итд., које даваху места бесконачним ситницама, те терећаху народ, не доносећи сразмерне користи државној благајници.

Услед ових незгодâ Милош одлучи да их уништи све, и да задржи само порезу (лични данак), доводећи је до цифре која је довољна за државне потребе. Остајаше да се одреди ова цифра, као и начин како да се разреже на пореске главе, и он задржа за се да поднесе ова питања скупштини, која требаше да се сакупи у месецу августу и о чем ћемо наскоро говорити.

II

Други један још заплетенији задатак за Милоша беше да даде народу зборник писаних закона. Дотле српски судови не имађаху другога закона доли својега здравога разума. Али ако је овај начин вршења правосуђа био од свију најхитнији, ипак често ћуд или страст завођаху судије, а њихове пресуде посташе неисцрпиви извор забуне. Свако осећаше дакле потребу писаних закона по којима би судови имали да изреку своје пресуде, образлажавајући их. Али у томе бејаше тешкоћа. Од старинских српских закона постојаше сада само Законик Стефана Душана, обнародован у 1349. Али макар да овај законик показује да се карактер и навике Срба нису по готову ни у чем измениле у току од ових пет стотина година, ипак им он не могаше више пристати сада кад се неке нове идеје беху увукле у Србију, и када они не бејаху више као некада робови привезани за земљу, нити у власти свемоћних племића. Међу тим не беше у Србији људѝ подобних да саставе законик прилагодан новим потребама. Давидовић, Исаиловић, Радичевић, три најзнатније особе у земљи, отворено су признали да не осећају више снаге за таково предузеће. Истина је да више њих међу аустро-угарским, некада писари у некој бележничкој канцеларији, или трговачки помоћници, или полицијски комисари у Банату, не држаху да ова задаћа премаша њине дарове; али Кнез је знао шта су вредиле ове хвалише па им се од свег срца смејао.

Пошто дакле не бејаше Солона у Србији, и пошто ту потребоваше законâ, одлучише да у њу уведу туђински законски зборник. Давидовић предложи тада да се усвоји кривични законик којем је цар Јосиф II дао био силе у Војничкој Граници. У прилог Давидовићевом предлогу ишла је простота овог законика, околност што је у њему било пропи-

сано врло мало судских формалности, а више од свега осталога и то што је он и рађен за чисто српско становништво које је у сваком погледу врло сродно и блиско народу у Кнежевини, и чија је управа била врло слична државном животу ондашње Србије. Али је Кнез тако често и тако много слушао о Наполеоновом Законику; овај је хваљен у многим књигама и листовима који су му читани, те је хтео по што по то да га уведе и у својој земљи. С тога је он наредио да се овај законик преведе на српски, а за тим је поверио једном одбору, састављеном из старијих и искуснијих судија да га проучи члан по члан, и да види шта се из њега могло применити на односе у Србији а шта не.

Србија се међу тим разликује у многим стварима од Француске, и то у толикој мери да ова господа нису апсолутно ништа разумела од многих одредаба овога законика о коме никад нису ништа ни слушали; уз то ове судије нису никад имале прилике да их у својој земљи примењују за све време своје дуге службе; поред све и најбоље воље и после пуне године озбиљног и мучног рада они нису измакли ни корак у своме послу, те су га најпосле морали напустити. И кад би они у своме послу успели, извођење овог закона и његова примена наишли би у Србији на несавладљиве тешкоће, нарочито с тога, што он не би могао послужити као путовођа при изрицању правде људима невештим у законским питањима, и што се за вођење спорова по њему претпоставља радња правозаступника у име спорних страна. У Србији међу тим нема правозаступника; од њих шта више овде страхују у толикој мери да Србин често одустаје и од најнесумњивијих својих потраживања пред аустријским судовима само да нема посла с адвокатима. У ово време Србији је требало мало и то што простијих и што јаснијих закона за заштиту влаштине, за уређивање њеног преношења,

за одбрану невиности и неоспорнога права од злих тежња и захтева, од преваре и насртљивости, и најпосле да би се утврдиле границе судској власти и предупредиле њене злоупотребе. Само је време могло изазвати потребу што шрег и што подробнијег законодавства, измењујући нарави, мишљења и интересе, и саображавајући законе новим потребама и захтевима.

III

Да би се пак до овога општег напретка дошло, требало је најпре радити на образовању младежи и на упућивању њеном стазом цивилизације до које се желело доспети. У овом погледу Милош није пренебрегавао своје дужности.

Он је наредио да се поред сваке цркве подигне по једна зграда намењена основној школи. Тако су ускоро сва села имала свога учитеља и своју школу, у коју је ишла сва младеж из околине, тако да докле је пређе била велика реткост срести човека који би знао читати и писати, има их сада по свима крајевима земље доста који умеју саставити и доста добро написати писмо боље него они којима је у ранија времена требало ићи у тој сврси по дан хода.

Поред ових основних (élémentaires) он је отворио и грађанске (primaires) школе по свима окружним местима, и ове су издржаване из општих државних средстава. Најпосле је у Крагујевцу отворио једну главну гимназију у којој се учило: латински, грчки, реторика, логика, физика, земљопис и историја. У ову сврху је довео наставнике из Аустрије, а о своме трошку је изашиљао младиће који би се у њој одликовали да продуже своје науке и да се у њима усавршавају: у Пешту, у Беч, па по кад-и-кад и у Париз.

Тако исто је отворио у Београду богословску школу, у коју су примани младићи пошто би свршили

грађанске школе, да се спремају за свештенички позив. Од сад више нико није могао бити рукоположен као свештеник докле не би провео у овој школи бар две године. На тај начин подизало се младо свештенство много образованије и спремније од старог, у коме многи чланови нису чак знали ни читати или нису знали за друге књиге осим црквених; а у колико му је ово образовање помагало да што боље и достојније врши своју службу, оно му је у исто време омогућавало да води црквене књиге о рађању, умирању, крштавању и венчавању, што свештеници из ранијих времена нису били у стању да чине.

Да би образовање свештенства и младежи у опште могло што боље напредовати, неопходно је било потребно да се имају књиге. Међу тим на народном језику није било књига које би могле послужити у овој сврси у Србији. С тога је Милош набавио из Русије све што је било потребно да се у Србији оснује штампарија. За управника овој постављен је Адолф Берман, врло подобан Прус, за тим су убрзо доведени врло окретни и вешти слагачи из Немачке, тако да је ова штампарија имала ускоро седам машина у послу. Прве књиге које су у њој израђене биле су црквене, и то с тога што се у овима осећала највећа оскудица, те је ту потребу ваљало што пре подмирити. Припремљено је једно величанствено издање у коме се није могло ништа боље пожелети ни с погледом на правилност и тачност, ни с погледом на укус па ни на сам типографски раскош. Она је ускоро имала многе купце, и то не само у Србији већ и у Босни, Бугарској и по свима земљама које су ближе Србији него Русији.

Пошто је овај посао свршен, отпочело се са штампањем уџбеника за школе нарочито основне. Најпосле је штампарија стављена на расположење свима онима који би имали ма што да штампају. Тада је књижар Глигорије Возаровић предузео да поново

изда списе српскога философа Доситеја Обрадовића, некадашњег калуђера, пређашњег учитеља деце Кара-Ђорђеве и његовога првог министра просвете. Ови су списи задахнути најискренијим патриотизмом; али независни и полемични дух доводи често писца на изражавање сувише слободних мисли у верским питањима и на доста јако изобличавање порока свештенства, које оптужује као да би хтело да противстане напретку Србије на путу њенога уређивања одн. цивилизације. С тога је поновно издавање ових списа нашло на врло јако противљење код свештенства и у Србији и у Угарској, на које се Милош није ни у колико обзирао.

То је било готово једино дело од извесне вредности које је изишло у српској штампи. Давидовић, Исаиловић и још понеки који су знали и умели писати нису за то имали времена, а уз то нису били ни довољно имућни да би могли подносити трошкове око штампања који тешко да би им се могли накнадити, пошто је у ово време у Србији било још врло мало читалаца. Што се пак тиче Вука Стефановића (Караџића), човека који има највише заслуга за српску књижевност, он није никад могао успети да се његова дела издају, јер су хтели да га приморају да их штампа правописом с којим се његов здрав разум није могао никако сложити.[1]

Имали смо већ прилику да истакнемо да је Милош, и ако сâм неписмен, из дневних политичких

[1] Ја нисам у стању да судим о ваљаности и оправданости реформа у азбуци и правопису које је усвојио г. Вук и предложио их српским књижевницима. Међу тим сам слушао да се људи у велико надлежни у овим питањима изражавају о њима повољно. Извесно је у осталом да је било врло глупо оптуживати га као да је православне хтео да преведе у католичанство с тога што је из латинскога усвојио слово *j*, кога није било у словенској азбуци, у којој је међу тим било у изобиљу излишних слова која је он избацио. Једва ће се данас моћи разумети и веровати да је ова несрећна јота била повод страшним оптужбама, па чак и гоњењима против сиротога Вука. Мало је недостајало да се баци проклетство и на њега и на његове списе.

европских листова, чије је читање пратио с врло великом пажњом, и из понеких важнијих списа о повесници, земљопису и статистици био дотерао дотле, да је у својој глави био прикупио извесну количину сређених знања, која су му помагала у управи земљом и излечила га од приличнога броја предрасуда у политичким стварима, проширивши његов умни видик и давши му могућности да суди правије и боље о европским државама и њиховој политици него што су могли судити његови сународници.

Да би дакле могао што боље распрострети у Српском Народу ове благодати образовања, наредио је да се издаје један дневни лист *Српске Новине,* чије је уређивање поверио Давидовићу, наредивши у исто време чиновницима, општинама, протојерејима и свештеницима да се на њих претплаћују.

Смер овим новинама није никако био као што тврди г. Буе[2] да се њиховом помоћу обмањује Европа о правоме стању у Србији, већ је њихова задаћа била да се поучи народ у Србији о установама и догађајима у свету, нарочито у Европи, који би га могли просветити и задахнути га жељом да и он корача путем напретка. Пут којим је пошао Давидовић још у првим бројевима овога листа био је потпуно успешан; он је свуда читан са задовољством, те је народ који је дотле био равнодушан према свему што није задирало у његове непосредне интересе, и који је — по угледу на Турке — називао све немусломанске земље презривим називом *ђаурских,* отпочео да се интересује свим оним што се збивало у Европи, да мења и напушта своје предрасуде о туђинцима који нису исте вере с њиме, и да поима, упоређујући политички и друштвени положај просвећених народа, значај и потребу реформа које је ваљало увести у његовој земљи, те да се тако дође

[2] *Boué A.* La Turquie d' Europe, Paris, 1840.

до онога ступња напретка до кога је и сам желео доспети. Сада се више по сеоским скуповима није водио разговор о ситним месним питањима, у којима је оговарање имало врло угледно место, већ је на њима свештеник или који писмен младић читао новине, разлагао како тако поједину ствар из њих, дајући или тражећи објашњења о њој, те тако се развијао укус за занимање јавним питањима и за праћење државних послова.

IV

Пошто се збринуо о узгоју и образовању свештенства, Милош је прегао да тако исто уреди односе између цркве и државе.

Српском црквом су по ослобођењу земље управљали народни епископи, које је постављао Кнез по израженом народном мишљењу, а које је формално у њиховом чину посвећивала Цариградска Патријаршија. Непрестано множење становништва, а нарочито скорашње присаједињење Србији два нова округа била су повод да се указала потреба за установљењем два нова владичанства. На тај начин је шабачко-ужичка епархија била раздељена у две, а уз то је створена епархијска столица у Зајечару за тимочку епархију. Све ове владике стајале су под првосвештенством београдског митрополита.

Свака је епархија имала свој синод или црквени суд. Београдска, где је седео митрополит, имала је као неку врсту вишега (апелационог), или највишег суда, који је био надлежан за кривице свих чланова свештенства па и самога архиепископа, ако би се учинили винима за какво дело, било у своме понашању одн. владању, било у својој управи. У ванредним случајевима сви су епископи чланови овога суда, коме чланови свештенства могу упућивати своје

жалбе на одлуке епархијских судова. Он у исто време образује саветодавно тело првосвештенику у питањима и пословима црквеним. Кад се укаже потреба за каквом црквеном реформом или кад се појави случај да ваља расправити и решити какво важно црквено питање, онда митрополит позива у скуп своје помоћнике, те их с њима решава у великоме сабору.

У кривичним стварима које се односе на црквени и духовнички запт, свештеницима и духовницима суди обичан епископски одн. архиепископски суд према величини и замашности учињене кривице. Ови судови могу осудити винога не само на казне прописане црквеним канонима већ и на телесну казну, тј. на затвор или на батинање. У овом последњем случају казна се извршује тајно, и извршилац је њен какав епископов служитељ или понеки пут чак и по који свештеник. Али кад је у питању какав озбиљнији и већи злочин, онда епископ осуђенога предаје на извршење осуде световној власти, пошто га најпре рашчини и обрије.

Грађанске спорове између духовних лица пресуђују такође епископски судови; али ако се такав спор изроди између духовника одн. свештеника и каквога световног лица, онда су за њ надлежни обични грађански судови.

Задржавајући свештенству повластицу нарочитога судства с правом да му суде само његови чланови, Кнез Милош је мислио да томе изузетном положају стави насупрот изузеће из свих световних одн. грађанских служаба. Свештеник у Србији не може према томе бити изабрат за кмета нити за члана општинског одбора, нити пак за посланика у скупштини. Поједини од чланова вишега духовенства који су у овој по кад-и-кад заседавали долазили су ту на позив самога Кнеза, који је на тај начин хтео да даде овоме телу више сјаја и угледа, и да у исто време има у њему кога за вршење верских

обреда. Од дана међу тим кад је он добио врховну државну власт у своје руке, држао се сталнога и ненарушивог правила, по коме свештенству није допуштао да утиче на државне послове нити да се у њих меша. Понашање грчких владика докле су још имале нешто световне власти над својом паством, а нарочито пример шабачкога епископа Мелентија, уверили су га о опасности која би настала од признавања надмоћија свештенству у свима оним пословима који немају ничега заједничког с божанском службом. Најдражи његов пријатељ архимандрит и доцнији архиепископ београдски Мелентије Павловић, па ни други неки између црквених великодостојника који су уживали његово поштовање и његову наклоност, нису никад добили од њега никакав световни положај или службу. Он је често понављао да свештеник треба да се брине само о своме позиву.

V

Све ове бриге нису сметале Милошу да се брине о материјалноме побољшању, које је изискивало стање у земљи.

Тако је Дрина, најбржа и најбујнија српска река, причињавала сваке године својим изливима грдне штете крајевима кроз које је текла. Искључиво ради ње Милош је дозвао у Србију два туђинска инжењера (Немца Јанке и Чеха барона Гордона), ставив им у задаћу да припреме и изведу радове потребне за одржање ове реке у њеноме кориту. На овим пословима се радило до дивљења живо и одлучно, те је за сразмерно кратко време земљораду стечено и заштићено на хиљаде плугова изврсне, можда најбоље земље у Србији, које је Кнез населио многим хришћанским породицама, добеглима од гоњења турског из Босне, судећи и рачунајући врло мудро, да ће

оне свом снагом гледати да противстану нападима, с којима би њихови доскорашњи земљаци помишљали да наваљују на српско земљиште.

И ако је стање путова, захваљујући бризи коју је Милош поклонио овој грани државне управе, већ сад допуштало и омогућавало да се цела земља пропутује колима, ипак су они у извесна годишња времена по појединим местима постајали неупотребљиви, нарочито после великих киша, те је тако прекидан и бивао готово немогућ саобраћај између појединих нахија и остале земље. И ту недаћу је Милош отклонио помоћу истих инжењера које је био употребио за радове на Дрини, те и ако се друмови по Србији не могу још поредити с друмовима по Француској и Енглеској, они су ипак најбоље што се може ишчекивати од једне земље, у којој би се бољи могли имати тек помоћу средстава која премашају њену снагу.

Да би отклонио непријатне случајеве који су раније или позније морали наступити из пребивања у истоме граду два народа, која су старе мржње чиниле непомирљивима, Кнез је, пошто је изгубио наду да ће моћи ускоро уклонити Турке из Београда, био смислио да постепено исељава из овога града хришћанско становништво и да на падинама према Сави подигне нови град у коме Турци не би имали право да се насељавају. Он је у тој сврси изабрао земљиште према Варош-Капији по западној падини Врачара, а поред непрегледних ливада које се простиру све до утока Саве у Дунав. На овоме земљишту, које је некада Марашлија уступио Милошу и које је било његова лична баштина, подигнут је био мали савамалски крај, који се састојао из сто педесет бедних кућерака, у којима су живели бегунци из Бугарске и из Мађарске. У прво време своје владавине Милош је био допустио заснивање овога села и ослободио становнике његове свих вр-

ста државних пореза, обвезујући их једино на извесне кулуке, које су Срби били дужни дотле вршити према паши.

Пошто су били расправљени најглавнији послови с Портом те тако престала и ова обавеза према паши, а у намери да на овоме месту подигне основицу за нови град, Милош нареди Савамалцима да се одатле иселе, намењујући им здравије и подесније земљиште поред села Палилуле на четврт часа од Београда да ту подигну своје куће, а уз то и пристојну накнаду за оне које им је требало оставити и порушити. Да би овај посао извршили оставио им је једногодишњи рок, па је ставио у дужност управнику полиције Цветку Рајовићу да се брине о извршењу ове наредбе и о томе, да се Савамалци снабдеју потребном грађом за подизање својих нових домова из народних шума.

Савамалцима остављена година за исељавање била је већ истекла кад је Кнез стигао у Топчидер да лично раздели Београђанима земљиште, које им је потребно за подизање њихових нових домова. И он је био страшно ражљућен, те би Рајовић јамачно извукао тешку казну за свој немар око овога посла да Савамалци нису примили на себе један део његове кривице, признајући да су, и поред свих његових наваљивања, хтели да имају непосредну Кнежеву наредбу за исељавање, и да се нису понудили да одмах поруше своје куће и да очисте земљиште, обећавајући да ће све бити готово за два дана.

Милошева нестрпљивост није међу тим допуштала никакво одлагање; он је хтео да се одмах и без одлагања приступи послу. У тој сврси се његови момци придружише Савамалцима, те песницама и петама сравнише са земљом за неколико часова ове straћаре, исплетене од прућа и излепљене земљом. Њихови власници су прешли у нове куће у Палилули, понев са собом по нешто од намештаја тј. по неко-

лико земљаних судова, врата која су на овим грађевинама највише вредила, по нешто од бољих дрвених ствари које су се још могле употребити. У подне истога дана Савамала је представљала једну гомилу трулежа и развалина. Требало је још да се и земљиште очисти. Али су досадашњи њени становници замолили Кнеза за допуштење да ту гомилу потпале, како би себи уштедели посао чишћења и преношења, те је тако остатак дана употребљен на потпиривање пламенова, који су једва били у стању да прогутају дрвенарију претрпану иловачом.

У целом овом послу једина Милошева погрешка била је у томе, што Савамалцима није оставио неколико дана да поруше своје куће. На тај начин му је његово нестрпљење шкодило у очима јавнога мнења, а његови противници су га обележили чак као тиранију. Али је оно далеко од тога да заслужује погрде г. Сипријана Роберта, који је нашао нарочито задовољство у томе да овај догађај опише најцрњим бојама, и да га чак представи као варварство с којим би се једино могло упоредити паљење Рима, извршено по Нероновој заповести.[3]

VI

Милош ове године (1834) у августу није могао сазвати Велику Народну Скупштину с тога, што је у Крагујевцу недостајало у пићи за исхрану коња, а уз то и с тога, што од законских нацрта, које је хтео поднети и предложити Скупштини на одобрење, није било још ништа готово.

---

[3] „Жене и деца, вели он, дали су се у бегство, трудећи се да спасу још по који остатак свога сиротињског покућанства; али је разјарени огањ лизао својим страшним пламеновима околне брежуљке." — Овај реторски усклик је толико истинит, да се већ после два дана овога пожара није више нико сећао, а самога тога вечера становници савамалски играли су око згаришта својих дотадашњих домова.

Место тога је он сазвао прве кметове и најугледније чиновнике из народа на мања саветовања. У овим саветовањима претресало се питање о једноставном данку који је Милош намеравао да заведе, и о висини до које га је ваљало уздићи. Прво питање је било мало замршеније због десетка, јер се сад ваљало одлучити: или да се он и на даље узима од народа у сировинама, или да се обухвати у општој порези, па с овом да се и придиже у новцу. Око решења овога питања ова скупштина се поделила у два табора: они између њених чланова који још нису били изгубили наду да ће једног дана бити утврђени у спахијским правима, били су за то да се десетак придиже у сировини; умнији људи и људи здравога разума мислили су напротив, да је овај начин порезивања пружао скупљачима порезе и сувише лако оруђе за обогаћавање на штету народа. Искуство је ишло у прилог овоме тврђењу, јер се у почетку рачунало да ће износи од десетка бити довољни да се из њега плати цео државни данак Порти; међу тим се из њих једва могло истерати по педесет гроша, колико се имало плаћати као накнада спахијама. Знало се у осталом уз то да је и ова свота представљала само четвртину онога што су из те дажбине добијале спахије док су још биле потпуни господари својих феуда. Било је дакле очигледно да се овај доходак морао у данашње време на један или на други начин расипати. Сви ови разлози су припомогли те је у томе питању однела победу странка која је била за то да се десетак претвори у извесну утврђену новчану дажбину, и да се следствено усвоји један и једноставан данак који ће се називати *пореза*.

Међу тим је остајало да се расправи и реши још једно врло тешко питање: како тј. и на који начин да се разреже овај данак на пореске обвезнике. Пошто није било катастра ни спремних људи

да га у овом тренутку изведу, није се могло ни помишљати на то да се порезује баштина. С тога је било одлучено да се усвоји турски систем, тј. да се пореза удари на породице, задруге одн. куће. У тој сврси је издата наредба да се у што краћем року изврши попис свих породица, бројећи их по венчаним паровима, тако да је задружни одн. породични старешина имао да плати онолико пута порезу, колико је имао ожењених чланова у својој породици одн. задрузи. Висина порезе утврђена је на шест талира годишње, а он се плаћао у две рате: о Ђурђеву и о Митрову дне.

Овај систем је садржавао у себи и представљао врло озбиљних незгода. Прва је била у томе што сама земља у Србији није подједнако плодна у свима крајевима. У овом погледу постоји шта више врло осетна разлика између појединих округа, па чак и између села једнога те истог округа. Али да се баш претпостави да је земља свуда подједнако плодна, долази друга тешкоћа од разлике у могућности да се производи изнесу на трг и да се за њих добије одговарајућа вредност, јер док су они који су живели ближе Сави и Дунаву могли олако доћи до новца за производе свога рада и своје земље, дотле је то било много теже онима из унутрашњости и удаљених крајева земље; према томе је и пореза овима падала много тежа него првима.

Пошто је у осталом ова пореза падала само на терет породицама (јер неожењени нису плаћали ништа, ма како богати били), то је била оправдана бојазан, да она не буде одвраћала младе људе од женидбе, и да уз то не буде повод да родитељи не одобравају својим синовима женидбу, пошто би се овим умножавале породичне дажбине.

Исто је тако било тешко утврдити ову порезу сразмерно према стању свакога пореског обвезника, јер и ако је држава захтевала у целини своту која

би одговарала износу од шест талира по породици, ипак није било праведно да плаћа подједнако с богатим онај који је сиромах.

И Кнез и сви његови саветници познавали су незгоде оваквога разреза. Па ипак они нису знали како да се у овој прилици помогну, а да су баш и могли завести у Србији систем порезивања који је у ово време био усвојен у осталој Европи, стало би великих мука приволети Србе да га приме и да се по њему управљају. Милош који је врло добро познавао своје земљаке, говорио би да је њихова главна и прва брига да имају што јевтинију владу, и да их човек најжешће уједа за срце кад од њих иште новац.

Пошто је ово главно питање решено, Милош наново објави да су спахилуци за свагда укинути, и да он неће васпостављати више и ни у чију корист никакву врсту феудализма. Уз то је обећао да ће обнародовати чим готови буду грађанске и казнене законе на којима се неуморно радило, и да ће уз то увести и све реформе које изискује ново стање и просвећенији живот. За тим је уверавао и дао реч да ће се он сам и у првом реду потчинити законима које буде обнародовао, а да ће се исто тако старати да их свак поштује и покорава им се. Говорио је још о другим пословима који су били на дневном реду у најскоријој будућности, указујући при томе на тешкоће које за њ и за његову владу проистичу отуда, што је све то било тешко предузимати и изводити у народу који тек што је изишао из ропства, и којим су управљали људи који осим здравога разума нису имали других путовођа у јавним пословима, којима је готово свима недостајало и образовање и искуство, погодбе толико потребне народним старешинама. Уз то је задао своју веру да ће у што краћем року сазвати Велику Скупштину, како би јој поднео на одобрење намишљене реформе,

а у исто време је издао један указ, којим је наређено да се до тога дана ништа неће смети мењати у државној управи.

Присутни кметови примили су са захвалношћу изјаве и обећања Кнежева, те су му у једној заједничкој адреси благодарили на свима користима и благодатима које је стекао и зајемчио народу; њоме су они у исто време одобрили све што је он дотле учинио, а потпуно се поверавајући његовој увиђавности и мудрости, његовом патриотизму и његовој љубави према народу, они су још унапред дали свој пристанак на све реформе, које би он нашао за потребно да уведе на корист и благо отаџбине.

Овој малој скупштини одн. њеном раду присуствовали су гг. Барон Боа-Ле-Конт и Граф Де ла Ну, који су по наредби француске владе имали да обиђу три дунавске кнежевине, као и Румелију и Грчку.

Ево како г. Сипријан Роберт говори о ова два господина: „Ова два господина прошла су више на„хија у пратњи нарочитих људи, а под тајним над„зором Кнежевог тумача Цветка Рајовића. Појамно „је да су путујући под таквим окриљем они могли „слушати само један концерат хвала за Кнеза. Њи„хови разговори с Кнезом вођени су посредовањем „г. Зорића, јединог човека који је колико толико „могао говорити француски. Да би се додворио ру„ском цару Милош се изражавао о Лују Филипу и „о његовоме узурповању тако оштро и грубо, да је „тумач, бојећи се скандала, био принуђен преводити „његове речи у љубазности, на које су ова два Фран„цуза одговорила клањајући се дубоко.“

Неистина је на првом месту да је Зорић служио као посредник између ове господе и Кнеза, већ је то чинио Давидовић који је знао такође *прилично добро* француски. Осим тога неверовато је да г. Боа-Ле-Конт, који је тако дуго служио у Русији, није колико толико разумео српски, те да би примио за

комплименте изразе којима би Милош исказивао презрење и поругу за његовога владаоца, а да би исто тако примао за хваљења и уздизања клетве с којима су по г. Ципријану Роберту говорили Срби о своме Кнезу. Најпосле би ваљало претпоставити да је Милош изгубио своју здраву памет, те да у грубим изразима говори о француском краљу пред његова два изасланика у намери да се додворује руском цару који за то није могао ни знати, па му према томе ни захвалан бити.

Овај напад г. Роберта не би заслуживао ни част да се побија, кад би он говорио о земљи коју туђинци често похађају и у којој дневни листови могу поправити пишчеве грешке. Али како он говори о догађајима у Србији, то његово циљање може нахудити у европском јавном мнењу човеку, коме ова земља поред свих његових мáнâ дугује захвалност за све, те је с тога повесничарева дужност да укаже прстом на такве грешке.

ГЛАВА ДЕСЕТА

I

По повратку своме из Цариграда Симић је наставио да плете замке противу Кнеза, које је био отпочео још пре свога поласка у турску престоницу. За време самога одсуства му из земље његови савезници и пријатељи нису престајали да вичу на Кнеза, да сеју незадовољство против њега, и да од њега отуђују оне који су дотле били искрено предани његовој ствари, и да при том уређују и учвршћују своју странку. Средства којима су се они при томе служили подсећају на најсавршенији макијавелизам. Ни у чему се није штедело: ни у претеривањима, ни у опадањима, ни у дволичним саветима, па ни у лажним програмима.

Присуство Симићево дало је новога живота њиховим напорима, а при ватри и одушевљењу с којима су радили, заборавили су на правила обазривости у толикој мери, да су и људи потпуно одани Кнезу без икаквих тешкоћа и без икакве задње мисли могли лако опазити да се против њега нешто кује. Да се основана сумња пробуди било је доста обратити пажњу: на ниска ласкања којима су га у очи обасипали они који су га иза леђа грдили и опадали, на шапутање које би се обично прекидало кад би се примакао когод који није припадао овој странци, на споразумне знаке које су по кад-и-кад јавно измењивали и на још понеку ствар ове врсте.

И ако је Кнез о свему био прилично обавештен, ипак он овим смутњама није поклонио онолику пажњу колику су оне заслуживале. Он није могао да верује да су Симићи подобни да га издаду; изгледало му је да је толика незахвалност немогућа, јер нико па ни његови најближи сродници није добијао од њега очитијих доказа љубави и благовољења од ова два брата, које је он извукао из ништавила, учинио их милионарима и везао их за своју породицу духовним везама, у Србији готово исто тако светим као што су и крвне. Кад су још у последње време били изразили жељу да иду те да се настане у Крушевцу где су и рођени за време док је њихов отац имао заповеднички положај под Кара-Ђорђем, Кнез је купио добра Френчевића, најбогатијих баштиника из тих крајева, и поклонио им их је, постављајући их у исто време сердарима овога округа који тек што је био придружен Србији. Они су дакле били последњи људи од којих је Кнез могао очекивати да ће против њега ковати завере.

Али чак и да верује да су подобни за тако ниско издајство, он није помишљао да су Симићи и њихови пријатељи тако јаки да би их се ваљало бојати и да би било потребно предузимати против њих какве мере безбедности. Он је знао да их народ у опште није волео, те с тога није ни могао мислити да ће имати толико утицаја да би могли изазвати какав покрет који би за њ могао имати непријатности. Он се с тога мирно одмарао на љубави свога народа, и ова га је мисао омела те ништа није предузимао против завере, која замало што му није дошла главе.

Извештени опет са своје стране да се на њих мотри, завереници су се још јаче старали да прикрију своје односе, те су очекивали згодну прилику да се безбедно искупе те да у појединостима утврде план за борбу коју су хтели да отпочну против Кнеза и да поделе улоге у њој.

У томе је Стојан Симић морао наново отићи на пут у Букурешт, сад с једном новом задаћом коју му је Кнез поверио. Ово путовање, при коме је наново имао прилику да се одушевљава животом срећних бојера и да дође у тешњи додир с руским консулом, утврдило га је још већма у замисли му да ради на сужавању и уништавању Кнежеве власти.

II

По повратку Симићевом с овога пута пред крај године 1834 родила му је жена сина, а пошто му је старији син Кнежев кумовао при венчању, то је он по обичају у овој земљи имао и да крсти ово дете. Како је била већ у велико зима, и да се у то доба не би трудила жена у том стању да долази чак у Београд, Кнез је дао Симићу нов доказ свога благовољења, упућујући своју супругу кнегињу Љубицу и свога млађег сина у Крушевац да тамо проведу Божић и да у исто време крсте Симићево дете. А да би дао још више сјаја светковинама које обично прате овакве догађаје наредио је да с њима пођу једно одељење тобџија с једним топом и његова дворска војничка музика.

Симић је примио кнегињу врло ласкаво, а под изговором да јој за време њенога бављења у Крушевцу прибави и пријатно друштво позва он к себи све коловође завере у нади да ће се том приликом моћи натенáни договарати и споразумевати с њима, не изазивајући међу тим никакву сумњу. Од виђенијих главара дошли су овде: Аврам Петронијевић који је такође био у духовном сродству с Кнезом и у исто време његов ћаја што ће рећи први доглавник, Милета Радојковић и Милосав Здравковић чланови највишега суда, а уз то и капетан Милутин, брат славнога Хајдук-Вељка. И Алекса Симић, Сто-

јанов брат био је такође посвећен у све тајне ове завере; али како је био тишй од свога брата он је, ма да је потпуно делио његове осећаје, хтео да остане на страни, те овом приликом није никако хтео ни да дође у Крушевац, већ се под изговором извеснога посла који му је Кнез наложио задржао у Нишу докле год кнегиња није отишла у Београд. На овај начин он је држао да ће његов рачун бити добар ма ко у овој смутњи победио.

Свечаности приликом овога крштења биле су величанствене а гошћења богата те се неколико дана остало на окупу. Приликом оброка напијале су се здравице Кнезу при чему су завереници пљескали више од осталих присутних, дајући при томе израза лицемерним својим жељама за срећу онога коме су о глави радили. А кад би наступило вече те би се кнегиња и остале званице повукле, онда су се они скупљали на тајни договор у једној усамљеној дворници, те су претресали средства и путове да до свога циља дођу. План који су споразумно утврдили био је у томе да се за ствар задобије што већи број посланика Велике Народне Скупштине која је имала да се држи у фебруару; да се овима открије само донекле циљ завере, и да се приволе те да потпишу једну молбу на Кнеза, у којој ће се овај позвати да земљи даде устав који би одговарао интересима и жељама првака, и да у исто време учини и народу понеке уступке које је овај одавна захтевао, као што су: укидање кулука; давање подједнакога права користовања шумама свима грађанима и према томе обарање ограда које су око ових били подигли понеки чиновници споразумно с владом; укидање извесних повластица за извозну трговину стоком. Они су захтевали ове уступке да би на тај начин задобили за себе наклоност народа и оних који су овај представљали, решени унапред да му их одузму чим постану победиоци и утврде се у своме седлу.

Ако би Кнез ове захтеве одбио онда је требало устати на оружје и извојевати их силом. Милосав Ресавац обећавао је за то помоћ свога краја, Милета Радојковић јамчио је за Јагодину, Ћуприју и Параћин, где је имао врло велики утицај, а Стојан Симић је био добар за Крушевац и његов округ. У датом случају народна војска ових округа, удружујући се уз пут са свима људима добре воље, имала би да се упути на Крагујевац у време кад би скупштина била тамо на окупу. Ту би имала да мотри непрестано на Кнеза не пуштајући га из очију, докле год не би дао свој пристанак на све што би они од њега захтевали.

Поједини од ових завереника, они међу њима који су били најодлучнији и најдрскији, предлагали су као најподесније и најпоузданије средство за постизање овога циља: да се Милош принуди на одрицање престола у корист свога старијег сина, а да се овоме поставе намесници као малолетноме; још одлучнији и непомирљивији међу њима, на првом месту Ђорђе Протић, а како ме уверавају и сам Стојан Симић, предлагали су да се Кнез Милош убије. Али се већина живо опирала овим недостојним предлозима, а Милета Радојковић, на чију се одлучност нарочито рачунало, одмах изјави најотвореније, да ће он са свом својом снагом противстати свакоме ко би поимио да напада на живот Кнежев или ко би покушао принуђавати га да одступи с престола.

III

Пошто су свечаности и гозбе око крштења завршене, кнегиња Љубица се врати са својим дететом у Крагујевац. У њеној пратњи су били Анастас Бућубаша и Кнежев улак одн. татарин Пекета. Овим двама верним служитељима пало је у очи му-

ћење по Крушевцу, те су почели слутити да се ту нешто кује против Кнеза; али они ипак нису могли јасно назрети шта се управо спрема и шта из свега тога може изаћи. На путу при повратку у Крагујевац они су о овоме разговарали, саопштавајући један другоме шта је који приметио и трудећи се да прозру у ову тајну и да је разумеју. У пратњи кнегињиној ишао је у Крагујевац и капетан Милутин, један од коловођа ове завере, који је примећујући честа шапутања Анастаса и Пекете почео побојавати се, да они можда нису назрели заверу, а то му је тим већма пало у очи што су они често прекидали говор, убрзавали или успоравали ход да би остали сами, кад год би им се он приближио у намери да докучи смисао њихових разговора.

Како је држао да је већ изгубљен, он је ушао отворено у разговор с њима напомињући им да је излишно од њега крити ове разговоре, да је он знао о чему они говоре, и да је он лично узео удела у завери једино у намери да је открије Кнезу. Изненађени овом изјавом, а сумњајући при том у њену искреност, Анастас и Пекета су се користили овим тренутком капетановог расположења да од њега извуку што више података и обавештења те да их саопште Кнезу, ако Милутин не би то хтео сам учинити као што је обећавао. Они су се дакле у тој сврси претварали да су знали о тим пословима много више него што је у ствари био случај, те је тако сиромах капетан открио све што је знао о намерама и циљу завере.

Чим су у Пожаревац стигли, Анастас и Пекета су похитали да Кнеза обавесте о своме открићу. Милутин му је такође поновио своја признања и додао је к томе још и нових појединости, уверавајући га да је намера Протића и Симића била да се ослободе Кнеза његовим мучким убиством.

Милутин је био војник осведочене и несумњиве храбрости, али није имао ни памети ни срца за сму-

тљивца. Заплашен понашањем ова два Кнежева служитеља, а немајући при томе никога уза се кога би могао за савет упитати, он је у овој прилици издао своје другове, не враћајући се при том у оданост према Кнезу. Јер тек што је овоме открио што је знао, и тек што је опазио да је у томе отишао врло далеко, писао је одмах Симићу да га извести како је Кнез открио све, хотећи на тај начин да код својих доскорашњих другова сакрије своју погрешку.

IV

Овај изненадни глас помутио је све планове завереника, те их је нагнао да похитају с покретом који су смерали и за који још није све било готово. Милосав Ресавац, Милета Радојковић и Симић одмах су се кренули на пут по ресавском, јагодинском, ћупријском и крушевачком округу да дигну народ по тим крајевима и да га поведу Крагујевцу, заверeничком зборном месту. Одатле су се надали да ће подићи остале нахије и да ће на тај начин прикупити довољну снагу, како би на Пожаревац могли поћи пре него што би се Милош прибрао од изненађења, које му је морало неминовно донети откривање завере.

У исто време су Ранко Мајсторовић и Ђорђе Протић у име Великога Суда чији су чланови били, послали сердарима и капетанима готово по свима нахијама једну тобожњу Кнежеву наредбу, којом им се заповедало да у што краћем року искупе све своје људе, па да се убрзаним ходом упуте ка Крагујевцу, где је имала да се искупи сва српска народна војска са задатком да угуши некакву побуну Турака.

Милош се још налазио под тешким утисцима учињеног му открића кад му стиже глас да Милета

и Симић иду на челу своје војске Крагујевцу, где се налазила народна благајница и где је била државна архива. Дознав за ово он је одмах послао наредбу Вучићу, главном заповеднику српске редовне војске, да брани овај град и да побуњенике одбије силом, ако би остала безуспешна средства за њихово умирење.

Милош није много рачунао на Вучићеву верност, али је Милутин уверавао да овај није био у завери; у осталом у овом тренутку се није знало како да се другојаче спасу од пљачке народно благо и Милошев конак. Примајући заповест Кнежеву Вучић му је са своје стране обећао да ће му остати веран.

За то време се Милета на челу око хиљаде својих људи састао у Јагодини са Симићем, који их је имао једва на педесет, те се на Богојављење кренуо на Крагујевац у пратњи Аврама Петронијевића, па је још истога вечера стигао пред хан у Таборишту, на три миље од овога града. Овде је Петронијевић, говорећи у име завереника, открио војсци тајну овога похода. Његова је беседа била најпре страшан напад на Кнеза. Он га је оптуживао: да је на своју личну корист хтео да експлоатише данашњи положај Србије који је народ стао толике крви и толиких жртава; да хоће да продужава начин турскога владања и управљања ударајући на земљу намете као да је ова била његова баштина а народ његови робови. Приступајући за тим испитивању особног и личнога Кнежевог живота, он је откривао његове неуредности и грехове и тврдио је, да мужеви и оцеви неће од данас моћи заштићавати своје жене и кћери од његових развратних пожуда, које као да су код њега биле тим јаче што је старијим бивао; тврдио је даље да Кнез не поштује ни један закон своје вере, и да нимало не зазире од тога да мрси средом и петком, па и преко самих великих постâ; да је због ових његових грехова Бог слао на земљу сушу и град, којима је Србија последњих година

толико оштећена. Закључивао је да: пошто је Милош у последње време постао одвратан и опасан за све који су му се приближивали, па и самој његовој породици, не изузимајући ни кнегињу Љубицу његову честиту жену, која ма да је била узор стрпљења и преданости, није већ више могла да подноси свога мужа, те је одобрила овај покрет о коме јој је говорено за време њенога бављења у Крушевцу; да после свега тога дакле све добре патриоте треба да пођу без страха против њега, те да најпре уђу у Крагујевац, где их становништво очекује раширених руку, и где ће ускоро доћи сва Србија да им се придружи.

Пошто овај закључак није прихваћен с онаквим одушевљењем какоме се надао Петронијевић, то је он убрзо особитом вештином променио тон свога говора, те је лицемерно додао да нико толико колико он, Кнежев кум, његов помоћник и толико обасипан знацима његовога благовољења, не сажаљава што му љубав према државним интересима налаже жалосну дужност да се против њега буни, дужност која ће га можда и живота стати, али да ће он жртвовати и овај, ако то захте интерес отаџбине, који треба да стоји над свима осталима. За тим је врло вешто подсетио на добро које је Милош учинио Србији ослободивши је од Турака, а прелазећи за тим на његову управу говорио је о његовим грешкама у њој тек у циљу, да одговорност за њих свали на оне који су га окруживали и које је оптуживао да злоупотребљавају његово поверење, навлачећи га при томе на пут који је био штетан и за народ и за сам Кнежев углед у њему. „Пођите дакле за нама“, узвикнуо је на завршетку свога говора, „ослободимо га ове судбоносне околине, ставимо му до знања наше жалбе, и умолимо га да злу потражи лека. Сва ће Србија бити с нама.“

Овим лицемерним изјавама обманут је народ на окупу, те је овај, мислећи да се у виду имала про-

ста представка с дужним поштовањем, спремао да иде за својим вођима ма куд га ови повели.

Али пре него што би ушли у Крагујевац завереници су желели да се обавесте, шта о томе мисле становници овога града, нарочито како на све то гледа Вучић који је у њему заповедао редовном војском, и ако нису сумњали да ће овај последњи, због узрока са којих је могао бити незадовољан Кнезом, пригрлити њихову ствар и њихове тежње с одушевљењем; а не помишљајући при томе, да у пословима побуна и ратова један изгубљен дан, па и час може упропастити и осујетити предузето дело, они су још цео један дан (7 јануар) провели на Таборишту.

V

Какво је међу тим било Вучићево држање? Он је раздао оружје крагујевачкој народној војсци, здружио је ову с редовном, па јој је наредио да чува и брани Кнежев конак. За тим је послао наредбу околним селима да се наоружају и да се без одлагања нађу у Крагујевцу. Пошто је за тим предао заповедништво над овим одељењима гружанском капетану Туцаковићу, човеку који је био Кнезу одан, с наредбом да се брани ако би за време његовога одсуства био нападнут, ставио се он на чело једног одреда коњице и изишао је на сусрет побуњеницима.

Милета, Симић и Петронијевић примили су га као свога пријатеља. Али им је Вучић говорио о отпору на који ће наићи у целој крагујевачкој нахији, готовој да као и остала Србија брани Милошеву ствар, а за тим их је уверавао да ће као што је био обећао бранити свом снагом Кнежев конак. Најпосле је питао: какве су билѐ њихове намере и шта им је био прави смер?

Завереници међу тим нису још имали одређеног циља. Петронијевић је предлагао да се упуте право

на Пожаревац те да ту нападну изненада Кнеза пре него што би се могао спремити на отпор, да га принуде на одступање с престола или да га се ма на који начин опросте. Ову мисао је подржавао Симић, као и Протић и Мајсторовић, који су истога дана дошли у заверенички стан из Крагујевца. Али се Милета противио овом насилном смеру, те је преклињао заверенике да се држе плана утврђеног у Крушевцу, који је био у томе да се сазову најугледнији људи из земље те да се потпише једна молба на Кнеза у којој би се изложиле побуде ове побуне и изређали зулуми на које је народ имао да се жали. Ово је по њему био једини пут и једино средство да се народу даде прилика да своје жеље искаже; да се на тај начин избегне и предупреди грађански рат, а да се и на сам случај неуспеха Милош приволи на умеренију владавину.

Тада је Вучић узео реч и изјавио да ће он допустити да њихова војска уђе у Крагујевац, ако се реше на Милетом указани пут. Пошто је готово свом снагом завереника господарио Милета, и пошто је ове Вучић могао уништити ако би се до сукоба дошло, то су се побуњеници хтели не хтели морали сложити с овим предлозима. С тога је дакле утврђено да уђу у Крагујевац и да се разместе нешто по зградама Великога Суда а нешто по околним домовима, докле ће Вучић са својим одељењима држати Кнежев конак; к томе је такође углављено да између ове две мале војске не сме бити никаквих општења, да ће се нарочито завереници придржавати најстрожег запта, и да из својих станова неће моћи излазити под оружјем. Овога су се споразума савесно и тачно обе стране придржавале, и докле год су завереници остали у Крагујевцу, није било никаквог нереда на који би се могло пожалити.

У овоме и оваквом Вучићевом понашању у овој прилици појединци су хтели да нађу неко издајство.

Али оставивши на страну то што он никад не би пристао уз заверу у којој сам не би био коловођа, његово је држање у овом случају било једино које му је мудрост могла налагати: јер да се решио да бунтовницима противстави силу, могао је победити само проливањем крви своје рођене браће и својих суграђана, а на мало вероватан па ипак могућ случај да би у борби подлегао Крагујевац би остао без одбране и заштите. Халапљивост за пљачком намамила би ту војнике са свих страна, а завереници би се онда могли смело упутити Пожаревцу, изненадити ту Кнеза још довољно неспремнога за отпор и приморати га да учини и обећа све што би они хтели. И сама упутства Кнежева налагала су му у осталом да претходно исцрпе сва мирна средства, па тек онда да се упушта у борбу са завереницима. Према томе се његово држање у овој прилици може само хвалити.

VI

По Пожаревцу међу тим где се Милош налазио распростирани су најстрашнији гласови. Овде се говорило како се Вучић удружио с побуњеницима, како су на позив Великога Суда долазила у Крагујевац одељења народне војске са свих страна Србије, како побуњеници нимало неће штедети Милоша ако би овај пао у њихове руке. Ове узнемирљиве гласове примали су с веровањем и даље распростирали и сами Милошеви дворјани, који су споразумно са завереницима претеривали пред њим у оцени озбиљности и опасности положаја, саветујући му да бежи у Аустрију. На челу њиховом био је Кнез Јоксо, у коме је Милош имао неограничено поверење. Увек уза њ он је чинио све што је могао да до Кнеза не допре истина, а уз то је нешто

молбама, нешто опет описивањем страшне опасности којој би се изложио остајући у Пожаревцу, он је био успео да га у велико поколеба и да га увери о неодложној потреби да напусти Србију. Милош је дакле већ био наредио да се у свој хитости спрема полазак, а како је Јоксо непрестано тврдио да је кнегиња с осталим члановима Кнежевске породице уз заверенике, кренуо се он на пут и не опростив се са својима.

Међу онима који су пратили Кнеза у његовом бегству било их је коме је оно изгледало и лакоумно и кукавичко. Међу осталима овога мишљења био је и сердар Коца, човек безгранично предан и веран, који је тражио прилику да каже Кнезу шта мисли о његовом поступку; али му је све до сад било немогућно да му се приближи. Видећи међу тим да више није било времена за губљење, он навали на Аврама Стојковића Кнежевог повереника да му издејствује саслушај у овога, што и би учињено. Милош га је са задовољством примио, а Коца га је бацивши се на колена пред њим најусрдније молио, преклињући га срећом његовом и срећом Србије да одложи свој полазак, уверавајући га о љубави и предaности народа који је обмањиван, и који ће свој гњев обратити против оних који злоупотребљавају његово поверење. Најпосле је боље, говорио је он, умрети и погинути на своме положају неголи напустити га без иједног метка пред једном гомилом смутљиваца и незахвалника. Сви који су овом призору присуствовали придружили су се Коци, те и поред свега Јоксовог наваљивања Кнез прими њихов савет и врати се у Пожаревац.

Одавде је послао наредбу у смедеревску нахију да се искупи сва народна војска, и већ тога дана довео му је Јованча Спасић њен највећи део, докле је остатак хитао у спремању и имао да му се придружи у најкраћем року.

Град и нахија пожаревачка дигоше се такође на оружје за Кнеза. Капетан Милутин, који је хтео да сад изда Кнеза пошто је најпре издао своје саучеснике, био је затворен у своме округу баш од оних којима је био почео да проповеда буну. Дошавши у Ресаву Милосав је био издао налог народној војсци да се одмах крене за Крагујевац, камо би он отишао пред њом; али му би одговорено да се нико неће с места маћи ако за то не дође изречна Кнежева наредба. Ни остали сердари и капетани, који су били умешани у ову заверу, нису хитали да следују позиву који им је Протић упутио у име Великог Суда, очекујући да најпре виде каквим ће правцем ствари поћи. Што се пак тиче оних који нису имали ничега заједничког са завером, њима је сам облик овога позива изгледао тако чудан, те су пре него би му поверовали потражили објашњења о њему од понеких чланова овога суда, и уз то од понеких чиновника за које су знали да су Кнежеви пријатељи, који су их обавестили о правоме смеру тих наредаба.

VII

Јагодинска народна војска међу тим, која је дошла у Крагујевац за Милетом, почела је да шапуће како је преварена и обманута лажним обећањима, и претила је да се разилази, пошто није видела никога да долази у Крагујевац на скупштину, која се ту, као што јој је раније говорено, имала држати. Једва је стизао сав Милетин углед, који је неоспорно био врло велики, да је од тога уздржи. Коловође завере нису сад управо ни саме знале на што да се реше и шта да отпочну. Вучић је присуствовао свима њиховим саветовањима и предлагао им је да приступе споразумевању с Кнезом, нудећи се да им у томе

буде посредник код њега. Али пре него што би се на тај корак одлучили они су искупили све у Крагујевцу присутне чиновнике, а уз њих и кметове и друге прваке из овога града и његове околине, без обзира на странку којој су припадали, те су им изнели и саопштили побуде које су их навеле да се подигну, уверавајући их о своме патриотизму и о чистоти својих намера. Најогорченије између свију њих Ђорђе Протић држао је дугу беседу, пуну мржње којом је одавно био задахнут против Кнеза, и у њој им је говорио да је Милош један неваљао тиранин који је поступао са својим поданицима горе него с робовима; да њега ни његова невиност нити положај главног тајника највишега суда нису могли заштитити од казне коју није заслужио; да је ствар побуњеника била и сувише оправдана, те да је дужност свих добрих грађана да се искупе под завереничку заставу како би се тиранин оборио; јер докле год он буде живео неће у Србији бити ни мира ни слободе.

Овај жестоки испад одбили су готово сви присутни, а Милета је уз то уверавао: да њему није никад ни на ум долазило да ради против живота Милошевог или да напада на његово достојанство унижујући га; већ је он једино хтео да га умоли да олакша народу понеки од терета, против којих је овај имао и право и разлог да се жали. Највећи део завереника говорио је у истом смислу.

На ово је Давидовић, кога је Кнез послао у Крагујевац да извиди и сазна шта је од све побуне у ствари и који је такође био присутан овоме саветовању, запитао: шта се жели и шта се хоће од Кнеза, и које су то жалбе што су желели да му их поднесу?

Завереници су одговорили: да је намера њихова била, кад су узели оружје у руке, да од Кнеза захтевају понеке управне реформе, и у исто време израду имовинског и казненог законика, којима би се

зајемчила лична и имовна безбедност. Давидовић их је на то уверио да се на овим реформама већ одавна ради, и да се оне не могу извести за један дан; обећао им је уз то у име Кнежево да ће се у најскорије време отклонити све злоупотребе које су народу тешко падале, а да ће на скупштини коју намерава сазвати у фебруару изнети и обнародовати основни закон, којим ће се све ове жеље задовољити. Овај говор Давидовићев примљен је живим одобравањем, а он је за тим саветовао вођима овога покрета да распусте своје људе, и да се ослоне на милост Кнеза, чиј им је опроштај он зајемчавао.

Овај савет међу тим није био примљен. Побуњеници су хтели да остану под оружјем докле не добију друга и поузданија јемства о Кнежевим мирољубивим намерама. С тога су они захтевали да се на мах сазове скупштина, те да се без одлагања расправе сви неспоразуми.

Али је за њих било већ изгубљено и прошло време да намећу погодбе. Хиљаду и пет стотина народних војника стигли су из Груже под Крагујевац, а Петар Тупаковић који је био привремено предузео заповедништво над њима спремао се да прогна побуњенике. Нова појачања су му стизала сваки дан из свих крајева Србије, и побуњеници се нису више могли обмањивати надом да ће се овој војсци моћи опрети. Давидовић међу тим, који је знао за Кнежеву жељу да се докле је год могућно избегава свако проливање крви, приволео је Тупаковића на стрпљење до исхода преговора које је био отпочео да води с Кнежевим противницима.

Тада се Вучић, кога су све странке оптуживале као издајника, и који је гледао како му Тупаковић предузимље врховно заповедништво над војском, одлучи да лично отиде у Пожаревац да се оправда и да у исто време измоли у Кнеза опроштај за побуњенике. Кнез је примио његова изви-

њавања а побуњеницима је обећао потпун опроштај ако би одмах положили оружје и повукли се на своја огњишта.

Тек што се за ово обећање у Крагујевцу сазнало решено је да се војска разиђе још те ноћи. И она се доиста растури у малим одредима без икакве галаме, и свако се поврати своме дому, а крајеви кроз које су ови одреди пролазили нису при томе имали да се жале ни на какве нереде ни штете.

VIII

Тако се завршила ова побуна која замало што није постала фаталном за Милоша, а која је као што се види прошла без пролића и једне капи крви. Остаје нам да сад испричамо још понеке појединости из ових дела.

Међу завереницима је дошло до раздора још пре него што су се разишли. Тако је Милета оштро пребацио Ресавцу што ни један од његових људи није дошао на збориште, и ако је овај био обећао извести на њ цео свој округ. То је довело до живе препирке између ова два главара, која би Ресавца може бити и живота стала да се у њу нису умешали њихови заједнички пријатељи. Не сматрајући се више безбедним у табору својих пријатеља, Ресавац се упутио да потражи склониште у Кнежевом конаку; али су га војници који су ту били на стражи и који су га познали примили с погрдама, оборивши га с коња, називајући га издајицом свих странака и бацајући му у лице изразе своје најоштрије осуде. Плашећи се за свој живот тада је сиромах Ресавац прибегао Давидовићу, молећи га да га прими са собом те да пође с њиме у Пожаревац да у Кнеза измоли опроштај. Али му је Давидовић ову љубав одрекао, говорећи му да га његово

присуство неће моћи заштићивати од рђавога пријема на који ће вероватно свуда наилазити. С тога се он дакле нашао принуђеним да се крије од свију и свакога докле се нису повукли и отишли они с којима је он ковао заверу против Кнеза. Таква је била достојна награда овоме човеку, кога видимо умешана у свима заверама и увек готовог да изда своје саучеснике.

Глас о побуни изазвао је у Београду озбиљно узбуђење, било због искрене љубави којом је свет био овде задахнут према Кнезу, било с тога што је Београд био трговинско средиште, које већ по самој природи му не може ништа тако узнемирити као јавни нереди; било најпосле с тога што су у овим догађајима турске спахије могле наћи повод и изговор да силом поврате оно што су биле принуђене да напусте. Али је Већи-паша ослободио ускоро Београђане од ове последње бојазни: јер не само што је уздржао спахије које су биле почеле да подижу главе, већ се шта више сам понудио Милошу са својом помоћу да се побуњеници поврате у ред и мир. Милош је ову понуду примио са задовољством, јер га је она ослобађала сваке бојазни од стране Турака; али је благо и са захвалношћу одбио пашину помоћ, да на тај начин не би дао повода њему или његовим последницима да се у будућности мешају у српске послове.

IX

Међу чиновницима који су се тада налазили у Београду било их је више којима напредовање побуњеничке ствари не би било непријатно. Из бојазни међу тим да се не би одали они су се претварали као да их ови догађаји јако жалосте и бацају у бригу. Једини Цветко Рајовић није умео да се чува

у довољној мери, те је мало недостајало да своју несмотреност плати главом.

Сазнавши за гласове који су ујутру кружили по Београду он се као и остали претварао да је јако забринут због критичног положаја у који су завереници довели Кнеза Милоша, те их је у велико нападао и ружио, називајући их незахвалнима, неваљалцима итс. Али пошто је по подне испио био коју чашу више него што је чинио обично, Рајовић је променио тон свога држања на глас који је био стигао: да је Милета имао под својим заповедништвом више од две хиљаде људи и да се Милош одрекао престола и побегао; бунтовници су му тада постали изврсни људи, а Милош варварин, тиранин коме се и случило само оно што је и заслуживао. Његова околина га је молила да ћути, али је он постајао тиме све жешћи.

На његову несрећу истога дана пошли су из Београда за Пожаревац људи из Кнежевог конака, Мито чибугџија и Јово кавеџија, где су упитани шта се у Београду ради одговорили да је свако забринут због овога што се догађа и готов да притекне у помоћ Кнезу, изузимајући јединога Рајовића који се трудио да га својим грдњама изнесе на рђав глас, и који је развијао све своје говорништво да оправда ову побуну.

Овај извештај је јако разгњевио Кнеза, јер је и Рајовић — као у осталом и Симић и Петронијевић — био један од оних који је увек уживао Кнежеву благонаклоност и његово поверење, па је Кнезу врло тешко пало да га баш ови људи напуштају. С тога је одмах издао заповест да се Рајовић затвори и да се окован доведе у Пожаревац. Сутра-дан су двојица судија који су из Београда дошли потврдили све што је о Рајовићу било јављено, додајући још и нове податке против њега. Тада гњев Кнежев није више знао граница; он је одмах наредио

двојици капетана његових телохранитеља да сместа иду на сусрет притворенику у Смедерево, и да га даду пушкарати без икаквих даљих формалности.

Срећом су ова два капетана, који су били људи човечни и пуни здравога разума још пре него што су стигли у Смедерево, срели Господара Јеврема, који се био кренуо из Београда у Пожаревац да честита Кнезу на умирењу народа, пошто је био добио вести да се побуна изјаловила. Они му открише задаћу која им је била стављена у дужност и своје устезање да је изврше, пошто су били уверени, да ће Кнез сажаљавати одлуку коју је у јарости својој био донео против Рајовића. Господар Јеврем је у велико хвалио њихову човечност, па их је умолио да отежу с извршењем заповести што су је били добили; а да им Кнез на томе не би замерио он им даде савет да пођу путем на коме су знали да Рајовић неће проћи, како би се могли изговорити да га нису срели.

Они су врло радо прихватили овај савет те су се упутили путем којим се само лети могло ићи, докле је Рајовић са својом пратњом другим стизао у Пожаревац. За то време су добри гласови који су стизали из Крагујевца све више и више стишавали Кнежеву срдитост. Тада је Јеврем помислио да је дошао тренутак да се заложи за Рајовића; он је причао своме брату како су ствари ишле; овај му је био захвалан што је осујетио извршење те његове заповести, чиме му је уштеђено сажаљење једне непоправиме погрешке, те је тако Рајовићу који је стајао на ивици од гроба сачувана кожа, и све се свршило на опорим и тешким прекорима од Кнежеве стране.

X

Пошто је мир и ред био повраћен Кнез је 12 јануара послао у Крагујевац Јеврема који је имао

да припреми што треба за његов тамошњи пријем. Истога дана писано је Милети, Симићу и Петронијевићу, и наново им је и тим путем зајемчен опроштај. За тим је распустио сердаре, капетане и народну војску, што је била дошла са свих страна Србије у циљу његове одбране, захваљујући свима на ревности што су је показали према њему. Сутрадан је отпутовао он сâм у Крагујевац у пратњи неколиких телохранитеља који су редовно ишли за њим кад би путовао по земљи. На градским капијама дочекали су га чиновници, становништво овога града и многи народ из околине који је у тој сврси дојурио у Крагујевац. Коловође побуне нашле су се такође ту, али су образовале једну засебну гомилу.

Звуци црквених звона и топовски метци поздравили су долазак Кнежев, кога је народ примио једнодушним одушевљењем. Тек што је Кнез одјахао свога коња пали су преда њ на колена вође завере који су се намерно држали одвојено. Милош их је подигао и изгрлио их је са сузама у очима, уверавао их је да им је већ опростио и то од свега срца, додајући ове знамените речи: „Сви смо ми криви; и ја сам сâм често грешио; трудимо се да све исправимо и опростимо узајамно једни другима!“ Речи ове у устима једнога апсолутног Кнеза који је држао у својим рукама вође завере што је до на ивицу пропасти била довела и његов престо и његов живот, сведоче о правој величини душе, те саме представљају најречитији одговор на све грдње и нападе који су бивали бацани на њ да би се оцрнило његово срце и мржњи изложила његова владавина.

Наместо сваке казне Милош се задовољио тим што је сутра-дан по своме доласку позвао преда се Симића, Петронијевића и Милету те им изјавио с родитељском добротом, да он није никада презирао ничије добре савете, и да су према томе они који су имали пред собом опште добро требали отворено

и искрено да му предоче: у чему је он грешио, а не да му воде неку систематску опозицију из надутости, нити да излазе с нерасудним захтевима, противним срећи и будућности Србије. Да би их још боље уверио о својим намерама и да би их умирио, позвао их је да пођу с њиме у цркву, где се на еванђељу заклео да им је опростио. Завереници су се опет са своје стране заклели њему на верност и покорност. Кнежева заклетва је била искрена, што је и време показало; тако је исто била искрена и заклетва Милетина, који је био честит и лојалан човек. Али се то не може тврдити за другу двојицу, јер рђави људи опраштају теже доброчинства него увреде. Они су можда још у самом тренутку кад су се заклињали Кнезу на верност били запојени срџбом због наседања њихове завере, па су се можда у дубини своје душе заверавали да другом приликом поузданије успеју.

Сви Кнежеви пријатељи били су тако потпуно уверени о мало искрености у Симића, чија је незахвалност била заиста за сваку осуду, да им је Кнежев опроштај изгледао као озбиљна погрешка. Нарочито је Јеврем мрморио о благости свога брата; он је увек бацао око на богатство Симићâ, па је био гњеван на свога брата, те своје осећаје није ни прикривао, видећи да се овај даје заводити од њих и да им он повраћа своје поверење; па је онда закључивао да ће овакво Кнежево држање у овој прилици имати за њега самог врло тешких и озбиљних последица. Али је Кнез ипак из обзира пажње према побеђенима објавио један указ, којим је забрањивано да се о овим догађајима говори, и да се посредно или непосредно чине алузије на њих, па је уз то још нарочито умолио свога брата, да се према завереницима понаша и држи као и пре њихове завере.

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

I

Милош је сазвао за 2 фебруар 1838 једну велику скупштину, на којој су требали да буду главни сеоски кметови, уз то на сваких сто кућа по један посланик, а поред тога известан број представника еснафа и заната из свих градова. Ова је скупштина имала да буде најсвечанија између свих које су се дотле вићале у Србији. На њој су имала да се претресају многа врло важна питања; али је између свих најважније било оно које је било најсудбоносније како за Кнеза тако и за земљу, а то је питање уставности коју је он тада прогласио.

Милош је врло добро знао да су се сви агитатори у Србији руководили једино себичношћу; али како су они увек и непрестано уверавали да је покретач свима њиховим поступцима лежао једино у љубави према општем добру, то је он хтео да их ухвати за реч, дајући тако Србима један устав, којим би се на поузданој основи утврдило благостање и зајемчиле народне слободе, а да се тиме ипак не попусти много чиновницима нити икоме од оних који су хтели да господаре народом. Давидовић, човек неоспорнога дара, а можда и најученији међу Србима, често се хвалио да је ово питање проучио из основа, и да је у стању да за врло кратко време изради један устав који би одговорио свима потребама и

приликама Србије. Њему дакле буде наложено да такав устав изради и он заиста сврши свој посао за неколико дана. Ми ћемо ускоро видети да ли је заиста он и у колико одговарао Кнежевим погледима и сврхама које је имао пред очима кад се на његово давање одлучио.

Друго питање од извесне важности, о коме је Милош такође хтео да чује глас скупштине, било је о томе: да ли је требало да прими позив који му је била упутила Порта да дође у Цариград, те да се поклони султану као што су мало пре тога учинили кнежеви Влашке и Молдавије? Он је о овоме већ припитао у руском заступништву и из Петрограда су му саветовали да прими позив, уверавајући га да ће у Цариграду бити најласкавије примљен, и да од тога путовања не може за њ бити никакве опасности. Али његови редовни саветници нису били сви у том погледу истога мишљења. Више њих саветовали су му да позив прими, поткрепљујући своје гледиште сјајем који би пао на Србију из почасти које би се њеном Кнезу чиниле у Цариграду, и утицајем који би он на тај начин задобио над балканским Хришћанима кроз које би прошао на томе путу, најпосле незадовољством које би тај пут изазвао у београдских и босанских Турака и у свих непријатеља Србије, пошто би на тај начин увидели да њихов цар почаствује онога кога су они још увек сматрали као отмичара и поглавицу хајдукâ и разбојникâ; уз то су се ови саветници пітали надом да ће Кнез њих узети за своје сапутнике на овом путу, ишчекујући многе и богате поклоне којима Порта не би пропустила да их обаспе. Други неки између њих којих је било мање, али који су по свој прилици били мудрији, мало су полагали на ове ситне користи које би Милош могао извући из свога пута у Цариград, те су гледали да га од њега одврате. Први и најглавнији међу овима био је сам Давидовић који

се, познајући још изодавна Кнеза, бојао да ће, појављујући се лично на Порти, изгубити утицај који је дотле имао, и то с оскудице у познавању великога света и у брижљивијем образовању, које нас једино може сачувати од многих неупутности у разговору. Он се уз то бојао да му Турци, ласкајући му и голицајући његову сујету као што само они умеју, не ишчупају и не измаме какву тајну коју је ваљало брижљиво чувати, или да не успеју да га одврате од захтевања извесног права и да га задобију за напуштање извесних повластица, што би могло за земљу бити штетно. Најпосле се он бојао да Кнез, који је у тренутцима врло говорљив и неуздржљив кад му се умело подићи, не открије право стање богатства и снаге своје земље, о чему је ваљало држати Порту у највећем незнању и неизвесности. Уљудност није Давидовићу допуштала да Кнезу предочи све ове бојазни. С тога се он упињао да му докаже да за њега није достојно да се креће на тако далек пут у циљу да се баци пред ноге турском цару и да му захваљује за уступке учињене Србији, као да ови уступци нису били отети с оружјем у руци и с неизмерним жртвама. Он је уз то свраћао пажњу Кнежеву и на огромне материјалне жртве којих ће овај пут стати, пошто путовање ни у којој другој земљи није тако скупо као у Турској, где треба давати поклоне на сваком кораку, свуда давати бакшише и делити милостињу.

Не знајући, у забуни ових различитих и потпуно противних мишљења, на што сâм да се реши Милош се одлучио да о томе саслуша мнење представника свога народа.

II

Уреченога дана ова се скупштина састала у Крагујевцу. Народних представника било је на њој преко

четири хиљаде, а радозналаца из свих крајева Србије било је тако много да у граду нису имали где становати, те су многи били принуђени да иду по оближњим селима где су дочекани с усрдним гостопримством својственим Србима који сматрају да јабанац доноси срећу кући у коју долази. Свуда је владала највеселија усрдност, а сви ручкови и вечере зачињавани су здравицама које су напијане напретку Србије и за здравље Кнеза, стубу, оцу и творцу отаџбине итд.

На дан 2 фебруара, кад пада Сретење, искупили су се после службе Божје сви народни представници на једној ливади где је била подигнута једна трибина за Кнеза, архиепископа и прве државне доглавнике, међу којима се с очитом дрскошћу појавио и Стојан Симић.[1] Пошто је поздравио скупштину Кнез нареди Давидовићу да прочита ову беседу коју је сам казивао у перо своме тајнику, и који је у њој дотерујући је по нешто изменио а по нешто и додао. Та беседа гласи:[2]

„Година је дана како смо се били састали још „у већем броју и ради срeђивања још важнијих по„слова. Надао сам се да ћемо се моћи састати о „Ђурђеву дану, али је оскудица у пићи за тако „велики број коња донела са собом, да је ђурђевска „скупштина морала бити сведена на сразмерно мали „број народних представника. Преко лета и јесенас „нисмо могли скупљати већи број људи најпре због „изредне суше и оскудице у сену и води, а после „и с тога што нисмо били посвршивали све послове, „које је ваљало изнети пред Народну Скупштину.

[1] После привиднога измирења с Кнезом Петронијевић је гледао колико је год могао да се склања; Симић је напротив тежио да се у свакој прилици истиче у јавности; грлио се са свима пријатељима које би на свом путу срео, а онима који би га подсећали на прошле догађаје одговарао је с нечувеном безобзирношћу: „Шта ћете, хтели смо да починимо чуда, а у...ли смо се."

[2] По *Ami-Boué-у,* La Turquie d' Europe, књ. III.

„Било нам је шта више немогућно да досад извршимо „попис свега становништва те да из њега изведемо „рачун о износу десетка и других државних прихода.

„Ја нисам могао за тако кратко време да по-„свршујем претходне послове за скупштину као што „сам желео. Ми смо постали наново људима тек од „пре годину дана, од кад су уређени наши од-„носи с Портом. Тек од године дана Србија је др-„жава, а при заснивању државе нарочито нове и „младе треба бити обазрив и не хитати много; не „треба нарочито објављивати ни једну реч коју би „после били принуђени да повлачимо на штету своју „и своје отаџбине. За оснивање држава које данас „у свету постоје требали су да протеку векови; па „ипак и у њима има увек по нешто што треба до-„дати ономе што постоји. Ни Србија не може ићи „другим путовима; ова земља не може постати за „годину дана потпуно уређена држава, у којој не „би имало ништа више да се мења и дотерује, ништа „више да се жели. Српски народ има више посебних „особина које је потребно најпре прилагодити уљу-„ђености и просвети европској, како би се међу „осталим државама могло добити угледно и часно „место. Главна је тешкоћа у томе, што међу нама „нема довољно спремних људи који би пословима у „нашој земљи руководили на начин како се то чини „у осталим европским државама. Све је то допри-„нело те смо се мало задоцнили с увођењем уста-„нова о којима сам вам прошле године говорио, и које „сам, као што сам вам био рекао, желео заве-„сти у нас.

„Данас нас ево сакупљених у свечаној скуп-„штини, у којој мене окружује моја драга породица, „уз кога су наш високопреосвештени митрополит „и преосвештени епископи, чланови српскога народ-„ног суда и окружних судова, среске старешине и „главни кметови Српскога Народа. С тога хоћу, драга

„браћо, да вам поновим прошлогодишњу беседу, која „је штампана и раздата међу вама.

„У њој сам вам ја рекао колико сам желео: 1° „да се сви послови народни уреде и да се уредбе „о њима потврде; 2° да се данци одреде по најуме„ренијој стопи и на најправеднијој основи, а у исто „време најкориснијој за државну благајницу; 3^е^ да се „измире сви дугови наших ранијих епископа, који „су на терету нових задобијених округа. Ја сам вам „оставио времена да слободно претресате на дому с „народом ове моје предлоге, па да ми после саоп„штите о њима и своје и народно мишљење. Од на„шега растанка исплаћени су епархијски дугови на„ших нових тековина готовим новцем; али две прве „тачке изискују за своје решење сву нашу пажњу.

„Од онога времена па до данас ми смо имали „довољно могућности да о свему добро размислимо, „те да би се могли споразумети у овом погледу. Што „се мене тиче ја сам прошле године био заузет у „народној канцеларији и с Великим Судом око тога, „да видимо како би се у нас могло завести оно што „би било најпотребније и најкорисније нашој отаџбини, „те сам се после свега одлучио на ове мере:

„1° Да саставим и објавим један основни закон „за Србију, у коме ће бити уређена и права и ду„жности српскога Кнеза и српских власти. Тај ос„новни закон ће вам се прочитати: видећете да су „у њему општа или човечанска права народа и сва„кога Србина утврђена и зајемчена у појединостима, „као што то човечност налаже. Ту ћете ви наћи за„јемчену личну слободу за свакога, као и то да је „сваки Србин господар свога имања. Ми се сви мо„рамо заклети, да ћемо поштовати и чувати овај „основни закон и то како у име своје тако и у име „остале данас одсутне наше браће. Ми треба да се „закунемо једни другима: Кнез властима и народу, „овај Кнезу и властима, да ћемо чувати и пошто-

„вати овај основни закон најпреданије и у потпу-
„ности његовој као еванђеље, и да од њега нећемо
„ни за длаку одступати без пристанка за то свију
„нас и целога Српског Народа.

„2° Решио сам се да установим један државни
„савет, који би се састојао из саветника и шест у-
„правника или министара, између којих ће се поде-
„лити све гране народне и државне службе. Управ-
„ници ће спремати послове, саветници ће их проуча-
„вати и претресати, и најпосле ће се подносити мени
„на одобреље. Како управници тако ће и саветници
„бити за свој рад одговорни Кнезу и народу; они
„ће у опште бити одговорни за сваку злоупотребу
„која би се опазила у народном животу.

„3° Од године дана радимо ми већ на томе да
„се напишу грађански и казнени законици. Кад они
„буду обнародовани сваки Србин ће наћи заштиту
„свога права, и то не као до сада у тренутном на-
„хођењу и схватању суда, већ у самим законским
„прописима. Народом ће управљати кметови, капетани
„и судови, над овима ће бити Државни Савет, који ће
„опет бити под Кнезом и поред њега; али ће се за
„то и Кнез потчињавати закону и биће у непреста-
„ном додиру са својим саветом. На овај начин ја се
„надам да ће се отклонити свака самовоља, и то како
„свију нас тако и свакога посебице. Могућно је да
„ће се у овим новим установама запазити и по која
„празнина или омашка; али ће ове ишчезнути вре-
„меном, пошто и у колико буду примећене. До сад
„нису били довољни: ни моје знање, ни моја познан-
„ства, ни моје време, да би се извршио овако за-
„машан посао, да би се тј. он извео тако да му нико
„не би могао ништа замерити, или да би се чак могло
„говорити да је он дело савршенства.

„Извршујући на овај начин своје обећање, да
„у земљи заведем законску унутрашњу управу, ја
„прелазим на другу важну тачку своје прошлого-

„дишње беседе, а то је на питање: како да се раз„реже данак у народу. Српски Народ је принуђен да „подмирује ове издатке: данак султану, издатак на „Кнеза и његову породицу, плату државним чинов„ницима и епископима, трошкове потребне на издр„жавање војске ради одржања реда и мира у земљи, „као и на одржавање пограничних одељења која ће „нас штитити како нас нико с поља не би узнеми„ривао; даље се ваља старати за одржавање пошта, „за подизање болница, за издржавање наших изаслан„става у Цариграду и изасланика по другим земљама; „најпосле не треба губити из вида ни непредвиђене „потребе. Сви су ови издатци подмиривани до сада „из најразноврснијих доходака, а од сад ће бити „Српски Народ сам дужан да их подмирује.

„Ми смо се до сад — ја и наш народни суд, „— трудили, да нађемо средства која би одговарала „свима овим неизбежним захтевима, и то на најлакши „и најправеднији начин за народ, а који би опет био „најподеснији за нашу управу. Ми смо врло често „прошле године претресали ово питање, па смо се „у том погледу разилазили у мишљењима. Најпосле „се мени учинило да ову ствар нећу моћи уредити „другаче, већ ако уједно скупим све порезе Србије, „и ако их у том облику будем скупљао двапут „преко године, о Ђурђеву и о Митрову дне, како „би народ имао довољно времена, да од једнога до „другог рока спреми и исплати ове дажбине.

„Да народ више не би био узнемириван честим „досадама, предложио сам један једини данак од три „талира с главе за свако полгође, а осим тога се ни „од кога неће тражити ништа више на име данака „који су постојали до сад, ни на име харача ни на „име чибука, нити на име владичанскога ни на име „личне порезе, као ни на име свадбарине, млина„рине као ни на пециво ракије; исто тако неће се „ударати никакви нарочити намети ни на жирење

„свиња, нити ће се узимати десетак од кукуруза, „пшенице, овса, меда и вина; најпосле народ више „неће бити дужан да кулучи и ради за чиновнике, „изузев разуме се кад буде имала да се подиже „каква грађевина за државну потребу; па ће чак и „ове кулуке влада плаћати, бар онима који по цео „дан буду имали да раде. Ипак ће села имати уза„јамно да се споразумеју о грађењу месних путова „и потребних омањих мостова.

„Општинске шуме и њихова паша биће у бу„дуће општинско добро. Како сав народ за њих плаћа „данак, тако свак ваља да се може њима служити „и користити. Од данас неће имати нико право: ни „сама наша влада, ни кметови ни чиновници, ни тр„говци ни сељаци, једном речи нико, да их ограђује „кољем или опкопима па ма у њима било свега по „десетак дрвета, нити ће ѝко смети сметати браћи „из других села да се њима користе.

„Ако народ размисли да ова три талира на шест „месеца замењују све досадашње намете, да су у „њима обухваћене плате епископима и да према томе „више неће бити никаквих посебних дажбина; да ће „му од сад остајати десетак од жетве коју му Бог дâ, „да ће се моћи користити слободно шумом и пашом; „да̀ ће кулуци у корист чиновника бити укинути, а „да ће влада плаћати за радове који би држави били „потребни; ако, велим, народ буде узео озбиљно „у обзир ове разноврсне користи, онда се ја надам „да ће свак признати, да је пореза од три талира на „пола године врло умерена, и да умереније није „имао ни један народ у Европи. Ми ћемо тек имати „да видимо да ли ћемо с толиким државним дохотком „моћи да подмирујемо државне потребе. Наша влада „ће покушати да види: да ли ће он за то бити до„вољан или не. Дужност ће управника државних фи„нансија бити да после године дана поднесе изве„штај и тачан рачун о приходима и расходима др-

„жавним како мени и Државном Савету тако и На-„родној Скупштини.

„А да би овај скромни износ од три талира на „пола године био што правичније раздељен међу по-„реским обвезницима, те да би био задовољен како „најбогатији тако и најсиромашнији Србин, подносим „вам овде преглед ожењених људи и беђара и онога „шта сваки од њих има; осим тога сваки кмет и „сваки задружни старешина зна, колико су њихови „задругари имали да плаћају до сад на име десетка. „Данак ће се распоредити по овим таблицама а сра-„змерно имовном стању; али се ни ја ни моја влада „нећемо мешати у то да одређујемо колико ће који „брат имати да плаћа, већ ће то бити посао самих „општина и најстаријих људи у њима. Ове општин-„ске и задружне старешине упознаће се с овим пре-„гледима, с њима ће упоредити досадашњи десетак „свакога у општини, па ће у споразуму с капета-„нима и судијама праведно разрезати порезу свакоме „нашем брату тако, како се сиромаси не би жалили „на неправду и досађивали мени са својим жалбама.

„Ја вам износим све ове појединости, господо „и браћо моја, и желим и очекујем од свију вас, од „сваког округа засебно написмено ваше опште ми-„шљење о свима њима, али отворено и искрено, а не „замотано, како би с једне стране био начисто с тиме „да ли сте ви задовољни с овим нацртом у опште, „а како бих се с друге стране уверио и о томе: је „ли вам по вољи величина овога данка и начин њего-„вога прикупљања. Нека ми они који су овде иску-„пљени кажу своје мишљење; а после тога и пошто „будете положили заклетву на Државни Устав, избе-„рите најподобније људе, па их онда овластите као „своје представнике, како бих ја могао у спора-„зуму с Државним Саветом и с њима предузети у „овом погледу даље потребне мере. И ове ће се по-„зније саопштити народу, који ће тако дознати шта

„се буде учинило. Ова иста лица ће бити ваши представници, а изаслаће се на овај државни посао о „трошку оних који их буду изабрали; они ће присуствовати сваком скупу ради прегледа државних „рачуна, и онда ће о томе подносити извештај народу. Овако велики скуп не може се састајати сваке „године, а да то не стане земљу врло јаких жртава; „овакви међу тим представници, какве вам ја предлажем, постоје у свима земљама, па су они потребни и нама."

III

Кад ова беседа би прочитана Кнез закључи седницу. Сутра-дан је наново држан састанак. Праћен члановима своје породице, свештенством и државним великодостојницима, Кнез је дошао у скупштину, и уз највећу тишину заузео своје место. Радичевић је читао Устав који је саставио Давидовић и који ћемо мало даље испитивати. Одмах за тим је митрополит, не остављајући члановима скупштине ни тренут на размишљање, прочитао формулу заклетве коју је имао Милош да положи, и из које је овај за њим понављао реч по реч, а за тим и заклетву коју су исто тако имали да положе народни представници, који су уставши са својих места узвикнули: „Заклињемо се на њ у име Свете Тројице."

Кад је то свршено, онда је устао Кнез и говорио је о позиву, који је био добио од Порте да отиде у Цариград, па је о томе тражио мишљење Народне Скупштине. Кметови и посланици са села бојали су се да тај позив не буде каква замка и да се њиме не иде на то, да се под лажним изговорима Кнез доведе у Цариград па да се ту смакне, као што је код Порте био обичај у старија времена, па чим су саслушали овај предлог поустајали су с узвиком: „Не иди, Господару, ми то нећемо.

Пошаљи једнога од твојих синова или од твоје браће, али не излажи опасности свој живот, одлазећи и предајући им се сам у руке.“ Пошто се захвалио скупштини на бризи за њ и његов живот, Кнез је одговорио да ће још зрело и озбиљно размишљати пре него се коначно одлучи.

У овој истој седници догодило се нешто о чему до сад није говорио ни један од писаца о Србији, а што је међу тим могло имати врло непријатних последица. Ми смо већ имали прилике да поменемо, да они људи који су остали верни Кнезу приликом последње побуне, а то ће рећи велика већина Срба, нису могли гледати добрим оком да се бунтовницима враћају њихови стари положаји и места која су раније заузимали у његовом савету и његовој околини, и ако су с радошћу поздравили што им је великодушно опроштено. Ова зебња и неповерење потицали су било отуда што су они предвиђали да ће стари завереници наново злоупотребити то поверење, било пак с тога што се питало како ће се наградити они који су остајали увек верни, кад се овако поступа према дојучерашњим противницима. Отуда је дошло да су се више виђенијих народних главара, а међу њима сердар ужички (Сокôске Нахије) Јован Мићић, упски капетан Павле Даниловић, Илија Поповић с Рудника и Јовица Милутиновић из Ваљева, одлучили, да се о томе отворено и искрено објасне с Кнезом у самој скупштини. Њима није било тешко да нађу велики број присталица међу сеоским кнезовима и посланицима, а врло је вероватно да ни господар Јеврем није био непосвећен у овај корак. Сазнав о ономе што се спрема Кнез је био поручио главним коловођама овога покрета да ништа не отпочињу. Ови су били обећали да ће послушати, али нису намеравали да одрже своје обећање.

И доиста, докле се читао текст Устава, дошли су они који су имали да говоре и заузели су места

према Кнежевом столу; одатле су давали знак кметовима који су били с њима сагласни да се и они примакну. Давидовић и ја били смо одмах уз Кнежев сто, и посматрајући како се ови оружани кметови погледима споразумевају, ми смо се једног тренутка побојавали да се не спрема нешто страшно. Али убрзо умирени присуством многих између оних за које смо знали да су несумњиво одани Кнезу, а сећајући се уз то да смо прошлог дана слушали о некој представци која се имала поднети Кнезу, наша бојазан се преобратила у радозналост. Симић који се понова нашао на Кнежевој трибини био је самртнички пребледео. Задубљен у нека врло озбиљна размишљања, Кнез није од свега тога ништа приметио, докле, после свога говора о путовању у Цариград, није чуо Давидовића, који му се обратио речима: *„Добро, Господару, а издајници који су око тебе“*.... није разумео у чему је ствар, те подижући свој мушки звонки глас ућуткао њиме сердара. Тако је исто учинио и с осталима који су хтели да говоре, док им је у исто време и погледом наређивао да ћуте.

Држање Милошево у овој прилици заслужује много хвале, и то не с тога што је спасао издајнике који су га доцније хтели упропастити, већ с тога што је од његове стране било племенито да заштити своје непријатеље, а за тим и с тога што би представка која је имала да се учини можда стала живота Симића и његове другове. То би међу тим, оставив на страну све остале обзире, нахудило угледу самога Милоша, јер би се тиме обелоданила његова немоћ да спречи да се на његове очи развија народни покрет и у исто би се време народ навикао да сам задовољава свој повређени осећај правде и правичности.

IV

Пошто је скупштина по саслушању читања Устава изабрала из своје средине један одбор за про-

учавање државнога прорачуна, требало ју је распустити. Међу тим се из њене средине јавило пред Милошем једно изасланство с молбом да овај одреди дан и место, где би му народни представници поднели уверење о захвалности и преданости његовога благодарног народа за сва добра која му је починио. Милош је за то одредио сутрашњи дан и место где су и дотле држана скупштинска заседања.

Још је год. 1834 Велики Суд био предложио фебруарској скупштини, да народни представници поднесу Милошу какав знак народне захвалности. Скупштина је била примила овај предлог једнодушним одобравањем и закључила да Кнезу подари у то име златну сабљу украшену драгим камењем и пехар од истога метала. И једно и друго је било наручено у Бечу по нацрту Гашпаровића о коме смо већ говорили, и који је испао на опште дивљење. На корицама од сабље читале су се рубинима и туркисима исписане ове речи: „Своме Књазу Милошу Обреновићу — Благодарна Србија.“ Поклони су имали да се поднесу Кнезу уз један говор, у коме би се изразили осећаји поштовања и љубави целе земље. Народни представници су се били и скупили у ту сврху у дворишту Великога Суда где им је прочитан овај поздрав који је једногласно усвојен.

Огромна гомила света у којој је било чак и људи из оближњих турских крајева ишчекивала је Кнеза четвртог фебруара ујутру. Кад се он појавио био је поздрављен бурним и одушевљеним усклицима. Пошто се попе на своју трибину, поднели су му највиши државни достојанственици, међу њима и Милета Радојковић, на кадифеним јастучићима најпре сабљу, за тим купу пуну вина, а уз то сô и хлеб. Ускоро ћемо видети шта су ови поклони имали да значе. За тим је прочитан поздрав који је гласио:

„Светли и милостиви Господару! Ми смо јуче „примили из руку Твоје Светлости Устав Србије,

„којим се утврђује влада и управа у нашој земљи „и којим се одређују права свакога Србина. Данас „ми видимо испуњене наше старе жеље. Оно што си „се Ти трудио да утврдиш својом храброшћу и дугим „непреспаваним ноћима, корача напред к жељеном „циљу помоћу Твојих мудрих и благотворних уста„нова. Тако и на тај начин се утврђује зграда уза„јамних права српских грађана. Султанови хатишерифи „су дела која проистичу из безграничне царске мило„сти, из благонаклоности једнога као и из заштите дру„гога цара. Али, Кнеже и Господару, зграда узајамних „права српских грађана искључиво је дело јединога „Твога патриотизма, Твоје правичности, Твога добро„чинства, Твоје мудрости и Твога старања. Ми не мо„жемо предвидети размере које ће ова зграда узети у „будућности, ни користи које ће она донети Србији. „Али ми и знамо и разумемо да су лична слобода, без„бедност имовине и умереност данака које си нам пода„рио, Божје благодати које су нам дароване преко Твоје „Светлости. С тога и хвалимо најпре Свевишњега, за „тим се захваљујемо премилостивом цару; али исто „тако молимо на коленима сви скупа како велики тако „и мали Твоју Светлост, и то како у име своје тако „и у име целога Српског Народа у Отоманској Царе„вини, да само један поглед бациш на наша лица па „ћеш бити уверен у нашу захвалност и признање. „Ми ово последње нисмо у стању изразити речима; „али ми ипак сви знамо да ће исти живи осећај „надахњивати увек наше душе, те ће управљати „с нама као с децом у нашим дужностима покорно„сти, послушности и непоколебљиве предaности Теби „Кнеже, као и Твојим наследницима и свој Твојој „узвишеној породици. Ма како јако да су до сада „наша срца куцала за Тебе и за Твоју узвишену по„родицу, од сад ће се она још хиљаду пута јаче „загревати за славу и част Твоје Кнежевске Све„тлости и Твоје узвишене породице.

„Гледај у свима нама, Кнеже, и у целом Српском Народу Своје верне и послушне синове. Ако „човек има ма што свето на овоме свету, онда веруј „поуздано, да ћемо ми сматрати увек за своју нај„светију дужност, да Ти како речима тако и де„лима засведочавамо своју најдубљу захвалност. Нама „баш у овом тренутку и пада најтеже то, што је„зик и перо нису у стању да изразе сву нашу за„хвалност. Али оно што слабости нашега разума, на„шега језика и нашега пера нису у стању да из„разе, треба да се замени оличењем наших осећаја, „с којима подносимо Твојој Светлости од стране и „у име Српскога Народа четири поклона који одго„варају Твојима, а то су: сô и хлеб, сабља и пехар; „сô и хлеб за наше робове и за туђинске робове које „је откупила и рâни их Твоја Светлост, сабљу за „ону којом си Ти бранио нашу земљу, а пехар за „насладу у срећи и здрављу, коју си нам пружио јуче.

„Милостиви Господару и Кнеже! Изволи при„мити ове дарове с оном и онаквом живом радошћу „с којом Ти их ми подносимо! Једи сô и хлеб за сô „и хлеб што си их давао нашим заробљеницима које „си Ти искупио; паши и носи сабљу у будућој од„брани народа, а испијај пехар нашој захвалности, „као што си израна обасуо благодатима и нас и нашу „милу отаџбину.

„Као што сô и хлеб хране тело и душу, тако „ће Твоја душа запајати нашу верност и нашу по„слушност. А као што драгоцено камење из ове „сабље за одбрану отаџбине засењује очи, тако ће „исто засењивати очи начин којим си Ти бранио „отаџбину свима онима, који ће имати да је од сад „бране и чувају.

„Нека би зграда коју си ти саградио била исто „тако трајна као што је трајно драго камење у сабљи „и пехару, које не страхује од превртљивости вре„мена и људи.

„Као што је оличење наше захвалности украшено рогом изобиља, тако нека и Тебе, Кнеже, „прати у Твоме животу свака срећа и свако изо„биље што је могућно дуже и даље, и нека Ти даде „толико годиница, колико капљица има у пехару који „Ти нудимо. Ми се волимо узајамно исто толико ко„лико се мешају сô и хлеб. А као што капљице у овом „пехару нису раздвојене, тако се ни ми нећемо раз„двајати никад од Тебе ни од Твоје узвишене поро„дице, нити Ти ни Она од нас.

„Подносећи ове дарове Твојој Светлости, ми Је „на коленима молимо да их у Својој милости изволи „примити, а ми Те свечано уверавамо како у своје „тако и у име свега Српског Народа, да ћемо сви бити „до гроба са синовљим поштовањем твоји верни....“

Крагујевац 4 фебруара 1835.

Потписи чланова Скупштине.

Овај поздрав састављен потпуно по источњачком укусу потпуно је међу тим изражавао народне осећаје.

Кад је његово читање довршено, Милош се захвалио скупштини на поклонима које му је поднела, а још већма на осећајима које му је изразила. За тим је одломио залогај хлеба, посолио га, и пошто га је појео рекао је представницима свога народа ово:

„Дао би Бог да символ који ми подносите „утврди за навек међу нама слогу и љубав. Нека би „се наши осећаји слагали увек као што се слажу „овај хлеб и сô; ја их примам с истом усрдношћу „с којом ми их ви нудите. Хлеб који ми пружате, „у исто је време оличење оне великодушности с ко„јом ви тако радо доприносите средствима за живот „мој и моје породице, која се већ од толико година „храни народним хлебом. Ако сам ја радио за отаџ„бину, ви ме за то награђујете својом љубављу и „својим доброчинствима. И ја и сви моји на томе „смо вам захвални, те вам се ја наново закљињем „да ћу се сав предати интересима отаџбине, да ћу

„сву бригу посветити јавном добру и будућности „земље. Сви ми можемо грешити; ја сам лично, мо„гућно је, грешио до сад много, а могућно је да ћу „погрешити који пут и у будућности. Али вас ја „уверавам, да су моје намере биле увек чисте и „намењене једино благу и срећи отаџбине, а такве „ће остати и у будуће. Нека ме хлеб који једем и „вино које пијем отрују, ако икада будем пропу„стио да вршим дужност коју ми налаже мој поло„жај. Дај Боже да наша срца буду увек уједињена „и да сложно бију у истим осећајима, као што су „измешане и исте капље што испуњавају овај пехар, „и што их ја испијам у срећу и напредак нашега на„рода, у личну срећу свакога од нас овде и у сре„ћан ваш повратак на ваша огњишта и међу вашу „браћу, коју вас молим да у моје име поздравите, „уверивши их о свој мојој љубави.“

Ова стицајем прилика изазвана и неспремана беседа донела је собом урнебес одобравања, и пошто је распустио скупштину, Кнез се окружен народом, који га је на рукама носио, вратио у свој двор у триумфу усклика и народног одушевљења.

На неколико часова за тим највећи део кметова је већ био оставио Крагујевац, где су остали још само они који су били изабрани да образују неку врсту представничког дома, који су имали да проуче државни прорачун и да даду свој глас и мишљење о неким мерама потребним за увођење Устава, о коме је већ такође време да коју проговоримо.

V

Требало је да овај Давидовићем састављени Устав буде од сад државни основни закон. Он је био раздељен на четрнаест глава, од којих је опет свака била раздељена на више или мање чланова.

У *првој* глави су у два члана одређене биле границе Србије према карти коју су били израдили руско-турски изасланици; за тим је Србија проглашена за Кнежевину с наследним Кнезом у мушкој линији, а одређен је и ред наслеђивања, по коме је одређено да на случај изумирања Милошевих мушких потомака престо прелази на мушко потомство његовога брата Јована, за тим на наследнике Милошеве најстарије кћери итд.;

У *другој* се утврђује грб Србије и боје народне заставе;

У *трећој* се говорило о разним грађанским и војним чиновницима и зајемчено је да се ниједан од њих не може збацити без пристанка Државног Савета;

Четврта је у осам чланова обухватала одредбе о законодавству, о државној управи и о начину купљења порезе;

У *петој* су у тридесет чланова потанко изнети основи Кнежевске власти и наређења о цивилној листи;

У *шестој* су у тридесет и два члана прописане одредбе о Државном Савету;

Седма се бавила, у пет чланова, судовима;

У *осмој* су, у десет чланова, прописи о скупштини и њеном сазивању и државању;

Девета се, у седам чланова, бави прописима о цркви и свештенству;

У *десетој* су, у девет чланова, прописи о државним финансијама;

У двадесет и четири члана *једанаесте* главе говори се о правима Срба̂;

У тридесет осам чланова *дванаесте* главе говори се о правима чиновничким;

У два члана *тринаесте* главе утврђује се пут и начин за измене у самом Уставу;

Последња прописује, у једном јединoм члану, заклетву на Устав и начин како се она полаже.

Овај Устав, који г. Буе с разлогом обележава као један ђачки посао, пун је недоследности, и кад би се узео дословно учинио би немогућном сваку владу у Србији, пошто је стављао једну другој насупрот разне државне власти.

Докле се њиме зајемчава на једној страни Кнезу право постављања на све положаје у државној служби, дотле му се на другој страни не да да ниједног чиновника може сврћи с његовога звања без одлуке о томе највишега суда ако би био крив за ма какво дело по законима кажњиво, ни без пристанка на то Државног Савета, ако би се нашло да се огрешио о своју службену дужност. Овако свргнути са свога звања чиновник могао је изнети своју ствар пред Народну Скупштину, и ова га је могла вратити на његов службени положај, ако би за сходно нашла.

Устав је проглашавао основ по коме су сви српски грађани једнаки пред законом, укидао је кулуке и предавао је општој употреби оно што је било опште, као што су шуме и пашњаци; њиме је од Кнеза одузето свако право судства и решавања у управним питањима, тако да је сеоски кмет имао власт која се одрицала државном главару.

На крају крајева се све усредсређивало у рукама Државног Савета који се састоји из шеснаест чланова, од којих су четворица увек остајали уз Кнеза да му привидно буду саветници, а да у суштини мотре на његове поступке па и на саме његове мисли. Сви су ови државни саветници били некретни са својих положаја, и једина их је Народна Скупштина могла збацити.

Међу тим самим Уставом је била заснована једна хијерархија, по којој је кмет стајао над обичним грађанином, срески начелник над кметом, а над среским начелником сердар, над овим Државни Савет, а над њим опет Кнез. Ова поступност је међу тим илузорна, јер Кнез није могао ништа предузети без при-

станка Државног Савета, докле је овај могао чинити све без Кнежевог пристанка. И заиста кад би Државни Савет поднео Кнезу какав закон на потврду, овај није могао одрећи свој потпис па ма како о њему мислио. Ево саме одредбе тога чудноватог члана Устава: „Државни Савет има право да подноси Кнезу на одобрење законске нацрте које за „сходно нађе. Кнез ће моћи, па двадесет дана по „подношењу, одрећи свој пристанак на њих и вратити нацрте Савету. Али ако би Савет, по поновном „проучавању, поднео опет исти нацрт Кнезу на одо„брење, овај ће и тада моћи ово одрећи. Остане ли „Савет стално при своме гледишту и поднесе ли за„конски нацрт и по трећи пут на потпис, онда га „Кнез мора одобрити и потписати.“

Овим чланом зајемчено вето Кнезу било је дакле проста илузија. Министри су (којих је било шест) били такође чланови Државног Савета, те су према томе такође били некретни. И докле Велики Суд осим чисто судских послова није имао никакве власти, Државни Савет хоћаше понекад присвајати за се и послове највишега Касационог Суда.

Која је дакле била грана државне управе која није долазила у круг рада овог Савета? Он је предлагао Кнезу државне чиновнике и могао их је збацивати, он се мешао у државну управу; био је у исто време и законодавац и највиши судија. Кнез је поред овог савета био прост лутак, којем је народ за труд што се звао Кнезом давао цивилну листу од 100.000 талира, уз то 25.000 његовој жени, 20.000 наследнику престола и 15.000 млађем сину.

Права је истина да је, лишавајући Кнеза сваке власти, Давидовић хтео овим Уставом да даде Србији демократску владавину, јер је свемоћни Државни Савет и његове одлуке потчинио надзору и решењу Народне Скупштине. Али је и то била само нова обмана, јер се скупштина састајала само двапут годишње,

заседавала само по неколико дана, а састојала се у огромној већини из људи потпуно неписмених, претерано осетљивих према свима ласкањима која би долазила озго и над којима је Државном Савету било врло лако да врши свој утицај, и то тим пре што нико у скупштини није могао тражити реч и говорити у своје име, већ су посланици свакога округа образовали одборе и могли су гласати само скупа. Тим одборима су председавали срески начелници који су били чиновници, према томе и зависили су од савета, који их је једини могао збацити с њиховога положаја.

VI

Овакав Устав није могао промашити да на Србију навуче безбројне несреће, пошто Кнез који га је примио, не схватајући му замашај, није био човек који би се лако одрекао своје власти у корист новога Државног Савета; с друге опет стране овај савет би учинио све да се дочепа власти коју му је зајемчавао Устав, и коју му је Кнез заклетвом својом обећао обезбедити и штитити.

Како би уз то овај неписмени необразовани народ разумео основе на којима је засновао овај Устав који сам Сипријан Роберт с правом назива „француским расадом у турској шуми.“ Бесмислица је била упоређивати и изравнавати Србина с Французом, Енглезом или с држављанином ма које просвећене земље. После неколико столећа феудалне владавине Србија је стењала у тешком ропству под Турцима, који су је мучили свима мукама што их један народ може поднети, и сада нико у овој земљи није био у стању да појми и разуме сложени организам уставне владавине. За Србина је, то морамо опет поновити, идеал владавине био у томе да плаћа што мање порезе, да види да му је имовина ујемчена и да је заштићен од

кињења својих непосредних претпостављених власти. У овом погледу је Србија већ толико патила да се сматрала срећном у једном друштвеном стању, у коме је могла уживати своја добра, она није била у стању, јер није била приуготовљена да што друго појми.

Како је дакле Давидовић могао предложити један овакав Устав? Ову погрешку ваља приписати на првом месту његовој потпуној оскудици и практичним искуствима неопходно потребним за рад ове врсте. Давидовић није никад био у земљи у којој се уставно влада. Он је своје политичко образовање црпао из европских новина и свет је познавао само по књигама и теоријама. Он дакле није знао шта ради састављајући овај Устав. Али је предлажући га имао ипак у виду и неке личне погледе и интересе. Давидовић је био неоспорно човек великога дара и ретке учености, али је он у исто време сâм држао много на свој дар и на своју ученост. Он је држао да ће, ако се Кнез закуне на Устав којим се ствара један неодлучни Државни Савет, готово сви државни послови доћи у његове руке, пошто би сви чланови савета, по мишљењу које је о себи сам имао, имали много обзира према његовим погледима на државне послове и тако се потпуно ослонити на њега.

Ова претпоставка постаје све вероватнијом кад уочим пут и начин његовог понашања да доведе до усвајања свога Устава. Милош, који је отворено исповедао да не разуме ништа од овог новачења, наредио му је био да свој рад прочита пред људима који су били у стању да о њему суде. Али се Давидовић добро чувао да то учини, нарочито с обзиром на главе на које се највећма могло нападати. Па ни самог дана кад је саопштен скупштини, није остављено времена никоме да га испитује, као што смо већ нагласили. Истина је да су чланови ове скупштине били већином и готово искључиво људи са села, којима је било немогућно да суде о овим у-

становама просвећених земаља; али међу њима није оскудевало у људима здраве и добре памети, и кад би им било допуштено да полако и хладно размишљају, они би можда уочили и открили најбитније недостатке овога Устава. Кад би Кнезу на њих била свраћена пажња, он би целу ствар по свој прилици подвргао новом испитивању, па можда и одбацио. И поред свега Давидовићевог патриотизма он се дакле не може оправдати за то што је злоупотребио Кнежево поверење, и што је изненадно задобио неспремну Народну Скупштину, наводећи их да приме један Устав који није могао уродити никаквим добрим плодом.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

I

Чим је Устав био обнародован, Кнез је према листи коју су му поднели представници Народне Скупштине наименовао шеснаест државних саветника и шест министара. Своју дојакошњу титулу *Сијатељства* заменио је *Светлошћу*. Државни саветници су постали *превасходства;* председник савета и министри постали су *висока превасходства*. Министрима су постали: Аврам Петронијевић спољних послова, Давидовић унутрашњих, Вучић војни, Алекса Симић финансије, Стефан Стефановић — Тенка, просвете, Лазар Тодоровић („Баталака“) правде. Кнежева Канцеларија назвата је Народном Канцеларијом, а писари су постали столоначелници. Да би могли одговарати овим сјајним титулама, које они ношаху са доста надутости, нови превасходници и столоначелници су измислили и нову униформу с баснословном великолепношћу.

Страст за униформама учинила је у Србији огромне напретке. Кнез је пристао да замени просто и дивно народно рухо својих војника руским врло непрактичним униформама. Наместо беле кошуље и црвених гуњева, наместо дӣзлӯкâ, појасева у више боја и црвенога феса, наместо лаких опанака, што је све давало оригинални изглед, и из чега се онако дивно истицао витки стас српске младежи, заведен

је зелени руски мундир с црвеним ширитима, беле чакшире, качкет, чизме као мађарске пешадије, које су жуљиле војнике и чиниле их неиздржљивима на дугим путовима.

Ова је измена била зазорна Србима, који су као и сви остали народи који живе под Турцима примили мање или више мржњу ових последњих на све што у оделу, нарочито у униформи, подсећа на западњаштво. Турци налазе да је ово одевање сиромашно, смешно, па и непристојно: они никако не могу да разумеју навику јаке и струкова на нашим хаљинама те је по јавним маскарадама, по комедијама спремљеним на опште увесељење пацицврк, лакрдијама шаљивчина, једном речи онај који треба да непрестано изазивље смех, увек накарадно обучен у европско одело. Уз то су Срби као и сва остала турска раја смртно мрзели турске законе којима им се наређивало да носе извесно одело, чим су сматрали да се унижавају и у чему су непрестано гледали оличење својега робовања. Да би се курталисали ове поруге многи су између њих, чак противно својим интересима, ишли у службу виђенијим Турцима, или су скупим новцем куповали берате да се могу одевати по својој вољи. Сад би дакле Срби, пошто су извојевали своју слободу и свуда се отели испод ових насилничких закона, волели богато турско одело, како би се могли поносити наочиглед својим дојучерашњим господарима и угњетачима. Природно је дакле и јасно, да су они тешка срца пристали да носе одело које су Турци презирали.

Српски су чиновници као што смо већ приметили обукли такође униформу пошто је Устав обнародован. Најватреније присталице овога новачења били су Срби из Угарске, који су по свом доласку у Србију били похитали да се одену како се народ у Србији носио, пошто би их иначе увек сматрали за Швабе тј. за туђинце.

Али како је сад уз нове титуле које им је донео Устав дошао пример Влашке, где је нарочито утицајем графа Палена уз запт у војсци дошла и руска униформа за чиновнике, то су они навалили на Кнеза да им допусти да и они обуку униформу.

II

Да би се ова жудња задовољила смисли се дакле да се српској влади даду руски војнички облици, тако да је сваки положај у грађанској хијерархији имао одговарајући чин у војничкој, а с тиме је ишло и право на ношење униформе тога чина, с том само разликом, што је официрско одело било угаситo-плаво с црвеним испускама и златним ширитом, докле је униформа грађанског чиновништва била кестенасте боје с кадифеним љубичастим испускама, с црвеним порубом и са ширитом од срме.

Сви су носили сабљу и калпак.

Војни министар, заповедници нахија и срезова, њихови помоћници и писари сматрани су као војнички чиновници. Државни саветници, остали министри, судије и једном речи сви остали чиновници, који у време рата не би имали да буду на челу војске или којега њеног одреда, сматрани су за грађанске.

Кнез је имао право (не зависећи у томе од Државног Савета) да подарује све војничко-грађанске чинове, а како су многи сујетници танкога стања жудели за њима, докле је и он сам желео да даде какво почасно одликовање свима који су му учинили какву услугу у првим данима његове уставне владавине, то је он створио вазда̑н пуковника, капетана, којих би било довољно за какву од Србије сто пута већу државу.

Како ове титуле нису носиле собом никакву за њих везану плату, то се у истини у њима налази

доста згодно средство за задовољавање извесних славољубивих жудња и за награђивање мањих услуга а да се опет не терети државна благајница. Па ипак је у хијерархији српскога друштва створена тиме таква забуна, да је доцнијем времену из тога произашло ометање самих државних послова с тога што је какав потчињени чиновник у грађанској служби био претпостављен по своме војничком чину, јер се тако често дешавало да је какав капетан имао у своме подручју и у вршењу своје службе каквога мајора или чак и пуковника који су неминовно од њега зависили. Последица ове забуне била је непокорност.

Кад је ова пожуда за звањима одн. титулама била већ задовољена, онда су виши чиновници зажелели да се окруже војском нижих, којих је тако много по европским канцеларијама: тајницима, подтајницима, архиварима, писарима итд., једном речи правим пијавицама на државноме телу, који су били потпуно излишни Србији, малој држави, где управа није у толикој мери сложена те јој није потребна ни она страшна рпа хартија и исправа, којима су претрпани архиви у овима.

Тако је Милош морао да задовољи и ову ситничарску таштину. А како једна задовољена жеља рађа увек одмах другу, то су и ови чиновници после почасних звања и чета потчињених чиновника захтевали чак и почасну стражу.

Милош је још год. 1825 и поред протеста Абдул-реим паше био поверио извесном Глумцу, угарском Србину, који је служио у аустријској војсци против Наполеона, задаћу, да у војничким знањима обучава српске младиће из бољих породица, из којих су поступно изишли изврсни официри, те за тим сами обучавали српску народну војску, из које би се по потреби могли створити добри борци. И све је то ишло доста брзо. По закључењу мира он је пустио кућама одељења која су била излишна, да

би тако умањио државне издатке, и задржао је од њих само онолико колико му је било неопходно потребно за унутрашњу полицијску службу.

Али пошто су ови саветници постали превасходствима они су држали да су нешто велико, јер су тако споља и изгледали, почели су без престанка понављати да би требало да Србија заведе и редовну „стојећу" војску под називом Кнежевих телохранитеља. Милош је најпосле попустио и у овој тачци, те је образовао два пука пешадије, неколико ескадрона коњице и неколико батерија артилерије, чије је официре послао у кавкаски рат, да у руској школи изуче руковање овим оружјем и његов механизам.

Тако је Кнез имао око себе величанствену телесну стражу, а најпревасходнији гг. министри имали су је такође на вратима својих домова, који су имали једва по неколико одаја, те је тако био спасен спољни народни сјај!

Овако су послови почели да иду кад се напустила стара српска скромност и простота. Милошу су били довољни пет писара за све државне послове, којих није било мало као што се зна. Па и ових пет писара су радили посведневно само до подне. Шта ће дакле сад радити шест министара и ова поворка брљача хартије која их је окруживала?

То није значило ништа друго већ траћење народнога блага и још уз то исмевање себе самог. И противници Кнежеви нису пропустили да му поводом тога не помену басну о жаби и волу.

III

Зар не би сва ова господа, да су само имали мало више љубави према својој отаџбини, о чему су тако много парадирали да би прикрили своје се-

бичњаштво, могли дати бољих савета Кнезу на благо и срећу његове земље?

Колико се корисних установа могло завести у Србији с новцем који је утрошен у управном, и смешном и измишљеном раскошу. Земљорадња је тек била почела да се развија; најпотребнији занати, као што су столарски, ковачки одн. браварски, котларски, били су овде још готово непознати; настава је још једнако у велико рамала и поред све бриге Кнежеве о њој; и ако су бивали насипани и оправљани, друмови су још били далеко од тога да би се могли упоредити с путовима по осталим европским земљама; било је још хиљаду оваквих ствари чије је свршивање ишчекивало вредне руке, и које је ваљало радити и свршивати у првом реду с народним благом, а не да се оно баца на бесмислено величање владавинских управа, које су за Србију биле штетан раскош, јер за њих још није била дорасла.

Здрава памет Милошева није допуштала да на вољу пушта својим чиновницима, нити је он веровао да ове установе могу бити дуга века, али је он пуштао да иде како иде више из ината него с тога што би сам налазио да је то добро. Он је био уверен да велики део народа није знао шта ће ни с Уставом ни с изменама које је овај собом донео; али пошто су му наваљивања из Угарске досељених Срба била већ досадила, то им је он допустио оно што су желели, остављајући времену да им само докаже колико су све те жеље биле неумесне.

Што се тиче ограничења која је Устав донео у погледу његове власти и повластицâ које је дао Државном Савету, тврдо је веровао да ће саветници размислити добро пре него што би покушали да се њима користе, уверени као што су по свој прилици и били да он за час може слистити и Устав и поништити њихову власт. У самом овом савету у осталом није било ниједнога човека који би био у стању

да схвати сав замишљај права која су му зајемчена, и да отворено противстане Кнезу баш и кад би му се прохтело да то учини.

Није потрајало дуго а Милошева су се предвиђања потврдила. Он је био удесио да у Државни Савет уђу као чланови сви главари установа осим Протића (Motitch?) кога је поставио за председника највишега суда. Судећи о Милошу по себи самима ниједан од ових људи међу тим није могао доћи до уверења да им је овај опростио, те с тога су једни под овим или оним изговором предузели да путују по туђини; други опет нису смели предлагати ништа у савету докле претходно не би за то добили његов пристанак, пошто су увек зазирали од његовога гњева.

Кад би претресања изишла из извесног колосека, седнице саветске су постајале убрзо шаљиве и смешне, а то је и морало бити пошто највећи број саветника није ни разумевао питања која су расправљана. Из бојазни међу тим да не би изгледало као да залишни једу државни хлеб, ако се ма којим поводом не би јавнули, они су често чинили неумесне замерке, истичући се као беседници, падајући за време седница у ватру, упуштајући се у претресање личних ствари и одговарајући на јаке разлоге увредама и подметањима. Често се дешавало да ни једни ни други нису разумевали питања која су расправљали, и тада је бивало врло смешних призора.

Па ипак су сви ти људи били најпросвећеније личности у Србији, и докле је год државна управа чувала своје просте облике које је завео Милош у почетку своје владавине, они су падали у очи са своје здраве природне памети и са своје одлучности која је изазивала дивљење у многих туђинаца који су тада долазили у Србију. Сад међу тим под установама које су премашале њихову памет и образовање могли су изазивати само подсмех.

Ниједна од установљених власти није у осталом добро поимала своје повластице нити је била начисто са својом надлежношћу. Час је Кнез представљао законодавну а савет извршну власт, час је опет бивало потпуно обрнуто. Разни министри су се такође мешали често један другоме у послове, а како је било много више чиновника него што их је за послове требало, и како је сваки тежио да се што јаче истакне, то су се око извођења разних уредаба отимала разна Министарства, а ово је опет доносило са собом да нижи чиновници нису више знали ко им је претпостављени нити на кога да се у службеним пословима обраћају, те је државна махина постала много укоченија и нескладнија него што је била кад су на њој радили само неколики писари; и ако се сад Давидовићу радо остављала иницијатива за нове реформе, јер се увек имало много призрења према његовој спреми. Али су за све ово мало марила њихова превасходства, само кад су њихова имена фигурисала под наредбама владе, које су се објављивале у службеним Српским Новинама. Таште разметање тренутнога значаја!

IV

Кад су овако рђаво разумевали Устав први и највиши државни чиновници, онда се лако може појмити како је у том погледу било с народом, који је био прост и потпуно необразован, у народу који ни у најпросвећенијим државама не долази готово никад до својих права с умереношћу и обазривошћу.

Отворајући седнице последње скупштине Кнез је у својој поздравној беседи био рекао: „Сеоске „шуме и сеоски пашњаци служиће од сад општој „користи одн. свима заједнички.... Од данас неће

„имати нико право, ни сама наша влада, ни чинов-
„ници ни кметови, ни трговци ни сељаци, једном речи
„нико, да их ограђује прошћем или опкопима, па ма
„у њима било свега по десетак дрвета, нити ће ико
„смети спречавати браћу из других села и округа
„да се њима користе.“

Ове су речи Кнежеве разумевене буквално, а и биле су повод врло озбиљним нередима.

За време турскога господарења шуме су припадале спахији, који их је давао као пашњаке селима околним, и наплаћивао за то десет пара од брава годишње. Родна година жиром била је за Србију велика срећа; тада су се могле нагојити свиње, те је трговина могла успевати. Али плаћајући ту накнаду ова су села могла искључити из утакмице удаљенија села осим случајева особитога изобиља у жиру, кад им је, уз малу накнаду допуштано да и она хране и гоје своју стоку и свиње оним што је преостајало. Горосеча је опет била уређена другим законима којима је било забрањено да се обарају воћке и да се шуме јако прорећују, пошто су сматране као природне тврђаве земље.

Пошто је уведен Устав сељаци су сматрали да су њиме укинути ови ранији закони и да су шуме постале општа добра, те су са свих страна ишли са својим стадима, крдима и чопорима тамо где је било у изобиљу траве и жира и тако је сва ова пића сатирана за по неколико дана, а од ње никоме није било стварне и трајне користи.

Што се пак тиче палисада којима су шуме биле ограђене на више места, Кнез је истина био рекао да се више неће ником допуштати да подиже нове, али он тако исто није био одобрио да се обарају они који су већ постојали, то би у осталом била и неправда с његове стране, пошто су садашњи њихови баштиници купили били своја права од спахија, те им се с тога нису могла ни одузети докле им се

не би накнадило оно што су за њих платили. Али је народ гледао у њима повреду права на њихово заједничко држање, те с тога није био приступачан разлогу; он је поразваљивао ове ограде и почео је да сече шуму у њима која је била најбоља и најплоднија у Србији.

Уз то је придошло да су неколико ту скоро из турских крајева досељених породица заузеле с одобрењем владе неколике утрине поред шума и да су их оградиле захвативши и нешто од ових последњих, и не посекавши све биљке, било с тога што их је било врло плодних, било пак с тога што им је време за обделавање земље било на прагу.

Ове ограде су биле такође испроваљиване и у забране и поља навалила је стока у стадима и чопорима, те је изгазила све засејано земљиште и оставила је ове сироте људе без коре хлеба.

Све се ове штете међу тим нису могле починити а да се код нових баштиника не наиђе на отпор; отуда су се изродили нереди, те је па више места долазило до отворене борбе и окршаја. При томе се није водио никакав рачун о представницима власти који су долазили да заштите повређено право. На њихове позиве и опомене одговарало се: Кнез је рекао да смо сви равни и једнаки.

Али ово није била једина тачка Устава која се погрешно и рђаво разумела. Њоме је било зајемчено свакоме Србину право да се жали противу јавних службеника и да шта више захтева да се ови збаце. Често се дакле дешавало, да је чиновник који је хтео да обезбеди поштовање реда и да с тога гони и кажњава смутљивце долазио у сукоб с људима који су били од утицаја у земљи. Заинтересован или заведен народ тражио је збацивање таквога чиновника или његово замењивање другим, а Државни Савет је хитао да таквој жељи одговори што је чинио или с тога да га не огорчи одмах првих дана уставног

живота или-ти пак да тек парадира са својом влашћу и моћи. Отуда је произишла слабост и немоћ управних чиновника, који су из бојазни да не би били збачени управљали не по правди и закону, већ по вољи и ћуди оних који су били у стању да доведу до њиховог отпуштања.

Осим тога Срби су мало волели рад, што је долазило од дугог робовања под Турцима, где су пред собом имали врло рђав пример нехата својих господара, а после и с тога што су им ови остављали од плодова њиховог рада само толико да могу животарити; с тога су они и сад напуштали рад и поља и ишли у крчму, чим су себи обезбедили кору црна хлеба и имали да плате чашу ракије. Пре Устава су кметови, капетани и сердари могли хапсити и кажњавати ове нехатнике, и то је био врло мудар закон у земљи где је оскудица у мишицама за рад, али се глас и реч кметова нису више слушали од кад је обнародован Устав по коме се свако могао владати према своме нахођењу а тако и својим временом располагати. С тога су се механе напуниле лењивцима, чије жене и деца у кући нису имали шта да једу; земља више није давала колико у ранија времена, нарави су се квариле, и за неколико месеца измењен је сам изглед целе Србије.

Чиновници су злоупотребљавали нове слободе у истој мери као и народ. Задржавани дотле примером Кнежевим и његовом влашћу Швабови нису смели прекорачивати границе онога чедног живота, којим се дотле живело у Србији. Али пошто су се дочепали великих плата и пошто им је Уставом била зајемчена слобода кретања, њиховим пожудама није било више граница. Пошто им је сувишно комрачење домаћих Срба било одвратно они су почели доводити своје куларе из Угарске и доносити туђинска вина; за њихов укус нису више били добри ни домаћи хлеб ни домаће месо. Гледајући како ови пробисвети,

како их је народ називао, с таквом безобзирношћу траће државни новац, народ је почео да се мргоди. Из њега су се с разлогом слушали гласови: да би Кнез боље урадио да прогна толике паразите и да смањи народу порезу, него да их гоји и подмирује њихове прохтеве. Са свих страна су дакле стизале тужбе о рђавом и штетном дејству Устава. Судије и чиновници из унутрашњости жалили су се да се њихова власт не поштује; бескућници су се тужили да плодове њиховог рада пљачкају и уништавају нерадници и скитнице које Устав заштићује; сиромаси су се јадали, да је некада миран живот њихових породица поремећен сада духом беспосличења, скитарања, неумерености, а њима је изгледало да Устав повлађује свима тим пороцима. Виши чиновници су са своје стране уверавали да је у истини Устав био прерана ствар и да није одговарао потребама Србије. Сви су осећали неопходност да се унесе поправка у овај ред или боље у овај неред ствари. Међу тим кад је Милош хтео да узме тај посао у своје руке, он је у неколико махова наишао на жив отпор, те су му чак смели тврдити, да Кнежево није више да чини измене у Уставу. Па ипак је број ових и оваквих противника био мали и пошто их се Кнез отресао на свој начин учинио је све што је сматрао да треба да чини. Устав је међу тим ускоро за тим имао да претрпи страшан удар од суседних сила.

V

Аустрија није радо гледала да се Србија образује у независну државу. Вероватно је да је то било противно њеним погледима на скору деобу Турске Царевине. Али је она сад била нарочито узнемирена чујући да се у Србији проглашује Устав. Непријатељица свакој слободнијој установи она се од ове плаши

нарочито онда, кад народ који је усваја и заводи живи у њеном суседству, и она се показује увек готова да угуши сваку такву тежњу средствима која јој стоје на расположењу. Она је имала тим више разлога да се боји новачења у Србији, што је Угарска у оно време била пуна Срба који су се у њу досељавали у разна времена и што су измешани становници Угарске с одушевљењем поздрављали ново стање ствари у Србији пошто су га само издалека гледали. То је могао бити рђав пример и углед за поданике, који треба и да мисле и да раде само оно што је по вољи влади. Осим тога Србија је могла служити као стожер словенским народима који су почели да оживљују, а у Бечу, где су добро познавали савремено стање развитка Србије и знали да је њен Устав тек тренутни оброчни зачин, могло се оправдано сумњати у скривену намеру, да се на тај начин изазове љубав и дивљење за ову малу земљу код свих осталих словенских народности, чиј је највећи део био баш под Аустријом. Аустрија је најпосле мрзела и сам израз Устава, а угарски Срби су у том погледу правили већ толико вреву, да су њене сумње непрестано расле. С тога је она дакле учинила озбиљну представку код Милоша и упутила Русији и Турској формални захтев, да се овај Устав укине, и да се још у свом зачећу угаси ова жеравица која би могла произвести пожар и која је већ била повод озбиљних брига о садашњем и будућем миру суседних земаља.

Русија је радо прихватала ову прилику, коју јој је пружила Аустрија да Србији стави на знање: да она неће никада трпети да се у Србији уводе новине без њенога претходног пристанка. Она је такође била узнемирена Српским Уставом, јер се, полажући право на искључиво старатељство над овом земљом, бојала да овај Устав није био дело какве француске странке, којој би припадао сам Кнез Ми-

лош. Њене сумње су долазиле и отуда, што су два француска дипломата Де Боа Ле Конт и Де Ла Ну становали тако дуго у Србији.

Руска влада закључи дакле да се Српски Устав укине, а *било да би се уверила о основаности својих подазрења било да би Србима предочила своју силу,* она изашље у Србију једног изасланика с наредбом да упозна Кнеза с њеном вољом и жељом, да се упозна с расположењем у земљи, да се обавести о узроцима јануарских догађаја и да стиша размирицу која је постојала између Кнеза и незадовољника. Ову задаћу она је поверила своме изасланику и главном консулу у Дунавским Кнежевинама, Барону Рикману, о коме ћемо ускоро опширније говорити.

Порта са своје стране не би никако ни помишљала на то да се противи уставности у Србији, нарочито од кад она није имала да се меша у унутрашњу управу Кнежевине, и не би то ни чинила да на њу нису навалиле Русија и Аустрија, и то тим мање што она ту ствар није узимала тако озбиљно као ове две силе, пошто је била уверена да ту има више дима него ватре. Задовољна међу тим што има нов повод да се меша у унутрашње ствари ове земље, она је прихватајући жеље Русије и Аустрије упутила Милошу њихове замерке, наређујући му у исто време да измени одн. да укине Устав који је противан основним законима Царевине, управним облицима осталих покрајина које су од ње зависиле и уговорима с Аустријом, а који уз то није ниуколико одговарао политичком, друштвеном и управном стању Србије.

Ми смо већ имали прилике да запазимо да је Милош убрзо сам увидео да је давањем и обнародовањем Устава учинио велику погрешку, те би се с тога лака срца одазвао жељи ове три силе. Али се он био заклео да га одржи. Ова заклетва њега није много задржавала, јер полажући је, — он јој

је тако изопачио текст, дао јој један са свим другојачији значај, и он је веровао да је овим новим шеретлуком његова савест са свим умирена нарочито сада када је био принуђен да чини противно свему ономе на што се био заклео. Али врло побожан српски народ био би јамачно јако увређен у својим верским осећајима кад би се на његове очи порекла заклетва која је онако свечано положена, и о којој није имао никаквог повода да сматра да је учињено с каквим унутрашњим ограничењима. Да би се оправдао, Милош је неоспорно могао пред светом изјавити откуда му долази наредба за тај корак и како му се насиље тиме чини. Али се он бојао да се онда не каже да он није господар у својој земљи. Он је за то изабрао средњи пут. Остављајући и даље назив Устава он је поступно укидао једну по једну његову повластицу. Задржао је Државни Савет, Министарства и сву поворку нових звања која су већ била заведена; али је уздржавао и притезао оне који су хтели да се користе правима и повластицама Уставом утврђеним. Ово умеравање и притезање није задовољило силе, јер је њима био одвратан сам назив Устава, а у исто време његови противници у унутрашњости нашли су повода да му отуђе љубав народну, јер се уверавало да је Милош сваког часа вређао Устав на који се заклео из просте жудње да самовољно влада.

VI

Наваљујући на Милоша да укине Устав Порта га је наново позивала да дође у Цариград. Сад већ Милош није смео или није више умео да се одупире. Он је дакле почео да се спрема на овај пут, и хтео је да му да такав сјај, како би са свим бацио у засенак цариградску посету влашког и мол-

давског Кнеза, његове уштеђевине су му омогућивале да ову своју замисао изведе. Он се решио да се по примеру поменута два Кнеза јави на Порти у европском оделу, а у своју пратњу изабрао је најотменије и најличније младиће из своје земље. Поручио је из Беча и Липиске најбогатије одело, за тим најскупоценије адиђаре и друге предмете за уобичајене поклоне султану, члановима његове породице, првим царским доглавницима, једном речи свима чије би гостопримство уживао.

Није био мање величанствен ни пријем који је Порта њему спремала. Извештен да Кнез жели да путује Дунавом до Рушчука, одатле сувим до Варне, где би се укрцао за Цариград, султан му је послао на причек у ово пристаниште један државни брод и одредио је Ћамил-Беја, тадашњег заповедника царске гарде а данашњег мушира и управника Сеиде да га на томе путу прати.

VII

Докле је Милош био зањат припремама за овај пут јавили су му да је приспео изасланик Русије Барон Рикман. То је био један од оних немачких племића који су у Русији вршили све дате им заповести, и које је презирало руско племство. Он је био у исто време ласкавац и надувенко, јер је ласкање с покорношћу особина која се захтева на првом месту, да би се до чега могло доћи, а у ма ком се положају находио сервилан човек, он увек гледа да онима који су му потчињени покаже сву силу свога надмоћија, кад му је год то могућно. Пужење и надувеност су урођене и опште ма́не свих руских чиновника, и у томе је један од главних узрока, што хришћански народи у Турској нису одани Русији онако и у оној мери како би могло бити; то је у

осталом био повод, те је и Милош желео у последње време да се ослободи њиховог јарма.

Барон Рикман је већ изодавна мрзео лично Милоша, и он је дошао у Србију с одлуком да му нашкоди што му буде више могуђно. Повод овој мржњи биле су неколике речи које су се измакле Кнезу на рачун Рикманов у добром или рђавом расположењу. Понашање ова два господина у Подунавским Кнежевинама било је повод многим непријатностима. Он је мислио да у њима може заповедати као владалац, мешао се у управне владине и у све јавне послове; Кнез Александар Гика био је због њега у врло незгодном положају. Пошто се био заљубио у једну Кнежеву снаху и живео с њоме дуже време у зазорном пријатељству, успео је да се раздвоји од мужа и да се њоме ожени. Кад се друга једна Кнежева снаха усудила да јавно напада и осуђује Бароново понашање и Кнезу пребацује за његово малодушно понашање према њему, Барон је захтевао да се протера из земље, што је и учињено. Познати у Србији ови су нереди били одвратни Милошу који је у својим разговорима у ужем кругу осуђивао Барона и подсмевао се влашкој покорности. По наредби своје владе Барон је био поткупио понеке од тобожњих Милошевих пријатеља, који су га извештавали о свему што се говорило и радило. Није дакле дуго потрајало а он је био извештен о Милошевим речима и заклео се да му се освети.

Међу тим је он дошао у Србију с погрешним мишљењем о Србима. *Навикнут да у Влашкој заповеда са штапом у руци, он је мислио да тако чини и у Србији, где је*, по његовом мишљењу, *народ био још простији и затуцанији.* И ако је претпостављао да ће наићи и на који покушај отпора, ипак је држао да ће, као што је сам говорио, „бити довољно да се намргоди или да осорно погледа“, па да сваког ућутка. У овоме се међу тим, као што сам рекао,

варао, јер по природи поштен и потпуно хладнокрван, Србин је врло послушан према онима који њиме управљају, докле год се с њиме добро поступа; али ако ко помисли да га заплаши или да га претњом принуди на попуштање, онда се он лако отима и противставља најодлучнију упорност. Историја оба српска устанка потпуно потврђује ову истину.

Из пажње према Барону, и да би га лично одликовао Милош му је изишао насусрет до у Пожаревац, где му је спремио најбољи дочек какав у осталом и доликује изасланику једне велике силе, заштитнице Србије. Али хотећи још на првом кораку да покаже, како жели да очува улогу судије између Кнеза и народа, Барон је, не показујући се ниуколико поласкан Кнежевим одликовањем, захтевао од овога одмах да му изнесе све појединости о јаничарским догађајима као и о проглашењу Устава, што је била њихова последица. Милош му је пружио преко свога тајника Живановића све податке што их је тражио, и уверавао га је да објављивањем Устава није имао никаквих других смерова до тај да усрећи своју земљу и да одговори жељи свих странака; да није никад могао помислити да то може дати повода приговорима, најмање пак од стране Русије, чије је савете он са својим сународницима готов увек да послуша, и не обзирући се на повластицу Портину, да својој земљи даду облик владавине који би им се најбоље свидео; да га је он сматрао као и да не постоји, чим је сазнао да није по вољи његовом високом заштитнику, и он га није опозвао нарочитим јавним актом само с тога што је желео да избегне да се о томе много говори по другим земљама и да се у исто време у земљи не би изродили нереди; најпосле у њему би било незгодно истицати побуде са којих га издаје.

VIII

Рус је саслушао ове разлоге као што судија саслушава правдање злочинца чија је кривица доказана, и коме се допушта да се брани тек да би се извршила форма. За тим је сам узео реч и почео је одмах с пребацивањем Србима што су смели и помишљати да они образују самосталан народ, докле су они били проста Портина раја, којој су заузимањем Русије дате извесне повластице, које они међу тим не смеју никад злоупотребити до те мере да се уређују као независан народ, а да пре тога за сваки свој корак не припитају Русију којој су обавезни за све што имају. Он је додао да је било разлога чудити се, да се Србија могла дрзнути толико да заводи један Устав, којим се освештавају револуционарни основи против којих су се Русија и Аустрија непрестано бориле, и које се не би усудио да заводи ниједан од народа првога реда без њиховога саизвољења. Прешавши за тим на испитивање самога овог Устава он је назвао смелим одељак, у коме је утврђивано наследно право Обреновића на престолу Србије. „*Милош*, говорио је он, *није ништа друго до подручник великога падише, коме је поверено да управља овом земљом у његово име дотле докле остане веран својим дужностима, а његова породица не може захтевати да има иста права као владалачке породице осталих независних европских држава. Србија припада једино султану.*

Ове речи су пружиле један доказ више нерасположењу којим је била задахнута Русија, кад се противно њеној вољи Кнежевина Србија прогласила наследном у породици Обреновића. Оне су уз то доказале да се она неће устезати да у првој прилици припомогне да се овај уступак тргне, и да би повод томе дало Милошево прекорачивање његових дужности међу које на прво место долази потпуно потчињавање Русији.

Руски изасланик је за тим питао и то с подсмехом и сарказмом шта има да значи застава коју је Србија усвојила и кнежевска круна која је на њој, па је поново нагласио: да је Србија под турским врховним господарством и да према томе не може ни имати других застава ни грбова осим турских. Изгледа као да се он наслађавао свирепим задовољством да понижава Србе, подсећајући их сваког часа на њихов положај потчињености Турској.

Продужавајући у истом тону он је у даљем разговору захтевао да му се каже: против које силе и с каквом војском Србија мисли да ратује кад је установила Војно Министарство и Министарство Спољних Послова и какви су то уговори које би она имала да закључује с осталим силама; да случајно Срби не смишљају да се боре за слободу света споразумно с Француском, од које су примили основе државнога уређења? Он је ову врсту испита завршио умољавајући подсмешљиво Живановића да му означи дан кад би могао бити представљен њиховим превасходствима, господи министрима!

На ове замерке које су биле у неколико оправдане у основу али непристојне и увредљиве по начину како су учињене, Живановић је одговорио да погрешке српске владе не треба узети као намерне или потекле из зле воље као што би господин Барон хтео да их представи, већ да су оне потекле из недовољнога искуства и из непознавања дипломатских облика и пецкања; да Кнез и народ српски познају добро своје дужности и да никад нису намеравали да их прекрше или да се отму од њиховог вршења; да су они сматрали да су се својим властитим напорима и потпором Русије престали убројавати у турску рају, у коју би господин Барон хтео да их паново врати, да су они сматрали да никоме не чине неправо и да не враћају власт која им не би припадала, уређујући питање о наслеђу престола у

бојазни од сукоба и неспоразума у будућности нарочито пошто је султан признао право наслеђивања на српском престолу породици Обреновића, подаривши њеноме основаоцу Милошу титулу Кнеза; да је титула Светлости коју је узео Милош иста коју су носили и кнежеви Влашке и Молдавије, али да је Милош полагао на њу тако мало, да је био готов да је остави и замени другом која би била већма по вољи Русији; да Срби сматрају да завођење заставе и грба није баш тако страшно и велики грех, пошто то може имати и најсиромашнији турски војвода и најмање европско село па да их ипак нико не оптужује да су тиме хтели да прогласе своју независност; да Кнежевски Грб на народној застави не може вређати султаново врховно господарство, као год што ни грбови графова, барона и кнежева руских не вређају царево врховно господарство. Можда је и било детињски стварати шест Министарстава за тако мало послова, али да се Милош на то решио у жељи да задовољи извесне таште људе, који би без тога можда реметили ред у земљи, ако се у осталом тајници чија је задаћа одржавање односа Србије с Портом, Аустријом, Русијом и суседним турским покрајинама и држање у реду народне војске коју Србија одржава по одобрењу Турске ради унутрашњег мира и безбедности називају министрима спољних послова и војним, то не би требало нимало да узнемирује Русију, и да би било смешно гледати у томе намере којих никад није било, пошто је руска заштита била Србији довољна, те она и нема потребе тражити да ступа у односе с другим државама. Што се пак тиче сличности коју је српски Устав могао имати с француским, у томе нема греха Милошевог, који је за овај последњи знао само по имену, и који је на први пристао само за благо свога народа и у жељи да задовољи оне који су се жалили на начин којим се раније Србијом управљало,

а никако му није била намера да подржава или чак да шири државноправне основе непријатне Русији и Аустрији.

И ако је овај одговор био доста одлучан, он је ипак био потпуно умерен, али разумевајући ову умереност као слабост Барон се још јаче утврдио у својој одлуци да принуди Србе да му буду захвални и кад се с њима поступа гледајући на њих с неке висине и тражећи сваку згодну прилику да их понизи. И ма да је, још пре него што је дошао у Србију, у својој души већ био осудио Кнеза, и примио по своме доласку многе између оних који су били компромитовани у прошлој побуни, изазивајући чак и оне да му поднесу своје тужбе против Кнеза који нису намеравали да то чине, ипак је, да би себи дао више важности и да би показао да хоће да буде непристрасан судија, захтевао од Кнеза да сазове прве државне доглавнике а с њиме и коловође јануарске побуне под изговором да жели чути шта би имали да кажу у своју одбрану и да сазна шта мисле радити и како ће се понашати у будућности.

И ако је већ био добро упознао овога човека, а знао и за везе које је засновао с његовим најотворенијим противницима, Кнез је ипак пристао да му учини по жељи те је у једну дворницу у момачкој касарни до свога двора скупио све личности, с којима је изасланик желео говорити. Барон Рикман је дошао на овај скуп готово као владалац, и најпре је поставио питање: који су били узроци што су их нагнали да дигну оружје против Кнеза? У име својих другова узео је реч Давидовић и изјавио, да је овај покрет био изазван потребом, да се добију неколике реформе које је изискивао сам нови положај Србије, и којима би се, ограничавајући ћуд и самовољу, положај чиновника учинио сталнијим а обезбедили личност и имање држављана. К томе је одмах додао да ниједан од побуњеника није ни

помишљао на то да ма што предузима против положаја и чак против живота Милошевог или да изазивље грађански рат.

После Давидовића Барон је саслушао све оне који су имали да се туже на стварне или измишљене неправде Кнежеве. За тим је узимајући сам реч изјавио, да Срби могу увек рачунати на заштиту цара, његовог господара, докле год остану верни својој дужности поданика Порте и штићеника Русије. Али ако би се о њих огрешили, цар ће их не само напустити већ ће се и с Портом удружити да их научи памети. Он им је за тим пребацио да имају тако мало поштовања према Турцима и да тако мало воде рачуна о саветима Русије, па је за тим оштро осуђивао начин на који се Србијом управља. Свако је разумео да су ове речи наперене на Кнеза који ту није био.

Обрћући се за тим према Давидовићу тако да се разумело да хоће да говори о њему, он је додао да у Србији има усијаних глава, људи који желе да у њој шире револуционарне мисли и да проповедају љубав за силе које ове подржавају. За тим је изјавио да се на таква лица мотри бадрим оком, и да ти људи треба добро да се чувају, продужујући у томе правцу навлаче гњев Русије, чије би последице биле најстрашније како за њих тако и за њихову земљу. Уз то је опет поновио да Срби нису били друго већ турска раја и да политичких односа могу имати само са својим врховним господарем. Закључио је позивом на све присутне да остану на миру и да гледају те да загладе дотада учињене погрешке, уверавајући их у исто време да у будућности нико неће бити узнемириван ради суделовања у прошлим немирима.

IX

После овога и оваквог састанка Рикман се јави Кнезу с одлуком да се према њему покаже још на-

дувенији и презривији. Он је овај свој разговор отпочео с оштрим нападом на све поступке Кнежеве управе, стављајући му на знање да је из разговора с његовим првим доглавницима поцрпао закључак да су све погрешке биле на његовој страни и да без његовога рђавога рада и поступања не би било ни дошло до крушевачке завере. Он је за тим са својом нескладношћу и дрскошћу ишао дотле, да се усудио подврћи саркастичкој кривици његов особни живот и његове породичне односе и безобзирно му наложити, да се добро чува да не би заборавио бунтовницима задату реч да ће им опростити и да ће им уз то дати најважније положаје у државној служби, пошто су то најспремнији људи у Србији; да ће уз то потпуно и из сваке државне службе искључити Давидовића, јединог од виђенијих људи, чијег прста није било у завери. Он му је најпосле одредио пут којим треба да иде, па му је чак прописивао правила за понашање у породици.

Кнез га је саслушао до краја не прекидајући га; он се чак усиљавао да остане хладан, али су они који су га познавали приметили на његовом лицу бол који је осећао уздржавајући свој гњев. Кад је Бароп био завршио и кад је можда себи ласкао да је умео понизити човека који је сматран за неукротива и неприступачна за претње, Милош му је одговорио да његовим злим намерама не треба приписивати погрешке у које је могао пасти једино због свога слабог искуства у државним пословима, па је за тим с ироничним подсмехом додао да би радо видео друге високе људе, који се толико хвале својом умешношћу у дипломацији и вишим схватањем државне управе, како би се нашли у положају његовоме усред страначких бораба, спољних ратова и унутрашњих неслога, и да је врло радознао да ли би они поступили блаже и боље са завереницима од њега; ма откуда грешка долазила он је уверавао да је свима

искрено опростио пре него што га је ико за то молио или то од њега захтевао; али је сад одмах и одлучно изјавио да тај опроштај неће служити бунтовницима као заштита у будућности, и да ће они ако злоупотребе његово поверење и изазову нове немире, бити најстроже по закону кажњени, ма какав био њихов друштвени положај или заштита под коју су се склањали. Ако би поједини између њих и поред његове задате речи сматрали да у Србији нису безбедни, они могу ићи и селити се куд хоће, чему се он неће ниуколико противити и ако је он живео у тврдом уверењу да му сва ова господа нису могла да опросте што је похватао конце њихове завере; он ће их ипак задржати у њиховој служби и на данашњим положајима докле год буду верни својим дужностима.

Што се пак тиче државноправних облика, он је изјавио г. Барону да би у томе погледу примио радо његове савете као и савете свих оних којима би срећа Србије лежала на срцу, ако би му се дали с обзирима на које сматра да има неоспорно право. Али ако г. Барон држи да своје савете може давати као заповести, онда би их он, Милош, народни старешина и чувар његових права најодлучније одбацио, пошто је Порта овластила Србију да се управља како за добро нађе, и пошто је и сама Русија, од које је тражио упутства у овом погледу, одговорила, да нико од самог Кнеза не може бити у бољем положају да добро познаје потребе његове земље и да према томе изабере и облик владавине који би јој био најподеснији.

Кнез је за тим додао да му је немогућно да раније понашање царске руске владе доведе у сагласност с упутствима која тврди да је од ње примио г. Барон; и ако би упутства с којима је он тврдио да је снабдевен била заиста тако јасна и одлучна, онда је Кнез молио да му се покажу, или да му се о

њима бар остави писмена белешка; ово међу тим руски заступници никад нису хтели чинити.

Кнез је завршио изјавом да за сад неће моћи предузимати никакве измене у државној управи пошто је час за полазак у Цариград већ приспео, него да ће то учинити по повратку с пута; да ће тада добро промотрити шта треба да ради у интересу своје земље, осим ако руска влада не би саизволела прописати му, у пристојном и прикладном облику, начин на који би ваљало управљати Србијом.

Одлучни Милошев тон уверио је најпосле Барона Рикмана да он није био добро проценио карактер овог Кнеза, и да има посла са потпуно другим човеком него што га је он замишљао. *Али пошто је изгледало да је Милош решен да се одупре гледишту и тежњама Русије а знајући да би се цар, његов господар, одлучио да га свргне,* он се још више пута пре поласка из Пожаревца састајао са српским незадовољницима, те им је утврдио правац кога треба да се држе, *како би прокрчили Русији пут да доспе до својих циљева.*

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

I

Видећи да посао око састављања закона иде врло споро због неподобности оних којима је био поверен, Милош се био одлучио да позове са стране неке окретне и умешне правнике који би тај посао могли узети на себе. Он је лично познавао неког Василија Лазаревића, земунског кнеза и капетана, учевна правника и честита човека, а који је уз то имао прилике да из основа проучава нарави, обичаје и језик Срба. Он је такође слушао да се врло похвално говори о неком Јовану Хаџићу правозаступнику при највишем суду у Пешти, који је био познат с више својих песничких дела, на српском језику објављиваних под псевдонимом Милоша Светића, и који је величан као човек дубоко посвећен у сва правна питања. Пошто се претходно обавестио о њиховим тежњама и намерама умолио их је да се приме овога посла, понудивши им за то врло повољне погодбе које су они одмах и примили. На молбу и на наваљивање Милошево аустријска се влада радо одлучи да им на ту сврху даде потребно одсуство и са своје стране им је препоручила да учине све што узмогну како би одговорили Кнежевим очекивањима. Ми ћемо имати још прилике да се бавимо о овој господи.

Пре него ће се кренути на пут Милош се одлучио још на једну меру која је била од не мање

важности за његову земљу. По староме предању се веровало да је земља изобиловала у рудама које су некад вађене, али које су за тим Турци напустили, пошто с рђаве управе нису више доносиле држави никакве користи. Више туђинских путника који су марљиво пропутовали српске планине тврдили су такође да у њима има руда, олова, гвожђа и сребра. Најпосле је било изван сваке сумње да су дунавске обале врло богате у каменом угљену. Да би о свему томе био једном начисто Кнез је позвао Барона Хердера, сина чувеног философа истог имена који је био врло добар и чувен минералог и умоли саксонског краља да му одобри за ту сврху потребно одсуство. Он је стигао у Србију пошто се Милош био кренуо на пут, и завршио је своја испитивања пре његовога повратка тако да се нису могли видети, што су обојица јако сажаљавали.

Пошто је уредио ове важне ствари Милош је наименовао намесништво које ће у његовом одсуству управљати државним пословима. Председником овоме био је именован његов брат Јеврем коме је за главног саветника придао једнога од вођа јануарске завере Милету Радојковића, да би на тај начин показао да му је искрено опростио, верујући у исто време у искреност његовога кајања, ма да Државни Савет није више имао онај значај који му је придавао Устав. Милош је пак препоручио намесништву да не предузимље ништа значајније докле се с овим не споразуме, а на случај да би се у гледиштима разишли да се јави право њему у Цариград.

II

Пошто су ствари биле овако уређене и довршена сва припрема, Милош се кренуо на пут у турску престоницу 19 јула. Он се био одлучио да пу-

тује сухим до Видина и да се ту укрца на Дунаву у лађу. До границе су га испратили готово сви чланови његове породице, многи државни великодостојници, кметови и отменији људи, и ту су се растали с њиме пожелевши му срећан пут. Никога између њих није било који се не би плашио за личну безбедност Кнежеву; они су се непрестано бојали да га је султан позвао у Цариград једино у намери да се на лак начин отараси једног човека који му је задао толико озбиљних брига, и који му их је могао припремити још тежих.

Приспев у Неготин затекао је ту Осман-пашу, заповедника Адакала који му је ту изишао на сусрет. Он је био син чувеног Сулејмана, који је нагнао Србе на други устанак, и као и овај, био је Бошњак и по срцу и по рођењу. Милош је ратовао с његовим оцем, и принудио га је да остави Србију у страшно бедноме стању. По смрти очевој Осман је остао сироче, а уз то неподобан да доспе до положаја, који би му пружио могућност да живи начином достојним његовог порекла и имена. Предајући забораву зла која је Османов отац чинио његовој земљи и самом њему Милош није штедео ни свој утицај ни свој новац како би му помогао да дође до положаја за којим је жудео. С друге опет стране Осман верујући као прави мусломанин да је непријатељство његовог оца против Милоша и победа овога последњег дело слепог и неумитног провиђења, чијим се последицама ваљало потчинити, није се ни једног часа устручавао да прими Милошева доброчинства, и био му је од тада обавезан и захвалан као своме другоме оцу.

То је и био разлог те му је он изишао насусрет до у Неготин, где му је противно источњачком обичају, заборављајући на мусломански понос и излажући се ризику да скандализује све правоверне, пољубио скут од хаљине. Овај знак почасти који

примају једино паше с три тӯга од својих потчињених, не би ниједан правоверни учинио према неверпику, па ма како висок положај овај заузимао. Отуда је дошло да је оволика преданост била зазорна и самом Милошу, те је свога пријатеља подижући га притискао на срце и поздравио се с њиме као с братом.

Кад је на своме путу приспео наспрам Адакала, онда је његово приближавање поздрављено топовским метцима с ове тврђавице; на дунавској обали био му је спремљен врло богат ручак; јер ма да је још био сиромах Осман није ипак ништа штедео да достојно угости и почасти свога добротвора. Дан је проведен врло весело и здравице при ручку пропраћале су се топовским метцима с тврђаве. Тога дана је попијена велика количина шампањца; и мусломани и Хришћани били су већ прилично изгубили памет изузев Милоша, који као што смо већ имали прилике да нагласимо није много пио.

Нова гошћења и части ишчекивали су у Видину којим је заповедао чувени Ага-паша Хусејин, који је и саветима и суделовањем својим много допринео и припомогао да се униште јаничари. Он је био један од најмоћнијих, а неоспорно најбогатији паша у Царевини. Шаљући га против Ибрахим-паше падиша је искључиво за њ створио звање великог царског маршала, које није давао никоме ни пре ни после њега, и које је доносило собом неограничену власт. Он је могао издавати фермане с царским печатом, постављати и збацивати паше по целој Анадолији, једном речи вршити у њој права врховнога државног господарства. Он није био изгубио наклоност свога господара ни по повратку с овога похода, где је био побунио готово целу војску, и ако с непријатељем није имао ниједнога озбиљног сукоба. Како му је здравље било поремећено потребна му је била озбиљна нега, те је с тога измолио и добио видински

пашалук, у нади да ће поднебије завичаја повољно утицати на његову болест.

Већ и пре него што су се лично познали, Хусејин-Ага и Милош имали су један с другим пријатељских односа. Између њих је било више од једне црте сличности: један као пастир а други као прост војник дошли су обојица до тако високих и и значајних положаја; ни један ни други нису имали никаквога претходног образовања, и обојица су били неписмени; за своје узвишење и своју славу имали су да се захвале једино својој храбрости, срећи и природној бистрини. С тога их је нека врста симпатије привлачила једнога к другоме, те је Хусејин, чим је заузео управу над својим пашалуком, позвао Милоша на виђење, те су весело и задовољно провели у друштву више дана. И Милош је и удесио да путује сухим до Видина, у жељи да му се тако пружи прилика да се још једном види с овим својим пријатељем.

Паша који се његовом доласку од срца радовао послао му је насусрет до границе једнога од првих официра своје куће с одредом почасне гарде. Његов ћаја је сачекао високога госта на градским капијама, где му је цео један пук редовне војске одао војне почасти, па га за тим с музиком на челу допратио до пашиног конака. Грдна гомила света била је придошла овом приликом из околних села. Нарочито су жудне биле да га виде турске жене, од којих радозналијих на свету нема, те су трчале свуда да виде човека који је од чувара свиња постао вишим од паше с три тӯга, и за тим приморао седам краљева...[1] падишу, краља над краљевима, да га признају за Кнеза. Митрополит га је предусрео добродошлицом с најодличнијим представницима града у

[1] Народ турски верује да у Европи има само седам владара које он назива седам краљева („једи краљ“), а да би тиме постали морају добити од султана, краља краљева, (падише) краљевску круну, јер иначе се не би могли сматрати законитим краљевима.

име хришћанскога становништва, који су се надали да ће он и њих једног дана ослободити отоманског јарма.

Паша је изишао насусрет Милошу до капије свога конака, што је била почаст коју он јамачно не би одао ни једном хришћанском владару без нарочите и изречне султанове наредбе. Пољубивши се с њиме он га је узео под руку и одвео га у пријамну дворницу (диванану), где му је представио прве државне службенике у пашалуку и најодличније Видинлије.

Милош је морао остати два дана код паше који га је частио са свом усрдношћу једнога гостољубивог и племенитог Турчина, при чему је био развијен сав раскош који су европске навике унеле у Турску после Махмудових реформа. Хусејин је био једна од првих снага свога времена на пићу; његов подрум је био увек богато снабдевен најбољим винима из Угарске, Румелије и Француске, и он га је сваког вечера трошио у великој количини, не опијајући се међу тим никада. Он је на јаче пиће био навикнут још од времена кад је био јаничарски наредник, јер је познато да је он тада ишао по престоничким крчмама у друштву Хришћана.[2] Кад је постао моћним Хусејин је помагао многим својим старим друговима да се обогате и да напредују у служби који су га можда частили пићем, докле је он био још сиромах и на првим степенима своје сјајне каријере.

Ова изврсна вина била су најлепши украс трпезе за којом је паша гостио српског Кнеза, који се са своје стране трудио да ода довољну пошту неком црном „поповском" вину, једном од најизврснијих румелијских вина, које је паша од свих најволео.

Ова два дана која је Милош провео на Хусејиновом двору била су му од велике користи. Он је

[2] Турци који пију вино имају увек мање одвратности према Хришћанима, они напротив воле да с њима пирују, а спријатељујући се с њима, они их на случај потребе заштићују и увек им иду на руку.

из својих разговора с Хусејином могао натенани прибирати податке обавештења и упуте о томе, како да удеси своје понашање у Цариграду. Хусејин који је из основа познавао султана и његов двор могао му је дати у том погледу драгоцених савета.

Испуњен љубављу и предусретљивошћу за свога пријатеља он му је понудио за његово бављење у Цариграду своју величанствену палату на Босфору, и Милош је ту понуду примио. Кад је полазио паша га је молио да се њоме служи као с властитим добром, додајући да је у њој све готово и припремљено за његов дочек, и да су управник његових добара и његов банкар Кнезу на расположењу докле год се буде задржавао у Цариграду.

Опчаран усрдношћу и великолепношћу овога пријема и доказима пријатељства које му је видински паша дао, Кнез је, пошто му се најусрдније захвалио, продужио свој пут Дунавом до Рушчука, и то на лађи коју му је за ту сврху овај везир сам припремио, спабдевши је са свима угодностима, тако да је ова кратка вожња на њој могла бити за Кнеза и његове пратиоце врло пријатна.

У Рушчуку је био примљен с истим одликовањем као да је био какав велики царски доглавник. К њему су дошли на подворење епископ, свештенство и највиђенији представници хришћанског становништва. Ови знаци поштовања према једном Кнезу њихове вере, који је с оружјем у руци изнудио од султана самоуправу своје отаџбине, извесно би још пре неколико година јако компромитовали Хришћане. Али од времена система умерености који је Порта засновала према Хришћанима, турске власти су их и саме упућивале и храбриле на овоме путу.

До Разгата се Кнез одвезао из Рушчука колима рушчушког везира, и овде је преноћио код паше Ибрахим-Аге, који је често пута имао посла и односаја с Милошем док је још био београдски ћаја

Абдул-Реим паша. Он је примио Кнеза по упутствима која је примио из Цариграда и гостио га је с почастима које су припадале његовоме положају, али је он овима додао ону дирљиву усрдност, с којом се одликују мусломани према свима својим давнашњим познаницима и пријатељима.[3] Он је за пуних седам година, као што је сам говорио, јео са Србима со и хлеб, Кнез га је више пута дочекивао и гостио у своме дому, те је он сад био срећан што га може почастити у својој кући. Готово сви официри из Кнежеве пратње били су његови стари познаници, те је природно што је више од пола ноћи проведено у разговору о Србији.

Куда год је пролазио Кнез је давао доказа о својој дарежљивости. Он је сматрао да је овом приликом требало да за извесно време напусти систем штедње кога се дотле придржавао. И ако ни у једној другој земљи није тако тешко као у Турској одговорити у овом погледу свима захтевима, ипак су поклони које је он давао својим домаћинима и бакшиши које је остављао послузи били тако богати, да је тада стекао глас најплеменитијега и најиздашнијег великодостојника у Царевини.

Не мање ласкав дочек ишчекивао га је у Варни. Михмандар Ћамил-Беј, који је по наредби султановој требао да га прати у Цариград и да му буде на служби за све време бављења у овој престоници, изишао му је насусрет изван градских врата и допратио га је у стан који му је био одређен. За тим га је известио да у пристаништу стоји по наредби Порте приправан нарочити државни брод одређен њему на расположење, и да он ишчекује само Кнежеву наредбу за полазак.

---

[3] Колико год су Турци опори, груби и неповерљиви у опште према људима који су им одвратни због разлике у вери, толико су исто предусретљиви и услужни према онима између њих с којима су ма кад стајали у пријатељским односима.

Ни Милош ни људи из његове пратње нису никада путовали морем. Природно је да су се сви прилично прибојавали и пре него би се укрцао у брод Кнез је желео да отиде на службу у месну православну цркву. На дверима ове дочекао га је владика окружен многобројним свештенством и иконама и отвореним еванђељем, одајући му највеће поштовање; у исто се време из оближње околине био згрнуо силан свет да га на пролазу види. У цркву је одведен и стављен на одређено му место уз појање песама које се певају кад у цркву улази хришћански владалац. И поред тога што су ту били и муслимани који су му били придати на почасну службу, Хришћани нису могли да се уздрже од усклика одушевљења. На тај начин је Милош у најзнатнијим утврђеним градовима кроз које је пролазио примао изразе поштовања и преданости, које ретко да добија поштован и љубљен владалац у својој властитој држави и од својих поданика. Пошто је било извршено ово дело побожности, Милош је у пратњи Михмандара и најглавнијих месних официра и чиновника обишао утврђења која су се тада подизала, и која су имала да од Варне учине прву оружницу и прву тврђаву у Царевини; за тим је отишао на брод.

У прво време срећан овај његов пут није остао такав до краја. И ако није било буре море је ипак било усколебано те су Срби од тога страшно трпели. А да непријатности достигну врхунац, парна махина се неколико пута кварила, што је до очајања доводило путнике, који су један час помишљали да је све то само замка намештена да им се свима дође главе. Милош је био у искушењу да се искрца на најближој обали, али га је од тога уздржао стид; у осталом и капетан је, Енглез по народности, изјавио да тај непријатан случај не може имати никаквих штетних последица и да се пут може продужити без икакве бојазни од опасности. Најпосле се стигло у

Цариград. Излазећи из лађе Милош се у својој унутрашњости тврдо зарекао да ће се у Србију вратити сувим.

III

Искрцав се пред летњиковцем Ага-паше Хусејина на Босфору, он је у њему затекао спремљено све у реду како за њ тако и за његову пратњу. А и поред Хусејиновог представника Порта му је за његове потребе у Цариграду била ставила на службу два интенданта у лицу два јерменска банкара. Пошто је приспео послали су своје изасланике како велики везир тако и остали државни великодостојници да му честитају на срећном путовању. Службене посете су се имале чинити тек после неколико дана одмора, према утврђеном обичају на Истоку.

Први коме је Кнез отишао у походе био је као што је већ и обичај налагао велики везир. Том приликом га је и султан известио да ће га на свечан саслушај примити на дан шеснаестог августа у своме летњем двору. Кад је овај дан дошао, Милош је појахао величанствено хата кога му је сам падиша поклонио и јавио се у пратњи Михмандара, неколико турских официра и својих пратилаца у „Ставровом“ двору, где су му при доласку одате војничке почасти као каквом великодостојнику Царевине између првих. Примио га је најпре дворски маршал који га је одвео у одељења где су га ишчекивали: султанов зет Халил-паша, министар војни и још неки дворски часници. После малога одмора уведен је с неколицином из своје пратње у саслушајну дворницу.

У овој је султан Махмуд седео на своме дивану заогрнут царским плаштом (харвани) с великим крстом Нишан-Ифтијара на прсима и са свечаним

фесом на глави. После три поклона, прописана дворским церемонијалом, Кнез је, стојећи између султановог зета и војног министра изговорио српски ову беседу, коју је одмах превео на грчки Аврам Петронијевић, а за тим на турски Богоридис, Кнез од Самоа, султанов тумач. Она гласи:

„Свемоћни Господару! Провиђење Свевишњега „подарило ми је неочекивану срећу да изађем пред „твоје узвишено лице као представник свога народа. „Моје срце плива од радости што ми је допуштено „да Вашем Величанству, узвишени Господару мој, „могу изразити осећаје признања, којима смо задахнути ја и мој народ према Теби за сва добра која „си нам учинио. Дух мудрости и правичности, којима Те је обдарио Свевишњи, знао је прекратити „смутње и неспоразуме који су жалостили и у бригу „бацали Твоје народе, и дао Ти је снаге да заведеш „у својој царевини установе којима се диве сви владаоци и сви народи уљуђенога света. Твоје ће име „живети у повесници славно као име цара препородитеља. Старешина Српског Народа, а почаствован „високим поверењем и наклоношћу Вашега Величанства, ја сам дошао овамо умолити Те, да примиш „изразе наше синовље захвалности.“

Султан му је благонаклоно одговорио: „Нека „си ми добро дошао, Кнеже Милошу. Ја са задовољством примам из твојих уста изразе осећаја захвалности Српскога Народа. Докле год не будете сишли „с правога пута, дотле ћу ја имати увек према вама „очинске осећаје, какве треба да има врховни господар према својим клетвеницима и према поданицима које му је Провиђење поверило. Ви ћете увек „бити предмет мојега особитог старања.“

После ових речи султан је подарио Милошу свој лик украшен дијамантима. Министар војни примио га је из цареве руке и пошто га је с пуно страхопоштовања пољубио, показао га је Кнезу, и обесио

му га о врат. За тим му је припасао богат пас, искићен такође дијамантима, и заогрнуо га је плаштом извезеним златом и с брињантским пуцетима. Кнез Милош се за тим захвалио падиши и пољубио га је у колено.[4]

После ових формалности свечаног саслушања султан је разговарао фамилијарно с Милошем о питањима која су стајала у вези с дневним догађајима. Кад је реч пала на Босну, Кнез је изложио своје мишљење о узроцима с којих је ова земља била у стању непрекидних побуна, а за тим је указивао на средства која су по његовом мишљењу била најпрактичнија да се једном учини крај овим нередима „који у осталом за Вашу велику силу, премоћни царе, нису ништа друго до уједи муха.“

Пошто је за тим представио султану највиђеније личности из своје пратње Кнез је изишао из саслушајне дворнице, а султан је наредио присутним пашама да му покажу нови царски двор и све цариградске знаменитости, и да с њиме поступају тако како му бављење у престоници ниједнога часа не би постало досадно.

Дан после овога Милош је поднео султану уобичајене дарове.[5] Они су се у велико одликовали и то како по драгоцености тако и по укусности израде. Султан је био њима врло задовољан, те је хвалио Милошеву издашност и великодушност.

IV

Велики везир је био међу првима који су у своме дому посетили Милоша. Он је њему у почаст

---

[4] Кад султан седи онда се љуби у колено уместо папуче, али се он увек прави као да би хтео да спреми овај знак поштовања и оданости који је турским дворским правилником строго прописан.

[5] На Истоку је обичај да се високим лицима којима се иде у походе носе поклони.

приредио једну гозбу на коју је позвао све велико-достојнике и прве представнике дипломатског тела. Једна од ових новачења, уведена у Турској на основу Махмудових реформама, било је гошћење и чашћење по европском начину. Дотле су Турци остајали за трпезом врло мало; пола часа је било довољно за најбогатије и најсјајније оброке, јело се ћутке а пила се само свежа вода и шербет. И тек су се увече мусломани и то тек само они, који нису били врло обазриви, надокнађавали с неколико најближих пријатеља за дневни пост у своме мабејину. Они су тада заливали богате укусне и пикантне залогаје вином и разним ликерима и продужавали су вечерње седење за трпезом далеко у ноћ. Нико се не би смео усудити да дотле пренебрегне Пророкове законе да јавно пије пића која су њима забрањена. Али је после реформама и ових скрупула нестало, и отоманска уздржљивост уступила је своје место угодности и раскошу западњака. Рицали (државни достојанственици) су ускоро заседали за столове за којима се служило по европски, и за њима су се наслађавали до миле воље најделикатнијим посластицама савремене ку̀ине, па су чак били устању и да потпуно стручњачки суде о важности шампањца, бордоа итд. као најодабранији француски облапорници.

После великог везира похитали су многи министри, паше и генерали да позову на гозбе Милоша. Овим гозбама присуствовао је готово увек и султан Махмуд, и то незнано у каквој одаји уз велику трпезарију. Званицама се достављало да је султан присутан и да може посматрати и слушати све а да не буде виђен; сам он није никад пропуштао да куша сва јела служена за општом трпезом и да ћутке суделује у свима здравицама. Он је волео добар залогај и добро шампањско вино, што уз заморна телесна вежбања није мало допринело да му скрати живот.

Етикета отоманског двора није допуштала владаоцу да својим присуством почаствује трпезу свога поданика, нити да овога позове за своју. И поред све своје склоности за новачењем Махмуд ипак није смео ослободити се овог обичаја из страха да тиме не раздражи осетљивост улема, који не би пропустили да шире сумњу о његовоме правоверију, чим би га видели да јавно једе као какав каурин. Присуствујући у осталом непримећен на гозбама на којима су биле по неколике високе личности, чију је природу и склоности хтео да позна, он је то овако могао лакше чинити, пошто су се појединци у оваквом положају лакше забављали него што би чинили кад би владалац био у самој њиховој средини и непрестано им на очима.

Како му је било јако стало до тога да из основа позна Српског Кнеза, који је могао имати тако огроман утицај на европске Хришћане у Турској, то су цариградски рицали, који су много умешнији и окретнији него што их у Европи цене, добили налог, да обасипљу свим љубазностима Кнеза и оне који га буду пратили, да се пред њима показују одрешитији и отворенији, и да за трпезом расположење доводе до на степен на коме човек постаје разговорним, како би их на тај начин навели да говоре отвореније о стварима, о којима би иначе ћутали. Нико не уме нити може успети у овоме претварању тако вешто и у толикој мери као Турчин, јер се нико не уме правити љубазнијим од њега. И то је баш био један од јаких разлога са кога је Давидовић одвраћао Кнеза од пута у Цариград. Треба међу тим веровати да се овоме у турској престоници није десило ништа сличнога, пошто је он оставио Цариград носећи собом уважење и благовољење султаново, који је од тада добио још повољније мишљење о Милошу и о његовој земљи.

Докле год се задржавао у Цариграду, падиша га је често примао с много љубазности, извештавао се о његовом здрављу, тражио је његово мишљење о свему што је видео у престоници, говорио му је о својим намерама за реформе и узимао га је са собом на велика војничка вежбања, обраћајући му се често с питањима и примедбама јавно да тиме пред светом покаже како га високо цени. Лично га је водио да му покаже понеке заводе које је сам створио; кад су били у оружници поклонио му је шест топова разнога калибра са свом потребном опремом. У војничким радионицама где је израђивано све што је било потребно за одевање и обување војске он је сам изабрао један пар чизама и поклонио их Кнезу, да му покаже изврсност израде.

Све ове ситне пажње отоманскога цара, које на први поглед изгледају недостојне помена, од великог су међу тим значаја, узев нарочито у обзир старе мусломанске предрасуде и претерану султанску поноситост и њихово презирање ђаура. Из њих се у исто време види, колики су напредак учиниле за кратко време Махмудове реформе, а тако исто и колико он уважава и цени једнога човека, који би се још пре десет година послао на губилиште да је могао бити ухваћен, или ако би се усудио да се појави пред највишим заповедником правоверних.

V

Одмах по своме доласку у Цариград Кнез Милош је примио у посету рускога великог посланика Бутењева. Руска влада је саветовала Милошу да се на овај пут крене у жељи да га боље позна. У Србију се могао послати к њему тек по који изасланик нижега реда, докле су у Цариграду биле најспремније и најпрепреденије руске дипломате, које су и-

мале хиљаду прилика да му се приближе свакога часа и у свима околностима. Ваљало се служити и султаном и диваном и дипломатским телом и грчким синодом и православним Хришћанима који су били на високим положајима и представљали политичке тежње и странке те да се стече сазнање и тачно уверење о Милошевом држању, осећањима и тежњама, како би Русија била начисто о томе шта од њега може пшчекивати, и да ли је он у истини био човек који ће служити њеним смеровима и интересима. Барон Бутењев је у овом погледу добио најисцрпнија упутства, он је требао да сазна да ли Милош може бити слепо покоран и да ли има самопрегоревања, које је она од њега ишчекивала за учињена му добра.

VI

Како се примицала јесен а с њоме и ружно време Милош је замолио у султана за опроштајни саслушај. Том приликом турски је цар наново уверавао Кнеза о своме благовољењу, поздравио је по њему његову породицу и сав српски народ, уверавајући га о својој наклоности према овоме; дао му је за кнегињу звезду украшену дијамантима и још двадесет и два одличја за оне Србе које му је Кнез означио као најзаслужније људе у служби отаџбини, а међу овима четири најбогатија, намењена његовим синовима и његовој браћи. Пошто се захвалио султану Милош се вратио у свој стан праћен онако исто свечано као кад је ишао на први саслушај, и спремао се на пут, на који је по обичају у Турској имао да се крене после три дана.

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

I

Србија је за време Кнежевог одсуства била потпуно мирна, и у њој се није десило ништа значајније, осим што је тада приспео у Београд нови паша Јусуф и што је пропутовао Барон Хердер, који се повратио у своју постојбину не сачекав Кнежев повратак у Србију и поневши собом примерке неколико бакарних и гвоздених руда, које је држао да је открио по српским планинама.

Он је доцније упознао Кнеза с плодовима својих истраживања и ресултатима својих опита и на Кнежева наваљивања обећао је да ће још једном пропутовати по Србији, али га је у томе предухитрила смрт, а познији догађаји су омели Милоша те није могао да извуче користи из открића саксонскога минералога.

Раздељивањем двадесет и два Нишана међу заслужним личностима створио је много незадовољника, пошто је било много таштих људи који су сматрали да су заслужнији од оних којима је одличје дато. И ма да је, искључујући потпуно у томе вође јануарскога покрета, да не би изгледало е хоће да се награђују бунтовници, уведено у ред одликованих неколико њихових најближих сродника или самих чланова из породице, они су се ипак жалили више од свих осталих против овога искључења.

Милош је ипак погрешио што једно одличје није тражио и за Вучића који је овим искључењем био јако расрђен, и ако се трудио да своју срџбу прикрије, и у коме се с тога залегла нова мржња против Кнеза, коме је у последњој побуни био остао веран, и коме је с тога великодушношћу требало отети из руку сваки повод да се представља као жртва саревњивости или дворских.

II

Давидовићев Устав је, с узрока које смо већ навели, угинуо још у колевци. Па ипак су се поједине његове творевине још увек одржавале, бар привидно.

Тако су Државни Савет и Министарство продужавали да живе и да како тако врше своје послове; али први није више имао право да предлаже законе и одлуке за усвајање, а његово је гласање од сад имало само саветодавни значај, докле је пре било пресудно; Министарство је од сад било само оруђе, извршилац Милошевих заповести и његове воље и само њему одговорно за своје поступке; чланови и једнога и другог тела били су кретни, и могли су се по његовој вољи и нахођењу мењати. Народно благо је остало заложено у Државном Савету; државним финансијама је управљао Кнез. Цивилна листа остала је она иста коју је и како ју је уредио основни закон и одобрило Народно Представништво. Ниједан од државних саветника, па ни сами вођи последњег покрета, није био свргнут са свога звања. Једини је Давидовић морао напустити Министарство на врло одлучна наваљивања Русије, Порте па можда и Аустрије. Али је и он добио звање државног саветника с годишњом платом од шест стотина талира, но с тим да у савету не заседава. Да би ублажио горчину овакога уклањања с положаја једнога тако

заслужног човека Милош му је изјавио да га ослобођава сваке мање службе, како би се сав могао посветити нези свога здравља, које је тада било доиста озбиљно поремећено, и допустио му је да се повуче на своје добарце у Смедерево, где је изгледало да му поднебије годи. Његово повлачење из послова није дакле никако изгледало као каква немилост, и он би се у томе врло лако утешио да није тиме претрпео велике материјалне штете. Неколико хиљада талира, које је неоспорно потпуно заслужио, учинили би напротив његово отпуштање пријатним, јер је он већ сам осећао да му се крај приближује, те га је једино мучила бојазан да ће своју децу оставити у беди и немаштини.

III

Ма да је Милош, ослобођен сада од свих стега којима га је био везао Устав, био опет узео у своје руке сву своју стару власт, ипак се у његовом држању примећавала велика измена. Изгледало је да он није више исти човек, и ма да је сачувао своју љубазност, а снисходљивост и попустљивост према свима с којима је бивао отворенији, он је ипак умео да се умери и заузда свој живот и бујност, да буде уздржљивији, и да има више достојанствености у своме држању, да буде повученији у својим покретима и говору кад би се јавно појављивао. Он се више није упуштао у ситнице домаћег газдинства, нити се заборављао у извесним забавама и задовољствима, која су тешко могла ићи упоредо с његовим високим положајем; престао је да се меша у дељење правде, које је потпуно оставио судовима и није више батинама кажњавао лица из своје околине, као што је то чинио дотле.

Кад је сазнао за злоупотребу коју с његовим именом чине неколики његови ортаци у трговини

с домаћим производима, он их је, да би доказао да сâм није имао никаквог удела у глобљењу света због њиховога вештачког мењања цена, предао суду да им он по правди и закону суди за њихова недела, а да би предупредио да се сличне злоупотребе не би појављивале у будућности, он се од тада одрекао сваке трговине у унутрашњости земље, изјављујући да се и у опште ни у какав трговачки посао неће више мешати, чим истекне рок уговору с владама Влашке и Молдавије о закупу сôних рудника.

У више округа имао је утрина, ливада и њива, чија је обрада падала на терет општинама у којима су се налазили, плодови с ових земаља доношени су и гомилани по његовим конацима у којима је издржавао чиновнике, које је државна служба доводила к њему или везивала за његову личност и који су чинили грдне злупотребе са разноврсним народним порезама и наметима. Овај обичај је био повод многим жалбама од стране сељака који су били приморавани да кулуче, а Кнежеви противници су се закачили за то и тврдили, како њему народ обрађује многе земље, с којих је плодове продавао у искључиву своју корист. Да би овоме шапутању подсекао корен, Кнез је издао наредбе, да чиновници иду у прикладне гостионице у местима где би се он налазио, а све своје земље ове врсте поклонио је општинама у којима су се налазиле, или је њима обдаривао понеке између својих служитеља.

Докле се још радило на састављању закона Кнез је најстроже забранио мучење, које је дотле било у обичају и ако у много блажем виду него под Турцима, препоручивши чиновницима да од тада не примењују више телесне казне у истој мери као пређе, нарочито када су у питању лица извесних угледа, и да у исто време свакоме допуштају да телесну казну може заменити новчаном.

IV

Да би се умањио број парничења и суђења која су доста честа у Срба, као код свих народа више заосталих у развијању, код којих је дух парничења увек у обрнутој сразмери према ступњу уљуђености, Кнез је наредио да се ниједна ствар не износи пред редовне судове докле се не би покушало да је пресуде кметови или старешине еснафа, и да онај, који би се после њихове пресуде обраћао судовима на случај пресуђења на његову штету, буде дужан платити судске трошкове а уз то и једну малу глобарину, к томе још да противној страни плати оштету за изгубљено време, које је због удаљености судова могло понекад бити доста дуго.

Како по Србији није било нарочитих надлештава за завођење послова, он је уз то наредио свакоме суду да држи нарочиту књигу у коју ће дужитељи моћи записивати законска потраживања од својих дужника. Овај запис је давао право заложности на некретнине које је дужник залагао за обезбеду својих обавеза.

Државни чиновници нису више збацивани по ћуди као у ранија времена. Ако би имали да се против њих изнесе каква тужба, њу је требало поднети редовним судовима, који би је пошто би прибрали све потребне податке предавали Великом Народном Суду, а овај би је, нашав је за умесну, предавао Државном Савету, и тек би овај последњи о њој подносио извештај Кнезу. Кнез је увек усвајао одлуке савета у овом погледу, и налагао би му да дотичном чиновнику одреди претрес и да се стара да се изречена пресуда изврши.

Унапређења су, осим случајева изредних особина, давата по старешинству, и сам Кнез није више постављао чиновника ни на које звање докле не би добио мишљење Државног Савета или надлеж-

ног министра. Он је тако исто одредио и утврдио мировину (пенсију) чиновницима који би због старости или због слабости били принуђени да напусте службу; а да би избио из руку и последње оружје онима који су га оптуживали за његову самовољу, он је престао да се извештава о особноме животу јавних службеника и да се меша у ствари њиховога домаћег газдинства и начина живљења, као што је чинио у ранија времена у тежњи да им спречи да се не би упропашћивали и да не би сувише вређали чедност и осетљивост народа, који увек мрмља на раскош противан његовим навикама и у сувишној противности с његовом сиромаштином. Сад је већ сваки могао трошити свој новац како се њему свидело. Он се такође сад уздржавао да им лично пребацује за њихово понашање и држање у служби, остављајући ту бригу њиховим непосредним старешинама, а кад је случај бивао озбиљан Великоме Суду и Државном Савету, којима спада у надлежност да их према утврђеним околностима казне.

V

Кнез је тако често обраћао своју пажњу развијању и напредовању трговине. Захваљујући заштити коју су им зајемчавали Кнежеви путнички листови и препоручним писмима која им је давао на власти и трговце у Турској и Аустрији, Срби су почели да се јављају на трговима Европске Турске, Угарске и Немачке, и ако су дотле били готово потпуно занемарили ову грану људске привреде. Да би их на томе путу охрабрио Милош је првим београдским трговцима ставио повелику своту новаца на расположење, из којих је ваљало давати на зајам уз умерен принос свима онима, који би уз довољну обезбеду хтели користити се њима у трговачким по-

дузећима. Његови банкари Браћа Германи имали су наредбу да отворе потребне кредите српским трговцима, који су као такви уживали добар глас и на пештанском и трстанском и бечком тргу. Кнез је најпажљивије мотрио да се тај добар глас одржи и да не претрпи никакав уштрб. Трговац који би каквим несрећним случајем дошао у немогућност да одговори својим часним обавезама на страни могао је поуздано рачунати да ће му он помоћи да се из те неприлике извуче. Ово Милошево заузимање за трговину донело је природно собом, да је Београд убрзо постао један од тржишта на Балкану које је најбрже и најпоузданије цветало. Сразмерно томе напредовали су и расли и остали градови по Србији, и свак је био безбедан а у великој мери и имућан, како у овим земљама још од столећа није било.

VI

И ако је задржао дотадашњу управну поделу земље на нахије (одн. округе) и срезове, Кнез је поделио Србију на четири главна заповедништва која су назвата Дриносавским са столицом у Шапцу, Дунавско-тимочким са столицом у Неготину, Моравским са седиштем у Алексинцу и Шумадијским са седиштем у Крагујевцу; град Београд није дошао ни под једно од ових заповедништава због свога потпуно изузетног, политичкога и трговачког положаја, он је и од сад имао засебног заповедника одн. управника с нарочитим трговачким судом и полицијом која је стајала непосредно под Министарством Унутр. Послова.

На чело ових великих заповедништава он је ставио по једнога вишег официра с називом заповедника односно „војеног коменданта," а у положају пуковника. Поред главног заповедништва овај официр је имао у својим рукама и управу нахије свога седи-

шта. Под својом влашћу он је имао једног поручника, два ађутанта, једног тајника и два писара. Окружне и среске старешине као и судови морали су му подносити недељне извештаје о свему што би се за то време десило у њиховом подручју и у њиховоме кругу посла, нарочито с погледом на злочине и у опште кривична дела, а тако су исто на његову одговорност морали одмах извршивати све хитније наредбе које би он нашао за корисне да им изда пре него што би о њима могао известити владу. Окружне старешине су предавале њему скупљену порезу коју су примале од среских старешина; он је прегледао њихове рачуне пре него би их послао Државном Савету, а новац је слао државној благајници. На овај начин је он вршио извесну врсту надзора између Министарства Финансија и окружних старешина. Он је водио надзор над владањем својих потчињених, извештавао се о расположењу јавнога мишљења, и извештаје о томе слао је непосредно Кнезу. Он је најпосле био и главни заповедник народне и редовне војске, одређивао је људе које је ваљало слати као чуваре границе и здравствене надзорнике, а постављао је и војничке старешине које ће им заповедати. Он је једном речи вршио врховни надзор над свим гранама грађанске и војничке управе и над свима властима своје области, изузев једино судске чиновнике који су стајали искључиво под надзором Великог Суда и министра правде. Његова годишња плата износила је две хиљаде талира.

За овим тако важним и богатим положајем жудели су многи ташти људи; међу онима који су их тражили било је и људи који су Кнеза издали год. 1835. На несрећу Кнез је имао на раздавање само четири оваква места. Није се дакле могло избећи да се не стварају незадовољници готови да се свете мрмљањем и потворама. Али он је био толико паметан да се узвисио над свима овим наговарањима,

те на ове овако важне положаје бирао искључиво људе несумњиво одане њему и његовој ствари.

VII

Ови Кнежеви напори да у своју владавину унесе реда и сталности уливали су Србима више поверења према њиховоме старешини и у исто време наду, да ће се у будуће поћи путем напретка к оном уљуђивању за којим су сви жудели као за природном последицом независности извојеване уз толике жртве.

Земља је живела у ово време потпуно мирно, и срећно дејство појединих закона, који су у почетку изгледали као да су наперени против личне слободе, донело је са собом да се народ саглашава с реформама које су биле на путу увођења, па је то чинио чак и онда кад им није разумевао сав замашај.

Таква је била судбина једног закона којим се женама забранила нека чудновата ношња косе,[1] које је било узрок те су оне пре навршених тридесет година остајале без ове, и добијале кожне болести главе за које се не може рећи да ли су ружније или опасније. Кад је овај закон обнародован, из гласа су повикале све жене које су биле навикнуте да се овако чешљају, а пошто су и мужеви стали на страну својих жена и кћери требало је прибећи сили да му се прибави покорност и поштовање. После неколико месеца увидело се међу тим да је он потекао из мудре увиђавности, и ускоро се почела хвалити мера која је мало пре тога обележавана као тиранска.

Не мање горких тужаба изазвао је један други закон, којим је забрањивано да се лети тамане и

[1] У понеким окрузима начин женскога чешљања био је тако бесмислен и неудесан, да жена није могла окренути главу докле се сва не обрне. Како је за намештање овакве пунђе требало много времена, то је оно вршено свега двапут или чак и једанпут на месец.

једу рибе; међу тим је доказано било да ова храна проузрокује смртну срдобољу и да за време толиких месеца страшно коси становништво. Умањивање ове болести допринело је собом да се увидела мудрост и оправданост овог закона те се узбуђење којим је у почетку био примљен претворило у захвалност.

Није потребно истицати нарочито, да је увођење каламљења богиња такође наишло на велики отпор. Ово тим мање што се зна да оно без противљења није примљено ни у много уљуђенијим земљама у Европи; како се могло ишчекивати да ће другојачије бити у Србији где су на овом путу чињени тек први кораци. Па ипак кад се год. 1835 видело да мале богиње које су покосиле многе жртве обилазе све оне којима су раније каламљене, почели су се слушати све учестанији благослови како за Кнеза тако и за све оне који су му били на руци при увођењу овога спасоносног изналаска.

И тако су све оне одредбе, против којих се у почетку викало и чија се мудрост ускоро увидела и признала, уливале велике наде и поверење у добре намере Кнеза и његове владе. К овоме треба такође додати да је настава, ширећи се и растући такође собом допринела да је народ почео да поима и схвата извесне новине којима раније није могао да нађе разлога, а тиме да се и с њима измирује. Јавни дух се брзо развијао, а овде такође имамо доказа да образовање ма како непотпуно било врши изврстан утицај на друштвено стање једног народа. Србин се из год. 1835 није више могао барабарити ни у ком погледу са својим вршњацима од пре двадесет година.

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

I

И поред свега добра које је Милош чинио својој земљи и наде која се могла гајити да ће он увек и свом снагом радити на њеном унапређивању, његови противници нису престајали да се против њега раздражују и да без прекида раде на своме давнашњем смеру, тј. на томе да га оборе. Заслепљени и занесени, као што су сви људи са себичним страстима, они нису нимало помишљали да ће таквим радом реметити мир своје земље, да ће је наново потиснути у варварство из кога је тек била изишла и да ће је можда чак увалити у све страхоте грађанског рата и тако и саму њену самосталност одн. самоуправу ставити на коцку. Они нису у својој заслепљености ни помишљали на што друго већ једино на засићење своје мржње и својих пожуда па ма то стало пропасти њихове отаџбине!

Ни пораз који су претрпели у јануару 1835, ни изрази преданости, и могу рећи саме љубави, које је народ готово сваког дана подносио Кнезу; ни блага наклоност коју му је указивао султан приликом последњег путовања у Цариград, ништа их није могло одвратити од њихових умишљаја. *Они су веровали у потпору Русије, која им је испод руке помагала и с њима и помоћу њих радила на Милошевом обарању. Већ у ово доба они су представљали снажну и добро уређену странку.*

Концима ових плетака управљао је један одбор који је становао у Букурешту; он је имао да ради само по упутствима која је примао *озго, и тако да се никако не ода и да увек може порећи да има икаквих веза са завереницима у Србији. Следствено он је издавао наредбе и упутства само усмено,* а као посредник за ове злочиначке односе служио је један човек, чија је мрзост против Милоша била позната, а који је међу својим земљацима уживао доста велики углед. Тај човек био је Стојан Симић.

Кнез му је био великодушно опростио за његову неблагодарност, и предајући забораву улогу коју је играо у побуни год. 1835, продужавао је да својим доброчинствима обасипа и њега и његову породицу. Стојан је мислио да му то врати издајством. Под изговором да то захтевају његови интереси он је, ма да је био члан Државног Савета, тражио одобрење да на неко време може отићи у Букурешт, и то му је дато. Али тек што је стигао у овај град изјавио је да је напустио Србију, пошто му је тамо био живот у опасности, и да Милош, и поред свега претварања обасипањем даровима, није никад искрено опростио ни њему нити иједноме од оних који су радили на томе да обуздају његову самовољу. Да би своју ниску лаж лакше протурио он је одрицао да је више српски држављанин, узео је под закуп један харач од видинског паше и прогласио се турском рајом.

Овим и ако мало часним ипак вештим понашањем он је, хотећи да увери да за њега нема безбедности ни у самој Влашкој докле год би остао Милошевим подаником, хтео у исто време да увери Русију, да он није предан Аустрији[1] као што се узимало.

[1] Пошто је Симићев отац био у служби ове силе, то је он могао тражити њену заштиту. Он то није хтео да учини да би отклонио сумњу како у исто време служи два господара. Међу тим ово није било право

Према томе он је од тога часа сматран у очима руских изасланика као један од њихових најзаузимљивијих радника, те су се они њиме служили да управљају плеткама, које би довеле најпосле до збацивања Милоша.

II

У ово време је оставио Србију с истим смером и Ђорђе Протић. Већ смо рекли да је Кнез овога после побуне од 1835 уклонио из своје околине због мера које је хтео да предузме против њега, и да га је следствено искључио из Државног Савета који је заседавао у Крагујевцу, поставивши га за председника грађанског суда у Београду. Општински одбор овога града имао је озбиљних тужаба против свога првог кмета Петра Милојковића званог Пере Белопољца. Овај подмукли и лукави човек као да је тежио за тим да сву општинску управу узме у своје руке. Он је непрестено и под разним изговорима одбијао да се према обичају подвргне по истеку трогодишњег рока новом избору, и никако није хтео да сазове *лонџу* (проширени општински одбор у који су према положају улазиле такође и старешине еснафа), којој би као што је био обичај подносио сваког полгођа рачун о своме раду.

Споразумевајући се једино с једним малим кругом својих присталица он је доносио врло важне одлуке без припита општинског одбора, и предлагао је као израз јавнога мишљења мере које су ишле на

руским представницима у Букурешту. С тога је он морао дати о томе и других доказа. Са̂м сам једнога дана својим ушима слушао његовог брата Алексу, који је тим поводом говорио: „Русија је задуго у нас сумњала, држећи нас за аустријске присталице, те смо јој морали дати несумњивих доказа о својим тежњама и намерама и одлучности да ћемо радити за њу и у правцу који нам она буде одређивала.“ Мени би можда било лако да погодим који су то докази били, али ја нећу да износим ништа што не могу утврдити доказима.

корист само њему или неким његовим пријатељима. Он је руковао и новцем београдске саборне цркве, па се сумњало да и ту има његових злоупотреба.

Ове неуредности су неколико виђенијих београдских грађана доставили Кнезу Милошу, те је он наредио да кмет сазове лонџу саобразно закону и да јој положи рачуне под надзором председника београдског грађанског суда. Али су и овога пута у ову осим Милојковићевих присталица позвати само неколики људи, потпуно невешти у стварима ове природе, и као што се могло и ишчекивати они нису нашли ништа зазорног у кметовоме раду и управи; после чега је Протић написао и послао Кнезу извештај о тој ствари, по коме су његовом наредбом сазвани прваци београдски озбиљно и строго испитали Милојковићеве рачуне и све их нашли у потпуној исправности.

Али виновници жалбе Кнезу нису хтели остати скрштених руку пред овим решењем, према коме би могли изгледати као потворачи, већ су, пошто су прибрали неоспорне доказе о ономе што су тврдили, поднели Кнезу нову жалбу, у којој су председника суда оптуживали као кметовог саучесника и молили да Кнез изашље из Крагујевца нарочито изасланство које би испитало све ове рачуне и кметово као и председниково држање у овој ствари, нудећи да сами поднесу све трошкове за то, на случај да се не би нашло да је њихова жалба основана. Кнез ово и овако тражење није могао одбити, те је у Београд испраћено одмах једно изасланство с наредбом, да и председника суда узме на одговор ако би се нашло да у тој целој ствари има и његове кривице. Ова наредба није могла имати никаквих непријатних последица за Протића баш и на случај да је био крив, јер је Кнез био расположен да према њему поступа благо, хотећи тако да докаже да није задржао никакву особиту мржњу против једног учесника по-

буне из 1835, о чему изгледа да су сумњали његови противници. Протић међу тим није нашао за сходно да сачека ресултат истраге која је овом изасланству била стављена у дужност, већ је нагло отпутовао из Србије и склонио се у Панчево, у Темишварском Банату где је, представљајући се као мученик, хтео да увери свет како је побегао из своје земље од страха да га Милош не убије и не докопа се његових добара, да би му се осветио.

Дотле је Протић био смртни непријатељ Симићев који га је више пута обмањивао и подметао му, ма да му је био побратим. Али их је обојицу тренутно зближила мржња на Милоша и ватреност којом су обојица тежили истој сврси. Ова два човека су била потпуно различног и противног мишљења по својој природи, те је и њихово односно држање и понашање одговарало њиховом карактеру.

Вешт притворник Симић је у јавности штедео Милоша, и докле је на једној страни дотуривао завереницима у Србији планове који су се против њега ковали у букурешком одбору и извештавао овај о свему што се догађало у Србији, не заборављајући ништа што би Кнезу могло шкодити, он се на другој страни трудио да овога увери да су га једино врло озбиљни интереси принудили да се учини турском рајом. Заваравајући се непрестано овим уверавањима Милош још никако није потпуно био неповерљив према његовом брату Алекси.

Протић је напротив био бујног темперамента и неподобан да се претвара, те је падао у својој мржњи на Кнеза у својим нападима и грдњама у најжешћу ватру, и проповедао је Србима с дунавске обале тако рећи буну против Кнеза с толико раздражености, да је аустријска влада сама сматрала за своју дужност да га удаљи од границе. Онда је он подстакнут Симићем и букурешким одбором написао и послао петроградској влади у име Српскога

Народа једну дугачку и опширну представку, у којој је најцрњим бојама оцртао стање Србије и Милошеву владавину, молећи цара да учини крај овој тиранији што је упропашћивала ову несрећну земљу.

За тим се обратио не знам више коме паши на обали Дунава, и открио му је тобожње Милошеве завере с балканским Хришћанима у смеру припреме општега устанка у Европској Турској и протеривања Турака из Европе. Паша га је тога часа упутио у Цариград где је поновио све ове потворе, измишљајући и факта и разлоге да би својим лажима дао колики толики изглед вероватности. Ако би се њему веровало Милош је био у споразуму с Мисирским пашом као што је био с пашом од Албаније у циљу уништења Турске; он је непрестано прикупљао оружје и новац и све потребе за ово предузеће, а Порта од њега није имала опаснијег непријатеља!

III

Ове оптужбе и уверавања потврдио је у неколико београдски паша Јусуф. Милош је био купио у Бечу шест топова, па да се не би излагао никаквим препиркама с Турцима, који би надали грдну вику ако би за то дознали, хтео је у почетку ову тековину да чува у тајности. Али од кад му је султан поклонио шест других топова он више није ни гледао да своје крије, те их је све изложио свету на видик под једном шупом у Крагујевцу као и неколико сандука метака који су му били стигли из Беча. У свему томе није било ничега што би могло узнемирити Порту, јер је Милош тек био установио неколико артилеријских чета, па су му били потребни топови и муниција за обуку ове младежи. Али веран улози која му је намењена, кад је из Цариграда послат, Јусуф је у томе видео много смелије

смерове, и претерујући у свему он је јављао у Цариград о сваком сандуку који би Дунавом приспео за Кнеза, представљајући као да је у сваком била муниција.

Тако су завереници обратили нарочиту пажњу сејању сумња против Милоша и поткопавању благонаклоности коју му је указивао султан, и која је представљала једну од главних препрека њиховим злим смеровима.

Али је дејство лажних Јусуфових извештаја и Протићевог потворања било у велико неутралисано предлогом који је овај последњи у необјашњивом заносу свом поднео Порти у име свега Српског Народа, и који се састојао у томе, да Србија повиси свој данак Турској и да се уз то турским властима остави управа Београдом и његовом царином с још једном миљом земљишта унаокруг, а све то по цену Милошевог збацивања. Ма какве да су биле забуне у којима се у овом погледу налази Турска, њој је ипак било немогућно да верује да би Србија била готова да добре воље чини такве жртве и посумњала је да Протић може тако говорити у име великог дела Српскога Народа. Дошло се дакле на мишљење да је он био само изасланик неколиких смутљиваца који су себи присвајали право да сами представљају сву земљу, и да Милош можда баш и није био онај немилосрдни и подмукли угњетач и онако опасни непријатељ Отоманске Царевине, кога су и како су га његови противници представљали. Према томе је решено да се ништа против њега не предузима нагло и нерасудно.

IV

Докле су Симић и Протић плеткарили по туђини, нису остали скрштених руку ни незадовољници у земљи, већ су се користили сваком приликом и

служили се свима средствима да би ојачали и проширили своју странку.

На место Давидовића који је у целој Србији уживао тако добро стечени глас дошао је био за Кнежевог првог доглавника Јаков Живановић, некадашњи професор српске гимназије у Сремским Карловцима. По несрећи је овај млади човек великога дара, врло поштен и с доста озбиљним образовањем био и сувише систематичар, те кад је видео да ужива потпуно Кнежево поверење увукао је у главну канцеларију и понамештао у својству тајника више својих пријатеља, на које се могао потпуно ослонити, у нади да ће бити извештен о свачему што би се ту радило и говорило, и да би њиховом помоћу могао имати свој прст у свима државним пословима.

По несрећи су сви Живановићеви пријатељи били као и он сам угарски Срби, према којима народ, као што смо већ видели, није био најбоље расположен. То је била изврсна прилика да се виче на Кнеза и његови је противници нису пропустили. На све стране се дакле говорило како Милошем управља Живановић са својим „Швабама“ и да Кнез гледа на све само њиховим очима и слуша само на њихове уши; додавало се да су сви његови старији служитељи и помагачи били принуђени да се повуку, и да ће се ускоро на место ових правих Срба, који су се храбро борили за отаџбину и у Крагујевцу и у Београду и свуда по Србији, дати на угледна места млади људи, без вере, без нарави и без патриотизма, који су у Србију дошли једино у тежњи да се обогате на рачун сиромашног народа који су они презирали и мрзели, пошто су сви били продани Аустрији.

Оваквим својим претеривањем смутљивци су свуда сејали узбуђење и неповерење према Кнезу.

Међу тим су се свима овим измишљотинама чиниле неправде угарским Србима у Србији, пошто су они били далеко од тога да у државним посло-

вима имају утицај који им се приписивао; многи су између њих, шта више и поред своје луде таштине и уображења, били надахнути најбољим тежњама и искрено су радили на унапређењу Србије, не помишљајући ниједнога тренутка на издају Кнеза чиј би пад повукао за собом у провалију и њих; јер би их незадовољници, кад би се једном дочепали власти, разагнали све без милости.

Али је у очима Милошевих противника њихов главни грех и био баш у томе, и пошто су својом вешто удешеном виком посејали у народу и код људи старога кова мржњу против оних који су остали верни својим дужностима, навијали су је за тим на своју корист, као средство којим ће ослабити и поколебати народну љубав према Кнезу.

V

Ова Кнежева омиљеност у народу и била је најозбиљнија препрека која је стојала на путу његовим противницима и коју је ваљало отклонити; те су за то они и усредсредили све своје напоре на то да је поколебају и униште.

На несрећу Кнез је сам пружао у руке својим противницима оружје и обмањиван неискреним саветима и неистинитим извештајима о стању јавног мишљења и државних потреба, или рђаво служен неумешношћу, подметањем па и самом претераном марљивошћу својих чиновника. У беседи коју је изговорио на последњој скупштини Кнез је био рекао: „Чиновници неће од сад моћи више нагонити народ „на кулучење, осим случајева кад влада буде предузимала какав државни посао и у општем инте„ресу; па и у овим случајевима влада ће рад пла„ћати, бар онима који би радили по цео дан.“

Ове су речи биле примљене с правим одушевљењем и радошћу од стране сељака, који, ма да су

увек били вољни да бесплатно раде за свога свештеника, за своју цркву, свога кмета, или за сиромашне породице и који су то увек радо чинили кад се остављало њиховој вољи и кад су за то нашли слободна времена, никад се послу нису радо одавали кад су на њ нагоњени па ма им се и плаћало.

Али Кнез није потпуно одржао своје обећање. Обманут уверењем о погрешно схваћеној штедњи он је био толико слаб да је примио савете својих неискрених доглавника да је он влада, и да је све оно што се за њега радило чињено у исто време у јавном интересу. Према томе је он и на даље захтевао да се кулуком обрађују земље с којих су плодови узимани за потребе његове куће. Треба по правди рећи да ови кулуци нису ни издалека били онако тешки и несносни као што су били докле је на њих имао права сваки чиновник, и да је и та мала неправилност била накнађивана наградом од пола цванцика, која је давата радницима за сваку надницу; па ипак је сав грех овога омрзнутог терета падао искључиво на Кнеза, који се сам користио њиме и поред своје задате речи, и то тим више што су радници, под изговором да су плаћени, бивали злостављани и што су их често злостављали они који су водили надзор над њиховим радом.

Начин како се с радницима поступало и онда кад су позивани на кулук за послове управне и државне, нарочито у случајевима кад је њихово руковођење поверавано Милошевим противницима био је такав, да је то кулучење постало предмет опште мржње. Произведен у најновије време за пуковника Вучић је, да би могао живети одвојено од Милоша и по својој ћуди, дао разумети да би од свих осталих највола положај надзорника јавних грађевина (нека врста министра грађевина, — бина-емини). Задовољан умешношћу и марљивошћу коју је развијао и показивао у овим пословима у ранија времена

Кнез га је послао у Београд да управља радовима око грађевина које су подизате изван градских капија.

Вучић је тада био душа свих завера које су у земљи коване против Кнеза. У непрекидној препирци са Симићем, и Протићем и букурешким одбором, он је сад ступио у личне односе и с Јусуф-пашом, који је са своје стране и својим путовима тежио истом циљу; и кад је добро видео какву и колику штету може нанети Кнезу у свом новом положају, он је легао на посао с оном ватром и преданошћу којом се увек одликовао.

Све су грађевине које су се тада подизале биле намењене државним сврхама; од народа се дакле могао захтевати потребни кулук на основу закона. Па ипак мрмљање и тужбе нису изостајали. Али су ово била само незадовољства која се увек понављају, кад год има да се изводи каква тежа и непријатнија ствар и која се могу тако исто увек врло лако стишати с по мало благости, нарочито у Србији где је народ врло осетљив према најмањим доказима доброте од стране својих претпостављених. Али уместо да га стишава Вучић је чинио све што је могао да га још више раздражи. Он је задржавао кулучаре на раду дуже него што је требало, заморавао их је дугим и тешким пословима, давао им је врло мало одмора, и уживао је у томе да сам удара штаповима оне који би му се чинили да заостају у раду, понављајући увек кметовима и онима који су своје људе доводили на кулук како му је врло тешко и непријатно што према овима мора бити тако строг, али да то није његова кривица већ Кнежева, који је наређивао да се тако поступа. Под овим ударцима су неки кулучари и помрли, јер због слабости и болести нису могли радити, па је и њихова смрт стављана на раци Кнежевих заповести!

Ово колико ниско толико и страшно понашање годило је како Вучићевој мржњи против Милоша

тако и свирепим склоностима његове душе. Али ако се њиме могло унеколико нашкодити Милошевој омиљености и добром гласу у народу, њиме се тако исто мора жигосати име онога који се дичио таквим својим поступцима. Узалуд ће нам г. Сипријан Роберт доказивати да је Вучић био јунак; факта јасно говоре да он није никад био ништа друго до један варварин.

VI

Милошева је судбина хтела да у својој служби има увек људе који нису хтели или нису умели да га разумеју.

Пореза је понекад падала врло тешко сиромашним кућама и породицама, које су с тешком муком долазиле о утврђеном року до три талира, да њима плате своје шестомесечје. Кнез је био издао изречну наредбу среским старешинама које су имале да прикупљају ову порезу, да је примају у месечним отплатама, и да гледају да што мање ради тога гњече и притискују свет. Није много стало до тога, говорио је он, што ће пореза стизати који месец доцније у државну благајницу, само кад то бива на крају сваког полгођа; сиромашнима треба оставити све потребно време, и дати им тако прилике да га спреме. Али већина среских старешина није водила рачуна о овим препорукама. Поједини од њих из сувишне марљивости, друго из спекулативних побуда, највише пак да би наудили самоме Кнезу у јавноме мишљењу, полазили су по селима, чим би дошао Ђурђев или Митров-дан, наваљујући да сви обвезници плате одједном порезу, и примењујући принудне мере према онима који су били у задоцњењу. Ако је недостајало новаца они су их често давали сами на зајам, под погодбом да се одмах врате или у одређеном року у природним

производима којима су сами одређивали цену. Кад би се когод пожалио на овакво наваљивање, они су одговарали да се на њих наваљује озго, да је Кнезу требало новаца и да они само врше његове наредбе. Колико је овакво наваљивање и у опште поступање ових старешина удило његовом угледу види се већ и из тога, што би све ове наредбе да их је он баш и издавао биле противне његовом обећању скупштини, по коме се државна пореза имала купити са свом потребном пажњом и са свим призрењем које се да измирити и сложити с државним интересима.

VII

Још понеке друге мере које је Кнез био предузео у општем интересу и с најбољим намерама, али с којима се можда ишло даље него што је требало, дале су његовим противницима прилике да се жале и да га оптужују, тако је нпр. било са забраном сваке игре карата.

Милош је још изодавна забранио коцкарске игре под претњом строгих казна, пошто је био уверен у њихову развратност. Поред све ове забране продужавали су неки чиновници већином пречани да играју, и то најпре обазриво и тајно, а за тим без икаквог устезања по кафанама и другим јавним местима. Наведени овим примером домаћи Срби су се такође постепено навикавали на ове игре, и ова страст је узимала страшног маха, нарочито у Крагујевцу, Београду и Смедереву. Поједини коцкари од заната добијали су по овим местима огромне своте. Два три крагујевачка трговца проиграли су за неколико дана све што су били стекли. Њихове породице су се тим поводом жалиле Кнезу, који је издао потребне наредбе да се на делу похватају, што је и учињено.

Тада је отворена згодна истрага и кривци су били осуђени да врате новац који су покрали у игри, и да у исто време искусе јавну каштигу коју је за то прописивао закон. Чиновници који нису могли бити похватани добили су строге укоре. А да би за свагда онемогућио развијање ове злокобне страсти, Кнез је строго забранио сваку игру карата, и то не само по крчмама и кафанама већ и по особним домовима.

Овако апсолутна забрана произвела је врло рђав утисак на онај део имућних грађана, који су били навикнути да у потпуно невиним играма ове врсте налазе средство за разоноду у часовима одмора. Њима је изгледало необјашњиво да се кажњавају невини људи у намери да се погађају кривци. Али се Кнез овим тихим незадовољењем није дао поколебати, и карте су остале апсолутно прогнане из Србије, докле год је он стајао на челу њене управе. За предузимање једне овакве мере он се надахњивао основима високе наравствености и јавнога реда. Овај основ је може бити био и претеран, али му га је препоручивала једина љубав према јавном добру. Његови противници међу тим хтели су да у томе нађу дело несносног самовлашћа, повреду и здраве памети и личне слободе српских грађана.

Један други закон истога рода дао је повода не мање глупим нападима; то је био закон којим се забрањивало ношење оружја. Милош је, као што смо већ раније изнели, био строго забранио да се пуца из пушака и пиштоља по местима где је свет живео, а нарочито да се пуца с куршумима приликом свадаба и јавних светковина. Људи су међу тим још по прастаром обичају носили увек пиштоље за појасом. Овај обичај није више имао никакве сврхе ни смисла данас кад је земља била мирна, а био је међу тим често узрок несрећним случајевима. Милош је следствено држао да ће учинити добро ако то ношење оружја забрани. Да би се у исто време из-

бегла зла која би могла настати услед распрскавања барута, он је забранио да се овај може држати у већим количинама по местима где се живело, и наредио је онима који су њиме трговали да оно што од овога имају пренесу у грађевине подигнуте изван села, а да могу задржати само по неколико туцета фишека које би могли продавати, али и то уз одобрење месних власти.

Ове и овакве наредбе су се могле само хвалити. Али све што је Кнез радио и предузимао било је повод за његове противнике да га нападају, а кад за то нису имали у рукама онаквих факата каква су, онда су она изопачавана, или су им се увек подметале задње намере. Они су дакле на све стране викали како су Срби крвљу својом искупили право да носе оружје, да је оно било најочигледније обележје независности њихове земље; да је за њих био стид да на улицу излазе голотрби као жене или као раја и да буду изложени турској дрскости који ће их од сада моћи некажњено нападати и ружити; најпосле се тврдило да је ова забрана ношења оружја само први корак да се дође до оштега и потпуног разоружања, што је међу тим била несмислена претпоставка, јер је Милош боље знао но ма ко други да би Србин пре пристао да га удаве него што би уступио своје оружје.

Народ није слепо примао све ове гласове који су плеткама и у злој намери распростирани, јер се он са захвалношћу сећао свега онога што је Милош учинио за своју земљу и био му је увек одан, а уз то је знао да је он једини човек који је подобан да Србијом добро управља. Па ипак они нису пропустили а да не произведу известан утисак, и судећи по бесу с којим су их стварали и разносили они који су најверније требали да му служе човек није могао да се брани од извесне зебње за будућност ове земље.

VIII

Не само што су државни доходци били довољни за покривање редовних издатака, већ је државни обрачун показивао сваке године доста замашне вишке. Ово стање напредовања српских државних финансија чини владавини Кнеза Милоша тим више части, што је Србија, не узев у обзир поразе из год. 1813 и ратове другога устанка који су је довели до потпуне исцрпености, тек излазила из ропства које је било затрпало све изворе јавнога благостања, оставив народу једино очи да може плакати. За времена Марашли-Али-паше у целој Србији није се могла наћи ниједна кућа, изузев можда два или три јеврејска трговца, која би располагала са 7—8000 динара. Земља је остајала готово необрађивана; оно што од становништва нису потрли ратови или чума, лутало је или се исељавало; домаћа стока је у недостатку хране поскапала или су је попљачкали Турци.

Али се становништво у време о коме говоримо било утројило;[2] на све стране примећавало се јачање благостања, те су почела да се образују и јављају већа имања не само у трговаца већ и у појединаца по осталим друштвеним редовима; све више и више се развијала и цветала је пољопривреда, и поуздана с обзиром на своју будућност, а поверљива према своме Кнезу земља би за мало година достигла степен благостања на коме би јој се могло позавидети, да су о Кнежевим намерама хтели озбиљно да мисле и да им се нису противили људи испуњени разноврсним пожудама или продани туђинским интересима.

---

[2] Ово растење становништва објашњује се у неколико досељавањем из становника Старе Србије, Бугарске и Румуније, који су се досељавали у Србију у жељи за сталнијом и законитијом владавином која их не би угњетавала; досељавање је било тако јако и приметно да су се кнежеви Влашке и Молдавије и паша Румелије жалили с тога на Порти, која је позвала Милоша да се придржава уговора, којим му је забрањивано да прима у Србију породице које би се доселиле без одобрења својих власти.

IX

Захваљујући овом стању ствари српске финансије су тако напредовале да је Милош могао смањити порезу на шестину без икаквих незгода за државну благајницу. Али је овај већ по себи био врло умерен, а Кнез је опет хтео да припреми средства за извођење неколиких великих смерова у јавном интересу, које је од дужег времена имао у глави, као што је било нпр. увођење потпуног система наводњавања, којим би се отклониле штете од честих суша у земљи у којој је било воде у изобиљу, за тим је хтео да добро укорити Мораву, која се може лако направити пловном и која би пошто својим током пролази кроз целу Србију могла и у исто време наводњавати њене равнице и служити као преносно средство, те тако бити на корист и привреди и трговини земаљској. Више туђинских стручњака који су питање проучавали на лицу места уверавали су, да су се обе сврхе могле постићи без претераних жртава. И на ову сврху Милош је одвајао и штедео годишње сувишке у државном предрачуну, знајући да ће народ и у будуће плаћати оно што је већ плаћао, али да би било врло тешко повећавати наново порезу, кад би је једном смањио.[3]

Свак је знао у Србији да су државни приходи надбацивали државне издатке; никоме међу тим није падало на памет да против њега устаје. Напротив сви су основано одобравали, што увек има по која резервна свота која је као што се отворено говорило могла једног дана послужити постизавању какве велике сврхе.

[3] Овај сувишак је остављан у Главној Државној Благајници која је од године 1835 стајала под надзором Државног Савета. Милош није ни хтео ни могао дирати у њ. И с тога је било неосновано што је доцније окривљиван да је увек узимао из државне благајнице. Милиуни нађени по његовом одступању најбољи су утук овим потворањима. Да су његови противници и једног часа држали да има у овом погледу ма какве кривице до њега, они не би пропустили да му у овим критичним тренутцима потраже рачуна.

Данак је у осталом, који је представљао све врсте пореза̂, био доста мали и лак, кад се упореди с оним што су Срби некада плаћали, а нарочито с оним што још и данас плаћа хришћанска раја Турској. Једина ствар која је давала повода појединим жалбама био је сам начин на који је пореза била распоређена.

Ми смо већ казали како се врши разрез порезе што се понављало сваких шест месеца. У дане вршења тога посла јуриле су са свих страна жалбе, молбе и протести које је немогућно описати. Сваки је тврдио да је сиромашнији него што се мислило; нико није хтео да буде уведен у прве пореске редове, а кад општински одбори нису хтели да решавају по жељи својих суграђана, ови су се жалили судовима, окружним старешинама, па и самом Кнезу, јадикујући на страшну неправду.

X

Већ од дужег времена тражили су и Кнез и његови саветници пут и начин да се отклоне незгоде оваквог разрезивања порезе. У том погледу су замишљани разни нацрти, али су сви представљали више или мање озбиљних тешкоћа. Најправедније би без сумње било да се за основицу порезивања узме доходак сваке породице; али опет ништа није било теже од одређивања и утврђивања његовог. У Србији су доходци једне куће увек променљиви; ни саме земље не дају сразмерно својој величини, већ према томе шта се од њих може обрадити. Скупоће наданица и јевтиноћа земљорадничких производа доносе собом те сељак баштиник (и у Србији је сваки сељак баштиник) нема прилике да изда под закуп земљу коју не може сам да обрађује, а никад опет не може покрити учињене издатке ако је буде обрађивао

плаћеним надницама. Ако би се међу тим доходак куће узимао за основицу порезивања, онда би ваљало, да би се правда задовољила, порески распоред прерађивати сваке године, пошто смрт па и сама болест једнога од породичних чланова може у овом погледу произвести врло осетних промена.

С тога се дошло на мисао да се заведу *субаше* (врста чиновника по угледу на некадашње спахије) које би се сваке године обавештавале о доходцима сваке породице и које би онда одређивале овима порезу споразумно с кметовима и општинским одбором. Али оставив на страну жртве којих је ова установа могла стати, мисао о њој морала се напустити, и с тога што је изгледала и сувише чиновничка, а према томе мрска народу. Та замисао је дакле остављена на страну, и с тога се држало да ће можда најбоље бити да се одређеније и сталније порежу она добра чиј је доходак био поуздан и најмање подложан колебању.

Ова добра су у Србији на првом месту ливаде и утрине ограђене шумом и опкопима, за тим виногради, воћњаци засађени нарочито шљивама од којих се прави ракија, казанице и воденице.[4] Скупоћа вина које стаје увек 15 до 20 динара хектолитар, и сена које се понекад плаћа скупље од хлеба, огромно трошење ракије и неопходна потреба воденица по-

[4] Да је ова замисао изведена и пошла за руком она би собом донела лека и једном другом не мањем злу од неправде у разрезу порезе. Шљиваци су се били од некога времена намножили у Србији у толикој мери да је ракија која се отуда добијала ишла у бесцење, обично није више стајала од 5 пара динарских ока. При оваквој јевтиноћи цео свет се био на њу навикао. Жене, па и сама деца, и штоно реч још у колевци пили су је као воду и навика пијанчења која је заглупљивала узела је била тако страшне размере да је не само Кнез већ су сви разумнији људи па и сами Кнежеви противници наваљивали, да се нађе средство како би се злоупотреба и претеривање у пићу предупредили. У опште се мислило да ће повећи намет на шљиваке имати срећних последица у овом погледу, пошто ће се већина њихових баштиника пре решити да их исеку него да плаћају на њих велику порезу, а тиме би се смањила и производња ракије и њено пиће и у исто време би јој се подигла цена.

вишавају у велико цену ових баштинских добара, која се увек могу с коришћу продавати и с којих се увек има велики доходак. Замисао дакле да се ова добра порежу изгледала је доста основана, и припитан за мишљење Државни Савет је одговорио да се с њиме могло покушати. Према томе је Кнез образовао изасланства којима је ставио у задаћу да изврше премер и попис ових добара, и да у исто време направе преглед општинске зиратне земље, пашњака и шума, као и да попишу становништво свакога села. Окружним и сресним старешинама наређено је као и кметовима да буду на руци овим изасланствима свима средствима којима би могли располагати. Податци које су она требала да приберу били су драгоцени у сваком погледу. Желети је било да посвршују поверени им посао, и с поузданошћу се може рећи да она не би наишла на озбиљне тешкоће да је Кнез раније сазвао скупштину и изложио јој побуде са којих је овај корак смерао да предузме.

Али пошто је он пропустио да учини овај корак, народ је почео да се узбуђује и да виче чим су ова изасланства отпочела да раде на својој задаћи, и ако о њој није имао другог појма до бојазни да ће му се тиме повећати државни намети. Наскоро су Кнежеви противници, готови да се користе свачим чиме му се може паудити, диграбили ову прилику како би њиме разбуктали против њега рђаве народне страсти. Распростирани су најнесмишљенији и најразноврснији гласови, који су примани међу тим у народу још увек простом и необразованом, те према томе увек склоном да верује у зло. Једни су тврдили да је Кнез хтео да васпостави харач и десетак, задржавајући и тадашњу порезу као што је било за времена турских спахија; други су говорили да хоће да изда нови аграрни закон и да наново раздељује земљу, дајући од ње свакоме једнак део. Додавало се шта више да ће они који би хтели да

задрже своје баштине бити принуђени плаћати њихову вредност Кнезу ако не би могли показати тапије на основу којих су их покуповали од старих спахија, чија су права хатишерифом од год. 1830 прешла на Милоша.[5] Треба међу тим напоменути да није било готово никога који би могао показати ове тапије.

XI

Ма да је обдарен осећајем за правичност и хладнокрвнији од многих других народа, Србин има такође ону количину неповерљивости против своје владе, која се примећује код свих народа заосталих у образовању и неподобних да појме оне мере којима се тежи да се поведу путем савршенијег уљуђивања. Он с извесним неповерењем гледа на новачење, чиј замашај не разуме, нарочито кад се у њих меша још какво новчано питање. У његовим очима највећа корист од народног ослобођења испод турског јарма и налази се баш у томе, што ће плаћати што умеренију и мању порезу, и што ће бити заштићен од застрашивања и глоба од којих је патио под турском владавином. Што га је у време о коме говоримо највећма застрашивало било је, да се у Србији не заведе управни систем европских држава и да се и овде не заведу порезне мере које су тамо још одавна у снази. Срби из Угарске, аустријски ускоци и сви који су путовали по другим државама, говорили су понајвише о теретима, под

[5] Срби који би с допуштењем спахија искрчили и обрадили какву земљу постајали су њеним баштиницима и само су плаћали на њу десетак спахијама. Али ако ова земља не би била обрађивана бар једанпут у три године, или ако би се њен обрађивач осамио или умро без непосредних наследника, спахија се враћао у своја баштинска права и преносио их под истим погодбама на другога. Оваква уступања су се вршила обично усмено.

којима стењу европски народи, о посредним и непосредним порезама, о прирезима који се плаћају приликом куповина и продаја, наслеђивања, приликом примања поклона па чак и о наметима, што се ударају на врата и прозоре кроз које се добија ваздух и светлост. Све је то изазивало зебњу код сиромашних сељака, који су у својој простосрдачности почињали мислити да уљуђена владавина и није ништа друго до вешто удешена управна махина, да под крупним изговором општега одн. државног добра извуче од потчињеног јој народа што је више могућно новаца.

Пошто је Кнез пропустио да обзнани праву сврху ових својих мера, свет је у опште држао да послови ових изасланстава за премер и попис и нису ништа друго већ први корак к тој управној владавини од које се толико страховало, а странка његових непријатеља се користила овом приликом да ту бојазан претвори у уверење.

И од тада је народ изјављивао свуда своје незадовољство а на више места се показивала и добро утврђена намера, да се мерама владиним одупре свима средствима. Ова изасланства су примана с врло значајном хладноћом. Једни нису хтели да им дају обавештења која су тражена, други су изјављивали да ће се пре одрећи својих добара него што би допустили да се премеравају и пописују те да за тим на њих плаћају већу порезу него што је приход што га с њих имају; понеки су чак претили да ће се оружани одупрети долажењу изасланика у њихова села и да ће их пушчаним зрнима изагнати из њих ако би дошли. Милошеви противници нису жалили ниједнога напора да народ наводе на поступке противне владиним намерама, и поред свега тога што су се кметови и сви смишљенији људи трудили да умире духове, нереди се јамачно ипак не би спречили да и Кнез, благовремено обавештен о стању

раздражености у народу и о улози у њему својих противника, није благовремено напустио своју намеру, задржавајући да првој скупштини изложи побуде за тај свој намишљени корак.

Догађаји које сам овде испричао доказују колико се неправде чини Милошу кад се он оптужује да за своју земљу није учинио више од онога што је учињено. Ништа није лакше него у својој канцеларији израдити нацрте за реформе. Али кад се има посла с једним народом који је под дугим угњетавањем и затуцаношћу постао неповерљив те све сумњичи, онда није ништа теже од извођења ових реформа, нарочито пак онда кад се владиним намерама противе баш они који би ваљало да их свим силама подржавају.

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

I

И поред свих подстицања од стране Милошевих противника, и поред свих несугласица изазватих неспоразумом, народ ипак није престајао волети свога Кнеза, и ни до чега му није сада било мање стало него до потпомагања његових непријатеља на раду око његовог збацивања с положаја, на коме као да се ласкавим пријемом у Цариграду био још јаче утврдио. И сами су незадовољници, и ако су били храбрени Русијом, почели сад сумњати у успех својих подузећа, осим појединих Милошевих личних непријатеља које је мржња заслепљивала. Државни чиновници из којих се већином и састојала незадовољничка странка издвојили би се од ње, и напустили би је да им је само Милош учинио који уступак и зајемчио им на неки начин њихов положај; јер ма да је Кнез по своме повратку из Цариграда почео поступати с њима пажљивије, као што смо већ имали прилике да приметимо, они су се ипак плашили да та тежња к бољему неће моћи дуже трајати, и отуда је природно долазило, да су они отвореније исказивали жељу да им се на неки начин положаји обезбеде.

Са своје стране Кнез је потпуно био расположен да им у овом погледу учини све потребне уступке. Он је био узнемирен агитацијом која се око њега водила и потмулим плеткама напереним про-

тив њега, и да није било оног лажног и погрешног стида, који нам често смета да први учинимо корак на путу попуштања, како не би изгледало е смо принуђени да то учинимо, Милош би потражио и нашао начина да се с незадовољницима отворено објасни и споразуме. И да је било кога који у питању не би био потпуно заинтересован па да му саветује да то учини, не жртвујући много од свога частољубља и достојанства, он би тај савет врло радо примио. Ова посредничка улога између Кнеза и његових противника није ником падала тако угодно као аустријском консулу.

Аустрија је била прва међу европским државама која је поставила свога консула у Србији, као што је била и прва која је признала Милоша као Српског Кнеза. Она је одмах разумела сав значај који је ова земља добила после признања од год. 1830 у Источном Питању, у коме је она била тако јако заинтересована. А тако је исто Аустрија схватила и потребу да се приближи Милошевој влади која би, остављена искључивом утицају Русије, могла бити опасан противник на случај сукоба с овом силом, нарочито због утицаја, која је могла имати на становништво Јужне Угарске, готово целе настањене Србима. Аустријски чиновници добили су с тога налог да буду врло смотрени и предусретљиви према српској влади и српским чиновницима. Титула Кнеза и Светлости која се службено употребљавала према Кнезу и подаривање овоме Гвоздене Круне првога реда показивали су, да аустријска влада жели да живи у сагласности и у добрим односима са Србијом.

Све живља и развијенија трговина и множење спорова које је неминовно отуда произишло између обостраних држављана; доста велики број аустријских држављана настањених још тада у Србији, и неизбежни односи између две земље које су се додиривале на тако дугој граници захтевали су још

изодавна присуство аустријског консула у Србији. Али као год и Русија тако се и Аустрија бојала да ће и остале државе поћи за њеним примером, а њој није било у интересу да се оне умешају у унутрашње послове ове земље. Али дознавши да су се после Кнежевог пута у Цариград Француска и Енглеска одлучиле да у Србији отворе консулства, и да су у том погледу учињени кораци на Порти, Аустрија је држала да више не може одлагати с изашиљањем свога представника у Београд, пошто се и онако за то указивала већ одавна потреба.

Милош је купио новоподигнуту кућу у савском подграђу, најудобнију можда у целом Београду, како би у њој сместио аустријског консула, који је именован и приспео у Београд с пролећа 1836.

За ово место аустријска влада је изабрала једнога свог чиновника у Министарству Спољних Послова, по имену Антонија Мејановића, Хрвата по народности, човека коме није оскудевало ни у духу ни у образовању, и који је природно говорио врло добро српски. Али је по несрећи он био католичке вере, и само ово својство сметало му је те на Милоша и на народ српски није никад могао имати онај утицај, који је неоспорно и био главна сврха поверене му задаће.

Међу Словенима православне и католичке вере влада у опште мржња. Католици имају у Аустрији над православнима ту превагу да се примају у јавне просветне заводе, да добијају боље образовање, те тако позније у државној служби могу брже и боље напредовати. За ову повластицу имају они да захвале на првом месту својој вери, па ипак то њима не смета да се сматрају вишима од своје православне браће и да на ову гледају као с неким презрењем што код њих изазива осећаје мржње и неповерење.

Па ипак је, и поред ове несрећне верске поделе која раједињује два братска народа, био усрдан пријем на који је Мејановић наишао код Кнеза и

код његових противника још непоузданих у исход својих плетака и према томе готових на подесан споразум. Тај пријем му је већ обећавао потпун успех ако би покушао да доведе до измирења између две странке, и да на тај начин сузбије тежње и утицај Русије на ову земљу.

Али да би у овој задаћи успео потребно му је било да најпре уме штедети и чувати Кнежево частољубље и осетљивост, и да се добро чува да брутално и без устезања износи његове мане и погрешке, као што је чинио. У овом тренутку је требало напротив ласкати његовим добрим својствима, па донекле и његовим слабостима, и ограничити се на то да му се вешто нагласе најнеопходнији уступци и реформе, а да ипак не изгледа да му он указује на пут којим треба да иде. Само је на овај начин Мејановић могао задобити Кнежево поверење, обезбедити за себе улогу посредника између њега и његових противника, задобити право на захвалност Срба и стећи Аустрији претежни део утицаја над њиховом земљом а на штету Русије.

Изгледа да је Мејановић био схватио у почетку нежну тачку овога питања. Представљајући се да хоће да се узвиси над свима верским и народносним предрасудама он је отпочео хвалисањем да је и сам Србин и с изјавом: да му ништа не би могло бити пријатнијим ни милијим него да буде од користи својој браћи.

Али он није умео задуго да сачува повољно мишљење које су о њему изазвале и створиле ове изјаве, нити наклоност Кнежеву коју су оне почеле да му утврђују. Из презирања које је он ускоро за тим показивао према Србима морао се свак убрзо уверити да он није заборавио да је Хрват, и католик и племенити Мађар, чиме је наскоро почео сам да се хвалише.

II

Поносит на свој положај аустријског консула, чиме се сваки час хвалисао, Мејановић је на свакога гледао с неке заштитничке висине, која горко вређа оне који не држе да им је ма чија заштита потребна. Он је изискивао да га поштују и да му се покоравају не само аустријски државл.ани, него чак и они који с њиме нису имали никаква посла. Хтео је да принуђава у Аустрији рођене Србе, који су се, живећи дуго у Србији, одрекли аустријског држављанства, да се у ово наново врате, претећи им да ће их на случај противљења позатворати и захтевати да се издаду аустријским властима. Појединн између ових људи били су у државној служби, а међу њима их је било који су се налазили непосредно уз Кнеза и заузимали положаје првих његових саветника, као што су били Давидовић и Јакшић. Па ипак је о њима консул говорио само с презрењем, хвастајући се да их може одагнати кад хоће у Аустрију, јер су они, говорио је, *моји поданици.* У својим односима са српским чиновницима понашао се према овима као према својим потчињеним, као с људима који су од њега примали плату, и имали да слушају његове заповести. Његова жудња и пакосна природа наводила га је често да својим жаљакањем досађује Кнезу и старешинама првих државних власти, и то за потпуно безначајне ситнице. Окружен неколиким плеткашима који су, знајући му слабости, умели да га експлоатишу, обмањујући га претераним или потпуно лажним извештајима, он је држао да све само о њему мисли, и свуда су му се привиђали само непријатељи и завере.

Како је био охрабрен снисходљивошћу коју му је указивао Кнез, он се убрзо усудио да се меша у ствари које га се нису ништа тицале и да нуди савете који се од њега нису тражили, и то све

с оном поузданошћу која једва доликује људима вишега положаја и већега искуства од оних с којима говоре. Он је захтевао да се Милош обраћа њему за мишљење при бирању својих чиновника, да отпушта оне који би били те несреће да се њему не допадају и да их замењује другима које би му он предложио; да саслуша и прима само његове савете и да ради једино под његовим руководством. Заборављајући потпуно да је његово посредовање између Милоша и његових противника требало да буде официозно а не службено, и да он није имао других права да се у ово питање меша осим оних што му их је давало поверење двеју странака и његов положај представника државе којој је на срцу развитак и напредовање Србије, он је живео у чудноватој заблуди да у томе спору треба да буде судија и да намеће погодбе за његово изравнање.

Али се на овај начин није никако могло успевати код једног Кнеза који је пуних двадесет година већ био навикнут да влада по својој вољи и без ичијег надзора. И тако је убрзо морало доћи да му је Милош укратио своје поверење, а наскоро за тим прекинуо с њиме и све личне односе. Нада на измирење које би од Србије отклонило небројена зла била је на тај начин потпуно осујећена.

Увређен удаљеношћу Кнежевом Мејановић није могао ни умео да прикрива свој гњев, и његови односи са српском владом постајали су из дана у дан све непријатељскији, докле није отишао дотле да је с најодличнијим људима у земљи поступао као с незналицама и варварима, да исмева сваки Кнежев поступак и да се веже отвореним пријатељством с његовим најотворенијим противницима. Како је познавао бујну Милошеву природу, његова је намера можда била да га нагна на какав изгред који би га довео у сукоб с аустријском владом. Али је Кнез видео јаму која му је копана, и добро се чувао да у њу

не падне. Правећи се равнодушним, што није било у његовој природи, он се задовољио тиме што му је ставио до знања да су сви односи између њих за навек раскинути, и позивајући га у исто време да се у будуће за послове своје службе обраћа надлежним Министарствима; а што се њега тиче он ће се у свима питањима међународне природе обраћати непосредно бечкој влади кад му се за то укаже потреба.

Овај последњи удар је дотерао Мејановићево раздражење до врхунца. Његов увређени понос учинио га је од тада у толикој мери несносним да је Кнез као што ћемо даље видети био принуђен да захтева његово уклањање с овог положаја.

III

Ма да Русија у ово време није била послала свога консула у Србију ми смо ипак видели да су њени букурешки представници пажљиво мотрили на Кнежево држање и кретање, и управљали плеткама и заверама кованим против њега.

Већ смо имали прилике да изложимо како је Милош, док је још слепо и неограничено веровао руским обећањима, питао у Петрограду за савет о најбољем систему владавине у Србији. На ово питање руска је влада одговорила: да ни једна држава нема право да се меша у питање унутрашњег уређења Србије и то или с тога што је мало значаја придавала Уставу Србије па ма какав овај био, само кад се она не извлачи испод њеног старатељства, или пак с тога што није хтела да се стави у противречност с изјавама које је дала у уговорима с Турском и по којима је Србија остављена да се унутра управља како сама за корисно нађе или најпосле и с тога, што се бојала да јој се не пребаци е хоће да за себе присвоји над овом земљом право које је тек ишчупано из турских руку.

Али је Русија ипак, из призрења према Аустрији која је у велико и отворено негодовала према Уставу од 1835, и сама протествовала против облика владавине усвојеног у ово време, те је била наложила Барону Рикману да Милошу наметне систем владавине по коме је она желела да земљом управља. Милош је, као што смо већ казали, поклонио мало пажње овим саветима. Руска влада је у септембру 1836 послала из Петрограда основице једног Устава за Србију с наредбом Милошу: да их усвоји и с претњом да ће се кајати ако то не учини, а привидно повод за овај корак биле су јој жалбе Српског Народа (Протића, Симића и још неких смутљиваца) цару и очинско старање овога за Србију и њеног Кнеза.

Систем владавине коју је Русија предлагала овим Уставом Србији имао је за стожер Државни Савет, састављен из малога броја некретних чланова, који би сагласно и споразумно с Кнезом имали да управљају државним пословима. Кнез није могао ништа чинити ни предузимати без савета, и тако и није био ништа друго већ *први међу равнима*. Више се није говорило о његовим прерогативама нити о наследним правима која су утврђена била у његовој породици и народном жељом и султанским хатишерифима. Ту се није више никако помињала ни скупштина. Цео народ је од сад требао да буде представљен и оличен у четрнаест или петнаест саветника, који нису имали да полажу никоме рачун о својој управи чим једном на ову дођу.

Лако је проникнути у циљ који је Русија имала пред очима овим и оваквим Уставом. Она је хтела да уништи Кнежеве прерогативе на корист једне олигархије, којом би она потпуно господарила у свему што је у вези с Источним Питањем, и којој би по цену њене потчињености и послушности предала земљу потпуно на милост и немилост. У једној влади где више није било јединства власти сукоби су уз

то постајали неизбежни; на те случајеве она је задржавала за себе улогу посредника и судије, коју би вршила помоћу својих представника, те би ови на тај начин постајали стварни владари Србије, одакле би она проширивала и где би усредсређивала свој утицај над осталим хришћанским становништвом Турске и своју већ и онако претерану надмоћ над судбином Отоманске Царевине.

Али оно што је годило Русији није у истој мери годило и Србији; и ма да је у овом нацрту Устава вазда̂н говорено о народу коме је зајемчавана и освештавана лична и имовна безбедност, слобода општења и договарања и готово сви основи који образују подлогу данашње уљуђености, ипак је било јасно и очигледно да су права грађанска остала незаштићена између ове две супарничке власти, од којих је свака била стална и некретна са свога положаја, неодговорна, слободна да по своме разумевању и нахођењу тумачи, примењује и вређа Устав. Јер: или би Кнез и савет ишли споразумно и упоредо чинећи један другоме узајамно уступке, а народ би плаћао трошкове тога споразума, или би већина савета била противна Кнезу, из чега би неминовно дошло до оружаног сукоба и победе на страни јачега, пошто никаква власт нема права да се у ту размирицу благовремено умеша.

Није дакле било тешко разумети заинтересоване тежње и рђаве намере које је Русија хтела да скрије у привидну љубав к народу коју је истицала у овом нацрту. Према томе Милош више није био у неизвесности о осећајима ове силе према њему, те се морао уверити да она хоће потпуно да паралише његову власт и да на тај начин припреми и његов пад.

Он је према томе, и не упуштајући се у објашњење с руском владом о основима система који је имао да му се наметне, захвалио овој на саветима

које му је дала, изјавивши да ће према њима удесити у свему што се тиче права која су нацртом зајемчавана народу, али што се тиче савета и начина распоређивања државних власти отворено је изјавио: да руски нацрт није могао одговарати потребама, наравима, политичком и друштвеном положају Србије, и да он није једини који тако о њему мисли, да тако мисле и најугледнији људи у земљи, од којих је тражио у том погледу мишљење, и који су пре него ма ко други у стању да познају потребе своје отаџбине и природу управе која је за њу најподеснија и најкориснија.

Руска влада није имала ништа да одговори на тако одлучне замерке, те није ни одговорила; али се доцније сазнало да је једна висока личност ове земље дала приликом израза својој срџби на *безобразну тврдоглавост српског поглавара,* који се усуђивао да пренебрегава родитељске савете Русије.

Међу тим је Милошево одбијање да се управља према овим нацртима и жељама навело Русију да даде новога маха Кнезу противној странци и да што марљивије мотри на државне послове у Србији како би била у стању да се користи згодном приликом или да ову изазове те да сруши његову владу.

А како она није имала разлога да као Аустрија пошље у Србију редовнога консулског представника, а уз то тај пример није хтела да пружи Енглеској и Француској, то се она користила новим трговачким уговором закљученим с Аустријом и отворила је своје консулство у Оршави на левој обали Дунава, према источним крајевима Србије. Нико се није давао обмањивати овим изговором; свак је лако прозирао сврху коју је Русија имала пред собом отворањем овога новог консулства, и нико ни часа није сумњао у то да ће Оршава убрзо постати средиште и легло руских радња и плетака против Милоша.

Руска влада је изабрала за ово место једнога од својих чиновника другога реда, који је дао доказа о својој потпуној подобности у стварима плеткарења и који је на нови положај понео собом сву марљивост што ју је могао имати, у нади да ће то бити прилика за одликовање и далеко напредовање. И доиста он је ту привукао на се пажњу у толикој мери да је био именован за руског представника у Србији, чим је за то дошло време. Ми ћемо даље видети г. Вашченка (тако се он звао) на челу, и даћемо читаоцу његову потпунију и што тачнију слику.

IV

И не чекајући на пример Русије Енглеска је у пролеће год. 1837, по обећању које је њен посланик у Цариграду дао Милошу, послала у Србију пуковника Џорџа Хоџеса у својству консула и политичког представника. И докле је аустријски консул службено представљен само Порти и од ње само добио своју извршницу, из чега се могло изводити да је Аустрија сматрала Србију још увек као просту турску покрајину, енглески консул је именован непосредно код Кнеза, коме је на тај начин Енглеска признавала право да ступа у везе и односе с осталим државама и њиховим владама, не тражећи у томе одобрења од Порте. То је био доста ласкав и повољан доказ о значају који се придавао Србији, и ово признање које је њеним политичким правима дала једна од највећих европских сила могло је у будућности постати јемством самих ових права и обезбедити им поштовање, баш и да наступи врло вероватан случај распадања и распарчавања Отоманске Царевине.

Београд још није имао доста удобних станова за породице, навикнуте на угодности великих европ-

ских градова, те је Кнез с тога понудио консулу за становање једно одељење у београдској царинарници. Дознавши доцније да тај стан није био довољно простран Кнез му је понудио да се премести у нову грађевину у Сава-Мáли подигнуту за смештај Државног Савета, који се у њу неће усељавати бар још за годину дана, пошто је столица владе тренутно још била у Крагујевцу.

V

Почетком ове исте 1837 године Милош се одлучио да од себе удаљи селиктара Аврама Стојковића, како би на тај начин пресекао све приче које су се плеле о утицају који је овај вршио на Кнеза и на саме државне послове и о поверењу које је уживао. И ако је овај човек имао стечено звање селиктара он није никад ништа био друго до први Милошев слуга, а сама природа услуга које му је чинио морала је побудити у његовог господара извесну сумњу и неповерење према њему. Али је он умео радити с толико опрезности, а у извесним приликама дати и толико вероватноће за своје поштење, да му је Кнез најпосле потпуно поверио управу својом особном благајницом и поставио га на звање свога селиктара. Човек на таквом положају има увек много завидљиваца и непријатеља. Њему се приписивао и сувише претеран утицај на Кнеза, али је оптужба да злоупотребљава Кнежево поверење и да се на његову штету богати била основана. Ни за кога више није била тајна да је прикрио тајно доста великих свота и да је имао адиђара и других ствари од велике вредности. Поједини су се трудили да посредним путем сврате Кнезу пажњу на извесне околности из којих се могла у њему зачети сумња у верност селиктареву; али је Кнез био уверен у великој мери о противноме, да од свега тога није хтео ништа да ве-

рује већ је све сматрао за обичну потвору и оговарања. Па ипак да би поткопао корен свима тим гласовима и дао јасан доказ о томе да не допушта никоме да му господари, нашао је за корисно да га удаљи из свога конака, поставивши га за старешину не знам више кога среза.

И тек што је Стојковић био отпутовао у место свога новог опредељења, а један од његових непријатеља нашао је пута да Милошу поднесе несумњиве доказе о његовој несавесности. И поред свега доброг мишљења што га је имао о њему Милош је хтео да буде начисто с том ствари. Преметачина која је извршена по његовој наредби у кући осумњиченог изнела је на видик више ствари од велике вредности, које је био узео од Кнеза и прикрио, уз то и много већу своту новаца од оног коју му је овај могао дати. Говори се да је ова износила на двадесет и пет до тридесет хиљада цекина.

Ишчекивало се да ће Кнез страшним гњевом планути против Стојковића, пошто је због њега морао тако рећи црвенити пред целим народом, јер је изгледало да је допуштао те га је тако препреден неваљалац вукао тако дуго за нос. Али је Кнез отворено признао да је грешио што је своје поверење поклањао човеку према коме су требали да изазову неповерење и његова оскудица у образовању и његова прошлост, а нарочито опште мишљење о њему, а који је баш овим поверењем био стављен у страшна искушења те се ограничио на то да му одузме све што је био украо а не хтевши га, нарочито због његове жене, оставити у беди и немаштини из које га је сам и извукао, поставио га је за чувара свога конака у Пожаревцу.

Ова умереност, и могу слободно рећи, ова претерана доброта Кнежева није наишла код Стојковића на признање и захвалност што их је заслуживала. Он се напротив усудио да се против свега тога

жали као против страшне неправде, па је уз то претио да ће обелоданити неке тајне које би могле јако наудити Кнезу. Кад су га власти најпре чиниле пажљивим и то врло обазриво, за тим строже и одсудније да то не чини, он је почео ове вређати, падао је против њих у ватру, не престајући да у исто време говори увредљиво о Кнезу.

Разјарен толиком дрскошћу Милош је најпре хтео да њиме даде страшан пример строгости онима који би пошли истим путем; али се и овом приликом стишао и свео је казну на двадесет и пет удараца, припретив му у исто време да ће га предати судовима као лопова и велеиздајника ако се не би поправио.

Пошто је издржао ову казну Стојковић је изгледао потпуно измењен. Он је од сада говорио само о Кнежевим доброчинствима и о захвалности коју му дугује што је тако благо поступао с њиме кад је он заслуживао много строжу казну. Али је све ово било само претварање да се заварају пожаревачке власти које су имале заповест да мотре на његово понашање, а нарочито да пазе да не би утекао у туђину, где би, као што се предвиђало, ставио све своје грехове на Кнежев рачун и нанео уштрба његовом гласу и имену, обелодањујући стварне и измишљене тајне његове, и представљајући се као и Симић и Протић жртвом његове самовоље. И Стојковићу је његов смер испао врло добро за руком. Варани претварањем његови чувари су олабавили у својој пажњи те је Стојковић дограбио прву згодну прилику и умакао.

Најпре се склонио у Видину. Али знајући да је тамошњи паша Ага-Хусејин велики пријатељ Милошев, и бојећи се да га као такав не врати у Србију, он је похитао да му о своме господару прича све оно што га може највећма оцрнити у очима једног мусломана. И ако није потпуно веровао у сва

ова потворања Хусејин је ипак сматрао да муваља о њима известити Порту. Али пошто му је као правом Мухамедовцу било одвратно да слуша како свога дојучерашњег господара ружи човек који је кроз тако дуги низ година јео *његову со и хлеб*, као што се на Истоку вели, како заборавља сва доброчинства од његове стране, и како злоупотребљава поверење које му је Кнез тако дуго поклањао, у истинитој или праведној жеђи за осветом, то није хтео ни да га задржи код себе ни да га шаље у Цариград као што га је молио, већ му је згодно наговестио да би било најбоље да пређе у Влашку.

Наговаран и потпомогнут Симићем и Протићем он је у Букурешту поновио своје претеране и лажне оптужбе у руском заступништву. По његовоме казивању Милош није ишао ни за чим мањим него да се учини царем Истока, он је био отворени непријатељ Русије, и само је с презрењем говорио о цару Николи и његовим министрима; налазио је да је њихова заштита Србији несносна, те је чинио све што је могао да се ослободи. Стојковић је к томе додавао све врсте потвора о особном Милошевом животу и о плеткама које је сам стварао и изводио; уз то је тврдио да му је Кнез у своје време поверио страшну намеру о којој је дуже време размишљао и која је била у томе да се отресе виђенијих људи, који су му колико толико сметали.

Симић и остали Милошеви противници примили су најпре Стојковића као човека којим су се могли користити. Али су ускоро његова бестидност, сама његова претеривања, његово нечасно понашање, нарочито несумњиви злочин који му је и донео Кнежеву немилост, учинили те га је свак презирао и сви су се стидели да се и зна да се с њиме друже, па су га ускоро потпуно одагнали из свога друштва. Одбијен од свих који су имали неког угледа и уважења Стојковић се ускоро удружио с људима своје

врсте које је познавао још пре свога чудноватог обогаћења и данашње судбине, и с којима је сад ишао по ниским крчмама и стидним местима, докле није, охрабрен можда Милошевим непријатељима, дошао на мисао да скупи чету србијанских, босанских и бугарских скитница, у намери да с њоме упадне у Србију и да покуша с побуном против Кнеза.

Али извештен о његовоме доласку у Влашку и о ономе што је тамо говорио и радио Кнез је послао за њим неколико својих људи који су умели задобити његово поверење, и који су га за тим, под изговором потребних споразума с неким присталицама њихове ствари из Србије, домамили до на дунавску обалу, где је наместо својих једномисленика затекао Кнежеве људе, а ови су га ухватили, оковали а за тим довели у Крагујевац.

Влашка влада, или што је исто: руско заступништво у Букурешту, протествовала је против овога хватања на њеном земљишту и захтевала да јој се окривљени преда, али се на то захтевање ни глава није окретала. Великоме Суду је злочинац предат на суђење. Ми ћемо даље видети свршетак овог човека који је у своје време у велико узбудио духове, и који је такође стављен у број Милошевих грехова.

VI

Пре него што уђемо у лавиринат политичких плетака, које су се гомилале по доласку енглеског консула у Србију, треба да се задржимо на једној огромној услузи коју је Милош учинио не само својој земљи већ и Аустрији, па можда и целој Европи.

Источна куга пренета, као што се држало, из Мисира у Кавалу у Македонији, раширила се ускоро по свима покрајинама Европске Турске и дуж целе анадолске обале. Она се године 1836 појавила у Ца-

риграду, одакле се распрострла на Једрене и на све градове на цариградском друму у правцу к Србији. Ова страшна зараза таманила је већ почетком лета ове године становништво Пирота, удаљеног само два дана хода од српске границе. Нишки паша је био предузео неке мере да заштити од ове болести своју столицу; али војничке страже одређене да чувају здравствени ланац нису биле довољно обазриве да би предупредиле ову несрећу да не уђе у Ниш. Она се већ била примакла на домак Србији.

Видели смо већ да је хатишерифом од год. 1830 Порта признала Србији право да на својој граници подиже пољске болнице кад год за потребно нађе да то учини. Кнез се користио овим правом већ год. 1832 приликом појаве колере; али је ускоро напустио ту одбрану пошто је видео да му је сав труд узаман. Али кад се 1836 видело да се Србији приближује куга која јој је десетковала становништво 1814, Кнежева влада је похитала да утврди здравствене ланце нарочито на јужној граници на цариградском друму. Све што је долазило у Србију овим путем задржавано је почев од септембра у карантину по пет дана, рок који је онда сматран као довољан, узев у обзир удаљеност заражених места. У осталом путници се и нису могли задржавати дуже на граници с тога што их је због живог саобраћаја на овом путу било увек много, а није било довољно потребних и за то подесних зграда, већ су се морали склањати по рђаво саграђеним и на брзу руку оправљеним шупама. Али је зидање доста пространих домова за ову сврху предузето одмах и без одлагања, да би се у њих могли сместити сви они који би се јавили. Почетком пролећа 1837 пољске болнице су биле готове у Алексинцу за цариградски друм, у Радујевцу на утоку Тимока у Дунав, и Мокрој Гори на југозападној граници према Босни и Арнаутлуку, за тим у Љубовићи и у Рачи на Дрини.

Она у Алексинцу је можда једна од најпространијих грађевина те врсте. Ту се поред огромне количине робе задржавало скоро редовно по више од хиљаду путника.

Али подизање ових пољских болница није била једина ствар да би се земља заштитила од куге; њих је ваљало још и држати као што треба. У Србији се међу тим у ово време још није ни знало за друге предохране осим оних које су упражњаване на аустријској граници. Нарочито се није знало за дезинфековање робе, а уз то је била оскудица и у спремним људима који би с разумевањем водили надзор над вршењем и применом здравствених закона. С друге опет стране граница Србије преко које је болест могла прећи била је врло дугачка и тешко ју је било чувати, а основана је била и бојазан да многобројни путници које су хитни послови терали у Србију неће хтети да се добровољно потчињавају здравственим правилницима и да не покушају да у земљу уђу потајно или силом, не задржавајући се у овим болницама. Ове су тешкоће биле тако велике и озбиљне да је изгледало немогућно да се Србија без каквога чуда сачува од опасности која јој је претила. С тога је у земљи био овладао општи страх, нарочито по трговачким градовима. Колико толико имућније породице спремале су се да напусте земљу и да се склањају по аустријским градовима, или по удаљеним и усамљеним селима. Ако се не би стало на пут несрећи која је била већ на прагу Србије озбиљно би дошли у питање: и трговина и пољопривреда и сам мир и јавни државни поредак.

VII

Кнез Милош који је својим очима видео грдну несрећу коју је земља претрпела од куге год. 1814

и предвиђајући да ће њене последице данас бити много страшније баш зато што се у велико коракнуло напред, решио се да ништа не пропусти учинити што би је могло задржати и заклонити Србију од њене опасности. Он је најпре замолио аустријску владу да му уступи на службу или препоручи стручне људе који би умели управљати карантинима и који би научили домаће људе одржавању привремених болница. Аустрија, којој је заштита српске границе од заразе била толико исто у интересу као и самој Србији и Милошу, испошље одмах више чиновника из земунског карантина, а између осталих и др. Нађа који је најбоље познавао одредбе здравствених закона, и који је исто тако умео да им прибави поштовање с потребном одлучношћу.

Докле су ови радили с ревношћу и преданошћу која премаша сваку хвалу на уређењу карантинске службе, Кнез је наредио да се цела граница Србије према Турској опкопа, и сам је водио надзор над овим радом. Тако је Србија потпуно била затворена шанцем, који се није могао прећи а да пролазника не примете страже које су биле поређане дуж целе ове границе. Многобројне пограничне страже су општиле једна с другом помоћу јаких извидница које су непрестано изашиљане међусобно и на извесна растојања.

Пошто је предузео све ове мере Кнез је обнародовао једну наредбу, којом је смртном казном запрећено свакоме ко би се усудио да ма где преко шанца пређе у Србију осим путова на којима су привремене болнице и карантини. Чиновници су имали налог да наређују да се пуца на сваког ко би после уобичајеног позива и опомене хтео да пређе границу. Ова наредба је саопштена и пограничним турским властима, да нико не би могао да се правда како за њу није знао. Неколики Мухамедовци, који нису могли да верују да се њене одредбе смеју применити према Турцима, платили су то своје не-

верство главом. Али су три или четири оваква примера била довољна да сваког увере, да се имају средства којима ће се свак принудити да поштује здравствене законе, и нико више није покушао да их прекршава.

Међу тим се куга приближавала страшном брзином. Она се већ била залегла у Лому, Лесковцу и Нишу, све местима удаљеним само неколико миља од српске границе. У овом последњем граду који је бројао једва 30.000 становника било је мртвих по стотину на дан. Оваква блискост опасности удвојила је пажњу српске владе и њених чиновника који су управљали карантинима. Народна војска је брижљиво чувала све пролазе, и народ је већ био почео да се умирује кад је одједном пукао глас да је куга избила у Ражњу и Јагодини, коју су вероватно тамо донели турски војници који су ишли у Београд и који су можда заразили њоме и друге градове на цариградском друму, кроз које су пролазили.

Глас се на жалост и сувише обистинио а виновник ове несреће изгледа да је био човек од кога се то најмање могло очекивати. Петнаест или двадесет турских обавезника упућених у XXI пук пешадије који је био у Београду ушли су били у алексиначку привремену болницу. Како су они долазили из заражених места требало је обратити на њих тим више пажњу што су изгледали болешљиви, и што су тројица између њих били заиста болесни. Али стање њиховог здравља није никога много узнемирило ни забринуло, јер је официр који их је спроводио сам признавао да их је на путу мучио, пошто су хтели покушати да беже, а уз то су овакви обавезници долазили већ по правилу изнурени и мучени несаницом, пошто су и узимани на силу у војску.

На два три дана по њиховом доласку у карантин један од ових обавезника је ту и умро. Др. Мајнер који кугу није никад видео а ни теоријски је није до-

вољно познавао, нашао је по испитивању лешине да војник није умро од заразе, већ од потајне грознице која је била праћена слабошћу чежње за завичајем а појачана рђавим поступањем на путу, па је и поред опомена неких чувара који су виђали случајеве куге год. 1814 и поред савета једног аустријског официра придодатог на службу овој болници остао упорно при своме гледишту, проглашујући да и остала два или три друга умрлога пате од исте болести, и ако се њихово стање непрестано погоршавало од дана њиховог примања у болницу. И тако их је он пустио да се слободно крећу и да продуже свој пут чим су издржали обичан рок у карантину.

Ако би се тражило извињење за овакву упорност др. Мајнера оно би се могло наћи једино у томе што због нагомиланости света у болници није имао времена ни могућности да довољно дијагностички испитује поједине случајеве и да сумњивим посвети сву своју пажњу. Али је ипак ваљало да поступа с више смотрености при овако значајном питању, нарочито после напомена којима му је на случајеве свраћена особита пажња. И ма којом другом владом он би скупо платио сву своју упорност и страшне последице што су из ње произишле.

Тако су турски обавезници отпутовали из алексиначке болнице носећи са собом клицу куге. Прву ноћ су коначили у Ражњу, другу у Јагодини, и у оба места су посејали заразу. Најболешљивији између њих умро је већ на путу између Ћуприје и Јагодине, а официр који их је спроводио наредио је те су га одмах закопали поред пута у његовим дроњцима. Било да је заразна клица била само у њему, било да је Провиђење хтело да заштити Србију од страшне несреће, тек су ови војници наставили свој пут и стигли у Београд. Овде су се измешали с другим војницима, али ниједан од ових није добио страшну болест; зараза се ограничила на Ражањ и Јаго-

дину. За мање од два дана били су заражени и поумирали су од куге сви становници јагодинског хана (гостионице) где су ови војници преноћили. Исто се то десило и у Ражњу. На срећу је јагодински заповедник (жалим што сам му заборавио име) предузео с ретком хитрином потребне мере, те је одмах здравственим ланцем потпуно издвојио заражену кућу и забранио становницима градским да ма куд смеју излазити. Улак, кога је у највећој брзини опремио Милошу, однео је Кнезу извештај о ономе што се догодило. Пошто је овоме неколико часова доцније стигао исти извештај и из Ражња, то за њ није више било никакве сумње о томе да су турски обавезници посејали кугу на своме пролазу, те је сваког часа очекивао да добије глас да се ова појавила и у Београду и по свима местима на цариградском друму. Далеко од тога да га збуни, ово страшно уверење улило му је нову снагу и одлучност. Не губећи ни једнога тренутка он је предузео мере да заустави напредовање и ширење зла, ако баш не би успео да га у корену угуши. Око Ражња и око Јагодине постављен је троструки здравствени ланац. У овом последњем месту задржан је и појачан и унутрашњи ланац у чијем кругу је зараза косила своје жртве. Прекинут је сместа саобраћај са свима местима кроз која су ови обавезници прошли на своме путу; проглашено је да је сам Београд у карантину, па је и око њега повучен здравствени ланац.

Срећом се к томе и Др. Нађ налазио још у Србији. Основано верујући у његово знање и искуство, Кнез му је дао власт да предузме све мере које би нашао за потребне према озбиљности прилика, а у исто је време наредио српским властима да га у свему слушају и да га свом снагом припомажу да се његове заповести извршују брзо и тачно. Око заражених градова подигнут је уз три ланца још и по један шанац, а за оне који би из њих хтели да изађу

установљени су привремени карантини. Лешине умрлих од куге закопаване су у засебном гробљу, а сав намештај заражених домова спаљиван је без одлагања и без икакве милости. Неколики јагодински становници ухваћени на делу прекршивања здравствених закона били су сместа пушкарани. Овим у исто време умесним и одлучним мерама успело се срећно да се зараза заустави и да се не шири даље од већ захваћених места.

VIII

Највећа је бојазан била у овом тренутку да се куга не појави у Београду. Предвиђало се да ће с пашом какав је био Јусуф бити немогућно затворити град тако да се успешно предупреди распростирање заразе по целој земљи. Плаћен да Милошу причињава сва могућа зла, овај би се човек упео свим силама да се противи мерама за предохрану које би Кнез сматрао за потребне у овим приликама. У истој мери себичњак у којој је био подмуклица и плашљивац он би се затворио у свој харем, као што је већ чинио у Алепу док је био паша тамо и кад се у томе граду појавила куга, па би посматрао како ова страшна коса коси, равнодушно према несрећи како Хришћана тако и муслимана, како према недаћама својих слугу тако и према онима своје рођене деце, те Кнезу не би допустио да чини оно што би ваљало да он сам чини у овом случају.

И доиста тек што је постављен здравствени ланац око Београда, а он је одмах протествовао против ове мере, тврдећи да је куга само изговор за Милоша, а да он међу тим хоће да се докопа града па да после можда заузме и тврђаву или да принуди може бити муслимане да се предаду, спречавајући

сељацима из околине да по обичају доносе на београдски трг животне намирнице; и он је остајао при овоме свом упорству и поред тога што су ову меру као неопходну признавали и аустријски и енглески консул као и пограничне аустријске власти, увиђајући неизбежност и сав замашај опасности.

То је значило терати сумњичења до у бесмислицу пошто су и кнегиња Љубица и млади кнежевићи и Господар Јеврем са својом породицом били такође остали у Београду, а да је Кнез имао намере које му је подметао београдски паша он би несумњиво најпре њих иселио, како их не би изложио могућности да постану турским таоцима, или да помру од глади с осталим београдским становницима.

Али оно што је свак увиђао није хтео да увиди Јусуф. Он је имао својих разлога да представља као да Милош хоће да опседне Београд. Према томе је он Турцима дао оружје у руке, уредио је страже по турским одељцима града с наредбом да ноћу не допуштају ниједном Хришћанину да уђе у његове капије; оне турске породице које се нису осећале довољно обезбеђене позвао је да се склоне у тврђаву. Онима који су га питали: да ли треба да се саображавају здравственим законима које је Милош издао? одговарао је да мусломани нису дужни да се управљају по ћудима ђаура, и овлашћивао их је да излазе изван утврђеног ланца, одбијајући силу силом ако би устребало. Да се куга појавила онда би ово потпуно бесмислено противљење могло имати врло тешких последица.

IX

Али је неком колико великом толико неочекиваном срећом Београд био поштеђен од овог мача. Већ је било протекло двадесет дана од кад су обавезници стигли у тврђаву, а ни српски ни турски ле-

кари, који су у заједници обилазили и прегледали болеснике и лешеве оних који би умрли, нису ни код једнога од њих наишли ни на најмањи траг болести од које се стрепило. Умирен овим извештајима и налазећи да је ова предохрана у будућности излишна Милош је наредио те је дигнут здравствени ланац и допустио је грађанима београдским да могу опет општити с осталом Србијом. Он је на тај начин одузео паши прилику и повод да изазове сукоб Хришћана и муслимана, који би за дуже време пореметио мир у земљи.

У исто време су напори Милошеви, да заглади страшне последице непажње и упорности др. Мајнера, били крунисани потпуним успехом. Захваљујући неуморној марљивости и мудрим мерама др. Нађа, коме су предано на руци били сви српски чиновници придати му на службу, куга је стешњена у Ражњу и Јагодини, па се успело да се њено дејство ублажи и ослаби чак и у овим местима. Тако је у Јагодини зараза одмах задржана у крају где се појавила и ма да су њене жртве у Ражњу биле много приметније пошто је заражено било цело место, ипак је за три месеца њеног трајања било свега две стотине педесет жртава.

По истеку овога времена зараза је потпуно ишчезла. Онда је под надзором др. Нађа отпочето ишчишћавање заражених места и домова, и тај посао је вршен по, најстрожим и најбољим здравственим законима. И поред свих молаба и жалаба власника попаљени су сви окужени предмети намештаја, па је то чињено чак и по домовима које је зараза била поштедела; у води и сирћету испрана су одела свих врста, као и ћилими, постељне и друге ствари и то врло брижљиво; сви домови у Јагодини били су поново ишчишћени, окречени и засути здравственим мирисима. Гостионица у којој се први пут болест јавила и чији су житељи подлегли заразе пре-

дата је пламену. Како је Ражањ био проста и бедна паланка на нездравом месту, и како су сви његови домови били просте земљане колибе покривене сламом, те их је било тешко потпуно ишчистити, његовом је становништву наређено да се исели на друго уступљено му место, уз накнаду за старе и помоћ за подизање нових кућа недалеко од механе у Шупељаку, а стара су огњишта попаљена. Само је тако огромним напорима и жртвама Србија могла бити сачувана од страшне опасности која јој је претила, и која је покосила била целу Турску изузев Босне. Сам Ниш, који је био удаљен свега четири миље од српске границе, изгубио је овом приликом више од половине својих становника (од прилике 19.000 душа).

За овај успех имало је да се захвали на првом месту одлучности и прегаоштву самога Милоша. Нико други не би могао као он савладати све тешкоће, које је његовим човекољубивим тежњама противстављала природа и људи и ствари. Србија се у ово време није још налазила у положају потпуно признате самосталности да се могла надати, е ће се трпети и поштовати мере које су једино њеној користи биле намењене. Турци су у опште, па и многи од европских путника, тврдили да Србија није могла као део Турске Царевине стављати препрека трговини из својих побуда и интереса, ни спречавати слободан саобраћај и пролаз на главноме друму који води у престоницу и из ове у најглавније покрајине Царевине. Питало се с каквим правом задржава српски Кнез улаке Портине и других сила и како је могао подвргавати њихове торбе здравственим законима. Нарочито никад ниједан татарин који је носио наредбе Јусуфу из Цариграда и ниједан турски војни обавезник нису били задржани у српским карантинима а да се београдски паша против тога не жали и не протествује, захтевајући још уз то да Кнез узме на себе трошкове око издржавања турских улака и вој-

ника за све време за које би остали у привременим болницама, као да здравствени ланац и није био ништа друго већ проста творевина Милошеве ћуди.

Али је Кнезу најтеже било да прибави поштовање здравственим законима и наредбама на страни према Босни и босанским Турцима. Инаџије и јогунице по својој природи ови отворени непријатељи нису хтели да примају никакав разлог, те је било потребно да се увек према њима употреби сила, а то је доводило до жалосних сукоба између пограничних становника обе земље.

Како је с друге стране зворнички паша у отворању карантина на граници његовога пашалука гледао почетак Милошевих непријатељстава према себи, то је он забранио српским држављанима сваки додир с крајевима који су били под његовом влашћу, и тиме је нанео осетне штете њиховој трговини.

Осим тога борба је имала да се води и против предрасуда, затуцаности и упорности Срба, који нису умели сви да појме мудрост мера које су се морале предузети у корист општега спаса, те су гледајући само на своје непосредне особне интересе викали на Кнеза и досађивали му својим представкама.

Али је Милош умео отклонити све ове препреке с одлучношћу и издржљивошћу која би служила на част највећим владаоцима, те су и његови напори крунисани успехом.

Становништво би Србије том приликом без њега било десетковано, њена трговина била би уништена, животни интереси били би засути, а општи напредак био би задржан једним од најстрашнијих бичева (куге); и Србија једнога дана мора признати да је самим овим дѐлом Милош толико задужио своју отаџбину, да ће поцрвенити од стида сећајући се да је слушала глас његових непријатеља и да није устала да га сва као један човек брани.

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

I

Милош је припремио пуковнику Хоџесу најсјајнији и најусрднији дочек; али је све то учињено мање према енглеском консулу, а више према отменом човеку који се одликовао својим личним врлинама. И ако је био уверен да је Русија радила једино на његовој пропасти, ипак се Милош из утврђене и дугогодишње наклоности, и из уобичајене преданости још непрестано ломио да с њом отворено прекида. Али пуковников лепи и потпуно војнички изглед, његово отворено и искрено лице, његова пажња и учтивост у понашању, његова снисходљивост према свакоме, слава којом се био заодео у Португалији, похвале што су их износили у своје време листови о његовој храбрости док је био на челу енглеског одреда у Дон Петровој служби, све је то припремило расположење за њ у Србији и навело самога Кнеза да га обаспе изразима и доказима најласкавијег одликовања и благовољења.

Али сва ова пажња није имала никакве везе с политиком, јер и поред тога што је Милош врло добро знао да ће ступање у пријатељске односе с којом другом силом изазвати на страни Русије срџбу и борбу до истраге за коју он још није био довољно спреман, он уз то није могао да разуме од какве му користи у њој може бити Енглеска која

је била тако далеко, и која није била у суседству Србије нити је с њоме стојала у вези ни сувим ни морем. Још не познајући довољно силу дипломатске делателности а не будући ни тако добродушан и наиван да сматра да би неко објавио и водио рат ради одржања једне мале Кнежевине, он је сумњао, а као што ће догађаји показати, не без основа, да ће му ова сила на случај потребе моћи да дође у помоћ. Пример Пољске која је за Европу била много важнија од Србије, и која је морала пропасти и поред свих подвига Француске, упућивао га је да се не ослања много на лепе речи којима би се могао уљуљкавати.

То је био разлог те је Кнез избегавао ово питање кад год је Хоџес покушавао да се у разговору примакне главном предмету своје задаће. Ова Кнежева уздржљивост имала је још један други разлог, а тај је био у оскудици поузданог човека који би му служио у тим приликама као тумач. Гледајући како готово све око њега плеткари он није више знао коме да се поверава, а они опет који су уживали његово потпуно поверење нису знали два језика оба преговорача да би могли тачно преводити њихове говоре. Кнежев тајник Живановић није у ово доба још могао да се изражава довољно лако и јасно француски, као што изгледа да је чинио у познија времена. Цветко Рајовић је говорио доста лако немачки и италијански, али је врло слабо разумевао француски. Ма да је тумач кога је Хоџес био довео собом из Енглеске био однегован у Србији, био је ипак готово већ заборавио српски, а уз то је Кнез осећао и извесну одвратност да се у овим пословима помаже њиме, пошто је био врло млад. Овој тешкоћи за разговор, која је сметала усрднијим односима између Кнеза и Хоџеса, треба додати још и то да су сви људи који су окруживали Милоша, и то како његови пријатељи тако и његови противници,

сви међу тим присталице Русије и Аустрије, одвраћали овога од помишљања на тражење какве друге потпоре поред и изван руске и аустријске, опомињући га да се не везује отвореније и тешње с енглеским консулом. Готово с чуђењем је истицано питање: зашто је дошао и каква посла има овај консул у Србији где нема ниједнога енглеског трговца? какве су природе могли бити односи које је Енглеска хтела да веже с једном тако удаљеном земљом, која уз то нема с њоме никакве додирне тачке? и какве су природе биле помоћи које би Србија могла очекивати од ње на случај да би јој, остављеној од Русије, Турска хтела да поништи повластице? Навикнути осим тога да сматрају за нехришћанско све што није православно, према њему се имао осећај неке отуђености и због његове вере, и ако је обасипан доказима уважења и поште која се дуговала како његовоме положају тако и његовим личним врлинама, при чему се још и сам трудио да се омили на своме новом положају свима с којима је долазио у додир, нарочито чиновницима.

Природно је према томе да се они који су му како тако служили као тумачи код Кнеза, нису ниуколико устезали да консуловом говору дају други смисао а не онај који је имао и требао да има. Тако је нпр. једном представљено као да је казао, да и ако Енглеска и Француска раде у Шпанији привидно за краљицу, обе стварно и у тајности стоје уз Дон Карлоса.

Ова лукавства која су се употребљавала у намери да се Милошу представи како је Енглеска политика била неискрена, и како ће и он пасти као њена жртва ако јој се буде поверавао, замало што нису успела. Милошева љубав и усрдност за Хоџеса почела је да се расхлађује, њихови састанци су бивали све ређи и све краћи, а њихов разговор се обртао од сад око обичних и тренутних предмета.

Дворани који су одмах приметили ову Милошеву промену према енглеском консулу, трудили су се што су више могли да га још већма понизе у његовим очима. Подражавајући његовом понашању правећи смешнима обичаје његове земље, измишљајући причице о његовом особном животу, они су полагано и готово неприметно успели да Кнеза одбију у толикој мери од Хоџеса, да би он са свим прекинуо с њиме као што је учинио с Мејановићем, само да су ствари ишле још неко време овако.

II

Међу тим су се плетке против Милоша непрестано заплетале; његови непријатељи су врбовали сваки дан нове присталице у своје редове. Али како год. 1839 велика већина ове странке тежаше једино за што већом законитошћу и сталношћу, а нарочито за што већом сталношћу чиновничком, то још нико није желео Кнежев пад. У опште је свет био уверен да је само његова чврста рука могла управљати земљом; у осталом и дубоки осећај захвалности за услуге које је земљи учинио и навика на његову дугу владавину одвраћали су људе и од помисли на његово збацивање; и то тим пре и више што су поштовали наследност кнежевских права у његовој породици, која су била призната и осветштана султанским хатишерифима, а његови синови још нису били дорасли и зрели да би га на престолу могли заменити. Они су добро увиђали да ће и добар поредак и јавна безбедност, па и сам углед и политички значај Србије, у велико опасти ако влада дође у слабе руке; ма да би чиновници том приликом добили по нешто у материјалном погледу. И из ових разлога би већина завереника као што смо већ нагласили напустила редове опозиције да је могла

предвидети, е ће Милошево напуштање престола бити последња последица њених састанака.

Али поучени оним што се догодило год. 1835, вођи ове странке добро су се чували да обелодане смер који су имали пред очима, те су само истицали намеру да се дође до реформа за којима су тежили готово сви чиновници, и да се то учини једним изразом јавног мишљења којим би се позвали Порта и Русија да одсудно посредују између незадовољника и Кнеза, како би се овај принудио да усвоји систем владавине који би боље одговарао жељи и потребама целог народа.

Износећи на тај начин само жеље јавног интереса и намеру да ограниче а не да сруше Милошеву власт, они су се надали да ће на тај начин отклонити бојажљивост међу вишим чиновницима, који су се још устезали да уђу у заверу. Мора се признати да је овај замишљај био вешто скројен, те је мирисао на препреденост руских чиновника. И доиста докле они овом привидном одмереношћу нису застрашивали никога, били су ипак уверени да ће поуздано успети у својој намери, пошто су они који су познавали Милошеву бујну природу врло добро знали да он никад неће допустити да се много ограничава у вршењу своје власти, и да ће га, стављајући га у зависност од једнога политичког тела, као што би био савет по нацрту Устава који смо имали прилике да испитујемо раније, и под утицај представника двеју сила (Русије и Турске) заштитница тога Устава, нагнати на ćве, те ће у насилним средствима којима би се послужио да се тога старатељства ослободи, наћи оруђе и разлог за његово збацивање.

Ова се замка плела у тајности; па ипак је ваљало имати само очи па да се то увиди. И Милош је то увиђао као други људи, али је он осећао несавладљиву одвратност према прибегавању полицијским

средствима да би се открили конци ове завере; јер је овај Кнез био тако мало немилосрдни и оглашени тиранин, како су хтели да га представе, да му је уходништво било одвратно и онда кад су у питању били и сами његови најбитнији интереси. Оскудица у тачнијим извештајима била му је међу тим у овој прилици двострано штетна, јер је он о овој завери знао управо толико колико је било потребно да зазире од свих оних који су га окруживали, али ипак недовољно да би могао отклонити олују која је беснела над његовом главом, тако да је гледајући скрштених руку како му се спрема пропаст, што се често дешавало, мешао своје пријатеље и непријатеље, одбијајући добре и умесне савете првих и подајући се рђавим наговорима последњих.

III

Знајући од какве би им велике користи могло бити кад би у својим редовима могли бројати кога од чланова Кнежеве породице, непријатељи Милошеви су бацили око на Господара Јеврема, кога су сматрали да ће лако задобити за своју ствар, и то не без основа. Славољубиве жудње, које су се залегле у њему приликом рођења сина му, ухватиле су с временом јаког корена у његовој глави.

Прекинувши отворено своје односе с Милошем, на чије је савете хтео да гледа с презрењем, он је сад слушао само ласкавце којима се окруживао, и који су га уверавали како је њему намењено да у животу Србије игра велику улогу.

Како су познавали ову слабост у Господара, који је доцније морао скупо да плаћа своју заслепљеност, то су се Милошеви непријатељи умели користити њиме на своју корист. Вучић, најрешенији међу свима, узео је на себе да преломи његову неодлучност и

последње устезање и да у исто време изјави Јеврему и његовима, да су они завршили тиме што су с њиме прекинули све односе.

И ако почасно звање заповедника Београда које му је Милош дао није собом доносило никакву преписку с Јусуф-пашом, ипак је он сад ускоро ступио с њиме у везе и односе. Он му је чешће одлазио у походе, а у исто време су крстарила чудновата и тајанствена посланства између тврђаве и Јевремовог дома. Мржња којом су ова два човека била задахнута према Кнезу наводила је на сумњу, да су они споразумно радили на постизавању некога заједничког циља.

IV

Аустријски консул Мејановић није могао да опрости Милошу равнодушност с којом се према њему опходио и одбијање да с њим има ма каквих односа. Преносећи своју срџбу против Кнеза и у саме своје службене послове он се сваком приликом показивао непријатељски расположен према српској влади, стварајући јој на сваком кораку тешкоће, и користио се сваком приликом да излази са захтевима о којима је унапред знао да не могу бити примљени. У својим извештајима бечкој влади он је представљао у најцрњој боји Кнеза, његову управу и политику па и сам његов лични и домаћи живот. Он је у исто време био толико необазрив да је показивао па и говорио како се надао да ће на тај начин и таквим извештајима навести своју владу да се умеша у унутрашње послове Србије и принудити Милоша да влада по његовој жељи. Енглески консул па и саме пограничне аустријске власти чудили су се овако чудноватом држању, и нико није могао веровати да је аустријска влада могла дати своме београдском

представнику тако упутство, по коме ће овај дотле терати с вређањем достојанства и частољубља једне пријатељске владе. Али Кнез се био с њиме завадио, из чега је закључивао да је он непријатељ Аустрији, и да се према томе он, њен представник, може послужити принудним мерама и удруживати се с онима који су радили на његовом обарању. Догађаји су показали да је он тако гледао на ствари.

Трећа Јевремова кћи Анка, најмилије дете у породици, ухватила је била срце аустријског дипломата који је у њу био страсно заљубљен. Ова млада — шеснаестогодишња — девојка била је врло умиљато и љубазно створење и ако није била особито лепа. Отац њен, који ју је обожавао, хтео је да је образује потпуно европски, па је у ту сврху по препоруци др. Стејића дозвао из Темишвара супруге Тироле да им повери ту задаћу. Димитрије Тирол био је некадашњи пропали трговац који се за тим одао на књижевност попут многих Срба из Угарске, и чија се књижевничка заслуга састојала из неколико слабих превода или књижевних крађа из немачке књижевности. Под заштитом Јевремовом који је волео да игра улогу српског мецената он је саставио и објавио за Србе једну Немачку Граматику и један извод из Земљописа где су топографске погрешке, чак и о самој Србији, киптеле у великој мери да су му донеле надимак „преносач градова.“ Ове две књиге с неколико песмица и много уображења представљале су цео књижевнички пртљаг г. Тирола. Његова жена Христина, којој је нарочита задаћа била да однегује и изобрази Јевремове кћери, није ни сама била Бог-зна како образована. Немајући никаквих поузданих знања она никад није читала других књига осим дневних романа, заносила се једино за кинђурењем и ценила је код жене једино најповршније врлине које су биле у моди. Ако се свему овоме дода природна наклоност к плеткарењу,

видна ствар за оговарања, вештина подвлачења и улагивања доведена до савршенства, онда ће се имати слика наставника којима је Господар поверио образовање своје деце.

Млада Анка је добила од саме природе један од најлепших карактера. Блага и пуна саучешћа прве њене молбе, још кад је почињала говорити, биле су упућиване њеном оцу у корист несрећних и невољних које је овај по своме положају морао кажњавати, и Господар није никада одбијао ништа „лепој Анчици“, како су је тада сви звали. Због те њене особине шабачки суд је морао бити премештен далеко од Господаревог Конака, јер ова девојчица није могла слушати писку и лелек судских осуђеника на какву телесну казну а да одмах не одјури своме оцу с молбом за милост коју је било немогућно укратити њеним сузама. Како је била снисходљива и пуна доброте за свакога, сиромаси су је налазили увек готову да им помогне, а она више није заборављала оне за које би једном дознала да су допали беде. Обдарена изврсним даровима за свој пол она би могла постати најсавршенија млада жена у Србији да јој је само дато боље образовање. Али је избор њених наставника потрo собом све наде које су се биле почеле полагати на њу.

Тиролима је било довољно мало времена да Анку потпуно преобразе. Једна од првих мáнâ од које су хтели да је ослободе била је у њиховим очима баш та њена љупка снисходљивост, због које су је сви потчињени обожавали, и коју су њени нови учитељи обележавали као заборављање на свој положај и зазорно другарење за једну девојку њених особина и њеног порекла, која је имала право да изискује покорност и поштовање од свих оних који би јој се приближивали ма каквим поводом.

Природно је да се она сад брзо привикла навикама охолости и грубоме понашању које јој је оту-

ђило све њене другарице из детињства. А то је и било све што је њена васпитачица и желела. У жељи да сама влада и управља својом ученицом и да сама утиче на њен дух, она је стално гледала да је потпуно издвоји од свих оних који су јој се дотле приближивали. Па и сами сироти и убоги, који се дотле никад нису узалуд њој обраћали за помоћ, нису сад више пред њу пуштани, а новац који је она некада употребљавала на милостињу трошен је сада на бесмислице и на помодне предмете о којима није дотле водила никаква рачуна. Обични предмети разговора које је Тироловица водила сад с њоме били су игранке, забаве, ситне бесмислене причице о пажњи која се у просвећеним земљама указује лепоме полу. А слушајући непрекидно о начину живљења, који је био тако далеко од живота српских жена, њена је ученица завршила тиме што је своју главу напунила хиљадама опасних и смешних ствари. Прости и смирени живот којим је дотле живела постао јој је несносан; навике и обичаји своје земље постали су јој бесмислени и смешни а њени земљаци простачки, затуцан и дивљи народ. Како није могла променити одједном Београд у какав аустријски или француски град, она је хтела бар дом свога оца да преобрати у палату по европском, у којој би она сама била домаћица. Она је била прва међу српским женскињем која је напустила народно одело које је било и удобно и гиздаво, и узела на његово место да се одева по последњој бечкој и париској моди.

Све лепе особине овога некада тако милог и љубазног детета ишчезле су за врло кратко време под утицајем погрешног и порочног образовања. Ласкања с којима је предусретана, журба с којом су задовољавани и најмањи њени прохтеви, улили су јој тако претерано уверење о њеној лепоти, о њеноме духу и о сили њених дражи, да је држала е је најлепша девојка у целој Србији и од тада није могла

трпети ни савет нити икакво спорење, чак ни од оних који су имали право да јој их дају.

Оскудица у реду и штедњи код Јеврема и његова слепа попустљивост према свима прохтевима своје омиљене кћери довеле су га у положај немогућности да својим кћерима даде прћију која би одговарала његовом положају и њиховим жељама. Кнез који је добро знао да их без тога, ма какве иначе њихове врлине биле, не може удати као што ваља, преклињао га је да их негује и спрема тако како би их могао разудати у Србији, обећавајући му да ће се он у том случају старати, и то свима средствима која му буду стојала на расположењу да зет кога би изабрао достојно представља положај који би заузимао, како то доликује једном сроднику кнежевске породице. Овакав Милошев савет потицао је из осећаја љубави и старања за свога брата и синовицу, јер је већ у велико сажаљавао што то није могао учинити за своје кћери, које би, да су у Србији биле разудате као што је често понављала и кнегиња Љубица, блистале међу првим госпама, док у Мађарској нико о њима није водио рачуна.

Јеврему и његовој породици чинило се да су ови савети потицали из суревњивости. Нарочито их је узела као увреду сама Анка, чија је глава била претрпана романтичним сањаријама, која је сад већ мрзила и презирала своје земљаке и држала да је одређена да блиста на каквом европском двору као најлепша међу лепотицама. Она је у стању раздражености, у коме се налазила, претпостављала да се никако и не удаје него да пође за кога у Србији.

Опчаран њеним дражима Мејановић се, као што смо већ видели, решио да је запроси. Њему је тада било око четрдесет година, по спољашности није био нимало одвојио, здравља слабог, и осим мача и огртача, као што се вели, није се имао чиме хвалити. То на сваки начин није био ниуколико ласкав ве-

реник за Анкину сујету и њене пожуде; али неизбежност с једне а с друге стране савети Тиролових, које је Мејановић умео да задобије за себе, победили су њену одвратност и устезање, и свадба би убрзо била да се у ту ствар није умешао Милош који је у Бечу захтевао да се Мејановић одазове.

V

Мејановићеви односи с Јевремовом породицом постајали су тако интимни да је цео свет о њима говорио. Лако је било увидети да госпођица Анка није била једини повод ових честих посета у кући београдског заповедника. Овим поводом је кружило више разних гласова. Они који су знали за Јевремово, Мејановићево и Вучићево расположење, претпостављали су да ова честа виђења нису имала другог смера већ тај да утврде распоред својих напада на Милоша. Али је у опште постављано питање: да ли Мејановић улази у ову заверу као аустријски консул или као особна личност и будући зет Јевремов. Примећавало се да је врло често примао писма која је журно саопштавао у кругу својих пријатеља, али се није знало да ли му ова долазе од његове владе или да он није био само посредник између каквога тајног изасланика странке, на чијем челу су стајали Јеврем и Вучић.

Ова три човека нису тајили ништа о своjем пријатељству и дружењу, па су често седели и договарали се на самом доксату Господареве куће наочиглед целог света. Ни жена ни кћери Јевремове нису се нимало сад уздржавале да дају израза својим осећајима према Кнезу о коме су дотле увек говориле с највећим поштовањем, а ова нова и необична храброст приписивана је једино томе што су се надале да ће се ускоро ослободити сваке потчињености према њему.

Чак се успело толико да је у Јевремову кућу често домамљивана кнегиња Љубица и оба млада кнежевића који су примани увек најласкавије, како би се свету представљало да су и они у споразуму с овом странком.

VI

Посао енглеског консула, који није имао да у Србији заштићује ни своје држављене ни трговачке интересе своје земље, ограничавао се на праћење плетака и на њихово развијање. Према податцима које му је слало енглеско посланство из Цариграда, као и његови другови влашки консул и тајни енглески повереници, њему није било тешко да запази да су опасности што су претиле Милошу од Русије много веће и озбиљније него што је овај и помишљао, а како су у Источном Питању политички погледи Енглеске увек у потпуној противности с погледима Русије, то је он сматрао за своју дужност да подржава Милоша већ и с тога јединог разлога што је петроградска влада радила на његовој пропасти.

Неколико месеца што их је провео у Србији били су му довољни да дође до уверења о изредноме значају ове земље у Источном Питању, нарочито због утицаја који је она имала и могла имати на хришћанско становништво у осталим турским покрајинама, а осим тога и зато што је Кнез Милош, у коме се тако рећи овај утицај оличава, био најмање расположен да се потчињава утицају Русије, да слепо и ничице пада пред њом на колена и да јој жртвује и интересе своје земље, своје властите и своје породице, знајући да је још задуго са свима њима везан за живот и судбину Отоманске Царевине. Милошево гледиште било је дакле у потпуној сагласности с погледима лондонске владе на ово питање.

Али и остављајући на страну интересе своје земље енглески консул је знао да је и поред својих мáнâ и недостатака Кнез Милош ипак био један човек који је, како по својој даровитости тако и по своме искуству и одлучности, био у стању да влада у Србији. Много је још штошта било што се могло замерити његовој управи и пожелети да буде другојачије, али нико осим њега ипак не би могао учинити она добра која је он починио.

Пуковник Хоџес је у осталом имао прилике да увиди да Кнез није био ни онако тврдоглав ни неприступачан разлозима као што је бивао представљан; и да су његове погрешке биле мање последице његове зле воље, већ пре недовољног образовања и неискрених савета који су му давати, да би се у јавноме мишљењу изазивала против њега што већа мржња. Његови напори за добро своје земље, усред толиких тешкоћа и с тако недовољним и слабим средствима, изгледали су му двоструко заслужни и похвални, те је он искрено радио на томе да му обезбеди потпору своје владе.

Али захваљујући незнању или дволичности тумача којима су се дотле служили као посредницима у разговору, Милош је, као што смо већ нагласили, почео да сумња у искреност Енглеске, те је Хоџесу увек, кад год је овај хтео да му говори о будућим односима Србије с овом земљом, показивао очиту одвратност да улази у такав разговор.

Пошто је међу тим преко лета 1837 Кнез био дошао да проведе неко време у свом летњиковцу у Топчидеру, дошао је енглески консул једнога дана кад сам ја био код њега да му јави (ако се добро сећам) за смрт краља Виљема и за ступање на владу краљице Викторије. У таквој прилици ја сам хтео да се удаљим, али ме Кнез задржа да им послужим као тумач, чему се нисам могао противити. По уобичајеним поздравима отворио се разговор и у њему је

пала реч на Шпанију, и том приликом је пуковник Хоџес почео опширније разлагати о положају који су мислиле да заузму у борби између краљице и претендента Енглеска и Француска.

Пуковник је говорио сада са свим противно ономе како је Кнезу представљено да је говорио о истом предмету приликом ранијих виђења, што је и било повод те се Кнез у велико грозио од дволичности енглеског држања у томе питању. Хоџес је сада имао прилику да исправи и отклони још неке неспоразуме, који су били повод хладноћи коју је Кнез показивао према њему од неког времена.

После овога објашњења енглески је консул, видевши Милоша у бољем расположењу према себи, изложио овоме наново и још отвореније циљ своје задаће: он му је ставио до знања (што су тумачи дотле притајивали) да је он био наименован код њега лично и непосредно као код законитог Кнеза Србије, докле је аустријски консул био именован код турских власти, а из тога је сам могао увидети какав значај придаје Енглеска његовој земљи и њему лично, признајући свечано и њена и његова права. Он му је поновио уверење да ће његова влада умети да штити ова права и да неће допустити да их ијedна држава вређа. Нудећи за тим Кнезу моћну потпору своје владарке он је изјавио да би био срећан ако би му могао бити од користи код Сенџемске владе или код њеног посланства у Цариграду, које је имало изречну наредбу да му буде на расположењу са својим услугама на Порти.

Кнез је примио с највећом захвалношћу понуду коју му је учинио енглески консул у име владе коју је представљао; он је изјавио у исто време да ће се згодном приликом користити добрим расположењем и великодушношћу Енглеске према њему и његовој земљи, и отпустио га је тек пошто му је поновио своју захвалност у речитим изразима.

VII

Пошто је пуковник отишао Кнез ме је задржао код себе, па ми је враћајући се на оно што је говорено, наложио да отидем до консула и да се потрудим да докучим какве би природе могле бити услуге које би му на случај потребе учинила Енглеска; докле се и у коликој мери може рачунати на њену потпору; и на који би начин могла ова сила бити од користи Србији кад је од ње одвојена тако великим растојањем.

Сутра-дан је консул сам дошао к мени да ми захвали на услузи коју сам му уочи тога дана указао и да ме у исто време замоли да се примим да од тада будем увек тумач приликом његових разговора с Кнезом.

Ма да сам у служби Милошевој већ више од осамнаест година ја се нисам никад мешао у српске политичке послове нити у месне плетке. Волео сам међу тим ову земљу као своју рођену отаџбину, јер сам у њој тако дуго живео, ту се оженио, па су ту и моја деца видела први сунчани зрак. Моји осећаји у овом погледу били су тако добро познати да сам био поштован и цењен и поред тога што сам био туђинац, што сам био друге вере и носио европско одело које нисам хтео никада напуштати, те сам уживао поштовање међу људима свих странака, према чијим сам тежњама и плеткама дотле остао потпуно стран. Па ипак је мој положај био увек врло деликатан, те сам предвиђао да ћу, ако се будем умешао у политику ма и с најбољим и најчистијим намерама, дирнути у осетљиву жицу многих те ћу на тај начин створити себи моћне непријатеље чијег сам се немилосрдног гоњења морао прибојавати. У осталом ја сам био уверен да се Енглеска, и поред свих уверавања њенога консула, може тек врло слабо опирати утицају Русије у овој земљи, пошто је ова по-

следња имала овде сва средства за делање која су Енглеској потпуно оскудевала. С тога сам молио консула да ме ослободи услуга које је од мене тражио, и ма да је он јако наваљивао уверавајући ме: *да је Енглеска решена да чини све што јој буде могућно како би замрсила конце Русији у овој земљи, само ако Кнез Милош хоће да јој се повери;* да је уз то положај Кнежев био много тежи и непоузданији него што је он сам мислио, — он је ипак извукао само моје обећање, да ћу савесно и дословно преводити оно што заједнички буду разговарали, ако би, као што је јуче био случај, био за то нарочито позват од Кнеза или се ту случајно нашао; али да ја никако не могу пристати да се узима као да сам ја тако рећи службено одређен за њиховога узајамног тумача.

Да бих међу тим извршио своју поруку ја сам му поставио питања која ми је Кнез поверио, на што ми је он одговорио да је његова влада решена да одржи и очува у Србији сва њена политичка права и да неће никад допустити ни Порти ни Русији да их врећају ни да се мешају у њене унутрашње послове, намећући јој какав систем владавине који се њој самој не би свидео. Што се пак тиче средстава којима би се Енглеска послужила у овој сврси он се трудио да ми објасни огромно дејство дипломације у политичким питањима, као и то колику надмоћ даје ово средство Енглеској у свима питањима која би је могла занимати ма на коме делу земљине површине, па ма овај био још удаљенији и одвојенији од ње него што је Србија. Он је уз то додао: да Енглеска има довољно материјалне снаге да подупре радњу своје дипломације ако се ова сама не би показала довољна. Што се тиче погодаба, под којима енглеска влада обећава своју потпору Милошу, оне се своде на једну једину, а та је да Кнез остане веран везама и дужностима које га везују за Отоманску Царевину и да на интересе Високе Порте

гледа као на своје властите, сматрајући за своје непријатеље све оне, који би тежили за тим да посредно или непосредно раде на рушењу, крњењу или комадању Турске.

Пошто сам добро познавао Милошево мишљење у овом погледу, сматрао сам да и од његове стране могу уверити пуковника Хоџеса да Енглеска и Турска могу рачунати у свима случајевима на верност Кнежеву према султану, докле год се буду поштовала права и повластице што их је била Србија задобила, да су како Кнез тако и сав народ били у опште задовољни политичким положајем у коме су се сада налазили, да су Милош и најразборитији људи у земљи умели и сувише добро ценити снове понеког утописта, а да би могли помишљати на обновљење Југословенске Царевине, да су сви уверени да Србија каквим устанком не би ништа добила, и да би прелазећи под заштиту које друге државе изгубила положај готово независне Кнежевине у коме се сада налази; да је према томе једини пут којим ће се зајемчити преданост Србије па и њена потпора Порти у искреном и отвореном држању према њој, у часном и савесном поштовању и чувању повластица које су јој уступљене хатишерифима од год.: 1830 и 1833, и у нетражењу изговора да се оне учине илузорнима као што би хтео да покаже паша београдски Јусуф.

Одговори које сам му донео од енглеског конзула учинили су на Милоша врло дубок утисак, и он се одмах упусти са мном у претресање деликатног питања: да ли да прими или одбије ове предлоге и понуде. И ако он више није могао сумњати за се о намерама Русије он је ипак још држао да она неће смети довести ствар дотле да против њега отворено употреби силу. Али је он ипак уверен да ће ова сила удвостручити своје напоре против њега кад сазна да се он потчињава утицају енглеске политике,

и да неће пристати да напусти један положај на који је увек била врло суревњива; исто тако он није никако могао да дође до уверења и да увиди да би Енглеска била у стању да га заштити од рускога гњева и освете; — он није држао да је дипломација толико снажна да може савладати или нагнати на попуштање руског колоса; био је толико од природе мудар да је увиђао да се због њега и његовог одржања неће хтети реметити општи европски мир. У осталом и ако није никако могао пристати на то да се стави безусловно под руско старатељство и да постане, попут кнежева Влашке и Молдавије, слепо оруђе у рукама њене политике и дипломације, ипак му се чинило да не би добио ништа друго осим новога господара ако би се наместо Русије потчинио утицају Енглеске или ма које друге силе. У осталом ма каква и ма колика да су била руска обећања, извештаји које је добијао из Цариграда наговештавали су и потврђивали све већу надмоћ Русије у царском дивану над Француском и Енглеском.

Оваква разлагања одржавала су Кнеза у неодлучности, те се решио да ствар развлачи да би могао посматрати развијање ствари у Цариграду пре него што би се потпуно одлучио да се баци у наручја Енглеској. Али да још већма не би пооштравао руске сумње он више није имао тајних преговора с енглеским консулом докле год је остао у Топчидеру, и кад год му је овај дошао у походе он је из обазривости задржавао поред себе још кога од својих чиновника, присталица Русије. Отуда је долазило да су се њихови разговори, при којима сам ја сад увек био тумач, врзли увек само око дневних новости што су их доносили европски листови или око каквога питања опште политике.

Мени је међу тим Кнез ставио у дужност да одржавам тајне везе с енглеским консулом о ономе што би се односило на земљу и да га уверавам да је он

вољан да слуша савете Енглеске, а нарочито да остане веран својим дужностима и обавезама према Високој Порти; а приликом последњег виђења Кнежевог с Хоџесом у Топчидеру препоручио му је да се мноме служи за све што би имао да му саопшти, и да верује у све што бих ја имао да му саопштим од његове стране.

Ето на који сам начин умешан ја у политичке послове који нису били никако по моме укусу, и због којих сам предвиђао да ћу имати бескрајних непријатности; јер и поред све тајанствености у коју су завијани, ипак је онима који су у њима били заинтересовани било лако да примете, да су се њихове намере да Кнеза потпуно отуђе од енглеског конзула односно да њихово приближавање предупреде, разбиле после оног њиховог састанка на коме сам им ја служио као тумач. Милош није умео потпуно прикрити да је отклоњен сваки повод његовом удаљавању од енглеског консула, и да то не примете они који су га познавали, а два или три састанка што сам их ја имао с консулом била су довољна да их увере да сам ја био тајни посредник у овим његовим односима с Кнезом. Друштво Јевремове куће било је прво које је то приметило, а бојећи се да васпостављање добрих односа између Кнеза и енглеског консула не буде озбиљна сметња њиховим намерама, присталице Господара Јеврема гледале су на првом месту да ме удаље од Кнеза помоћу консула аустријског, како би за тим могли несметано радити на томе да их опет заваде.

VIII

Кад сам једнога дана отишао да обиђем Кнеза у Топчидеру, био сам уведен у једну дворницу у којој је он седео и разговарао се с Вучићем. Кад сам ја ушао он је са својим гостом измењао један

споразумни осмех, па је за тим и даље продужио разговор с њиме. Говорили су о Мејановићу и Кнез је причао Вучићу, који се правио као изненађен, како се тај консул жали на Венијамина Розмировића, тадашњег писара у београдском суду, врло честита и даровита младића; његов грех је био у томе што је као чиновник хтео да заштићава и брани интересе своје земље против неоправданих захтева аустријског консула. Чувши то ја нисам могао да се уздржим а да не дадем израза своме чуђењу на необјашњиве захтеве г. Мејановића. Тада ће ми Кнез, обрнув се к мени, рећи смешећи се: *место да заступаш Розмировића гледај како ћеш се сам бранити; јер греови који се теби приписују изгледа да су још озбиљнији и страшнији. Ти се оптужујеш за увреду Величанства и за завере против аустријске владе.*

Држао сам да Кнез збија шалу. Али је он дозвао једнога од својих тајника и наредио му је да ми прочита једно ватрено саопштење, у коме ме је аустријски консул оптуживао како сам стари завереник против његовог цара *(carbonaro)* и прогнат из своје земље; како одржавам везе с мађарским бунтовницима и како с њима кујем завере против Аустрије; како сам с презрењем говорио о аустријској влади, нарочито о Његовом Царском и Краљевском Величанству; како сам њему, консулу, на сметњи у вршењу његових службених послова. Према томе је он службено и отворено захтевао да се удаљим од границе па да се и из земље изгнам.

Ја сам био потпуно изненађен једном тако смешном оптужбом и која ми се чинила тим невероватнијом, што сам ја у земљи у опште сматран ако не баш као присталица Аустрије а оно бар да према њој имам више наклоности него према Русији, што ме је у осталом у неколико чинило подазривим у очима руских присталица у Србији.

Али ма како да су биле смешне ове оптужбе, опе ипак нису пропустиле да ми зададу извесну бригу, јер ма да сам могао бити миран с Кнежеве стране, који им, познавајући моје осећаје и расположење, не би ниуколико веровао, ја нисам могао остати хладнокрван према аустријској влади, која је, не знајући ко сам ја, могла поверовати оптужбама и извештајима свога консула, и ма да се ја нисам имао ниуколико да плашим ове докле год бих остао у Србији, ипак ми је судбина Италијанаца позатвораних у Темишвару и Сегедину задавала бригу да и ја не морадне м патити њихове патње, ако бих једног дана био принуђен да пређем на аустријско земљиште. С тога сам одмах најодлучније умолио Кнеза да ме заштити и оправда, не пред консулом — јер сам то сматрао узалудним послом — већ пред аустријском владом коју је Мејановић извесно обавестио о злочинима које ми приписује и подмеће.

Прозирући боље од мене у ствари Кнез је одмах запазио побуде које су навеле Мејановића да овако поступа, и не само да је обећао да ће мојим молбама дати задовољења већ је у исто време изјавио пред Вучићем, да се понашање Мејановићево више не може трпети, и да је он решен да се на њ жали бечкој влади и да захтева да га ова уклони с његовог положаја. За тим ми је наредио да лично отидем у аустријско консулство, и да у његово име заиштем од г. Мејановића доказе о чудноватим оптужбама које је избацио у своме саопштењу противу мене и да у исто време дознам који су ти што су ме тако оптуживали.

Како ми се није чинило умесно да мешам Кнеза у једну ствар која је била потпуно личне природе, то ја нисам ни хтео да се представљам код консула као да му долазим с каквом службеном поруком. Ипак сам био примљен с доста учтивости, те сам одмах отпочео разговор, показујући му своју путну ис-

праву, из које се јасно видело, нарочито из једне потврде Маркиза Гропала, да ја нисам био политички изгнаник, и да сам у Србију дошао из Цариграда, где је последњи био посланик Сардиније. За тим сам га умолио да ми покаже извор одакле је црпао оптужбе, које је о мени упутио Кнезу у своме службеном саопштењу, које ми је пре изгледало као шала него као смишљен и озбиљан поступак тако расудног човека као што је он. Ја не могу да мислим говорио сам му, да г. Мејановић хоће да ми чини ту част да верује, да могу имати каквог значаја и чак да узнемирујем Њ. В. Цара и Краља, ја, сиромах готово незнан туђинац, који живим од своје зараде и који не познајем ни нарави, нити знам језика, нити сам обавештен о јавноме мишљењу у Аустрији. Додао сам уз то да ми је било врло чудновато да је тако вешт дипломата као он могао бити жртва какве обмане и послужити несвесно као оруђе каквоме политичком смутљивцу и моме тајном непријатељу, који је тежио за тим да ме помоћу њега убије код Кнеза, коме је врло добро било познато моје мишљење, да би могао поверовати тако смешним подметањима.

Консул ми је надувено одговорио да није био дужан давати ми рачуна о својим поступцима нити о изворима из којих је црпао своје податке; да је он у осталом пре него што је у Србију дошао знао да ја говорим с мало поштовања о цару и о царици (аустријској), према којој сам међу тим као кћери свога Краља имао обавеза и дужности; да је он као аустријски консул добио од своје владе налог да заштићује и сардинске држављане, и да сам и ја ту заштиту требао да захтевам, што у осталом нисам никада учинио. Он је следствено закључивао да су његови извештаји тачни, и да је према томе било потребно и оправдано што је од Кнеза захтевао да ме удаљи. И ако ми је било тешко да се уздржим,

ја сам ипак очувао своју хладнокрвност, и одговорио сам му: да никакав суд на свету па чак ни пашински у Београду пре петнаест година не би осудио једног човека као што чини он, не саслушавши га и не суочивши га с његовим опадачем, и не изнев му чињенице којима га оптужује; да ако је невољење Аустрије злочин, ја се не устежем да за њ будем крив, али да су онда злочинци исте врсте сви моји земљаци, и да закони моје земље немају прописане казне за тај грех.

Мејановић ме је сад прекинуо да прибележи ту исповест и да ми уз то каже, да се он, баш из тога што ја мрзим Аустрију, утврђује у уверењу, да су основани узроци на основу којих се оптужујем.

На то сам му упао у реч приметивши, да много чини части својим дипломатским подобностима, кад он не прави разлику између невољења и мржње, и да би он требао да прочита и проучи у делима о дипломацији одломак о неутралности, те да више не пада у тако озбиљну и тешку заблуду. А што се тиче мојих осећаја према његовим узвишеним господарима ја сам га молио да верује, да ја према њима гајим све поштовање које се дугује Божјим помазаницима, нарочито пак према онима који носе назив Царског, Краљевског и Апостолског Величанства; али да за сада имам да примам заповести и наредбе само од Кнеза Србије у чијој се служби налазим, те да сам решен да не допустим да ме заштићује никакав аустријски чиновник, па ни господин консул.

Овај иронични говор којим сам се послужио да би прикрио своју озлојеђеност довео је раздражење г. Мејановића до последње границе, те је и мене својим одговором извео потпуно из стрпљења. У својој ватри ја сам избацио и по коју грубљу реч која га је увредила, те је тако наша препирка добила вид свађе, којој је, да постане скандалозном, недостајала још једино употреба силе. Кад је наша пре-

пирка постала живља, онда су је чула многа лица која су била у предсобљу, па су је чули чак и пролазници на улици; а како су Мејановићева надувеност и несносна заједљивост биле изазвале против њега опште нерасположење, могао сам при изласку приметити да је свак био задовољан поуком коју сам му дао. И сам један консулов чиновник користио се приликом кад сам мимо њега пролазио да ми каже како сам врло добро учинио што нисам допустио да ми се заповеда.

Остављајући Мејановићев стан ја сам похитао да известим Кнеза о бурноме разговору који сам имао с овим, а у првој прилици кад сам се срео с тумачем земунског заповедника и тамошње привремене болнице који је био упознат и с мојим понашањем и с мојим погледима на политичка питања, испричао сам му у појединостима све како је било, умоливши га да о свему тачно извести ђенерала и да му и сам посведочи, да ли је икада, од толико година нашега познанства и општења, приметио на мени и моме држању ѝшта што би ишло у прилог бесмислених Мејановићевих оптужаба и подметања. Он ми је саветовао да будем миран и спокојан, уверавајући ме да је ђенерал већ извештен о овој препирци, и да је бујна консулова природа била добро позната, те да се према томе знало шта се мисли о његовим лудоријама.

Ја сам се на овоме чисто личном догађају задржао опширније с тога да се види каквим су се средствима служили Милошеви противници како би у срцу Кнежеву посејали неповерење према свима онима који би им могли бити од штете, на другом месту сам то учинио с тога да би показао у коликој су мери понекад неупутни, неучтиви, насилнички и противни међународном праву захтеви представника европских сила у Турској. Требало би у овој земљи живети тако дуго као што сам ја, па да човек има

тачан појам о томе у каквој потчињености и зависности сматрају ови представници да могу држати јавне чиновнике па и саму њену владу. Није моје да говорим о посланствима великих сила у Цариграду, где они под изговором каквих политичких или друштвених пристојности често приморавају дȉвâн да предузима мере које су противне наравима, обичајима, па и самој државној вери, присвајајући себи право да се мешају у ствари чисто унутрашње управе, да се тако изразим, и у сам породични живот Турске. И ако су мањега значаја ипак нису мање претерани ни мање чудновати ни захтеви нижих европских представника (консула) по њеним покрајинама. Не задовољавајући се само тиме да и преко граница правде и међународног права заштићују држављане земље коју представљају они иду чак дотле да ту заштиту хоће да распростру и на саме поданике Турске, те допуштају себи да воде надзор над поступцима и радњама турских власти, да захтевају премештање или збацивање њихових старешина или отпуштање из службе потчињених из истих разлога, из којих је аустријски консул држао да може уклонити из државне службе мене и многе друге рођене Србе. Паша који би се опирао овим и оваквим захтевима искусио би за то казну раније или позније. Консул не би пропустио да га пред својим послаником у Цариграду оптужи за често измишљене грехове у служби, а овај би пре или после успео да изради да га Порта збаци с његовог положаја.

Правда захтева ипак да се каже да мешање консула у унутрашњу турску управу иде често само на то да се стане на пут неправедним и самовољним мерама, или да се похлапни и фанатични чиновници задрже у законским границама. Али су исто тако једино ћуд или жеља, да покажу моћ свога положаја, подстицаји који их наводе да се мешају у ствари које их се не тичу. Често се такође они подају

плеткама недостојним часног човека, чија је задаћа да достојно одржава углед и да заштићује интересе државе коју представља.

Ја отворено постављам питање: који је то представник ма то било и најјаче државе који би се усудио да у најмање просвећеној европској држави захтева од владе или владаоца удаљење из службе каквог чиновника нарочито лекара, чији послови немају ничега заједничког с политиком, и то под изговором да је он згрешио против неке друге државе, и не дајући при томе никаквог доказа за своје тврђење, захтевајући да му се верује на просту његову реч, чак и онда кад је у питању каква опипљива бесмислица и све то да би угодио понеким смутљивцима и ишао на руку њиховим заверама против државног поглавара?

Захтев аустријског консула могао би се свести на ово неколико речи: „Тај и тај чиновник није тако срећан да се допада мојим пријатељима; ви дакле треба да га истерате из службе, пошто је то моја жеља.“ Г. Мејановић би радио отвореније и поштеније да се одмах тако и изразио. Али претпостављати да Милош има тако мало здраве памети и увиђавности, да се заплете у тако грубу замку какву му је намештао Мејановић, или да ће бити тако малодушан те попустити пред његовим увредљивим захтевима, могао је само човек који нимало није познавао ни карактер Кнежев ни његову памет.

И тако је Милош, захтевајући од бечке владе да одазове Мејановића, известио овога у исто време да се од тога тренутка прекида сваки однос између њих двојице, и да ће се његова саопштења, која од сада не би садржавала друго до увреде и смешне захтеве, враћати натраг нечитана.

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

I

У ово време се продужавало више јавних грађевина у новоме одељку који се почео развијати уз Београд. Докле се Кнез задржавао у Топчидеру долазио је сам лично сваки дан да мотри на радове, трудећи се да послови иду брзо и у реду. Уверен на делу колико је овај надзор био потребан, он при поласку своме за Крагујевац умоли свога брата Јеврема да узме на себе ову бригу.

Ма да је био с њиме у завади и готово поуздано знао да је прешао на страну његових непријатеља Милош га је ипак волео и гледао да се с њиме измири. Ова услуга коју је од њега захтевао била је нека врста попуштања према њему у намери да му покаже, да срџба на њ није била тако страшна. Али је Јеврем узео друкчије ствар: он је у томе видео или је хтео да види намеру да се понизи, пошто је постављен за надзорника грађевина *(бинаемини)*, положај који је он сматрао да је испод његовог достојанства као заповедника Београда и Кнежевог брата.

И ако је положај овог министра грађевина један од најчаснијих у Турској, и ма да га нису презирали први великодостојници у Царевини, као што су били Кара-Осман Оглу и Абдул-Реим, ипак Милошева намера није била да свога брата постави на

то звање. Знајући само да је он волео занимања ове врсте, да их је у ранија времена тако рећи отимао, и да је у њима показивао и развијао редак укус међу својим земљацима, Кнез је желео да он својим саветима припомогне управницима радова на овим грађевинама и да по каткад својим присуством подстиче зидаре да буду вреднији у раду, као што је чинио и сам докле се бавио у Топчидеру.

Али је Јеврем већ изодавна тражио повод да прсне против Кнеза. Он се надао да ће гњев у овога изазвати тесно пријатељство којим се био везао с Вучићем и Мејановићем, те да ће његова срдња на то дати му повода да јавно с њим прекине. Ја не знам да ли је Кнез био потпуно обавештен о овим односима и овој жељи или није, тек он се увек чинио као да ништа не зна о томе или као да га се то ништа не тиче. Пошто је ову прилику изгубио Јеврем је са журбом примио наредбу коју му је издао Кнез, како би се за тим могао на њега горко жалити и јадиковати како је од њега хтео да направи простог зидара и палира; да такво понижавање значи пренебрегавање свих обзира на које он има право; да је овим својим последњим делом Кнез преврши‍о меру у неправдама према њему; да је било немогућно да се даље живи под једном таквом самовољом, и да је готово боље било оставити своју земљу него и даље подносити деспотске ћуди и гоњења тако мало разложног господара. Ми ћемо даље видети шта је и какав је био смер овим декламацијама.

II

Ми смо видели разлоге са којима Русија није смела да отворено и службено намеће Србији устав према своме нахођењу, а исто тако и предохране које је била предузела да би увек била у стању да

порекне саопштења и упутства која је слала Милошу у овом погледу. Па чак ни сад кад су је озбиљно узнемиривали напори овога да се ослободи његога искључивог старатељства, она није хтела да се меша у српске ствари без каквог подесног повода, којим би се правдао њен корак у очима осталих сила и изазвала потпора Турске.

Овај повод могао јој се дати или унутрашњим немирима којима би земаљски поредак био доведен у опасност, или Милошевим пренебрегавањем његових дужности према Порти, или најпосле каквом слободном и једнодушном изјавом јавнога мишљења у земљи против Кнеза и његове владе. Ниједна ће од ових могућности није до сада остварила. Неколике побуне које су се јављале у Србији свршивале су се на највећу Милошеву славу, а земља при томе није ремећена ни озбиљно сметана у своме развијању. Најскорије чињенице доказивале су одлучно и несумњиво да је Милош био готов да увек поштује везе које су га везивале за Порту, а што се тиче изјаве јавнога мишљења против њега, дотле није било готово никога који би се отворено изјаснио против њега и његове владавине, осим Симића, Протића и још по кога смутљивца у туђини. И ма да су ови тврдили да је цела Србија уз њих, ипак се није смело, поред све жеље да се ово тврђење докаже, прокламовати на реч оваквих људи како Србија неће више Милоша и умешати се у њене ствари у циљу његовог збацивања и изгоњења; зато је требало имати штогод изразитије, какву јачу сведоџбу о Кнежевом деспотизму и општој жељи да се овоме учини крај, за коју се тврдило да постоји.

Протић је био поднео једну представку цару Николи који се тада налазио у околу код Вознесенска у којој је износио Милошева недела, преклињући га у име својих земљака и сународника да учини крај самовољној владавини овог Кнеза. У од-

говору на то обећана му је потпора царева под погодбом да се његова молба у истом смислу снабде са што више потписа, како би се могло представити да је она израз опште жеље. Исти одговор дало је руско представништво у Букурешту Симићу и руски консул у Оршави неким другим српским бегунцима.

Али је тешкоћа лежала у прикупљању ових потписа, јер далеко од тога да буде омрзнут као што се хтело представити, Милош је имао уза се огромну већину угледнијих људи, а они који су му били противници били су растурени по целој земљи, те је било опасно ићи од једнога до другог и прикупљати њихове потписе. Да се не би правила галама и привукла пажња власти требало се послужити поштом, те да им се дотуре листови за потписе. Међу тим у ово време није било ништа непоузданије од српске поште и то с тога што су писма из Београда за Кнежеву престоницу полазила само двапут или трипут преко недеље, а носио их је један писмоноша који их је предавао у Кнежевој канцеларији. Ту су она остајала докле се не би јавила прилика да се пошљу онима којима су упућена, те се често дешавало да су се загубљивала, а понеки пут су отворана из радозналости. Па и онда кад су стизала до свога опредељења онај на кога су била упућена био је принуђаван да прибегава помоћи својих писара да би им сазнао садржај пошто је сам у великом броју случајева био неписмен; а завереници су добро разумевали: колико је било опасно поверавати толиком броју људи тајну, од које је зависио не само успех њихове ствари и њихових намера, већ и њихов положај па и сам њихов живот.

Налазећи се дакле у немогућности да прикупе доста угледан број потписа они су сматрали да ће овај моћи заменити угледом потписнике, и да ће само Јевремово име моћи да замени све остале, пошто нико неће моћи веровати да би сам Кнежев ро-

ђени брат могао устати против њега да нема за то моћних и основаних разлога, нарочито кад се узме у обзир да је Кнез и њега и сву његову породицу сам својим трудом и напорима подигао на висину на којој се налазила. Тај дубоки узрок пак могао је бити једино у празним тежњама или у мржњи изазваној Милошевом самовољом. Али се код Јеврема није могла претпоставити тежња да у своју корист збаци свога брата; јер и кад би овај био збачен и изгнан остала би ипак његова два сина и брат му Јован и тек после њих би наслеђе престола могло пасти на њега. Мржња је дакле била побуда која га је при овом кораку руководила; и у коликој је мери Милошева самовоља морала изгледати несносном у очима туђинаца, кад ни сам његов брат није могао да нађе могућности да се с њоме измири и како да се не верује да је цео народ од ње трпео, кад су се тако горко жалили на њу сами чланови Кнежеве породице?! Ето зашто су завереници толико желели и настојавали да ову молбу потпише Јеврем, који је и похитао да то учини.

Кад је ова молба била већ једном потписана, остала је да се савлада још једна тешкоћа, требало ју је однети и предати руском консулу у Оршави. Докле год Кнежеве сумње нису биле пробуђене његови противници су могли општити без икаквог зазирања с Вашченком, и они су заиста под изговором ових или оних трговачких послова прелазили често у Оршаву ради споразумевања с њиме. Али од кад је Кнезу на то обраћена пажња примећавали су да се на њих у Оршави мотри, те ће себи навући непријатности продужавајући ова непрестана крстарења тамо и овамо. С друге опет стране жалба снабдевена Јевремовим потписом била је и сувише важна ствар да би се могла поверавати пошти, јер и ма да је Мејановић противно упутствима своје владе и основима међународног права својим печатом пе-

чатио писма која су српски завереници упућивали руском консулу, ипак је било основа бојазни — нарочито с тога што су у земунском карантину сва писма отворана и дезинфикована, — да ће се поред свих мера ради надзора при овом послу изродити радозналост, нарочито кад се примети Господарев потпис, која би могла целу ствар осујетити и њене виновнике довести у велику опасност.

Потребно је дакле било да један од њих узме на себе бригу око преноса ове жалбе у Оршаву, а за то је опет био неопходно потребан путни лист. Милош је овај давао у опште врло ретко својим чиновницима, а сад су они још мање могли рачунати на његову предусретљивост, пошто су слутили да ће он знати за смер таквог путовања. Међу тим су они били већ и сувише забасали на овом путу, те се већ више нису на њему могли заустављати. С тога се Јеврем и Вучић одлуче да под ма каквим изговором поднесу оставке на положаје које су заузимали, да за тим траже као обични особни људи путне листове и да отпутују ако им ови и не би били дати, решени да у том случају представљају, по примеру Симића и Протића, жртве које су морале бежати испред Милошеве самовоље и безакоња.

На тај начин и из тих побуда, али под изговором слабости и жеље да се повуче у миран живот, Јеврем је вратио Кнезу у Топчидер указ којим је био наименован за ђенерал-мајора и београдског заповедника. У исто време је и Вучић, под изговором не знам више каквога незадовољства које је сам створио, молио такође да се и њему уважи оставка на дотадашњи положај.

Кнезу су биле довољно познате њихове намере те је знао шта да мисли у овој прилици о њиховоме држању и ако је са сажаљењем гледао како његов брат хоће да се од њега оцепи и да можда иде насусрет својој пропасти, сматрао је да његово

достојанство захтева да му уважи оставку као и Вучићу пошто је приметио да се његови уступци и савети одбијају с презрењем.

На неколико дана после тога изнета му је молба обојице, којом су тражили путне листове за купала у Мехадији, одмах до Оршаве, где је Вучић, као што је сам иронички говорио, хтео да се лечи од неке слабости у десној руци, докле је Јеврем хтео тамо да води своју жену која је већ поодавна патила.

Већ је прилично измакло лето, њихове претходне оставке на службу, а нарочито суседство Оршаве, столице рускога консула Вашченка и легла српских плетака, јасно су и довољно показивали какав је био смер овог путовања. Тако је Милош дошао до уверења да је његов брат прешао у табор његових отворених непријатеља; али прикривајући бол који је од тога осећао он им је дао путне листове које су тражили и није хтео да се покаже да је узнемирен оним што су они против њега плели.

Па ипак је, пре него што би пустио Јеврема да се без могућности за повратак упути низбрдицом чији крај нико није могао предвидети, Милош посредним путем покушао да га одврати од корака који могу бити судбоносни за све Обреновиће. Јеврем је међу тим био сувише упоран, те га више ни сама очигледност није могла задржати. Он није могао бити наговорен да се измири с Кнезом, поред најживљег заузимања неколиких пријатеља који су били искрено одани његовој породици. Он је отпутовао уверавајући да то не чини ни с каквим рђавим намерама, већ да га на тај корак гони једино стање здравља његове жене. Нико се међу тим није дао заваравати овим изговором који је он у осталом давао само Милошевим пријатељима; свуда и свакоме другоме он није престајао жалити се на Кнеза како је хтео да га понизи; да његовом гоњењу више није било краја,

и да му је неопходно потребно да иде из земље, да се бар који час одмори од тога.

И тек што је Кнез тако рећи отишао из Топчидера а Јеврем и Вучић су прешли у земунски карантин. Кнежев брат је водио са собом своју жену, сина и своју кћер Анку с нераздвојеном госпођом Тироловицом. Недоследан у својим жалбама и јадиковању он се вајкао како је у своме путноме листу представљен само као *српски баштиник*. Он у ствари и није био ништа друго до то пошто се био одрекао својих звања, а обичај није да се у путним листовима у појединостима записују сроднички односи у којима путник стоји с високим личностима. Истина је међу тим да је Милош, који у овој прилици није био као обично великодушан, хтео тиме да му пакости и да му се свети, али је строго узев он при том био у своме праву и Јеврем се неосновано жалио на оно што га је снашло.

III

На неколико дана по одласку Кнежеву у Крагујевац позвао ме је пуковник Хоџес к себи у енглеско консулство, и саопштио ми је да је потребно да се одмах припремим те да отпутујем у Кнежеву престоницу, да му у његово име саопштим неке ствари од највећег значаја. Узалуд сам га ја молио да ме не увлачи у политичке ствари које не спадају у мој позив и да при том узме у обзир да ми је и онако незнатна улога какву сам у њима имао пре неколико дана навукла на врат познато Мејановићево саопштење, много непријатности, а уз то и вазда непријатеља, ако бих на томе путу још и даље продужио, проиграо бих свој мирни положај у Србији. Али је све било узаман. Он ми је дао на знање да Милошев спас зависи од онога што је имао

да му саопшти, да се у томе не може поверавати ником другом осим мене, и да ће, ако ја останем упоран у својој одлуци, морати отпутовати сам без одлагања при чему ће ме опет молити да га на путу пратим као тумач. Шта сам могао друго чинити већ да попустим. Отпутовао сам дакле у Крагујевац с поруком Кнезу: да је енглески консул примио тога истог дана из поузданог извора несумњив извештај, да ће још пре краја новембра бити изазвана демонстрација против њега и његове владавине, и да ће је подржавати Русија чиј ће смер бити да га принуди на одступање с престола или на такво ограничавање власти, да ће од тада бити тек сенка онога што је сад; да су његови противници и јачи и многобројнији него што он мисли; да сваким даном добијају све више присталица за своју ствар, и да ће они успети у својим смеровима ако их Милош не предухитри, и поред љубави његовог народа и султанове заштите у коју се за сад не може још сумњати; да се Јусуф-паша већ одавна продао Кнежевим противницима, да је у осталом у Београд и послат једино у тој сврси да им иде на руку у њиховим тежњама, и да у осталом више чланова дивана раде на томе да га упропасте и да га омаловаже у очима султановим.

Свима овим саопштењима Хоџес је додао још и то, да по његовом мишљењу нема другог средства за парализање напора Кнежевих непријатеља до тога да без одлагања обнародује нов устав за своју земљу на овим основима:

1. да се једном за свагда укину све врсте кулука изузев за тренутак оних који су неопходни ради прављења и оправке државних друмова и оних које би општине саме изгласале у интересу каквога општинског посла;

2. да се објави да је влаштина неповредна а да се сваком остави на вољу да њоме располаже по

својој вољи, да је може поклањати, уступати продајом или иначе завештавати итд.;[1]

3. да се прогласи неповредност личности, изјављујући да осим случајева хватања на делу, ниједан Србин неће моћи бити уапшен без одлуке судске власти; да ће притворено лице одмах бити извештено о побуди за притворање; да ће се мучење укинути осим случајева законом предвиђених; да од тада нико више неће бити бијен од органа државне власти, докле о томе не буде постојала писмена и образложена судска пресуда;

4. да се најпосле објави да је трговина потпуно слободна и да стоји под заштитом и надзором владе.[2]

У ове четири тачке садржавале су се изложене и све замерке против Милоша, и у њима су његови противници налазили грађе да вичу на њега, истичући тобожње рђаве намере које су по Кнежевој жељи лежале у њиховој основи. Они су их нарочито истицали да би дали изглед човекољубља уставу који су желели да наметну Кнезу, и којим би тако ограничили његову власт, да би он придржавајући је се задржао још само назив Кнеза, те би по својој природи убрзо гледао да га се отресе а тиме проузроковао и свој пад.

Што се тиче облика који би се дао влади на основу устава, чија би подлога била у ова четири

[1] Из осећања рђаво схваћеног човекољубља Кнез је већ одавна био забранио кућним старешинама да продају кућу и да у залогу дају кућу у којој су живели и уредио је био ред наслеђивања тако, да отац није имао права располагања својом заоставштином у корист своје деце, јер је, ако би имао само кћери, дужан био оставити своме синовцу бар онолико колико је остављао својим кћерима. Такво је било старо обичајно право које је желео да очува, али које није више одговарало духу времена.

[2] Ја сам већ на другом месту имао прилике да кажем да је због извесних незгода било допуштено само извесним повлашћеним људима да тргују; ова повластица давала се у ранија времена само онима који су представљали извесна јемства за свој рад; сад је она подаривана свакоме ко би плаћао извесну дажбину. Сад је само фискална мера дакле отежавала трговину.

члана, енглески консул је држао да Кнез може изабрати онај који би му се највећма свидео. Ипак је он саветовао да се задржи годишња скупштина ради прегледа прорачуна и одређивања пореза, а да се уз то створи и једно стално тело под именом *савета* или *сената* чије би све чланове постављао Кнез, и које би све могао кретати осим председника и тајника.

Предлажући овакве уредбе и овакве установе консул је изражавао само своје лично гледиште, докле је укидање кулука, имовну и личну неприкосновеност и слободу саобраћаја истицао као основна права, као *conditio sine qua non*, за која је имао овлашћење у упутствима своје владе, да Кнезу изјави да ће их она штитити од руских плетака и од крњења од стране Турске.

Дајући такве основице уставу Кнез би ишчупао из руку овим двема силама свако оруђе за мешање у унутрашње послове Србије, и тиме би у исто време дао задовољења разложним жељама свога народа и изложио би плеткаше и смутљивце неопходности да се испоље, да не раде на општем добру ако би и даље продужили да рију против њега; обезбеђен на тај начин народном љубављу, снажан у својим правима и миран пошто би вршио своје дужности, он би онда могао радити свом снагом против ових рушитеља јавног поретка, а томе се не би могла противити ни Русија нити икоја друга сила.

Уверен да Кнез Милош није више сумњао о правоме и јединој смеру Јевремовог путовања, он му је саветовао да опет непосредно или посредним путем покуша да га изведе на прави пут, предочавајући му да је он само слепо оруђе у рукама смутљиваца који су га обмањивали, и да он ради на своју властиту пропаст радећи против Кнеза. Понеки гласови који су допрли до Хоџеса довољно су расветљавали намере завереника према Јеврему.

Овакво је било саопштење које ми је поверио енглески консул да га однесем Милошу. У бојазни да се једнога дана не порекне оно што ми је говорено ја сам га молио да ми све то даде написмено; али он то није хтео учинити, уверавајући ме да то у дипломацији није обичај за чиста полуслужбена саопштења. Али се заклео на своју част да ми није казао ништа што не би била гола истина и умолио ме је да о томе уверим и Кнеза и да га у исто време умолим да све то чува као најстрожу тајну, како не би узбунио своје противнике. Ја сам га уз то молио да ми бар каже: из ког извора је имао све ово што ми је казао, на што ми је он одговорио да то нису његове тајне већ да их има од људи који се интересирају за Кнеза, јер живе у уверењу: да је поред свих својих недостатака он једини човек који је у стању да добро влада Србијом.

Догађаји су показали да је Хоџес био потпуно обавештен. Па ипак ја никако нисам могао да појмим ни да дознам како је до свих ових података дошао баш тога дана. Ја сам поуздано знао да се Хоџес већ од неколико дана није макао из Београда, да ниједан туђинац није долазио к њему за то време, а како то није био дан поште није могао добити никакво писмо. Како је он дакле сазнао оно што ми је поверено? Ово питање сам понављао на сваком кораку за време свога путовања у Крагујевац, али на њ не могох наћи одговора.

С друге стране сам знао и био сам уверен да је енглески консул био частан човек, да према томе није био у стању да вара Кнеза, уз то, а на жалост, ништа није било вероватније од онога што ми је он говорио. Основи на којима је он предлагао да се устав заснује били су они исти који служе као подлога законитости у свакој уљуђеној држави. Србија их је јасно и отворено захтевала, и проглашујући их Кнез би задовољио све жеље, ућуткао би сва мр-

морења, отклонио би несреће које су изгледале неизбежне и извео би своју земљу на пут напретка. Најпосле какав је интерес имала Велика Британија у томе, да Милош усвоји устав који је она предлагала? Једини интерес који је Енглеска имала у Србији био је везиван за одржање Отоманске Царевине; она је према томе могла само желети да се овде утврди народна, стална, јака и самостална владавина, која би довела такав ступањ благостања, да би и сама бојазан да се ово не изгуби уздржавала да се не поводи за неискреним саветима какве похлепне силе и одржавала је у осећајима верности и преданости према Високој Порти, за чију би будућност били тако тесно и чврсто везани и интереси њене самосталности. Ова размишљања су ми налагала да пред Кнезом прикријем сумње које су се у мени биле зачеле о истинитости Хоџесових исповести и саопштења, и да му што боље узмогнем саветујем да усвоји нацрт рада који сам му доносио.

IV

Отпутовао сам из Београда истога дана као што ми је Хоџес био препоручио и сутра-дан сам стигао у Крагујевац. Био сам срећан да уђем у конак а да ме нико не примети и да затекнем Кнеза самог с једним послужитељем. Он је чисто пребледео угледавши ме, држећи јамачно да му доносим какву страшну вест о његовој породици коју је био оставио у Београду. Пошто сам га у том погледу умирио, умолио сам га да ме прими за неколико тренутака на саслушај у својој канцеларији.

Кад сам се нашао на̏са̂мо с њим, поновио сам му дословно оно што ми је за њ био поверио Хоџес. По изразима на његовом лицу видео сам да су моје речи учиниле на њега дубок утисак. Кад сам

ја свршио запитао ме је, да ли знам од кога Хоџес има ове појединости, на што сам му ја одговорио да и ако ми енглески консул није поверио име личности, он ме је ипак на своју част уверио да их има од добро обавештених људи који се живо интересују за судбину Србије. Овај одговор га је бунио и љутио те се упустио у хиљаду нагађања, не нашавши ипак решења које би га задовољило. Међу тим он није ни најмање сумњао у истинитост консуловог тврђења, јер је овога увек ценио и поштовао. Он је међу тим признао да му се није предлагало ништа што не би било врло разложно или што би га могло стати најмање жртве, пошто су и само време и прилике у велико изменили његове погледе на баштине одн. имовину и трговину, а што се тиче кулука он би га још одавна укинуо да је знао за све жалбе које су се дизале ради њега. Изгледало је дакле да је склон и готов да прими и усвоји савете енглескога консула.

Једина ствар која га је збуњивала била је израда устава. Покушај који је учињен с оним што га је израдио Давидовић био га је уверио, да ништа није било теже него уредити један устав који би одговарао потребама његове земље и њеним приликама, поред свега хвалисања његових тајника. Њега је уз то бунио и сам назив устава. Он није сматрао да је у довољној мери умешан и стрпљив да би се с коришћу могао борити, по примеру осталих европских уставних владалаца, против парламентарне тактике једног тела које би му било такмац, те се бојао да ће се једнога дана и то ускоро наћи у алтернативи: да гледа како му се власт отима из руку или да покушава с државним ударом, чије би последице такође могле бити судбоносне. Наредио ми је према томе да саопштим консулу да ће усвојити и обнародовати као основне земаљске законе своје владавине четири предложена члана, којима се

утврђивала имовна и лична неприкосновеност, слобода трговања и саобраћаја и укидање кулука; што се пак тиче установљења Државног Савета одн. Сената, он се с његовим мишљењем у том питању не слаже, и ако је и оно у осталом само условно а не категорично, јер он не увиђа да је та установа потребна.

На то сам му ја одговорио да је пуковник Хоџес мишљења да ће му се та установа пре или после наметнути на основу чл. III и XX хатишерифа од 1830, и да ће је онда ваљати примити из руку својих непријатеља, чак да буде уређена и противно његовим правима и интересима, да би дакле било боље изаћи насусрет овој потреби и сам образовати један савет саставивши га тако, како би што је могуће мање био штетан његовом угледу и његовој власти. Додао сам му да сам тако и сам мислио, и поднео сам му у исто време један нацрт на који смо се сложили г. Хоџес и ја, као најподеснији за Србију према њеним потребама и тадашњим јој приликама.

Овај се нацрт састојао у томе да се за чланове савета наименују све нахијске старешине, сви срески начелници, све судије, четири главна заповедника и виша духовна лица. Из овога неодређеног броја саветника Кнез би одабирао оне који би повремено заседавали у савету, с правом да их замењује кад би то нашао за сходно, при чему би они ипак задржавали саветничко звање. Кнез би на овај начин имао двоструку корист: могао би се ослобађати од времена на време незгодне опозиције и у исто време одговорности чл. III хатишерифа, којим се прописивало да ће Кнез владати и управљати земљом споразумно са скупштином народних првака, као и члану XX где је било наређено: Ниједан се члан савета не може збацити ни лишити свога звања, осим случајева да се учини крив за какво дело против Порте или против земаљских закона.

С ових разлога је изгледало е је Кнез решен да у свему поступи по саветима енглеског консула, а како ствар није трпела одлагања то је он захтевао да ја сам узмем на себе, те да му за неколико дана израдим и поднесем нацрт устава у смислу мом што сам му предлагао. Али сам га ја молио да ме ослободи од те дужности која је премашала моју снагу, и који би могао постати народу непријатан већ и с тога што сам ја туђинац.

Пре него што сам оставио Кнеза још једном сам га умолио да у највећој и најстрожој тајности држи учињена му саопштења, а да бих заметнуо траг нагађањима која су се могла надовезивати на мој долазак у Крагујевац умолио сам га да на питања о томе одговара како сам лично долазио с тога што ми је требала непосредна његова потврда за једну исправу коју сам у интересу својих породичних послова морао да пошљем у своју отаџбину.

Али је сва моја мука била узалуд! Поред свих мојих молаба и препорука за смер мога путовања знало се већ тога вечера по целом граду. Тајности и чување њено нису никад биле врлине малог српског двора. Кнез је имао ту слабост да код других претпоставља увек ону меру мудре уздржљивости која је њему оскудевала, а о чијој је неопходности имао већ толико пута прилике да се увери.

Тако исто нису била срећно пробрана ни лица која је одмах за тим искупио да им саопшти оно о чему сам му ја говорио. Поједини између ових, људи од мача, дали би за њ сто пута живот свој, али не разбирајући се нимало у политици они нису могли бити никакви саветници у њеним пословима, пошто им је оскудевала потребна обазривост и одмереност неопходна у пословима те природе. Други опет чланови Државног Савета били су људи у чију се верност и преданост имало разлога сумњати, јер су били присталице Русије и зазирали су од енглеског

консула. Они пак који би били у стању да му даду добар савет нису били према питању равнодушни: један од њих тежио је за тим да одржи своју превласт у земаљским пословима утицајем који је у то доба имао на Кнеза; други се напајао и носио тежњама да сам препороди земљу, одбацујући све што не би у том погледу потицало из његове главе; трећи је увек био у опозицији против свега што се предузимало, хотећи да се на тај начин прави политичким мудрацем; четврти је опет млад човек неоспорнога дара, али предан или чак продан Русији имао од ове упутство да вешто смета све Кнежеве смерове који јој не би годили, — те су сви, сваки са своје стране и из својих побуда, чинили све што је било у њиховој моћи и власти, да у Кнежевим очима учине подазривим открића и савете енглеског консула које сам му био донео.

Ето ко су и какви су били људи којима је Кнез на првом месту изнео тешко и озбиљно питање од чијег је решења зависила и његова и Србијина будућност. С мало више обазривости на његовој страни, и с мало мање празних пожуда и слепе привезаности његових саветника за посебне интересе на њиховој страни, овој сиротој земљи би се уштеделе све недаће од којих је патила по Милошевом одрицању на престо.

Кнез је већ сутра-дан кад сам му отишао давао знаке од себе да ће се ускоро поколебати у својој одлуци да усвоји Хоџесове савете и да по њима поступи. Из питања која су ми управљана и из говора који су се држали у моме присуству ја сам убрзо разумео да се ради на томе да се у Кнежевој глави залеже сумња у истинитост онога што сам му ја био донео од стране енглеског консула. Говорило се да је г. Хоџес покушао с овим средствима да би дошао до што јачег утицаја у земаљским пословима, јер је било немогућно веровати да он може бити о

свему томе боље обавештен од верних и оданих посматрача, које је Кнез био поиспостављао у тој сврси по целој земљи.

Тврдило се да Милош није имао ничега да се плаши пошто је био поуздан у преданост целога народа према његовом систему владавине, те да му нису могле нахудити ни унутрашње ни спољне плетке, нарочито од кад су хатишерифима зајемчена Србији права да сама управља својим пословима; ниједан од ових саветника није помишљао да разум и разлог често надвлађују силу, те да је овој требало отети сваки разлог за мешање, хитајући да се народу уступи оно што је желео, нарочито у овом случају где се то могло учинити о тако мало трошка.

Пре него што ме је пустио да се кренем за Београд Кнез ми је наложио да у његово име захвалим енглеском консулу на његовом живом интересовању за њега и његову земљу, а нарочито на саветима које му је дао. Он је к томе додао да му је жеља да по њима поступи у свима тачкама, те да ће одмах приступити послу око израде устава који би одговарао потребама земље и народа. Најпосле га је он са своје стране умољавао да заложи свој утицај код Јеврема који је још био у земунском карантину и да гледа да га одврати од његових намера, при чему га је овлашћивао да му обећа потпуно заборављање прошлости и заглађивање свих увреда, у колико је ових било, ако би се измирио с Кнезом и вратио у земљу.

Мени је то исто препоручио, налажући ми нарочито да кажем Господару, да ће и Кнез морати заборавити да му је брат, ако би овај остао упоран у својој одлуци.

Али ми је нарочито и особито наложио да одржавам везе с Хоџесом, уверавајући ме да је искрено уверен о добрим намерама и жељама Енглеске, и да је тим пре готов да усвоји њено гледиште, што ова

сила није имала других смерова до тај да у целини очува Отоманску Царевину, за коју су везани не само интереси његове отаџбине већ исто тако и његови лични, као и интереси његове породице.

Милош је доиста врло добро знао какви су били смерови Русије у Источном Питању. Он је знао да ће Србија, ако би се ови смерови остварили, изгубити за свагда своју народност и готово потпуну самосталност каквом је сада живела, и да ће он, по примеру последњег Црнојевића (ваљда Бранковића? Прев.), или његов последник, па ма ко то био, завршити своје дане као заточник у каквој тврђави. Али ма како да су моћни били ови обзири, они нису имали никаквог значаја за велику већину Срба, који су још непрестано држали да је једино истоветност вере и језика, удружена с осећајем човечности, навела Русију да се умеша у српске послове, и да би они ускоро пали наново под непосредни турски јарам, ако би им она и за тренут одрекла своју заштиту. Не разумевајући се нимало у наравственој и политичкој сили дипломације Срби су веровали само у материјалну силу оружја, а Француска и Енглеска су биле по несрећи и сувише далеко од њихове земље да би им могле показати своју силу.

Ово уверење готово свих српских првака, говорио ми је Милош, принуђаваће увек српског Кнеза да остаје под старатељством Русије, па ма какве му погодбе они стављали, докле год не би успела Енглеска или која друга сила која би била заинтересована у одржању Отоманске Царевине да им каквим тако рећи опипљивим делом покаже, да је и она у стању да заштићује Србију тако исто као и Русија. То је по његовоме мишљењу било једино средство којим би се могао ослободити политичких окова у којима га држе јавно мишљење, предрасуде и политичко неискуство народних првака. Слободан да иде путем својих склоности и оним на који су га изводили ин-

тереси његове земље и његове породице, он би се тада користио првом приликом те би се отресао турског јарма, који није био никоме тако тежак као њему.

Милош ми је наредио да све ово саопштим енглеском консулу, али тако као да су то закључци које сам ја извео из онога што је он мени говорио, и да к томе додам: да би Енглеска могла дати опипљив доказ Србима о својој доброј вољи и добром расположењу према Србији, ако би се заузела да Турци напусте град Београд у коме су остали по одобрењу цара Николе, и ако би уз то нагнала Порту да поштује одредбе својих хатишерифа и да им не придаје значење које нису имали.

Такође су биле тачке о којима ми је наредио да сазнам мишљење енглеског консула, трудећи се при томе да докучим шта је он вољан и шта је у стању да у том погледу учини.

V

Још се ја нисам био ни вратио у Београд а цео свет је претресао смер мога пута у Крагујевац и то свак на свој начин. За њ се знало и у земунском карантину камо сам сутра-дан по своме повратку отишао у посету Господару Јеврему с Кнежевом наредбом да гледам те да га одвратим од одласка на пут или да га приволим да овај одложи.

Увиђајући дакле да је било узалудно прикривати му оно о чему је он био извештен, ја сам се одлучио да му одмах признам истину, и ма да се нисам много надао да ће Кнез послушати савете енглеског консула ја сам Јеврема уверавао да ће се његови односи према Милошу преобратити ускоро у повољне и пријатељске пошто ће се убрзо обнародовати нови устав, и то тим пре што је Кнез рас-

положен да се искрено измири с представницима и људима свих странака, а нарочито с члановима своје породице; да је уз то готов да исправи све неправде и да заглади сва учињена зла. Трудио сам се да га уверим о истинитости и основаности оне Наполеонове изреке по којој „прљаво рубље ваља у породици прати“, и да му предочим опасности од туђинскога мешања у те ствари. Молио сам га да сâм размисли о томе да ће, ако остане упоран у својој одлуци, дати за право онима који су такав његов корак објашњавали као да није потекао из искрене предaности према земљи већ из таштине и из жеље да збаци свога брата па да сам заузме његово место. К томе сам му додао да је Кнез дознао из поузданог извора да су се они који су га на то наговарали хвалили подсмевајући му се, како су га увукли у своју странку силом саме његове жудње за престолом, докле је њихова тежња била да се после Милоша отресу и целе породице Обреновића.

Ове последње речи су га јако дирнуле. Његово бледо лице је помодрило и ја нимало не сумњам, да је у томе тренутку био јако поколебан у својој одлуци. Ја сам погледао на тренутак и радовао сам му се — кад ће се он повратити са мном у земљу. Несумњиво је да би његов повратак био и за Кнеза и за целу Србију од највећега значаја и имао најсрећније последице. Али су његови лажни пријатељи мотрили врло добро на њ те су за врло кратко време, управо за неколико тренутака, убили корисно дејство мојих открића и савета. Вучић, др. Стејић и Мејановић су врло добро знали корист коју су имали да извуку из Јеврема против Кнеза те га нису хтели да испуштају. Они су с тога убрзо успели да развију све његове обзире и да га утврде у првој му одлуци. Трудови и муке пуковника Хоџеса нису били срећнији од мојих, јер ни он није успео да га врати на прави пут.

Од тада га његови саветници нису остављали више ни једног тренутка самог. Нарочито је Мејановић гледао да га храбри на путу прве одлуке. Он му је обећавао потпору Аустрије за коју је држао да је решена да ради против Милоша на основу његових извештаја, у којима га је представљао као њеног опасног пријатеља, докле је с највећим похвалама говорио у њима о Јеврему, своме тасту у скором времену. Надао се да ће на тај начин постати једног дана зетом и првим доглавником Кнеза-владара, задржавајући поред тога и свој консулски положај. Поред својега хваљеног оштроумља и свога политичког дара он као што се види није био лако обазрив да би уочио праве намере Милошевих противника, нарочито Вучића који је доцније успео, ма да је био неписмен и без икаквог образовања, да се у брк смеје много лукавијим и бистријим људима од Мејановића, који је тада просто веровао да ради за себе радећи за онога који је ускоро требао да му постане тастом.

У овери коју је аустријски консул додао на Јевремовом путном листу он је испунио оно што је навлаш у њему изостављено, обележавајући га као брата Српског Кнеза, главног заповедника и управника Београда. Исто је учинио и с Вучићевим путним листом, препоручујући у оба службено пограничним аустријским властима, да путнике примају с пажњом и почастима које им припадају према њиховом положају. Тако је и дошло да су свуда примани врло ласкаво, а Јеврем је био толико простосрдачан да мисли, да су почасти које су им указиване чињене из призрења према будућем Српском Кнезу, на што су се његови сапутници потајно подсмехивали, јер су они знали да ће сама сумња, да њега Аустрија подржава у његовим смешним пожудама, бити довољна те да му Русија буде противна пошто је она врло суревњива на свој искључиви утицај у Србији.

VI

Пре него би отишли у Мехадију ови путници су се зауставили у Оршави, где их је консул Вашченко ишчекивао с великим нестрпљењем. Већ пре њих стигао је ту био Симић, а ускоро је имао да приспе и Протић. Не губећи нимало времена они су саставили под Вашченковим руководством једну споменицу која је имала да се пошље руском цару и Порти, у којој су, пошто су поновили потворе што су их били већ доставили овим силама Аврам Стојковић и Протић, додали још и све појединости из политичког, управног па и самог личнога Кнежевог живота, које би му могле шкодити у очима султановим и цара Николе.

У ово време се у Србији тврдило да су многи српски незадовољници поверили Јеврему и Вучићу своје печате с пристанком да их ставе на ове представке. Ја морам признати да поред свега распитивања нисам могао успети да се уверим о истинитости овога тврђења које је у осталом врло вероватно.

Представка која је упућена султану износила је Милоша као опасног непријатеља Отоманске Царевине; њему је приписиван неограничен утицај на хришћанско становништво осталих турских покрајина у Европи, као и намера да их све подигне против Порте у првој неприлици у којој би се Турска нашла, и да за тим заснује и подигне једну пространу и јаку независну словенску државу. Ту се тврдило да он непрестано одржава тајне везе с незадовољницима у Албанији и Босни, да их непрестано подстиче на изазивање нереда у земљи и да им за то даје новчану помоћ. У потврду овога изношења наводила се ту и она свота од двеста педесет хиљада гроша коју је Милош послао скадарском Мустафа-паши и коју је ухватио нишки паша; за тим његово измирење са Саросом Али-пашом Видајићем, а

поменут је и новац који је он дао овом босанском главару и поред увреда којима га је овај вређао 1827; за тим поклони које је Кнез слао Кара-Фејзи-Али-Бејý, као и његова журба да се залаже у корист ових побуњеника после пораза арнаутског паше. Уз то се додавало да је у то време Милош био у престоници с моћним мисирским клетвеником султановим и да се с њиме споразумевао да истовремено нападну с две стране на Турску, како би се потпуно ослободили свога положаја зависности. Поред тога су му стављени у грех многи прекршаји хатишерифа од 1830, а нарочито оне његове одредбе којом му је било забрањено да у Србију прима Хришћане из осталих турских покрајина, ако не би са собом имали уредне путне исправе од својих надлежних власти. Оптуживан је за суровост према београдским Турцима, којима Милош као што се тврдило није допуштао да обрађују своје земље у околини Београда, и ако је знао у каквој се оскудици налазе. Народни прваци су, говорило се даље, често молили Кнеза, да има више призрења према старим господарима Србије и да им допусти да могу обрађивати земљу на једну миљу у околини Београда, али да је он овај савет увек одбијао. Помињало се да Милош често говори с мало поштовања о освештаној личности султановој и да, далеко од тога да се споразумева у свима важнијим пословима с београдским пашом у циљу одржања реда и мира, поступа тако, да овоме смета на сваком кораку, тако да се сваки дан страхује да не дође до сукоба између два београдска становништва. Најпосле је оптуживан да са својом строгошћу тера тако далеко, да често гони и Турке над којима није имао никакву власт, и које би као турски клетвеник требао напротив да заштићује.

У ствари је са свима овим оптужбама било по нешто и истине, али су у ствари и прилике у њима

биле изопачене у толикој мери да се слободно могу назвати потворама.

Што се на првом месту тиче Милошевог утицаја на хришћанско становништво у Европској Турској мора се признати да је он био неоспоран; али је исто тако несумњиво, да се нико мање од њега није заносио сањаријама каквога занесењака о могућности неке југословенске државе. Једини циљ одржавању његових веза с њима био је у потреби да би се могао ослонити на велику масу оружаног народа у случају да би Порта хтела да нападне на стечена права Србије, или да предупреди да нека друга сила не прогута његову отаџбину ако би дошло време да се Отоманска Царевина комада. Што се пак тиче скадарског паше и чувеног Сарос-Али-Видајића, најнеустрашивијег пљачкаша у Босни, ми смо већ изложили побуде којима се Милош руководио у односима према њима, а ја држим да могу тврдити да он није имао никад никаквих веза с мисирским пот-краљем.

Али су Кнежеви противници бацали под ноге сваки осећај правога Србина, кад су Милошу стварали злочин и од тога што је указивао гостопримство Хришћанима добеглим из турских покрајина. Јер је истина да их је Милош примао увек и с особитом готовошћу, да им је поклањао земље и за три године их ослобађао свих пореза и дажбина, и да се на тај начин велики број ових породица доселио у Србију тако да се њено становништво за сразмерно врло кратко време повећало за трећину. Али су ту били у питању једино бедни сиротани, које су с њихових огњишта гонили немаштина, гањања, немилосрдна тлачења ненаситих чиновника и похлапних спахија и који су у потпуном недостатку ма каквог другог извора за живот, а уз то потпуно оголићени, долазили да код својих истоверника, у земљи којом се боље управља а мање тражи од својих држав-

љана, потраже хлеба, огњишта и заштите. И како би се они и могли одбијати а да се тиме не вређају осећаји човечности српскога народа, који је за њих имао много симпатија пошто је по природи својој сажаљив и гостоприман?

Била је такође истина да су у ово доба односи између Милоша и београдског паше Јусуфа били потпуно раскинути, и да су се њих двојица често узајамно боцкали због најнезнатнијих ситница с упорношћу која је недостојна људи тако високог положаја. Али је к томе требало додати да су односи били не може боље бити с Веџи-пашом, чија задаћа није била као Јусуфова да кињи Милоша и да ништи све његове наредбе које би се односиле на Београд.

Најпосле је била страшна и стидна ствар да Јеврем и Вучић оптужују Милоша како није довољно пажљив према Турцима, и да то чине баш они који су га оштро нападали, што им је из осећаја човечности и из пажње и предусретљивости према Веџипаши допустио да привремено могу обрађивати неке комаде земље у београдској околини, они који су у ранија времена у толикој мери претеривали у свирепствима према Турцима, и који су их стотинама пљачкали и убијали у ваљевској и шабачкој нахији као и у Гружи! Неоспорно је да је Кнез као врховни чувар и заштитник народа коме је био старешина морао мотрити на то да Порта не крњи повластице које је дала Србији; а и ако је кад предавао својим судовима оне који би се огрешили о земаљске законе, то је бивало само у случајевима кад је био уверен да ће паша какав је био Јусуф остављати њихова дела некажњена. Кнез дакле није чинио ништа на што није имао право и што није било у његовој дужности, докле су баш Јеврем и Вучић починили толика самовољна недела гонећи и гњавећи Турке.

Тобожње Милошеве грехове приписивали су његови оптуживачи томе што није извршен члан XX хатишерифа од год. 1830, којим је наређивано да се у Србији установи Државни Савет. Овај савет би, говорили су они, мотрио на то да Милош ничим не повређује уговоре који су везивали Србију за Порту, и да према онима којима је управљао не претерује у самовољи дотле, да је његов јарам морао постајати несносан народу, те да је овај почињао да зажаљава за временима кад је живео под непосредном турском владавином.

Ово су били главни чланци ове врсте оптужбе коју су били саставили против Милоша и послали у Цариград.

Доцније се сазнало да је свему томе господар Јеврем био додао једну тачку, у којој је он обећавао Турцима, на случај да буде постављен наместо свога брата на српском престолу: да ће им у потпуну државину уступити Београд с једном миљом земље унаоколо; повећање државног данка и повраћај београдске царинарнице одн. њених доходака. Јеврем је увек порицао да је овакав предлог чинио Порти; али и поред свега његовог порицања у овом погледу не може бити никакве сумње, пошто су то тврдила многа лица којима се мора веровати.

VII

У представци коју су у исто време упутили цару Николи Јеврем, Вучић, Симић и Протић они су се, после обичног јадиковања на Милошево самовлашће и његову самовољу, трудили да докажу његову мржњу према Русији и његову преданост Енглеској. Енглески консул, говорили су они, има над Кнезом искључиви утицај; у Србији се више ништа не предузима нити ради докле се он не при-

пита за савет; из послова се удаљују све присталице Русије и сви они који су несрећни да се не допадају пуковнику Хоџесу. Главни чиновници и већина народа гледају са зебњом како превласт Енглеске расте сваким даном и то у земљи за коју она данима њених недаћа није можда знала ни да постоји, а све то у једином смеру да би се правила опозиција Русији, којој се и дугује захвалност за данашњи политички положај.

С тога су они дакле преклињали Његово Величанство, да у своме оправданоме гњеву не меша и не изједначује народ с његовим Кнезом, већ да према њему сачува и на даље своје благовољење, чинећи својим високим мешањем крај злима, која су га притискивала, нарочито самовољи његовог поглавара.

Плетке из Оршаве и Мехадије скриване су тако мало да су у Србији ускоро биле познате све њихове појединости, што је требало да освести Кнеза и његове саветнике и да их наведе да што пре приме савете енглеског консула. Али од свега тога није било ништа. Изгубљено је драгоцено време у пренемагању и претресању разних нацрта за устав од којих се ни на један није дошло до споразума. Установа савета представљала је увек несавладљиве препоне. Сваки је желео да устав буде од користи његовим интересима, а кад му у том погледу један нацрт није изгледао довољно повољан налазио је увек по какав изговор и повод да га отклони. Тако се успављивало у судбоносној безбедности над самом провалијом у тренутку највећих опасности.

VIII

Међу тим моји све живљи и све усрднији односи с консулом Хоџесом довели су ме били до уверења да се он у истини бринуо о судбини Србије

и њенога Кнеза. Пошто сам му изложио Милошеве примедбе и уверење о потреби да се Србима даде какав очигледан доказ енглеске моћи и силе, он је све то потпуно одобрио и усвојио, обећавши ми да ће о свему писати својој влади и да ће учинити све што му његове силе допуштају да ову доведе да усвоји ове погледе који су му изгледали неоспорно тачни и основани.

Пошто је време за купања у Мехадији било већ истекло или још боље пошто је постигнут потпун споразум с руским консулом, Јеврем и Вучић су се спремали да се врате у Србију, те да ту сачекају плодове својих корака, известивши своје присталице о ономе што су учинили и држећи их готове на случај потребе. Али разгњевљен на толику дрскост да се усуђују долазити у земљу и излазити му на очи пошто су јавно и отворено ковали заверу, Кнез им није хтео допустити да се у земљу повратe. Па ипак је на представке својих саветника, који су се бојали свакојаког тумачења такве мере према Кнежевом брату код света који јој не би знао узрока, ограничио ту забрану, одн. казну само на Вучића, који је за тим дошао и настанио се у Земуну, одакле је лако могао општити са својим присталицама у Србији.

Ова умереност би изгледала као слабост и у самим најуљуђенијим државама у Европи, где би ма какав такмац око престола, па ма то био и владаочев брат, испаштао бар неколико година у затвору за злочин што је ковао онако смеле завере против државног поглавара, као што је чинио Јеврем.

Али је Милошу било стало до тога да докаже, да он није онај „плаховити“ самовољник за кога су га издавали његови противници. Јеврем је остао у Београду у потпуној безбедности. Само да би му спречио да по земљи прави пропаганду за побуну, Милош је на два три дана пред његов повратак

сазвао београдски општински одбор и прваке овога града, те им је изјавио да су Јеврем и Вучић, пошто су тражили путне листове и противно његовој вољи отишли у туђину да плеткаре против владе своје рођене земље, заслужили тиме примерну казну; али не хотећи да гони људе као што су његов брат и Вучић, који су у своје време учинили важних услуга својој земљи, он се за сад ограничава на то да овога последњег принуди на привремено изгнанство, а да из породичних обзира допушта своме брату да се врати у земљу, али под погодбом да се од тада не сме мешати никојим путем у јавне послове. Уз то је додао да се нада да ће ускоро обојица признати своје погрешке и вратити се на прави пут, уверавајући да ће он у том случају заборавити на прошлост и опет их искрено примити у своју милост. Али докле се та срећна нада не би обистинила, он је позивао све своје добре патриоте да с њима прекину сваки однос, додајући да ће они који би противно радили бити сматрани за присталице њихових издајничких намера.

Ова усамљеност и издвојеност на коју је Милош осудио свога брата и његову породицу била је само привидно потпуна, јер сам му ја — пошто је Кнез врло добро познавао моје осећаје, те се нисам побојао да ће икада посумњати у моје саучесништво с Јевремом — држећи да ми као лекару и старом пријатељу Господареве породице не може бити забрањено да одлазим у његову кућу, често одлазио у намери да њему и његовима олакшам досаду од самоће, па сам имао прилике да се из разговора уверим, да је он био тачно обавештен о свему што се догађало у земљи и Кнежевој околини. Консул Хоџес му је такође одлазио често у посету, и обојица смо се трудили да му улијемо боље мисли о његовим дужностима и опасностима положаја који је сам себи створио.

Али је г. Мејановић, нарочито после Милошеве одлуке да га више не прима и да с њиме нема никаква посла, проводио готово све своје време с Јевремом, немајући шта друго да чини, те је ласкањима у којима је био неисцрпан и надама у којима га је уљуљкивао, сваким даном разграђивао дејство наших добрих савета.

Међу тим сталност и непоколебљивост с којом је Јеврем радио на остварењу својих смерова, поред слабе наравствене и физичке своје храбрости, дала ми је уверење да је опасност бивала све ближа и да је Кнежев пад био неизбежан, ако против руских намера не нађе заштите и наслона код које силе, којој би лежало на срцу одржање садашњег стања ствари. Ова пак сила могла је по моме мишљењу бити само Енглеска, једина у осталом која је дотле показала наклоност да подржава Милоша. С тога сам се одлучио да му отворено изложим што сам о приликама мислио, и да га умолим да се не уљуљкује у једној равнодушности која му је могла бити судбоносна, већ да похита и гледа да се користи јединим котвом спасења која му је још остајала и која је била у заштити Енглеске.

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА

I

Приближавао се дан кад ће се, као што је предвиђао и прорицао енглески консул, појавити непријатељска демонстрација према Милошу, а међу тим на политичком зренику се није указивао још никакав знак каквога скорог покрета. Они који нису хтели да верују у ова предвиђања радовали су се сад што су били тако непоколебљиви, а они опет који су данашње стање претпостављали уставности па ма каква ова била, користили су се одвратношћу коју је и Кнез осећао према њој, те су успели да га увере, да нико не може захтевати да се то стање мења пошто је народ њиме задовољан, и да су и Порта и Русија признавале прећутке да на то немају право, пошто још ништа нису службено предузеле поред толиких представака, што су им их подносили Јеврем, Вучић и њихови једномисленици. Они су тврдили даље да незадовољници нису имали ни довољно снаге ни довољно утицаја да би могли покушати с каквим покретом у самој земљи, те да је према томе Кнез могао продужити да влада и на даље као што је владао и дотле.

Осим тога је Кнез знао да ће, ако обнародује као основни земаљски закон она четири члана о којима смо раније говорили и који су имали да служе као основица уставу, запушити уста својим противни-

цима и уверити народ о оправданости и умесности својих намера. Према томе је он у том смислу саставио проглас и наредио да се печата у неколико хиљада примерака, па да се за тим разашље свима општинама и свима земаљским властима, а да се уз то објави и свему народу. Али пошто му је неко од његових најближих саветника, који је могао бити ватрен и отворен поборник најпотпунијег самовлашћа, доказао да је било довољно да се по овоме програму управља, а да није било потребно да се он тако свечано обзнањује, пошто би сила околности могла собом донети за Кнеза неизбежну потребу да од њега одступа, — то је и Милош, који је као и сви владаоци пристајао да се што мање веже кад је било питање о ограничавању његове власти, био толико слаб те се дао завести овим софизмима, и примерци прогласа остали су у државној штампарији све до времена о коме ћемо сад говорити.

Око половине октобра 1837 Кнез је добио поуздан извештај од српскога представништва у Букурешту да ће ускоро у Србију доћи руски пуковник Кнез Долгоруки, ађутант Њ. В. цара Николе и да ће га овај послати из свога ȍкола у Вознесенску с изванредним порукама за српског Кнеза.

По радости која се огледала на њиховим лицима, по тајанственој радљивости коју су развијали, као да су удешавали неки споразум по коме би заједнички радили у кризи која се спремала, могло се лако видети да Милошеви противници тумаче у своју корист долазак овога изванредног посланика. По њиховом мишљењу он је имао да саопшти Кнезу вољу цареву и да му предложи од двога једно: или да се добровољно подчини његовим наредбама или да сачека да на то буде приморан оружјем.

И ако Кнез није са своје стране ишчекивао захтев овакве природе он ипак тај долазак није могао

безбрижно очекивати. После свега што је искусио с руским представницима с којима је долазио у додир он није био далеко од веровања да ће Кнез Долгоруки унети у послове које с њим буде имао злу вољу и охолост којом се одликовао Барон Рикман, о коме смо већ говорили. Али ма да је Србија била врло мала, управо микроскопска државица према рускоме џину, ма да она није још била потпуно самостална, и ма да је цар можда хтео да гледа на њеног Кнеза као на кога између својих подчињених, коме је само имао да заповеда, Милош је ипак био решен да не допусти ово понижавање, које би убило његов углед у очима целога народа, које би узбудило духове и ишло на руку најразноврснијим плеткама. Ову своју одлуку он ми је саопштио у самоме писму којим ми је јављао о скором доласку царевог ађутанта. „Саопштавајући Вам ову новост, „говорио је он ту, препоручујем Вам да је доставите „и консулу Хоџесу, како би и он о томе био обавештен. Реците му да сам ја потпуно спреман да га „(Долгоруког) примим, и да сам у ту сврху предузео „потребне мере и утврдио извесне одлуке.“

Енглески консул коме сам саопштио садржај овога писма ставио ми је у дужност да замолим Кнеза да има највише обзира према Русији у свему што не би ишло на уштрб његових права и права његове земље, али да нипошто не допусти да му она намеће своју вољу за закон; да је задаћа Русије да заштићује Србију а не да над њом води надзор; да гледа да јој Порта не вређа призната јој права у својим односима према њој а не да се меша у послове њене унутрашње управе; да ће Србија на случај да би Русија хтела да се чини невешта правима која су јој уговорима зајемчена наћи потребну потпору за њихово одржање у осталим великим силама нарочито у Великој Британији.

II

Кад се у Крагујевцу сазнало за скори долазак руског изасланика онда су они који су се смејали Хоџесовим предвиђањима увидели погрешку што се нису усвојили његови савети и што се није по њима поступило. Али се сад више није имало довољно времена да се устав обнародује, с тога се Кнез реши дакле да већ штампаном прогласу у коме су била изнета она четири члана дода још и обећање о стварању Савета. Све се изнова морало прештампати у хитњи. Али је испраћање у земљу могло бити извршено тек уочи доласка руског пуковника.

По гласовима које су распростирали незадовољници Милош је био дознао да пуковник Долгоруки има од цара наређење да од њега захтева у име Николе I потпуну амнестију и повраћај у њихове раније положаје за све оне који су били умешани у ма какву заверу против њега.

У томе броју био је међу осталима и селиктар Аврам Стојковић, који је, пошто је пао Милошу у руке, био предат судовима и осуђен на смрт. Кнез се дотле устезао да изврши ову пресуду сећајући се како га је волео и које је благовољење овај злосрећник тако недостојно злоупотребио. Али пошто је овај несмотрени млади човек био чуо из свога затвора о доласку и поруци Долгоруког, а надајући се јамачно и на каква обећања која су му могла бити дата и случајно у Влашкој, изговорио је неке увредљиве речи за Милоша и његове судове, из којих се могло закључивати да он рачуна на скоро ослобођење. Ове речи су биле достављене Кнезу, и овај је, у тежњи да покаже да руска заштита не може бити ни од какве користи онима који се усуде да њему пркосе, наредио да се одмах баци на точак, а да се за тим његово тело остави на овоме изложено, као што се чини с лешевима најпростијих злочинаца.

Понашање Стојковићево било је тако стидно и нечасно да ни сами Кнежеви противници нису могли да замере ништа за строгост која га је снашла. Ова строгост је имала напротив ту добру последицу што је уверила свакога, а пре свију осталих и на првом месту самога руског посланика, да Милош неће допустити никоме да му заповеда, и да ће на случај потребе имати храбрости да се брани од оних који би га нападали.

III

Кнез Долгоруки је стигао у Крагујевац 15 октобра, и ту га је Кнез дочекао са свима знацима одликовања која су ишла уз његов положај и која је захтевао углед моћнога цара кога је представљао. Њихова прва виђења су прошла у обичним обостраним поздравима, а још се ништа није отпочињало о пословима. Али је већ првога дана Милош ставио на знање високим чиновницима који су га окруживали да није потребно да Кнезу Долгоруком одлази нико осим оних које би му он послао, пошто му је царев посланик изјавио да је упућен с нарочитом поруком лично њему. Ова је препорука била довољна да предупреди плетке које су незадовољници намеравали да заснују за време бављења у Србији овога царевог посланика.

Докле руске авантуристе, готово све немачког порекла, уносе у своје односе несносну охолост, дотле се високо руско племство са свим противно томе, рођено и одгајено у сјајним петроградским круговима, одликује увек потпуном љубазношћу и свима ступњима учтивости. Такав је био млади Кнез кога је цар Никола послао у Србију.

Далеко од тога да се понаша надувено и вређајући као Барон Рикман, он према Кнезу показа оно

уважење и ону учтивост која приличи једноме главару народа, па ма и овако малога као Срби. Нарочито јавно он се није никада огрешио о оне захтеве које учтивост тражи према вишима, и није допустио никако да се сазна предмет његова изасланства нити узроци због којих је оно учињено.

Сутра-дан по доласку Долгоруки изиђе пред Кнеза. Милош прилично разумеваше руски и знађаше се тако служити српским језиком да су га могли разумети чак и они који су знали само руски. Они су могли дакле разговарати се без сведока и зато су њихови разговори били у толико више тајнији и отворенији.

Изасланство Кнеза Долгоруког није у ствари имало, као што је лако било предвидети, другог циља дȍли интересе Русије. Он отпоче дакле подсећањем Кнеза на сва доброчинства којима је ова сила обасипала Србију, на све знаке наклоности коју је његов господар цар био дао Кнезу и отуда на оданост и благодарност на што је он имао права да се нада од народа и његова главара. Говорећи најзад о потпуној незаинтересованости Русије, он изјави да је она, у свему ономе што је учинила за Србију, била руковођена једино жељом да помогне једном народу који је с њоме имао заједничко порекло и веру и сродан језик, а да су савети које је она давала Кнезу били намењени циљу да се обезбеди миран и срећан живот једној земљи која је своју слободу искупила по цену толике крви. Што се пак самих ових савета тиче цар је имао право очекивати да ће они бити примани с највећом предусретљивошћу; али је он на своје изненађење дознао да Кнез налази за себе части у томе да их одбија и презире, извесно подчинивши се утицају које друге силе противне Русији или каквих лажних пријатеља који су злоупотребили његово поверење; он шта више као да је поставио себи задаћу да покаже како му је руска заштита била не-

сносна, те жели да је се отресе и против расположења и воље целог народа.

Он му је за тим замерио увек с највећом учтивошћу што се у толикој мери спријатељио с енглеским консулом, из чега се с правом може извести да с неблагодарношћу претпоставља пријатељство Енглеске пријатељству Русије. — Од свих Милошевих грехова овај је био највећи и најтежи у очима цара, његовог господара који је, знајући колико је тешко задовољити цео свет, умео добро из оптужаба које су против њега изношене издвајати оно што је потицало из зависти, злобе и незадовољених нада. У осталом долазећи у Крагујевац он — Долгоруки — је имао прилике да се увери из онога што је видео, да је Србија далеко од тога да се налази у оном жалосном стању у каквом су му је понеки представљали. Он је био изненађен живошћу трговине и саобраћаја, напредцима у пољопривреди, народним благостањем и задовољством; нарочито су му падали у очи нови путови, школе за образовање младежи, јавне грађевине најновијега порекла, и све је то доказивало да су неосноване оптужбе оних који су износили да је Кнез тврдица, како је приграбио у своје руке трговину и привреду, како рђаво управља државним финансијама, те је обећавао да ће о свему томе поднети тачан и веран извештај цару. Па ипак све то неће бити довољно да се ублажи и промени рђаво мишљење које је Њ. В. добило о њему.

Савестан поштовалац уговора цар и сам захтева да се тако исто часно поштују све одредбе уговора закључених у његово име; хатишерифом од год. 1830 чије је извршење зајемчила Русија, утврђено је међу тим да ће се у Србији установити Савет, чији ће чланови бити некретни. Ова одредба је до сад остала неизвршена, а цар сматра да има право да захтева да се по њој поступа, и то тим пре што су за чланове тога тела имали да буду позвати сви они на-

родни прваци који су имали право на признање од стране свога Кнеза и народа, пошто су се у своје време храбро борили за ослобођење отаџбине.

Оне тачке устава које је Кнез објавио у своме последњем прогласу биле су довољне да се народу обезбеди и зајемчи владавина на таквим основима, без којих би и слобода и имовина и живот били лишени сваке безбедности, а Кнез их је још могао развијати даље како би нашао за корисно; али што се тиче Савета он у погледу његовог уређења није могао одступати од утврђених одредаба у хатишерифу. Његови чланови имали су да се бирају између првака који су земљи учинили највише услуга, и руски посланик је изнео Кнезу листу кандидата које је цар сматрао за најдостојније ове почасти. Она је била састављена из најпреданијих руских присталица. Предлажући ову листу он је у исто време предложио и главне тачке за уређење овог тела. Број саветника се одређивао бројем нахија; према томе је имало да их буде осамнаест; уз то још председник и тајник који су имали саветујући глас. Никакав Кнежев указ не би могао имати законске силе нити би се могао извршивати докле ово тело не би дало свој пристанак на њ. Број, права и плате чиновника у целој земљи имају се утврдити споразумом између Кнеза и Савета. Његово одобрење је потребно и за све оно што би стојало у вези, како с активним тако и с пасивним државним прорачуном; уз то би Кнез имао да даде законску снагу и свему ономе што би ово тело нашло за потребно да уреди у интересу јавне користи. Савету је најпосле стављено у дужност да води надзор над понашањем чиновника, и да захтева да се поједини од њих збацују са свога звања ако би се огрешили о своју дужност. Саветници би имали да буду проглашени за сталне на својим положајима, и добијали

би пристојан ужитак који би се одредио споразумом између Кнеза и Савета.

Ето какве су биле повластице које је руски цар желео да се уступе овом највишем државном телу за које је пристајао да се може назвати сенатом, синодом, народним саветом, државним саветом, како би се Кнезу свидело.

И са оваквим једним телом поред себе Кнез је по мишљењу Долгорукога остао ипак у доста лепом положају. Он је задржавао довољно угледа и власти да би могао претезати власт Савета; јер је њему остављана извршна власт, постављање чиновника, заповедништво над оружаном народном снагом и право помиловања. Али ма како било: жеља је царева била да Милош пристане на овај нацрт, и ако би га драговољно примио онда ће увек моћи рачунати на његово благовољење и заштиту, ако би га међу тим одбио, Русија ће употребити сва средства да му га наметне, а ова јој неће недостајати, поред све потпоре коју би Милош могао имати од Енглеске. Она је једина у праву да заштићује Србију и да јој даје савете, пошто јој је својим оружјем и својом дипломацијом обезбедила мир и самосталност и она неће никад допустити да тај положај дели с њоме нико други. Па ипак би се она, додао је Кнез Долгоруки, увек уздржавала да се меша у унутрашње послове Србије, те би оставила народу и његовом поглавару да заведу владавину коју би сами сматрали за најбољу, да су остале силе следовале њеном примеру, а нарочито да је Кнез одбио савете који су у овом погледу давани с других страна. Али пошто је о овоме била обавештена, и пошто је дознала да Милош с особитом готовошћу прима савете сила непријатељски расположених према Русији, то ништа није за њу било природније и логичније, него да захтева извршење онога на што има право и поштовање уговора које је зајемчила и

то тим пре што цар није могао допустити да се значајем и положајем Србије, добијеним и обезбеђеним његовом помоћу, користе друге силе.

Овим доста јасним изјавама Долгоруки је очигледно показао да је основна Милошева погрешка била у томе што је покушавао да се ослободи искључивога руског старатељства, а не изјашњујући се најотвореније он је ипак давао Кнезу доста разговетно на знање да ће му Русија оставити потпуну слободу да влада у својој земљи по систему који сам изабере, и да ће га шта више подржавати у власти против незадовољничких напада, само ако се реши да прекине све везе с енглеским консулом и да се слепо и предано придржава руских политичких погледа.

IV

Својим понашањем и опхођењем, вештином којом је умео да ублажи оно што је његова задаћа имала увредљивог за Кнеза и да у исто време ласка његовом поносу истичући оно што је он учинио за Србију и од ње, трудећи се у велико да Кнезу предочи ствари с руске тачке гледишта, а да при том не дирне никад у његово частољубље ни претњама ни грубостима, млади је дипломата успео да задобије Милошево поверење, те му је овај отворено признао да је његово држање према Русији потекло из уверења које је у њему ухватило корена стицајем више околности а које се састојало у томе да је од заштитнице она постала његовом непријатељицом, и да је радила на његовој пропасти. Долгоруки се трудио колико је год могао да разбије то мишљење, приписујући каквом непријатном неспоразуму неприродни положај у коме се Милош налазио према Русији, уверавајући га у исто време да би га пе-

троградска влада, кад би једном била умирена у погледу Кнежевих расположења према себи, напротив подржавала свима средствима и гледала би да га учини што јачим и што моћнијим а да не би ни помишљала да крњи његову власт.

Али додао је он, ја молим Вашу Светлост, пре као пријатељ него као политички посланик, да за сад попустите царевој жељи у погледу Савета. Као ни сви остали силници земаљски тако ни цар не може трпети да му се противречи, и оно што он хоће — он хоће; а ако би му Ваша Светлост овим путем попуштања и предусретљивости према његовој вољи показала да је готова подчинити се његовим жељама, онда можете бити уверени да се то подчињавање неће никад окренути на Вашу штету; јер ако би икада Савет покушао да Вам смета у управи државним пословима уместо да Вам у њима буде десна рука, цар неће пропустити помоћи Вам да га принудите да изађе на прави пут.

И ако је Кнез, због остатка својих старих навика љубазности према Русији, веома желео да дâ цару један доказ свога дубоког поштовања, усвајајући његове савете и подчињавајући се његовим жељама, он је ипак био толико мудар да увиди замку која се крила иза ласкања и обећања његова изасланика, и, тврдо решен да ни најмање не попусти у питању о сенату, околишећи одговори да ће радити све оно што му буде могућно да се саобрази вољи Русије и хатишерифу у погледу потреба политичкога и друштвеног положаја његове земље као и жељама народа.

Најпосле је руски посланик захтевао од Кнеза општу и потпуну амнестију за све оне који су се компромитовали још од год. 1835, додајући да цар, његов господар, жели да се они за тим врате у своје раније положаје.

На овај захтев Кнез је одговорио да је већ 1835 помиловао све оне који су били у завери против

њега; да су сви остали на својим дотадашњим положајима и да ниједан није бивао узнемириван, и ако је то изазвало велико незадовољство у чиновника који су остали верни својим дужностима, и који су захтевали да се завереници подвргну свој строгости казне, претећи да ће им у противном случају судити сами. Али да су они злоупотребљавајући његову доброту и великодушност продужили да се и на даље буне против њега и да сеју раздор у земљи; да он и поред овакога нечасног држања никога није гонио већ се задовољавао тиме да на њих мотри, како не би повредили јавни поредак и мир, да су само тројица између њих изгнани из Србије а то су били: Симић, Протић и Вучић; да је први између њих сам захтевао да неко време остане у Влашкој где су његови послови изискивали његово присуство; други је побегао из земље да не би био осуђен за злоупотребе у службеној дужности, само се трећи налазио изван земље по његовој наредби и то због опозиције и то врло нескладне коју је увек правио његовој владавини, због увредљивих израза које је употребљавао против њега за време свога бављења у Мехадији и због дрскости којом му је пркосио, сејући раздор у народу својим говорима и прилепчивим примером; да ће их ипак без одлагања позвати у земљу и дати им њихове раније положаје свима као и своме брату Јеврему да би само Њ. Ц. Величанству дао доказа како је готов да се његовим жељама саображава у свему што се не би апсолутно противило интересима његове земље.

У исто време је изјавио Г. Долгорукоме да у будућности не би могао допустити да им се његовом попустљивошћу зајемчава некажњивост ако би и на даље упорно остали на своме досадашњем путу обмањивања народа; те ако је био готов да потпуно и искрено преда забораву прошлост он је исто тако решен да примерно казни све оне који би у бу-

дуности покушали да муте по народу и ремете јавни ред.

Изгледало је да је руски посланик одобравао ову одлучну Милошеву изјаву као и отвореност с којом је признавао своје погрешке које су се све објашњавале и извињавале чудноватошћу самога његовог положаја. Налазећи се с мало политичке спреме у вртлогу плетака и такмачења неколиких главара који су жудели за високим положајем што га је он умео себи створити, имајући да управља једним народом који је тек излазио из мрака, варварства и ропства, он је у својој управи морао прибегавати строгим и одлучним мерама које су као самовлашће обележавали они, који нису разумевали силу и стицај околности у којима се он налазио. Али сад кад се већ побољшало наравствено стање његове земље била је његова тврда одлука да јој даде мудре и добре законе и да само по њима влада и управља. Ствари би се и до сад могле боље уредити да није било унутрашњих раздора изазваних суревњивошћу и ненаситим грмжењем неколиких првака од утицаја, који су желели да земљу претворе у једно велико и пространо добро које би служило искључиво њиховим смеровима. И шта је он и могао чинити и предузимати усред толико плетака, толико захтева и толико препона које су се на сваком кораку испречавале?

Кнезу није било тешко да увери руског посланика да опозиција коју су му правили незадовољници није имала ничега заједничког с патриотизмом; да су њихове преварене наде били једини покретачи и узроци њиховог плеткарења; да су се обратили на Русију једино с тога што су се надали да ће им она помоћи да се ослободе њега и да их на то нису навеле ни жеља за ширењем њене политике, ни бојазан да се не изгуби њена заштита, нити пак тежња да јој се одржи искључиви утицај у Србији. Они би се исто тако и раније већ обраћали Аустрији,

Француској, Енглеској и Великом Моголу (Турској) да су се само могли надати, да ће код које од ових сила добити потпору како би га оборили или како би му окрњили бар један део власти коју би за тим злоупотребили гњавећи народ и цедећи земљу.

Што се пак тиче његове одвратности према Русији ради које му је такође замерао Долгоруки, Кнез је одговорио: да су за његову непоколебљиву преданост овој сили најбољи доказ услуге које јој је чинио у више прилика нарочито приликом последњег рата, и да је он увек са задовољством признавао њена доброчинства према Србији и увек био готов да слуша њене савете. Он је међу тим признавао да су речи које су се измакле Коцебуу, подсмеси и презриви изрази с којима су неки виши руски чиновници пропраћали његову владавину и његов живот, и су-више мало воље што ју је Русија унела да би принудила Порту на вршење хатишерифа, незадовољство које је показала приликом расправљања питања о наслеђивању српскога престола, и најпосле надувен и нескладан тон који су допустили себи поједини руски представници нарочито Барон Рикман у односима с његовим највишим чиновницима па и самим њим; да је све то једном речи ослабило осећаје захвалности и неограниченог поверења, што су их како народ тако и он уносили у љубав према Русији, те је и њега навело да се кад-и-кад могао и тако несмотрено изразити, да је на тај начин могао изазвати сумњу у своју преданост према њој; али да све то ипак није било довољно да би се, као што се тврдило, раскинула она чврста веза коју су му и земаљски и његови лични и породични интереси налагали да чува и одржава с њоме, нити је могло допринети да он заборави на своје обавезе у толикој мери да се везује на њену штету с којом другом државом; и ма да није могао на ино већ да прими с пристојним обзирима представнике које су

остале силе Портине пријатељице изашиљале у Србију, он је ипак чикао своје противнике да му докажу да је он ма с једним од њих отпочињао или чак утврђивао такве везе које би могле бити од штете Русији. Па и односи са самим енглеским консулом носили су увек само чисто лично обележје. Војнички глас и отворено и искрено држање прибавили су енглеском консулу симпатије свију који су ма каквим поводом долазили с њиме у додир, а нарочито његове. Али он му није давао никаквих других савета до тај да буде смотрен у своме поштовању према Русији и да јој указује поштовање на које она као заштитница Србије има неоспорно право, да уз то врши своје дужности према Порти, своме врховноме Господару, и чија је судбина у Српству била уплетена у толикој мери да она не би могла пропасти а да у провалију не повуче собом и Србију.

Овим саветима није руски пуковник могао ништа приговорити а да на тај начин не испољи заинтересоване тежње своје владе. С тога је и он одговорио да је руско гледиште на одржање Отоманске Царевине и на држање Србије према Порти исто као и мишљење енглеског консула о томе, и да је цар, његов господар, био довољно јак да сам предузме напад на ову државу и да ради на њеном уништењу, кад би му то на срцу лежало, те му за тај посао не би била потребна помоћ Србије; да му се дакле чини неправда кад се претпоставља да он има неких задњих намера интересујући се за судбину Србије; да се ова замерка може учинити с више оправданих разлога другим силама који у њу изашиљу дипломатске представнике и ако немају с њоме никаквих ни трговачких ни суседских односа, који према томе и не могу имати никаквога другог смера већ да надовезују политичке плетке и да у њој врше извесну врсту уходништва под изговором благостања земље и одржања Отоманске Царевине.

Русија у осталом не жели никако, понављао је опет, да се меша у унутрашње српске послове; она само има право захтевати да се савесно поштују и врше одредбе хатишерифа који је она зајемчила. И с тога она настојава да се установи Савет према његовом члану XX, и изјављује да ће, на случај да Кнез према томе не би попустио, она ступити у споразум с Портом и наметнути му Устав, не водећи рачуна ни о чему што би у том погледу могла рећи европска дипломација и силе које се представљају као да се интересују за Србију.

Милош је наново уверавао да ће поступити према царевим жељама у колико год му то буду допустиле потребе и прилике његове земље, али се није позитивно обавезивао да ће се придржавати упута који су му давани у овом погледу.

V

Из речи Долгоруког довољно се јасно назирало: каква је била политика Русије с њеним односима према Србији. И поред тога што јој је уговорима зајемчено право заштићивања Србије, она је од њега могла чинити употребу тек по споразуму с владом државе врховног господара ове земље. Да су међу тим њене тежње биле онако несебичне као што се сама хвалисала, онда је њена дужност била да отворено и без икакве тајанствености позове Порту да се с њоме споразуме о Уставу који би се имао дати Србији. Али се она бојала да ће Порта, — коју би европска дипломација на тај случај довољно обавестила, — ускоро увидети да је деобом власти између Кнеза и Савета она ишла само за својим смером да се сама докопа владе у Србији, постајући судијом између ове две такмачке власти, те да ће онда одбити њен захтев или јој шта више чак и

одлучно спорити право да узима тако живог удела у унутрашњој управи ове земље. И Русија је, из бојазни од оваквог наседања, и претпоставила отвореним и искреним корацима тајанствене поступке којима је прибегла, као што смо видели; јер је достојна пажње околност коју смо већ и раније запазили, да Русија није хтела да има ни с Кнезом ни с незадовољницима српским никад службених ни писмених односа, хотећи себи да обезбеди одступницу, како би увек могла порицати да се противзаконо мешала у унутрашње српске послове, већ се увек ограничавала на усмена саопштења, која је чинила посредством својих изасланика, којима је препоручивала да чувају у највећој тајности прави смер своје задаће. Отуда је дошло да је пуковник Долгоруки најозбиљније препоручио Кнезу да у тајности чува оно што му је саопштио у царево име, умоливши га нарочито да о томе ништа не каже енглеском консулу, коме је саветовао да се пише да је он био послат лично и само њему, да порука коју је донео није била од великога политичког интереса и да у њој нема никакве непријатности за њега.

На ово наваљивање и на овај савет Кнез ми је писао ова два писма која овде износим и која је показао руском пуковнику, наређујући ми да их покажем и енглеском консулу.

„*Драги Куниберте,*

№ 569.

„Знајући да господина енглеског консула веома „занима долазак Кнеза Долгоруког у Србију, ја вам „препоручујем да га од наше стране поздравите и да „му кажете да је Кнез Долгоруки дошао са најбољим „намерама; да се сви његови разговори односе на до„бро наше отаџбине и да се у опште све налази у „најбољем стању како се може пожелети. Реците му „још да ће, с Божјом помоћи, Кнез отпутовати идућег

„понедељника. Наши непријатељи су били и биће у „својим надама и срам ће на њих пасти.

„Јавите г. консулу да је Кнез Долгоруки до„шао овде као нарочити изасланик господара цара, „упућен лично мени и ником другом.“

„Поздрављам вас и јесам

Ваш благонаклони
Милош Обреновић
Кнез Србије.

„Крагујевац, 16 8^{бра} по ст. 1837.“

„Драги Куниберте,

№ 587.

„Известивши Вас прекјуче о доласку Кнеза Дол„горуког, кога нам је послао, у нарочитој мисији, го„сподар цар, ја нећу да пропустим да вас известим „да је он свој посао свршио на његову велику по„хвалу. Данас дајем гозбу у његову част; прекосутра „ће отпутовати.

„Његово изасланство није имало никаква важног „политичког циља, него се односило само на обичне „предмете и на обичне везе које сам ја до сада одр„жавао са Русијом као силом заштитницом. У овој „прилици он је могао испитати стање Србије и уве„рити се да оптужбе које су бацили противу нас наши „противници, на којима остаје срамота што су лагали, „нису имале никаква основа.“

„Знајући да се г. консул енглески веома за„нима доласком Кнеза Долгоруког у Србију, ја вас „одређујем да му саопштите ово писмо као једноме „пријатељу.“

„Ја сам, итд.

„Крагујевац, 18 8^{бра} по ст. 1837.“

Ова два писма која представљају читаоцу пример стила ондашње Кнежеве Канцеларије показују

у исто време да се Милош још варао у руска расположења према њему и да се осим тога надао да ће цар после уверавања која је он дао његовом посланику и после извештаја овога последњег о ономе што је сам својим очима видео у стању Србије, да ће цар дакле изменити своје рђаво мишљење о њему, те да ће га потпомоћи и сам против плетака његових противника уместо што је дотле ишао овима на руку.

Он је тако дуго веровао својим земљацима да Русији доиста лежи на срцу благостање и напредак његове земље, и да је она толико узвишена да ће ради ње жртвовати и своје интересе, да готово очигледни докази о противноме нису били у стању да га у томе потпуно разувере.

Отуда је и његово уверавање Долгоруког на њиховом последњем састанку о његовој искреној и дубокој предaности Русији и о његовој жељи да увек остане са својом земљом под њеном заштитом било истинити израз његових осећаја.

Велим да је он био искрен у својим уверавањима, јер је веровао исто тако у искреност изјава и обећања што му их је давао Долгоруки, а већ је толико био заморен плеткама и пањкањима својих противника да је хтео с њима да сврши одузимајући им руску потпору, па ма за то и жртвовао штогод захтевима ове силе. Како је у осталом добро познавао слабост дива́на и утицај који је у њему имала Русија, како је уз то знао колико је мала и слаба помоћ коју је могао ишчекивати од осталих европских сила тако удаљених од Србије, то му се чинило да је неопходно потребно да се користи приликом која му се пружала те да се измири с Русијом, надајући се да кад једном буде задовољена његовом подчињеношћу, ова сила неће више настојавати на томе да његову власт учини излишном установљењем Државног Савета.

Одлазећи из Крагујевца, пошто се у њему задржао пуну недељу дана, задовољан, као што је говорио, Милошевим изјавама, утврдио га је још већма у нади, коју је он имао у погледу на Савет.

Али ћемо ми ускоро видети да је ова нада била проста обмана и да је врло мало трајала.

VI

За време свога бављења у Крагујевцу Долгоруки није хтео никад да прими ниједнога од незадовољника тајно, и према сваком је чувао у највећој тајности предмет поруке по којој је дошао у Србију. Ова околност, удружена са задовољством које се опажало на цртама Кнежевог лица, задала је за неко време озбиљну бригу незадовољничкој странци, и ма да је Милош, да би се показао што предусретљивији према Русији, послао одмах, чим је отпутовао Долгоруки, и Вучићу у Земун и Симићу и Протићу, овлашћење да се врате у Србију, с обећањем да ће им вратити положаје које су заузимали пре него су отпутовали из Србије, његови су противници сматрали своју ствар за изгубљену, и плашећи се да се Милош доиста измирио с петроградским двором многи су од њих сматрали за потребно да се обезбеде, претварајући се да су се с Милошем измирили и исказујући тобожњу жељу да се напусти ова нема опозиција, која је по самом њиховом признању у велико сметала вођењу државних послова. Изгледало им је да ће пуковник Хоџес, за кога су знали да је Милошу пријатељ и који се увек трудио да доведе до споразума између њих, бити најподеснији да уравни пут за ово измирење. Понајчешће сам им ја био тумач код пуковника, те према томе могу говорити о овоме с потпуним познавањем ствари. Ниједан од њих није порицао да је био у неправу, али

су сви гледали да нађу извињење за своје тежње у чистоти својих намера; сви су били далеко од тога да мрзе на Кнеза чије су заслуге сви признавали; њихова мржња била је управљена једино против саветника који су га окруживали и који су били већином туђинци, дошли у Србију пошто је свака опасност прошла, у јединој сврси да траже високе положаје или да се богате. Ови људи су били по њима успели да тако рећи опчине Кнеза и да код њега изазову неповерење према онима који су у хиљадама прилика излагали свој живот за отаџбину, замишљајући пошто су знали нешто језика и свршили гимназију да су већ велики људи, те да према томе могу заповедати онима који су умели ослободити своју земљу и управљати њоме толико година у споразуму с Кнезом.

Пуковник Хоџес није пропустио да овом приликом изнесе пред њих жалосну слику зала која су својом несрећном неслогом навукли на своју земљу, и да им у исто време не предочи какав су стид и какву страшну одговорност навлачили на себе, доводећи дотле да се туђинци мешају у унутрашње послове њихове земље, те убијајући на тај начин њену самосталност коју су извојевали по цену толике крви; а све то да чине једино у тежњи да се освете своме Кнезу! Консулове речи су произвеле дубок утисак на све оне који нису били већ са свим заражени и ја се не устежем веровати да би се искрено измирили с Кнезом. Али је по несрећи код Јеврема, вођа странке Петронијевића и Вучића, ова жеља за измирењем била просто претварање, да би се увукли у милост код Кнеза, те су продужили и даље да сеју раздор и да врбују људе у своју странку.

Кнез је са своје стране примио с највећом предусретљивошћу понуде које му је изнео енглески консул у име његових противника. А да би још по-

узданије обезбедио успех ових полуслужбених преговора он у разговору с њиме није хтео правити никаквих наговештаја о прошлости, често их је позивао к себи и тражио њихово мишљење о државним пословима који би били на дневном реду и о Уставу на коме је рађено без одмора и за који је држао да ће бити готов крајем године, докле је својим држањем на другој страни избегавао да даде икаква повода жалбама својих оптуживача, доказујући на делу да хоће да влада по основним законима које је обнародовао и од којих није мислио одступати.

VII

У новембру је Кнез дошао да проведе неко време у Београду. Пуковник Хоџес је хтео да се користи том приликом те да доведе до измирења Јевремовог и Вучићевог с њиме. Њих двојица су међу незадовољницима били још једини који нису тражили да се приближе Кнезу. Они су се напротив изговарали да хоће да остану што више повучени, те је изгледало да су се трудили да својим понашањем желе да покажу да су му остали стално непријатељи. Кнез је био живо дирнут овом тврдоглавошћу из које је провиривала намера да му пркосе и да га можда нагнају на какав непромишљен корак који би му могао јако наудити. Они који су познавали Јевремову малодушност нису могли никако појмити како је он смео тако упорно пркосити Кнезу. Он је добро познавао свога брата, те је знао да њега, кад би био догнан до краја, не би могао уздржати никакав обзир, јер у гњеву није помишљао на последице.[1]

[1] Тако су Срби у опште: послушни, покорни и разложни кад знају да су криви, али бујни и неукротиви ако се догнају до краја. За време свога дугог пребивања у Србији ја сам често имао прилике да видим страшне примере овога народног обележја.

Кнез је био уверен да су његовом брату уображену ову храброст могли унети само Вучићеви наговори, те је с тога још већма био раздражен према овоме који је са својом смелошћу терао у осталом дотле да је једног дана Хоџес са свим својим утицајем једва успео да отклони неизбежну катастрофу.[2]

Жива и предузимљива Вучићева природа, страх који је уливао народу и великој већини чиновника, глас о неустрашивости и неукротивости, који је био стекао својим суровостима и осветољубивошћу, све је то њега правило правим стожером опозиције и најопаснијим међу Милошевим противницима. С тога је пуковник Хоџес с разлогом мислио да не треба жалити ни пренебрегнути ниједно средство да би се задобио за Кнежеву ствар. И то је био разлог што се он заложио за њега, узимајући на себе да што боље буде умео ради на овоме преобраћању.

Хоџес није знао да је од свих осећаја којима је био испуњен Вучић у ово време била најживља и најнепомирљивија мржња на Кнеза и његову породицу, те се надао да ће се захваљујући својој здравој памети и своме патриотизму које је код њега претпостављао, подчинити обзирима оппттега добра, те ће им за тренут запоставити своје личне интересе.

---

[2] То је било око половине новембра. Кнез је био отишао у посету енглеском консулу да му покаже извештаје које је био добио о Вучићу. Његов гњев је био тим оправданији што је Вучић поред осталих увредљивих израза био рекао да Кнез њега не сме никад гонити па ма шта он учинио. Ја сам био присутан овом виђењу, и никад Кнеза нисам видео у већем раздражењу. Против Вучића је било и сувише доказа. Он је дакле хтео одмах да нареди да се овај затвори, да се преда суду, а да за тим умоли аустријског консула и енглеског да присуствују његовом суђењу, па да се за тим изврши пресуда над њим чим се изрекне. Али се пуковник Хоџес који је за Вучића имао извесне симпатије, и бојећи се уз то тешких последица од овога и сувише строгог поступка, бацио на колена пред Кнезом и толико га је молио, да је успео умирити га. Да није било тога Вучић би свој пркос платио главом. Не бих умео казати: какве би последице његова смрт могла имати за Милоша. Поуздано је међу тим да би се њоме уштеделе Србији многе сузе и многа крв, и да династија Обреновића не би пала а с њоме и политички значај Србије.

Али Вучић није био ни онако неустрашив ни онако искрен као што се обично узимало. Кад је извештен о опасности која му је претила он је пустио да га консул моли и резили ради форме, па му је за тим, представљајући се увереним, допустио да у његово име учини први корак код Кнеза. Ово сад више није било од његове стране пркошење већ претварање. Кнез је боље знао од Хоџеса како да гледа на ово нагло обраћање; али да би доказао да му ништа није пријатније него да му се омогући да поврати своје поверење и пријатељство свима који би се повратили у своје дужности, он је с готовошћу примио Вучићеве понуде и овластио је консула да га увери да ће он умети заборавити прошлост и поправити нехотичне неправде које му је могао учинити, а за доказ томе обавезивао се да ће израдити да му се пошље из Цариграда указ о одликовању Нишан-Ифтијарем, за којим је толико жудео.

Пошто је сва размирица привидно отклоњена, Хоџес је да би довршио своје дело измирења одвео Вучића Кнезу, који га је допустив му да га пољуби у руку, у знак подчињавања, загрлио и усрдно пољубио, па му је, не чинећи никаквих наговештаја на прошлост, дао врло ласкаве знаке своје благонаклоности, затраживши одмах и његово мишљење о неким важнијим стварима које је баш тада имао пред собом на решењу.

Готово у исто време и скоро на исти начин успео је енглески консул да доведе и Јеврема на измирење с Кнезом које није било искрено. Међу тим се није нико варао о расположењима ова два поглавара опозиционе странке. И ово помирење је и узимано онако како је у ствари било: привидно примирје под којим су се ови надали да ће моћи тим успешније продужити своје плетке.

Ово дело измиривања повукло је за собом као неизбежну последицу честе састанке Хоџеса с Мило-

шем, којима противници Кнежеви нису пропустили да придаду политичко обележје. Али и ма да су се њихови разговори протезали понекад и на дуже време, и ма да се нису увек врзли око главног предмета њиховог виђења, ипак се за љубав истине мора рећи да је узрок томе био више у личном пријатељству неголи у политици.

Пошто су га напустили и издали они у које је имао највише вере, а пошто је уз то био окружен саветницима који су имали пред очима само своје личне или интересе његових противника, Кнез је налазио насладе у томе да на груди пуковника Хоџеса, кога је знао као часна и искрено му одана, излије сав бол који му је лежао на срцу и да од њега тражи савете и утехе које није могао наћи нигде на другом месту. Ови поверљиви разговори нису никад имали другог сведока осим мене и два-трипут тајника Живановића који је био неподобан да изда тајну, пошто је и сам у осталом имао рачуна да је чува. Али су се они водили у шареној дворници старога конака која је имала прозоре и врата на балкон на коме је стајао један поверљив слуга коме је била задаћа да одгони радознале пролазнике, као што је био обичај увек кад би Кнез примао кога у тајни саслушај. Било се дакле далеко од тога да се верује да је ико могао сазнати икада о извесним појединостима ових разговора. Али је Кнез имао да рачуна с врло заузимљивим противницима, те се није смео уљуљкивати у овај мир и у ову безбедност. Неколике његове слуге, на чију је верност мислио да може рачунати, продале су се његовим противницима, те ма да су чували врата они су се на њима претварали у ухо како би се докопали бар које речи из разговора, коју су за тим китили и дотеривали при њеном саопштењу онима који су им за то плаћали, и који су их за тим још дотераније слали у главни незадовољнички стан у

Оршави, одакле су после с опширним објашњењима слате у Петроград.

У тренутку кад пишем ове редове ја више немам никаквог интереса да крнјем истину о овим разговорима којима је придават значај који они нису имали и то у намери, да се с њима ствара и изазива неповерење Русије према Кнезу, а да се у исто време рашири по народу, нарочито међу чиновницима, подземна узнемиреност у погледу облика владавине, који се тврдило да ће усвојити Кнез за земљу по саветима енглеског консула.

Ништа није лажније од гласова који су се у ово време распростирали по Србији. Ми смо већ имали прилике да утврдимо да је Кнез мало веровао у помоћ коју би му могла указати Енглеска против Русије, те је, саобразно обећању које је био дао Долгоруком, био расположен да учини све што му је било у власти, како би доказао своју преданост и покорност овој сили. Али је нарочито тврдо решен био да у својој владавини иде оним путем који је сам себи одредио својим последњим прогласом, и да више у будућности не да својим противницима никаквог повода да се жале и да га оптужују због његовог самовлашћа.

Далеко од тога да се противи овим мудрим одлукама, енглески консул се са своје стране трудио да у њима још боље утврди Кнеза. Он му је препоручивао да се према Русији показује предусретљив у свачему што би се могло сложити с интересима његове земље; а што се унутрашње управе тиче он је саветовао Кнезу да у што скоријем року обнародује један основни закон којим би дошао у сагласност с чл. XX хатишерифа од 1835, не ограничавајући уз то своју власт, те да тиме даде уверења о својој послушности према Русији, и да у исто време задовољи жељу за новачењем која је била свуда ухватила корена. Све ове савете он је давао

Кнезу поред свега тога што је познавао карактер овога народа и његов друштвени положај и ступањ његовог развитка, те знао да су њему потребни прости, правични, и његовим наравима саобразни закони далеко пре него представнички систем чији замашај он још није могао поимати. Ето у чему су се састојали поуци о самовлашћу које је, по причању незадовољника, давао Хоџес Милошу!

Друго једно питање, на чијем правилном упућивању је такође настојавао енглески консул, био је правац кога је требао да се држи Кнез у односима према чиновницима који су против њега плеткарили. Он је по његовом мишљењу требао да остави на страну сву своју мржњу на њих, да потпуно заборави на прошлост, да им даде доказа о своме поверењу, саветујући се с њима о реформама које је ваљало предузимати и о смеровима за будућност и примајући добра срца савете и мишљења које би му они тим поводом могли давати. Али је требало да у исто време одлучно и храбро иде к циљу који је себи поставио и поред све систематске опозиције која му се могла испречивати на томе путу!

„А ако би, додавао је он, и поред умере-„ности о којој је Ваша Светлост дала доказа, пошто „би свима странкама учинили уступке који држите „да се могу сложити с добрим поретком и миром у „земљи, било у њој ипак тако дрских људи да ремете „јавни мир и да стварају препреке и сметње влади „Ваше Светлости, — онда је и Ваша дужност и Ваше „право да против таквих војујете и да их гоните „свом силом закона.

„Уздржљивост Ваше Светлости била би у та-„квом случају погрешка а Ваша попустљивост опа-„сност, те би Вас Висока Порта могла учинити одго-„ворним за последице, пошто би се вређало њено право „врховног господарства кад би се допустило којој дру-„гој сили, па ма то била и Русија, да она захтева „измене политичких и управних установа у Србији,

„њеној зависници. Кад Вам се буде учинило да су „ове измене потребне, онда је Ваше као представника „народа да их предузмете, а ради одобрења за своје „кораке морате се на првом месту обраћати Порти.“

Што се тиче наваљивања Русије да се у Србији створи један Савет чији би чланови били некретни довољна је најмања искра здраве памети па да се запази да је *divide et impera* било једина сврха, коме је ова сила тежила тим својим захтевима; те је с тога и пуковник Хоџес препоручивао Милошу да им се опире из све снаге, јер ће се иначе његова власт потпуно уништити. „Порта неће, говорио „је он даље, тако лака срца примити једну овакву „меру која би сва била упућена на корист Русије, а „ова опет сила неће смети сама да Вас принуђава да „је усвајате. Најпосле ни народ који још није заборавио да је несмислена опозиција сличнога Савета „Кара-Ђорђу била узрок поразу од год. 1813, ни народ се неће дати приволети софизмима оних који величају користи и врлине некретнога Савета. Он такође врло добро разуме да је за се боље имати једнога „јединог господара него да их има осамнаест. Он у „у осталом воли прост и јевтин систем управе који „сте Ви завели; и добро зна да Ваши противници „теже, под изговором стављања граница Вашем самовлашћу, да се богате на његов рачун. Ослањајући се „на своје добро право, на потпору Порте и на љубав „свога народа Ви немате ничега да се бојите од претња „које Вам долазе из туђине. Ниједна се влада не „би могла одржати ако би на видним државним положајима хтела да задржава оне који су проиграли „њено поверење и који против ње плеткаре; наметати „Вашој Светлости некретан Савет значи толико исто „колико захтевати да политички одузмете сами себи „живот. Као год што чиновник има право да се повуче „кад више није задовољан са својим положајем, тако „исто треба да има и влада могућност да га с овога „може уклонити кад има основа да од њега зазире.“

Ето какви су били савети које је давао Хоџес Кнезу на овим толико извиканим састанцима; сад или се ја варам или заиста у њима нема ничега непријатељског Русији нити противног здравим основима једне владавине, која треба да задовољи оправдане жеље свога народа, а не да се подаје тежњама једне странке која би хтела да се њоме користи у своме искључивом интересу.

VIII

Крајем године 1837 влада Велике Британије наименовала је пуковника Хоџеса својим главним консулом и дипломатским представником код Српског Кнеза. Ова мера је била врло значајна, јер је на тај начин Енглеска свечано признала политичка права Србије, и на неки начин је узимала на себе обавезу да не допусти да она падне под апсолутну зависност од Русије, као што је био случај с Влашком и Молдавијом.

Стварање енглеског консулства у Србији извршено је на основу извештаја Хоџесових о значају ове земље. Пуковник је у њима непрекидно понављао, да ће Србија било с одлучног и храброг карактера свога народа, било због утицаја који врши и који ће вршити над словенско-хришћанским становништвом Турске бити од много претежнијег значаја у Источном Питању него што су две иностране Дунавске Кнежевине, те да је према томе треба чувати од искључиве руске превласти, а у ту сврху ваља снажно потпомагати и подржавати Кнеза Милоша који је врло добро познавао похлепне и себичне тежње ове силе, али који није имао довољно снаге да се успешно бори против ње, и који ће морати подлећи нарочито да га напусти Порта противно својим очитим интересима.

Сер Давид Хоркарт (Hurquhart) и сви политички колико толико обдарени људи, који су испитивали стање Турске, признавали су да је највећа опасност за Отоманску Царевину у јачем унутрашњем покрету. Овај покрет међу тим може изазвати Русија која је у њој утврдила многобројне везе, и она ће то учинити кад јој се прилика за то укаже. Почетак и први корак она на тај случај намењује Србији која би имала да баци прву варницу. Изгледало је да је Енглеска од 1837 била појмила ову истину, те ни главна консулства која је у ово време установила по Турској и нису имала другог смера већ да мотре на кретања и мутње Русије и да им паралише дејства, нарочито у Србији, земљи којој је ова сила наменила главну улогу у развитку велике драме која се спрема Отоманској Царевини. Али она по несрећи није довољно остајала стална у овој мисли, већ је, обзирући се на непосредније интересе, напустила доцније, и поред свих својих обећања, Српског Кнеза и оставила га је гњеву Русије, коме га је сама и изложила.

Лорд Палмерстон је својим писмом од 15 новембра 1837 известио Српског Кнеза о одлуци енглеске владе, да британско консулство у Београду узвиси на степен главног консулства, молећи га да ову меру прими као доказ живог интересовања његове владе за Србију. Пуковник Хоџес ће, стајало је даље у том писму, — који за своје унапређење има да захвали не само својим личним заслугама већ такође и поверењу којим га одликује Ваша Светлост — имати нарочито да представи Вашој Светлости благонаклоне намере наше владе према Вама. Ја Вас с тога молим да му и на даље поклањате пуно поверење итд.

И Лорд Понсонби, тадашњи велики посланик Енглеске у Цариграду, писао је такође Кнезу тим поводом једно дугачко писмо датирано 6 јануара 1838, у коме га је, из уверавања о најживљој благона-

клоности Енглеске према њему, умољавао да буде у што већој мери обазрив према туђинским наговорима, уверавајући га у исто време да ће, ако буде продужио да иде путем законитости на који је изашао проглашивањем основних чланова новога Устава, изићи лако на крај са свима плеткама које би се могле против њега удешавати, а да на случај потребе може рачунати и на потпору Енглеске и свих сила, пријатељица и савезница Сјајне Порте, које за Србију нису имале других жеља до те, да буде напредна, срећна и да се слободна развија у својим унутрашњим пословима.

Пре него бих говорио о дејству које су на Кнеза произвеле ове тако речите понуде заштите, морам се зауставити на једном догађају који је по себи од споредног значаја, али који је међу тим дао повода оговарању од стране Милошевих потворача, готових и навикнутих да злонамерно тумаче све па и најнезнатније његове поступке.

Пуковник Хоџес је хтео да просветкује своје унапређење на ступањ главног консула забавом којој би претходила вечера, коју је молио Кнеза да својим присуством почаствује, остављајући му избор лица која је желео позвати. Кнез је усвојио листу званица које су га имале пратити на ту част, а за тим ју је вратио консулу. На тој листи била су поред кнегињиног и два кнежевића исписана и имена Јеврема и његове породице као и свих чиновника који су се тада налазили у Београду, не изузимајући ни оне који су се рачунали да припадају противној странци, уз то и два правника, који су се тада бавили израдом закона за Србију, Хаџића и Лазаревића. То је била једна од највеличанственијих забава што су се икад у Србији виделе. За столом је, где се избегавало да се говори о политици, владао највећи мир, а за време посластица су напијане здравице Кнезу и његовој породици, напретку Србије и Отоманске

Царевине, *чији заједнички интереси не треба никад да се двоје, пошто су им судбина и будућност тесно и узајамно уткане.* На ове речи енглескога консула Кнез је одговорио напијајући у здравље краљице Викторије, у срећно напредовање Енглеске, савезнице Високе Порте, у здравље султана и цара Николе, заштитника Србије, у здравље аустријског цара који је имао права на потпуно признање и захвалност од стране Срба, због великодушности коју је показивао у више прилика према њиховој земљи, а нарочито с тога што је ставио на расположење Српском Кнезу два одлична правника, који су се примили дужности да саставе и напишу законе, којима ће се уредити односи и зајемчити права свих Срба; најпосле је Кнез напијао слози и споразуму свих патриота. „Нека би једном за свагда, узвикнуо „је он, престале све несугласице које нас деле; нека „би основни и остали закони које се надам да ћу моћи „ускоро обнародовати, задовољили жеље свега нашег „народа, нека би они увели нашу милу отаџбину у дру„штво уљуђених држава и припомогли да њено бла„гостање сваким даном расте! Ако Богу буде угодно „да мене позове к себи пре него бих испунио ове „жеље, једине које су се икада у моме срцу залегле, „да видим обезбеђене срећу и будућност своје земље, „онда ће ми смрт бити мила, а лака земља која ће „покривати моје кости!“ — Ове су здравице врло далеко од оних што их Сипријан Роберт приписује Хоџесу, који као да је напијао *Кнежевом самовлашћу,* и између осталога изговорио чак и ове речи: „На„рочито никаквих закона; после ђавола ништа није „црње од законодавца.“ Оваква здравица и овакве речи биле би једна политичка погрешка, једна увреда за српске чиновнике и за два угарска Србина који су радили на послу српскога законодавства; уз то би оне представљале одсуство сваке домаћинске пристојности према својим званицама, а у свему томе био је пуковник Хоџес неподобан.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

I

У упутствима које је енглеско Министарство Спољних Послова послало г. Хоџесу у Београд речено је, да је циљ главнога консулства које се отворало у Београду у томе, да стаје на пут те да Русија не направи од Србије оруђе за своју политику и запостављање освојачких тежња према Отоманској Царевини. У исто време је у њима наређено енглеском консулу да увери Кнеза да ниједна сила нема право да му одређује пут којим ће ићи, нити да га принуђава да уводи у својој земљи, у њеној унутрашњој управи, који други систем владавине, докле год он буде остао веран дужностима које су му налагали уговори као клетвенику према Високој Порти; докле год Србија остане на миру на своме дому и не буде узнемиривала околне турске или аустријске покрајине; докле год се јака већина не изјасни несумњиво против данашње владавине. С друге стране јављало се да се има наде е ће се Порта моћи уверити и навести да другојачије тумачи чл. XX хатишерифа од 1835, и да ће она пристати да се највиша власт усредсреди у рукама Милошевим, чији су интереси били нераздвојно везани за опстанак у целини Отоманске Царевине. С друге опет стране главни консул ће имати да опомене и Милоша и све српске патриоте да се добро чувају од наговора ма

које туђе силе, којој би био смер да Србију скрене с пута њених дужности према Турској; нарочито пак да се чувају од обећања која би им се могла давати у смислу повећања или потпуног ослобођења њихове земље и народа; јер сва ова обећања не могу бити ништа друго до сан у коме би се уљуљкивали докле би и да би служили туђинским похлепним смеровима. Довољно су познате намере суседних сила Србије на случај распада Отоманске Царевине. Њу би постигла судбина Пољске: Србија би при тој деоби изгубила свој данашњи положај, и Русија би је бацила у наручја Аустрији с једним делом Прекодунавских Кнежевина, Босном, Албанијом и још којом покрајином *као што се од прилике баца комад меса касапском псу да се стиша његово режање.* Према томе једини пут који остаје Милошу и свима онима који истински воле Србију јесте у томе да се наслоне на несебичну политику Велике Британије, која им у том случају *формално* обећава да ће их узети под своје окриље и да ће заjемчити поштовање оних права и повластица која су им међународним уговорима свечано призната. „Најпосле је, писао је Лорд Палмерстон, отворање енглеског главног консулства у Београду још један „доказ више искрене и лојалне политике коју влада „Њеног Британског Величанства жели да води у Ср„бији насупрот политици једне друге силе која се „служила до сад једино тајним изасланицима и потај„ним плеткама. Енглески консул не треба да се дакле „уздржава да отворено призна намере своје владе у „овом погледу.“

Пуковник Хоџес ми је читао реч по реч писмо у коме су била ова упутства за која ми је рекао да нису ништа друго до писмено понављање онога што му је било усмено речено уочи његовог поласка из Лондона, те ме је овластио да их саопштим и Кнезу.

И ако службена и позитивна, ова обећања Енглеске нису потпуно задовољила ни умирила Кнеза и његове саветнике. Они су се сећали одговора који је представник Енглеске на Бечком Конгресу 1814-1815 био дао српском изасланику проти Матеји Ненадовићу кад га је овај молио да се заинтересује за судбину Србије. Он је гласио: „Србија је сувише „удаљена и изван круга утицаја Велике Британије да „би јој ова могла материјално или дипломатски ма „како помоћи.“ Представник Торијеваца (конзервативаца), војвода Велинктон био је тај који је ове речи изговорио, па је било бојазни да дошавши опет на управу ова странка не порекне обећања која би дали Виловци (либерали) који су сад на влади, и да тако Енглеска не остави Србију њеној судбини. Али да се баш та промена у политици и не деси, шта може учинити Енглеска с тако велике даљине против огромних средстава којима располаже Русија, која би материјалној снази првог реда с којом би одмах могла притиснути Србију додала свој много јачи утицај од енглескога: на хришћанско становништво Турске истоветношћу вере, а на дѝвâн својим златом. Шта је могла поштена и отворена политика коју је изјављивала Енглеска да ће водити у Србији против плетака којима ће Русија својим безбројним тајним изасланицима обавити као у једној мрежи целу Турску?

Ови приговори су у велико претезали на теразијама Милошевим и његових саветника. Морам признати да сам ја био једини који нисам мислио као они, те сам молио Кнеза да озбиљно и зрело размисли о понудама које му се чине. Ја сам онда био толико простодушан да сам веровао да се ниједна влада не може, не чинећи уштрба части своје земље, чинити невешта тако свечано датим обећањима да ће и ма која странка која би дошла на владу у Енглеској речју своје претходнице бити везана и дужна да брани ствар Србије. Да доцније нисам стекао уверење да је пропаст Кнежева била готова ствар

још пре доласка енглеског консула, онда бих вечно осећао грижу савести што сам са своје стране допринео да се баци у наручја Енглеској, гледајући у томе још једино средство да се Кнез одржи на влади и да се брани од плетака Русије и свих својих непријатеља.

II

Па ипак речи нису биле довољне да увере Милоша да би му Енглеска на случај потребе могла и хтела помоћи. Он је захтевао чињенице.

„Ако се хоће, говорио је он, да се Србија извуче испод искључивог утицаја Русије, онда је једино средство да се та сврха постигне: учинити да „Срби немају у будућности ни да се боје ни да што „ишчекују од те силе. У ту сврху би ваљало уверити Порту да драговољно испуни сва обећања која „се налазе у њеним хатишерифима и о којима она „дотле није хтела да води рачуна; у исто би време „требало издејствовати да се Србији учине још неки „нови уступци којима би се задовољиле жеље свих „Срба, докле сама Турска не би тиме ништа изгубила. „Требало би уз то порадити код Аустрије и Пруске „да споразумно с Француском и Енглеском изјаве, да „се Србија ставља под општу европску заштиту са „свима установама и правима које данас ужива.

„Ако би Висока Порта, говорио је он, била добро „обавештена о својим правим интересима, онда њој „не би било тешко да разуме да би од Србије ваљало направити предану клетвеницу, пошто више „није требало ни мислити на то да се врати под стари „јарам, тако да би и она налазила свога интереса да „подржава Турску, а не оставити је да се баца у „наручја Русији која би је употребила као оруђе на „њену пропаст.

„Ако Француска, Аустрија и Пруска заиста желе „да се Отоманска Царевина одржи, онда се и оне мо-

„рају драговољно сагласити с овим нацртом по коме „би се Русији отело из руку једно моћно оруђе за „стварање забуна у Турској, кад би се уређење Ср-„бије ставило под општу европску заштиту.

„С друге опет стране Русија се не би могла про-„тивити мисли да своју заштиту над Србијом врши „сагласно с осталим силама а да на тај начин не ода „своје тајне смерове у погледу Турске.“

Пуковник Хоџес је увиђао дакле да, поред свих доказа о пријатељству којим га је обасипао Кнез, он ипак неће моћи успети да му улије довољно поверења у Енглеску, те да на тај начин сузбија руски утицај у Србији ако не би дао каквог материјалног доказа о сили и моћи своје владе и о њеној готовости да му буде од користи.

Ако би се Србима обезбедила искључива државина града Београда, онда би то несумњиво произвело, као што му је и Кнез говорио, огроман утисак на Србе и на њихов дух и то тим пре што је један део овога града остао у рукама турским баш неправдом самога руског цара. Пуковник Хоџес је држао да неће бити тешко да се ова сврха постигне надајући се у Лорда Понсонбија и у енглеску дипломацију која је у ово време била у надмоћности у Цариграду.

Он је међу тим налазио да је много теже успети у Кнежевој жељи да се Србија стави под заједничку заштиту великих сила. Па ипак он није држао да је то немогућна ствар, нарочито ако би се, пошто се београдско питање сврши, обратили у том смислу с молбом и Кнез и земаљски прваци.

При крају исте ове 1837 године политичко обзорје на Истоку почело се у велико покривати густим облацима. Силни мисирски паша давао је извесним знацима назирати своју жељу да се прогласи независним. Махмудове реформе вређале су велику већину мусломана који су се изјаснили ватреним

присталицама старе владавине, па се, не могући дати израза своме незадовољству према султану, обраћаху против раје коју су сматрали учесником у овим новачењима која су је штитила од зверског и суровог самовлашћа. И Хришћани су са своје стране почињали бивати нестрпљиви те су погледали час на Србију час опет на Грчку, очекујући од њих миг за устанак. Небројени тајни изасланици у служби Русије крстарили су по овим земљама и потпиривали су огањ који је имао да доведе до завршне катастрофе. Никада Отоманској Царевини није претила ни страшнија ни ближа опасност.

У овим и оваквим приликама силе заинтересоване за опстанак турске монархије требале су више него икада да узму у оцену важност и значај Србије, која би, споразумев се с мисирским пашом и подигнувши Европску, докле би овај паша пошав из Мисира, подигао Азијску Турску, могао с њима истовремено доћи у Цариград и решити судбину Царевине пре него што би европске силе и могле предузети потребне мере да се томе одупру оружаном силом.

То су и били разлози те пуковник Хоџес није ни часа сумњао да ће његова влада, узев све ове околности у обзир, примити овај предлог и издејствовати и код других сила да га такође приме. Он је с тога и писао у овом смислу Лорду Палмерстону и Лорду Понсонбију, а да би још боље обезбедио успех својих корака позвао ме је да му у облику писма изложим разлоге и побуде које сам му усмено износио у овоме питању, уверавајући ме да ће мој напис бити у стању да припомогне, те да се влада његова реши да усвоји наше гледиште ради чега је хтео да и само моје писмо пошље Министарству у Лондон.

Пошто сам за то поискао овлашћење од Кнеза, саставио сам једну споменицу у облику писма упу-

ћеног Хоџесу, у којој сам, изложив најпре политички и друштвени положај Србије и њен значај у Источном Питању, указивао на средства помоћу којих би се од ње могла створити држава која би потпомагала и бранила Турску, докле је она под досадашњим приликама била за њу један извор зебње и презања. Ја сам се нарочито трудио да докажем да би најгора политика била она којом би се гњеву Русије жртвовао Милош, који је међу свима својим земљацима био највећма расположен да се противи њеном утицају ма да сâм није могао у том правцу ништа учинити, пошто је био клетвеник једне слабе силе, на коју је Русија такође утицала и која је у неразумевању својих властитих интереса била готова да га жртвује руској навали уместо да га подржава, заносећи се чак и варљивом надом да ће после његова пада моћи опет у Србији задобити онај положај који је у њој била потпуно изгубила. — За тим сам гледао да покажем користи и умесност стављања Србије под заједничку заштиту великих сила у колико је уз то било потребно да се Србима пружи какав очитији доказ о сили и утицају Велике Британије, као што би нпр. био, кад би се на ма који начин спречио Јусуф-паша, заповедник београдске тврђаве, да непрестано не ствара српској влади тешкоће, или кад би се издејствовало да се Турци иселе из Београда.

III

Руских изасланика је било врло много, и они су мотрили на Кнеза из најближе му околине, те је петроградска влада ускоро била обавештена о ономе што је енглески консул у Београду предлагао својој влади с обзиром на Србију. Журба с којом је руски консул у Оршави Вашченко послат у Србију

најбоља је потврда да је нацрт који смо ми били замислили имао извесног изгледа на успех и да би у великој мери сметао смеровима Русије, ако би дошао до остварења.

Тако је Вашченко стигао у Београд већ око половине фебруара 1838. Кнез му је припремио пријем који му се чинио да доликује представнику једне велике силе, уз то заштитнице Србије, и учинио је за њега што је већ пре тога био учинио за аустријског и енглеског консула, тј. сместио га је привремено у једној својој кући недалеко од свога двора, који је мало пре тога био купио. Ова кућа није истина била никаква палата, али је од двадесет година од кад ју је подигао један од најбогатијих београдских трговаца, важила као најлепша особна кућа у Београду, па можда и у целој Србији, те се Вашченко који је имао у својој пратњи само једног слугу могао њоме задовољити већ и с тога што других није било. Али упоређујући овај свој стан са зградама у којима су била смештена аустријско и енглеско консулство и где су становали консули ових сила он се правио да је љут с тога што је изгледало да је он представник силе заштитнице Србије лошије смештен од осталих. Присталице Русије запевале су уз ову жалбу, викале су како је стидно, те су у томе хтеле да гледају један доказ више о Кнежевој намери да се од Русије удаљује и о његовој предaности Аустрији, нарочито Енглеској.

Да би заметнуо траг нагађањима која су се везивала за његово јављање у Београду, руски консул је пустио глас да је само привремено напустио Оршаву где му је остала породица са свим намештајем, и да је у Србију дошао једино ради уређења неких трговачких а не политичких послова. — Али се нико није дао обмањивати овим гласовима; цео свет је убрзо поимао да смер његовог доласка није могао бити други већ да постигне утицај који је

био заузео енглески консул код Кнеза, и да у исто време ако би то било могућно утврди превласт руског представника у унутрашњим земаљским пословима, искључујући из њих представнике осталих европских сила.

IV

Хоћу да испуним обећање које сам раније дао читаоцу и да му изнесем Вашченкову слику. Све што у Русији није везано за земљу, што дакле није мужик, то је или бар хоће да буде племић („благородни“). Чак и чиновници најнижега реда и они који имају по какво одликовање, имају право на лично а по кад-и-кад и на наследно племство; те је и Вашченко, витез реда Св. Владимира и још не знам кога, заузимајући положај који је одговарао мајорскоме у војсци, имао извесно такође право да се назива племенитим; ја међу тим не би могао веровати да је он такав био и од рођења, да има грб с подужим поколењем у томе положају као што је сам тврдио. Међу тим је извесно да је мало могао да се хвали својим имањем па ма био и од највећег племства, те јамачно није могао говорити као толики његови земљаци о своме селу, о својим робовима и о своме дворцу. Кад је год. 1829 и 1830 породица Милошева била с Јевремовом у мехадијском купалу, онда смо дознали да се ту налази и један руски чиновник, који пати од тешке бољетице и коме оскудевају средства да би се могао лечити.

Као увек великодушна и пуна саучешћа према онима који би се налазили у каквој несрећи, Кнегиња Љубица је, кад је за то сазнала, говорила своме деверу те је овај писао Кнезу, да га заинтересује за сиромашног болесника. И не знајући чак ко је он био, ганут једино осећајима човечности, Милош

је наредио да му се одмах пошље сто златних цекина, препоручивши у исто време да му и на даље буде од помоћи докле год се потпуно не излечи. Арнаутину, барјактару Јовану, предао је господар Јеврем овај новац да га однесе болеснику, који га је примио с изразима највеће захвалности. Овај болесник био је г. Вашченко, који, поставши сада, као што се хвалио, представник моћног самодршца свих Русија, и стављајући се као такав изнад малога Кнеза који је био Портин клетвеник и плаћао јој данак, и код кога је био наименован, не само заборављаше на његова доброчинства у часовима тешке невоље и оскудице, већ изгледаше као да жели да се свети за своју прошлу беду због које је био принуђен да прима помоћ од њега.[1]

Вашченко је отпочео своју дипломатску службу у азијатском департаменту Министарства Спољних Послова у Петрограду.[2] Али је ускоро био увршћен у ону поворку тајних или јавних изасланика којима Русија преплављава Турску. Својства која се изискују од оних који улазе у овај ред у главноме су ова: они треба да буду врло умешни у плеткарењу, треба да умеју да се вешто и потпуно претварају и да прикривају смерове своје владе према Турској; треба да буду у великој мери лицемерни, тј. треба да се показују пред светом као неуморни поборници православља и да представљају да је руски цар његов најсилнији заштитник, проричући му скорашњу победу над свима осталим вероисповедима, нарочито над католичанством које је у њиховим очима одвратније и од самога исламства. Али је главна задаћа

---

[1] Кнез није ни знао за име руског чиновника коме је помагао, па је био заборавио да је у опште и помагао коме. Све му је то напоменуто тек пошто је дошао Вашченко.

[2] Азијско одељење је пре читаво Министарство него одељење овога. Ова специјалност петроградске владе, положај и значај онога који му је на челу одају најочигледније смерове Русије према Отоманској Царевини, с којом односи такође долазе у његов посао.

ових изасланика да између Турака и Хришћана сеју неповерење подмећући Порти страшне намере против једних и других, и убијајући наде које су они полагали на султанове реформе, представљајући их musломанима као противне њиховој вери и њиховим правима и као једини узрок опадању исламства, а Хришћанима као празну наду, у којој се труди да их уљуљка једна непоправљива влада.

Г. Вашченко је имао сва ова својства у великом степену. Он је о томе дао доказа у неколико прилика у пословима другог реда у Бугарској и Архипелагу, а дар и окретност које је развио и показао у свима врстама плетака побудили су његову владу да га стави на чело завере која се ковала у Србији против Милоша.

Русија се надала да Вашченково постављање за пот-консула у Оршави неће пробудити никакве сумње у Милоша, пошто је он био још врло мало познат у дипломатској служби. Али кад је увидела да није успела да га покрене на промену, и да се Милош спрема да одбије удар који је хтео да му се зада, она је у неколико скинула образину, те је од скромнога пот-консула направила дипломатског представника, снабдевши га са свима поверама и са свима средствима, потребним да се обезбеди успех његове задаће.

Ја сам већ имао прилике да истакнем да су европски консули у Турској снабдевени обично од стране својих влада много већом влашћу него по другим земљама, да над својим земљацима врше готово неограничену власт; те поносећи се што стоје на челу овога малога друштва они после извесног времена постају охоли, имају врло високо мишљење о своме значају, тако да тиме хоће да се намећу не само својим државаљанима већ и урођеницима, захваљујући нарочито утицају који умеју стећи над

представницима домаћих власти својим обећањима и претњама.

На свима обалама Леванта Франци образују праву државу у држави *(status in statu)* чији су владари консулски представници; ови последњи имају по тим крајевима своје палате, свој двор с његовим плеткама, своје чуваре, своје поданике, своје ласкавце и своју неприкосновеност; а да би сличност била још очигледнија, и ови владаоци на малој нози имају по кад-и-кад у својој микроскопској области са свим као и велики владари напредну или револуционарну странку, која их узнемирује у њиховом животу и коју образују сви довољно дрски људи, који се усуђују да говоре оно што мисле и знају о злоупотребама што их по кад-и-кад господа консули чине у својој служби, или који их оптужују код њихових претпостављених.

По себи се разуме да је ова надувеност у сразмери са снагом и положајем владе коју ови консули представљају; следствено је и то да су руски представници преотели маха у првом погледу над својим друговима из осталих земаља. Превласт коју Русија врши на дивáну на основу последњих ратова и уговора који су после њих закључени, за тим на основу бојазни коју она улива Порти и љубави раје која од ње ишчекује своје ослобођење, — све то даје руским представницима у Турској јачи и стварни и наравствени утицај на становништво него што га имају саме турске власти. Они би, кад би имали дара и његово срце, могли постати О' Конели Турске.

Пошто је г. Вашченко уживао у тако сјајном положају по Леванту и Бугарској, мислио је да може продужити своју улогу на једној већој позорници, на којој се нарочито могао истаћи и препоручити. Он се надао да ће у Србији моћи бити прва и најважнија личност и тако увек остати.

Али и поред тога што је неколико месеца живео у суседству Србије и што је имао тесних веза с људима који су изодавна познавали Кнеза, Вашченко није још познавао довољно његов карактер. Живећи у заблуди да још има посла с турским властима и да је окружен грчком или бугарском рајом која га је опијала својим удварањем; храбрен завереницима који су га уверавали да му је љубављу предан цео народ, ласкајући можда себи са склоношћу која је заједничка свима осредњим људима, да ће моћи успети онде где су насели други који су и звањем и друштвеним положајем и осталим особинама били виши од њега, — он није губио наду да ће своју вољу наметнути Милошу и да ће га што̏но реч моћи вући за нос. И већ приликом првог саслушаја он је заузео тон и држање које приличи потпуном представнику, правим *alter ego* царевим, те је говорио Кнезу како би једва и сам цар говорио коме од својих службеника.

Али како је већ био наоштрен против Вашченка чије су му плетке по Оршави биле познате и како је знао за смер његовог доласка, Кнез га је одмах опоменуо на ред, наговештавајући му — при чему није прекорачио границе пристојности — да један Кнез у својој земљи има право на поштовање од свакога, и ни од кога нема да прима налоге ни заповести, па ма тај био и најмоћнији цар. Он му је у главном поновио оно што је био већ казао Барону Рикману и Кнезу Долгоруком а то је: да ће увек са захвалношћу примати савете које би Русија била добра да му даје, али да неће никад допустити да му се заповеда како ће владати и управљати у својој земљи. Одлучно достојанство с којим је Кнез изговорио ово неколико речи разочарало је руског конзула у уверењу које је био стекао и запушило му је уста, а Милош му је мењајући тон и предмет свога говора наговестио, да је враћање на то питање узалудан посао.

И ако у физичкој спољашности Вашченковој није било ничега одвратног, ипак је у цртама његовога лица било нешто што му није стицало срца и није служило на његову корист. На његовом лицу читала се охолост, предубеђење, високо мишљење о властитим физичким и наравственим преимућствима, презирање људи и ствари; његово понашање није ни у колико измењивало слику коју је представљала проста спољашност. Да је боље познавао природу овог народа онда би се брзо и лако уверио да такво држање не може код њега имати онај успех и утицај који је могао имати код Грка и Бугара, те би за времена могао изменити начин свога поступања и понашања.

Милош је намеравао да ове године остане два три месеца дуже у Београду. Али је после неколико састанака што их је имао с Вашченком приметио да неће моћи остати ту дуже, а да се не изложи опасности да направи какву бруку која би могла бити од врло тешких последица. Овај господин му је уливао неутољиву одвратност, и кад год је морао с њиме говорити потребна му је била сва могућна хладнокрвност, да би сакрио презрење које је према њему осећао. С тога је он дакле отпутовао у Крагујевац првог дана великог поста с намером да се скоро не враћа у Београд.

V

Тек што је Милош отпутовао а Јеврем, Вучић и њихови учесници збацили су образину и охрабрени присуством Вашченковим бестидно су се смејали простосрдачности енглеског консула, који је хтео да их измири с Кнезом и против њихове воље.

Прва им је брига била да у своју странку унесу што више запта, и да заверу уреде тако да јој обез-

беде победу и успех, те да тако Милошев пад учине неизбежним.

Јевремов дом је постао главни стан завереника и Вашченко је водио у њему прву реч. Тајником одбора био је именован Рајо Дамјановић, који је био тајник, управник, једном речи *factotum* Јевремовог дома. Изасланици су изабрани међу пропалим београдским трговцима и они су под изговором своје трговине путовали и разносили по унутрашњости земље потребна упутства присталицама. Састављен је простран нацрт за ухођење и подмићивање у смеру да се од Кнеза оцепи све што му је још било остало верно, и да се у исто време сазнају његове намере и средства с којима је мислио да осујети заверу. Ништа није штеђено да се између њега и људи који су му још били остали верни и предани посеје неповерење: ни ниски наговештаји, ни потворе, ни бе̏зимене̂ оптужбе, и у томе се успело у толикој мери, да Милош више није знао ни кога да запита за савет, нити коме да се повери.

Рачунајући на огромну корист коју би могли извући отуда, што би пред светом могло изгледати да су са завереницима везани и остали чланови Кнежеве породице, они су чинили све што су могли да себи привлаче Кнегињу Љубицу и Кнеза наследника, па су у томе донекле и успели.

Љубав и преданост Кнегињина и њеног старијег сина према Кнезу требале су да увере народ и оне прваке, који су остали Кнезу верни, да намера завереника није била да нападају на углед, достојанство и положај Кнежев, а то уверење имало је да их наведе или да се придруже завери или да у целој ствари остану потпуно неутрални. Младоме Кнезу наследнику оскудевало је и сувише у искуству да би могао сагледати и разумети замашај онога што се око њега збивало, а Кнегиња је поред све одлучности и великодушности свога карактера

била жена, те ју је навела нада којом су умели да је надахну, да ће се оборити све препреке које су дотле сметале искључивој љубави њенога мужа да учини несмотреност за коју се доцније врло горко кајала и која је ускорила њену смрт.

Приступање завереничком колу Кнегиње Љубице имало је потпуно дејство које се од њега ишчекивало. Највећи број чиновника који се дотле колебао ступио је од тога трепутка у везе са завереницима, пошто су људи били уверени да се не може спремати ништа врло озбиљно и убитачно против Кнежевих интереса онде где је била умешана и његова жена.

Завереници се од тада нису више ни трудили да крију своје смерове, од којих су ипак у јавност пуштали само добре стране. „Ми тежимо, говорили „су они гласно и отворено, за добром и благом отаџ„бине и политичким и управним уређењем у њој, које „би још већма утврдило а не слабило Кнежев поло„жај и његову власт. Ми желимо да поглавара народ„ног окружимо мудрим људима, добрим патриотама, „правим Србима, који ће бити у стању да унапређују „земаљске интересе, и да подржавају част и славу „Кнеза и његове династије. Ми хоћемо да удаљимо „од њега сваки туђински утицај као и утицај људи „који немају искуства нити познају земљу, који би „хтели да руководе државним пословима по теоријама „што су их научили по школским клупама или из „књига савремене философије. С нама је Кнегиња Љу„бица и готово сва Кнежева породица, с нама је више „духовништво, чиновништво, с нама су сви угледнији „народни прваци, и све то ради сложно на постигнућу „овога циља, чију корисност још не може да увиди „једино Кнез, и то с тога што његови саветници зло„употребљавају свој положај.“

„Ова ће се измена, говорили су они, извршити „без потреса, без немира, без непријатељских изјава „против Кнеза, потпуно законски, службеном помоћу

„Порте и Русије, које ће у својим жељама за на-„предак земље изаћи насусрет народним жељама, „чинећи тако добра Србији и поред свега против-„љења појединаца.“

VI

У ово време је међу тим довршен рад око Устава који је Кнез био обећао дати прошле јесени. Оснивајући се на четири главна члана: о личној безбедности, о неприкосновености имовине, о слободи трговине и саобраћаја и о укидању кулука, он се у осталом приближивао нацрту који је послала и препоручивала Русија, осим одступања у погледу непокретности Савета, народних скупштина за оверавање државних прорачуна које је Кнез желео да задржи, назива наследне Кнежевине у породици Обреновића који је дат Србији и Српске Заставе о којој се у руском нацрту није у опште ни говорило. Овај нацрт Устава послат је двојици правника који су се бавили израдом грађанског законика да би се о њему саслушало њихово мишљење, а да би се у исто време на тај начин сазнало и за гледиште руског консула коме Хаџић неће пропустити да га саопшти.

Уместо да се угледа на свога друга Лазаревића и да неуморно ради на послу ради кога су били позвани и богато награђени овај Хаџић се бавио са свим другим стварима. Спријатељен с руским консулом и са српским бунтовницима он је бивао присутан на свима њиховим састанцима, те је био постао један од најватренијих нападача на ондашњи ред ствари. Поносан на свој правозаступнички и песнички глас, који је био стекао међу својом новосадском браћом, он се надао да ће се у Србији умети и хтети ценити његове подобности и врлине, те да ће он имати врло угледан удео у управи др-

жавним пословима и у Кнежевим саветима. Разочаран у овим својим надама он се бацио у наручја Кнезу противној странци, не сумњајући да ће му се наде остварити ако би се прилике измениле.

Не обзирући се на Лазаревићеве савете и заборављајући да је у Србију био позван да ради на састављању грађанског законика а не да у њој води политику, он је, уместо да изјави као што је његов друг учинио, да послати им од Кнеза посао не спада у њихову надлежност, једва дочекао и дограбио ту прилику која му се пружала да њеним поводом истакне своје више схватање којим се хвастао у политици, те је горко нападао овај нацрт и исмевајући његовога творца изопачио му је и смисао и смер, па је за тим изјављивао пред сваким ко је хтео да га чује: да је Живановићев устав само варка с којом ће се продужити да управља самовласно као што се чинило и дотле, да он није садржавао никакво јемство за свој опстанак, да би требало учинити све што је могућно да се народ обавести о његовом замашају, те упутити Народну Скупштину да га не прими; а ако Кнез заиста и искрено жели да даде свом народу слободан Устав, онда се он нуди уверен да ће задовољити свачије жеље и на тај начин зајемчити отаџбини истиниту слободу.

Ма да није никако улазило у намере ни Русије ни завереника да се Србији даје слободна владавина која би се наслањала на народно представништво, ипак су говори Хаџићеви пружали врло лепу прилику Вашченку и завереницима, а да се његовим понудама не би користили као препрекама које би се иставиле Кнежевим нацртима и обнародовању Устава.

Сад се међу завереницима и њиховим присталицама чуо само један глас против овог Устава који већина између њих није ни познавала. На све стране је распростиран глас како тобож Кнез који слуша савете енглеског консула, Живановића и Купиберта,

а наслања се на своје привржненике, није хтео ни да чује да се говори о Уставу, законима и слободи, да он неће владати никад друкчије него турски, тј. по својој ћуди, те да се народ нема од њега ничему надати ако га Русија и Порта не принуде да се придржава одредаба хатишерифа, и да усвоји онакав какав је нацрт Устава који му је предлагала Русија, и који је он изопачио у главној основици (некретности саветника) са смешним Уставом који хоће да обнародује.

У исто време је консул Вашченко уложио био већ унапред протест против овога Устава, пошто је налазио да је он у противречности с чланом XX хатишерифа којим је прописивано да ће се установити некретан и сталан *(inamovible et permanent)* Савет, који ће помагати Кнезу у управи државним пословима, а за тим је овом последњем изјавио да ће се петроградски двор противити увек и сваком нацрту Устава којим се не би освештавала ова основна тачка и да ће у сваком таквом случају настојавати код Високе Порте, на основу права која му уговори дају, да принуди српску владу како би примила начин управе који је зајемчен међународним уговорима, на чијем стварању је Русија радила на првом месту.

VII

Ако се после доласка Долгорукога Кнез надао да ће се Русија надахнути пријатељскијим осећајима према њему, ако је после измирења с главним завереницима рачунао да ће избећи нове сукобе, онда су га држање Вашченково и споразум који је владао између њега и незадовољника сад потпуно разуверили у тим његовим надама и очекивањима. Према томе је он и помишљао да се брани свима средствима која су му стојала на расположењу, те се тада и

одлучио да се баци у наручја Енглеској и да прими потпору коју му је она нудила.

Енглески консул је обећао Кнезу у име своје владе да ова неће нипошто допустити Русији да доведе до његовог пада нити Турској да на њ пристане ако би слушао савете Енглеске; да се у осталом нема разлога ничега бојати ако је само народ њиме задовољан као што се могло држати по свима знацима.

Ја сам увек био па сам и данас уверен у искреност Хоџесову кад је давао ова обећања. И његово пријатељство према Кнезу и његово интересовање за Србију била су не може бити искренија. Он би учинио све што би од њега зависило само да им помогне. Ни сам Кнез није у то више сумњао, и ја верујем да се он још и данас у изгнанству сећа са задовољством пуковника Хоџеса и доказа о преданости које му је давао. Али су догађаји и силе околности били јачи од добрих намера енглеског консула.

Писало се како је Енглеска у овим својим односима имала пред очима само интересе своје трговине. Г. Сипријан Роберт је још уз то додавао да су се пуковник Хоџес и Милош *једини слободан трговац у Србији* били већ сагласили о основицама једног уговора на чијем основу би се земаљски производи као што су: метали, коже, дрва за грађевине, камени угаљ, уступали енглеској трговини у замену за платнарије, бирмингамску чоју и разне врсте цицева. Под овим погодбама зајемчавала је Енглеска Милошу самовлашће над његовим поданицима. И најповршније знање трговачких прилика у Србији довољно је те да се види бесмисленост оваквога тврђења.

Клетвеник Портин, Милош није могао мењати трговачке уговоре које је ова била закључила за Царевину с осталим силама. Енглеска је дакле могла трговати по Србији под истим погодбама као и по осталим покрајинама Турске, немајући никакве по-

требе да ради тога чини ма какве уступке српској влади. Несумњиво је да је Милош желео да трговачким односима између Србије и Енглеске даде више размере, али топографски положај његове земље и природа њених производа нису ни у колико мамили трговце осталих земаља да у њу долазе а да се такмаче с Аустријанцима који су сами водили дотле трговину с њоме.

У више прилика је већ покушавано да се извуче каква корист из огромне количине дрвета за грађевине у којима је Србија изобиловала, али увек безуспешно. Ни експлоатисање рудника каменог угља није дало бољих и срећнијих ресултата. Неколики трговци су били такође покушали да даду већег полета трговини свињама, али ни ови покушаји нису Бог-зна како успели и то из више разлога.

Трговачка енглеска кућа Вада (Vaade), која је имала прилике да у току неколико месеци проучава српске земаљске изворе и богатства, била је у своје време поднела српској влади предлоге да се српској извозној трговини даду већи размери и створи већи полет; али су Кнежеви саветници саветовали овоме да их одбије, и то нешто из неповерења које је нераздвојно од незнања, а нешто опет из бојазни да се тиме не озловољава Русија.

Кнез је доцније увидео ништавост разлога који су га определили да овај предлог одбије, те је, у жељи да своме народу прибави практичне поуке у трговању и да му предочи користи које би имао од што разгранатије трговине, умолио доцније пуковника Хоџеса да позове неке енглеске трговце који би покушали с трговањем у Србији, уверавајући га да ће ови код владе наићи на све могуће олакшице.

И колико се сећам Хоџес се обратио кући Шева и другова (Shawe et C°), и од ње је добио одговор да се при стању ствари како га је он представио могу правити озбиљни и изврсни послови. Ен-

глеска мрнарица троши нпр. грдну количину сланине којом се снабдева по врло високој цени. На тој роби могле би се обезбедити велике добити ако би се успело да се она спрема под траженим погодбама. Трговачка кућа Шева и Др. узимала је на себе да о своме трошку предузме прве окушаје, нудећи у исто време да подигне у Србији више кланица и других потребних грађевина ако би каквоћа робе, њено спремање и њен пренос Дунавом и морем могли успешно да се изведу. Утакмица коју би ове установе правиле мађарским и аустријским трговцима подигла би неизбежно и врло осетно цену овој главној грани српске трговине.

Још се лакше било споразумети што се тиче угља, дрва за грађевине и других земаљских производа. Ова трговачка кућа је у овом погледу предлагала да се оснује једно друштво у које би могли ући српски трговци, и које би државној благајници дало такве погодбе и користи да јој бољих не би могао нико дати. Она је такође намеравала да у Србију шаље разноврсну робу која би се и каквоћом и ценама такмачила с немачком одн. аустријском. Била је к томе готова да на први позив пошље у Србију своје пове已енике који би се са српском владом споразумели у појединостима о свима таксама.

Ето јединог удела који је имао Хоџес у овој ствари. Ту није било ничега службеног и Хоџес се у тим пословима није у опште ни јављао као енглески консул већ једино као обострани пријатељ. Ја и овде понављам да је његова службена задаћа била политичка, те га се по њој трговина није ни тицала. Он у овом погледу није добијао од своје владе никад ни наредаба нити икаквих препорука.

Па ипак је неоспорно да би Србија много више добила и да би се њена трговина ослободила зависности од Аустрије и Мађарске да се ова Хоџесова и Шевова замисао могла привести у дело. У таквом

случају не би остали некорисни радници усред планина, нити би дрвена грађа трулила по њиховим готово непробојним шумама. Срби би могли корисно изучити разне гране трговине, те би тако и државна благајница долазила лакше до средстава потребних земљи за подизање јавних установа које је њен напредак све већма изискивао. Дунав који је дотле био остао у искључивој државини аустријске трговине отворио би се целој Европи, те би Србија у кратком року достигла онај ступањ материјалног благостања за којим јој даје право да жуди богатство њенога земљишта.

И ма да је Хоџес имао пред очима само ове велике интересе земље коју је био почео да воли поред свега тога што јој је био туђинац, ипак се није пропустило да се оптужује, да он тежи к томе да заједно с Милошем уведе у Србији монопол трговања у великоме, из кога би само њих двојица извлачили користи. Понеки писци су нашли за корисно да ову потпору износе и у туђини, где јој се такође поверовавало. Али су доцније многи па између њих и Милошеви противници морали увидети да би од ове замисли било огромних користи, те су признавали да је у томе енглески консул радио само у интересу њихове земље.[3]

VIII

Милошев положај постајао је све тежи и тежи. С једне стране су Вашченко, Хаџић и други већ унапред протествовали против Устава који је хтео да обнародује; с друге стране су незадовољнички изасланици распростирали по народу глас, да је и

[3] Тако ми је Стојан Симић после догађаја од год. 1839 отворено признавао да сâм увиђа како Милошев пад баца Србију у наваdак за читавих сто година. Али ако, додавао је он томе, *ми смо се бар осветили!* И то ми је неки прави патриотизам!

Устав који је имао да садржи четири основна члана које смо већ чешће помињали, голо и празно обећање које се неће никад испунити. Праведно ражљућен на такве плетке Кнез је хтео да отера Хаџића; али му је на ту намеру с разлогом примећавано да би се бунтовници користили и том околношћу да још јаче потврђују како он више неће ни да чује ништа о законима.

Уверавајући Кнеза да ће код владе Велике Британије наћи потребну потпору, Лорд Палмерстон му је препоручивао да ипак живи у добрим односима и у пријатељству с Русијом и да јој не даје никаква повода да притиче непријатељским средствима и да предузимље непријатељске мере према Србији; али да у исто време буде на опрезу према свима саветима које би му ова сила могла давати у погледу Устава и унутрашње земаљске управе. Ако би међу тим Кнез обнародовао Устав који је био спремио и против кога је руски консул већ унапред протествовао он би расрдио ову силу; ако би напротив усвојио нацрт Русијин, једини који би је могао задовољити, онда је долазио према њој у потпуну зависност и у ствари је њој остављао унутрашњу земаљску управу; ако би најпосле установио и Народну Скупштину којом би парализсао дејство некретног Државног Савета који је Русија безусловно захтевала, он би поред тога што би тај лек могао бити гори од зла, ражљутио Аустрију, која је већ протествовала против Устава од 1835, и коју су му препоручивали да штеди и Лорд Палмерстон, и Лорд Понсонби, и Сер Фредерих Ламб[4] тадашњи енглески посланик у Бечу, и да се добро чува да се с њоме не завади. С обнародовањем Устава није се могло

[4] Сер Фр. Ламб је молио Милоша да увери Аустрију да он полаже на њу и на њено пријатељство више него на ма коју другу силу. „Метернихове намере су према Србији, говорио је он, са свим друкчије од оних што би се могле извести из његових речи.“

међу тим даље очекивати а да се тиме не причини да се поклони вера Кнежевим потворачима, који су обећање што га је овај био дао у том смислу износили као просту обману. Ја понављам да је сад био наступио врло тежак и пун забуна тренутак, из кога готово није било излаза.

Енглески консул је саветовао да се одмах сазове Народна Скупштина, да јој се поднесе нацрт Устава који је био спремљен, и ако га она усвоји, као што се по свему могло веровати, да се он одмах приведе и у дело. Али је Кнез с разлогом примећавао, да противници неће пропустити да тврде, на случај да скупштина прими Устав, да она није представљала прави израз народног мишљења, пошто је Милош по њиховим речима могао у њој припремити увек повољну већину за себе, на што ће руски консул изаћи са својим протестима: ако би напротив његови противници помоћу Русије и својих плетака успели да створе довољно јаку странку, онда ко може јемчити да се мир неће повредити и да у тако великој гомили оружаних људи који се ни у колико нису разумевали у представничким обичајима не дође до каквог страшног сукоба, чије би последице могле бити недогледне! У сваком случају дакле обазривост је налагала да се скупштина не сазива све докле год се ствари не среде и докле год се не отклони свака несугласица.

Кад је овај Хоџесов савет напуштен онда је енглеска влада, обавештена о забуни и недоумици у којој се налазио Милош, саветовала да Кнез пошље у Цариград једно изасланство, које ће порадити на томе да Порта усвоји и одобри Устав против кога је Русија протествовала. Енглески велики посланик је био добио налог да иде на руку овом изасланству и он је зајемчавао да ће успети, да Порта просто и чисто усвоји и одобри Милошев нацрт.

То би био врло тежак и опасан корак и који је могао изгледати као насртај учињен према најдрагоценијем праву Српског Народа и његовој самоуправи, а Милошу је нарочито било одвратно да крњи право слободне и независне управе, и да тако ствара за Порту повод и основицу на којој би могла у будућности истицати своје захтеве штетне за Србију и њену будућност. Али му је на то приговорено да су његови противници већ створили такав повод за Русију. прибегавајући, они први, овој сили, а ако се још кратко време буде пустио слободан ток пleткама, ове ће изазвати нереде и немире у земљи, у којима ће Русија наћи изговор да се умеша и силом у српске домаће ствари, повлачећи при томе за собом и Порту; да је дакле било много паметније и умесније драговољно учинити први корак и захтевати сам ово посредовање од Порте као израз очинске бриге врховног господара према његовом клетвенику, него сачекивати да се оно јави као неопходна последица која би се морала подносити. Ови разлози су побудили Милоша да усвоји савете које му је давала Енглеска, гледајући у њима једино средство за извлачење из забуне и тешкоћа.

Пошто је енглески посланик известио султана о Милошевој одлуци, наредио је он да се овоме пише да ће радо примити српско изасланство и да ће се том приликом користити да му пружи нових доказа о својој благонаклоности.

Прилике нису могле бити погодније, јер је у ово време руски велики посланик, Барон Бутењев, био одсутан из Цариграда, а енглески утицај на дӣва̂н био је на врхунцу.

Милош је с тога могао да угуши у себи наново одвратност од сусретања с Вашченком, те је дошао у Београд да се с енглеским консулом споразуме о упутствима која је ваљало дати овоме изасланству чији је састав био већ утврђен, и у које

су били ушли Аврам Петронијевић, Јованча Спасић главни заповедник шабачке покрајине и Јаков Живановић Кнежев тајник. Овај избор није био ни у колико срећан те се је Кнез позније због њега горко кајао.

IX

Ако би се гледало на искуство и умешност онда је без поговора Петронијевић био најподеснији човек у Србији за ову задаћу: његово допадљиво држање, врста турског узгоја и образовања до кога је дошао за време свога дугог живљења у турској престоници, лично уважење које му је доносио собом положај Кнежевог ћаје, његове личне везе са готово свима члановима дивáна, све је то доприносило собом да се од његових корака поуздано могао очекивати успех. Али је његова прошлост чинила подазривом искреност претеране преданости с којом се опходио према Кнезу. Он је после побуне од год. 1835 умео да изиграва улогу придобијеног човека за Кнеза тако вешто да је овај потпуно веровао у његов повратак к бољим осећајима и повратио му све своје и потпуно поверење. Међу тим сви се нису тако варали као он, те су и они који су с колико толико пажње мотрили на његово понашање, остали уверени, да ће он и на даље радити на штету Кнежеву, и да ће злоупотребити и његову доброту и његово поверење. У овом смислу сам ја учинио Кнезу своју примедбу; али ми је он одговорио да има разлога да верује у искреност Петронијевићеве преданости, те је остао непоколебљив у својој одлуци.

Кад би неограничена преданост, несумњива верност и најватренији и најискренији патриотизам били довољни да обезбеде успех у каквој ствари, онда је Јованча Спасић имао све ове особине у највећем

изобиљу. Он је у Милошу гледао и одржавао оца, ослободиоца и чувара отаџбине и нема никакве жртве коју он не би за њега поднео.

Али по несрећи његова интелектуална средства нису ишла упоредо с његовом добром вољом. На првом месту човек за извршивање заповести он се у толиким врло тешким приликама показао дорастао за свој позив; али он није био упознат с тајанственостима високе политике, а још је мање био у стању да о питањима те природе води какав дужи разговор. И ако је у осталом био на највишим положајима у Србији, што је била природна и праведна награда његовој дугој и часној служби, он је у Цариграду био познат само као *Татарин* (улак) Јованче, а то звање није било такво да би му прибавило углед и поштовање, нераздвојно од његове задаће.

По своме дару, своме образовању и својој окретности тајник Живановић би могао бити такмац Петронијевићу, али све то на другом месту а не у Цариграду, и с другим дипломатама а не с Турцима. Он није знао ни једне речи њиховог језика, врло је мало познавао њихов карактер а још је мање био упознат с држањем које треба да заузме један ђаур који од њих ишчекује какву наклоност. Према томе је он и могао играти само улогу другога реда у овом изасланству и саглашавати се на оно што би рекао или урадио Петронијевић. Како је имао прилике да овога изближе посматра он се уверио о његовој неискрености, те је предвиђао неприлике у које ће доћи; али знајући с друге стране да му се подмеће као да хоће сам и искључиво да утиче на Кнеза, он овоме није смео да каже шта о њему мисли из бојазни да се не узме с у њему гледа такмаца. Петронијевић је опет с друге стране у потаји мрзео на њега, јер му је сметао, а уз то се прибојавао да га овај не проникне и не почне ценити по правој му вредности.

Пријатељи Кнежеви који су тачно познавали ове људе нису могли на ино већ су озбиљно страховали о исходу изасланства коме је на челу стајао један Петронијевић; а само су уверавања енглеског консула у неколико стишавала ову узнемиреност и зебњу.

Кнез је стигао у Београд 12 марта а већ је 14-ог имао дуг разговор с пуковником Хоџесом, за којим су долазили други састанци којима је био смер у припремању упутстава што су се имала дати изасланству пре његовога кретања на пут у Цариград; у исто време је имало да им се одреди и како ће се држати према енглеском посланству. Пуковника Хоџеса била је његова влада овластила да прати ово изасланство у Цариград, или да тамо отиде доцније како би се могао руководити у његовим корацима. Он се понудио Кнезу да одмах отпутује ако би овај то сматрао за потребно. Али је Кнез, из бојазни да тај одлазак не нагна Русију на одлучне кораке, сматрао да ће бити боље да он отпутује доцније.

Кнез је саопштио службено смер овога изасланства г. Вашченку као и пуковнику Филиповићу, који је био дошао на Мејановићево место као аустријски консул. За време свога кратког бављења у Београду Кнез је имао више састанака с руским консулом, који су се сви свршивали по правилима највеће пажње и обазривости. Он је тако исто примио и Јеврема и Вучића, који су и даље примали плате својих положаја и ако су били у оставци, а од њега лично знаке одликовања и благовољења и ако су му били непријатељи. Они су међу тим тумачили ову Милошеву великодушност као доказ његове бојазни од њих.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ-ПРВА

I

Изасланство је отпутовало у Цариград после ускршњих празника, и одмах је ступило у односе с дива́ном и отпочело своје послове. Кнез самоски Богоридис и зет му Мусури били су одређени да служе као тумачи у пословима са српским изасланством, и то је једнога у ту сврху именовала Порта а другог Лорд Понсонби.

Министар спољних послова изнео је одмах предмет његове сврхе пред Државни Савет, одакле је одмах требао да пређе пред султана. И пријем на који су изасланици наишли у Цариграду, и одлучност Портина за што брже решавање ове ствари, и интересовање које је султан увек показивао према Милошу и према Србији, оправдали су наду да ће ствари ускоро бити решене на потпуно задовољство. Петронијевић је писао о томе писма својим пријатељима у Србији, они су њима били погружени, те су се спремали да преврну лист и да се приближе Кнезу.

Крајем априла енглески консул примио је од милорда Понсовбија једно поверљиво писмо с наредбом да га саопшти Кнезу. Али пошто је по одласку Живановићеву био стекао уверење, да је садржај неколиких писама која је саопштавао Кнезу био доспео до лица која нису требала да буду посвећена у њих, подазревајући на новога Кнежевог тајника

Пауна Јанковића да издаје свога господара, то више није хтео да шаље написмено поверљива писма која је примао од своје владе, те се обратио мени с молбом да саопштим Кнезу побуде за ту нову одлуку и да у њега измолим одобрење за консула да може долазити те му их саопштавати лично. Кнез се неко време устезао да пристане на тај захтев, предвиђајући да Русија неће пропустити да му из тога ствара нов грех; али премишљајући он је нашао да ће се раније или позније сазнати за његове односе с енглеским консулом, да је дакле боље радити са свим отворено, те му је одобрио да може долазити. Г. Хоџес се кренуо дакле за Крагујевац 3 маја, и ја сам га на овом путу пратио да бих му могао послужити као тумач. Наш долазак у Кнежеву престоницу дао је повода, као што смо могли и очекивати, многобројним нагађањима.

У писму које је консул имао наредбу да саопшти Кнезу, говорило се да је племенити лорд био не може бити више задовољан готовошћу и одлуком Кнежевом да овај одмах пошље своје изасланство у Цариград, да је био уверен да ће се Кнежеве жеље испунити, изузев ипак једне тачке, а то је она која се односила на питање о потпуној државини Београда, о којој не сматра за опортуно ни да говори, докле не би посвршивао важније послове. Али да ни то неће бити тешко издејствовати, кад само дође подесан тренутак да се о томе узмогне предузети корак на Порти. Смер српскога изасланства у Цариграду, писао је даље Лорд Понсонби, био је у главном постигао он пре него што је ово тамо и стигло. Он је уз то додавао да ће се питања претресати са свима могућим формалностима и са свом спољном озбиљношћу, да ће се предлог за установљење некретног Савета формално и позитивно одбити; да ће султан јавно дати израза своме задовољству на Милошевом држању према њему и Високој Порти; и ако би

Кнез имао да изјави још каквих жеља, могао би се обратити непосредно на њега (Лорда Понсонбија), и да ће се он трудити да му код Високе Порте изради оно што би желео; даље му је саопштавао да је султанова жеља *да се веже што тешњим везама с Кнезом,*[1] и да се енглеска влада већ била удружила с њим.

„Треба уз то препоручити Петронијевићу, говорило се даље у писму, да у погледу послова који „имају да се расправе и уреде у Цариграду има потпуну веру у кнеза Богоридиса; али да још за извесно време треба крити од Живановића да овај кнез има „потпуно поверење енглеског посланства. Пре свега „се желело да се мало више примотри на Живановићево држање. Петронијевић сâм ваља да преговара „с Лордом Понсонбијем, и то преко енглеског главног „консула у Цариграду.[2] На случај потребе моћи ће „му се послати и који човек од поверења. Он ће сам „преговарати с њиме без суделовања Живановићевог.

„Српски послови су од врло великог замашаја „у Источном Питању, те занимају британску владу „у највећем степену.

„Кнезу се нарочито препоручује и ставља на „срце да живи у најбољим односима с пограничним „аустријским властима које стоје у службеним везама с њиме, како се против Србије не би изазвао „Кнез Метерних.

„Дѝвâн је строго укорио Јусуф-пашу за његово „држање према Милошу и за недовољну пажњу према „енглеском консулу.[3] Лорд Понсонби је могао лако

---

[1] Ове су речи биле подвучене у самом писму.

[2] Лорд Понсонби је становао у ово летње време као обично у Терапији на Босфору, докле је главни консул морао службено бити у Пери, одн. у граду.

[3] Јусуф-паша је био увредио енглеског консула приликом прве посете коју му је овај учинио. Увређен у своме поносу с тога што је консул учинио прву посету Кнезу код кога је био и постављен, овај паша га је, кад је Хоџес дошао к њему, примио седећи на софи, не удостојив га ни толико пажње да при његовом уласку устане. Кад је то видео, консул се вратио и отишао неословив га ни једном речи.

„израдити да се он и збаци, али му је било одвра-„тно да гони једнога сиротог бедника.

„Босански послови иду повољно за Српског Кнеза „и у прилог њему.

„*Кнез нипошто не треба да занемарује своју вој-„ничку снагу. И ако му она можда неће бити по-„требна, ипак неће бити с горега да буде готов и „на опрезу.*[4]

„Али нарочито ваља да се добро чува *да не „изазове сумњу и подазрење о своме држању у будућ-„ности* припремама које би могле навести на веро-„вање као да он намерава да напада, или довести „до тражења објашњење о тим мерама.“

Милош је примио савете енглескога великог посланика са захвалношћу и умолио је г. Хоџеса да му ту његову захвалност и саопшти у најтоплијим изразима. Поверење међу тим којим је Лорд Понсонби обасипао Петронијевића утврђивало га је у већ створеном мишљењу, по коме је овај хтео да своју грешну прошлост загладн својим незазорним држањем у садашњости и будућности. А како сам ја био непоколебљив у својим сумњама он ми је готово пребацивао на тој упорности, говорећи ми како ме моја преданост њему чини неправедним према једном човеку који је за тренут истина био подлегао слабости свога карактера, али који је убрзо увидео и загладио своје погрешке. Али и поред тога ја нисам престајао да о томе говорим оно што сам знао г. Хоџесу који је такође био мога мишљења, и који је на моје наваљивање умолио Понсонбија да

Кад је Хоџес наименован за главног консула, онда га је паша позвао преко свога лекара да му дође на виђење. Држећи, да после првог наука који му је дао може очекивати да ће се паша понашати с више учтивости и складности, примио је позив. Али пошто је и овом приликом затекао пашу где седи као и раније, вратио се не проговорив опет ни једне речи с њиме.

[4] Енглески консул није умео казати да ли се ова опомена односи на какву унутрашњу побуну или на какав напад споља.

већма мотри на Петронијевићево него ли на Живановићево држање, јер је овај последњи служио искрено и свесрдно Кнезу и по уверењу и из својих интереса, докле је прошлост стављала Петронијевића у лажан положај према Кнезу, те је могла бити повод да он сам ради на томе да се наседне са задаћом која му је била поверена. Лорду Понсонбију није требало много времена да се увери да смо ми били у праву.

II

Тек што је петроградска влада сазнала да је Милош послао у Цариград нарочито изасланство са задаћом да изради у султана пристанак на његов нацрт за Устав, одмах је наредила Бутењеву да без одлагања путује на свој положај, а докле овај не стигне упутила је у Цариград Барона Рикмана с наредбом да се труди колико му је год могућно те да бар за неко време одложи и задржи решење овога питања.

Бистар и вешт дипломата, Бутењев је помоћу средстава којима се ретко и тешко људи опиру, најмање у Турској, и која Русија ставља у изобиљу на расположење својим представницима, био успео да за се задобије више чланова дива́на, а тим да себи обезбеди утицај на Портина саветовања, утицај до кога не могу да дођу представници других држава због рђаво схваћених обзира штедње код својих влада.

Истина је да је у овом тренутку утицај Енглеске претезао на Порти над утицајем Русије, али је то било с тога што је на челу државних послова стајао у Цариграду славни и просвећени Решид-паша, који је био неприступачан за подмићивање, те је пред собом гледао само на благо отаџбине, па је таквим својствима био успео да задобије поверење

свога господара као и уважење и поштовање оних својих другова који су умели праведно да суде о његовој даровитости и поштењу. Али су му суревњивост и онај осећај мржње којим је рђав човек увек задахнут према добрим и поштеним створили ипак у дивáну колико моћних толико и ватрених противника, те би какав наступ ћудљивости у султана, сила догађаја а нарочито руско злато сваког дана могли донети собом да овај изврсни министар изгуби свој корисни положај за Србију и да на његово место опет дође човек који ће у Портиним саветима заступати руске интересе. Требало је дакле хитати да се дође до каквога закључка докле су прилике биле још повољне, докле не би приспео Бутењев који је могао бити опасан противник.

Ови обзири удружени с узнемиреношћу коју је у њему произвело мишљење Лорда Понсонбија о расположењима Петронијевића и Живановића одлучили су Хоџеса да се реши и да сам отпутује у Цариград.

Милош је био јако ганут овим доказом пријатељства од стране енглеског консула, те да би му дао уверења о своме признању, дао му је потпуну поверу и овлашћење да гледа те да удешава са српским интересима како сам нађе за корисно, а ако би баш било потребно да измени и сам нацрт Устава. Према томе је наредио својим изасланицима да ступе с њиме у везу и споразум, умоливши у исто време Лорда Понсонбија да се за све што би се односило на ово питање обраћа пуковнику Хоџесу који је уживао његово потпуно поверење, и који је из основа познавао његове погледе и тежње као и прилике у његовој земљи.

Полазећи за Цариград енглески консул је свратио у Крагујевац где је имао последњи састанак и разговор с Кнезом. Ако је до тога тренутка и могло бити какве сумње код оних који су окруживали

Кнеза о природи његових односа с енглеским консулом, онда је сад сумња постала потпуно немогућа, а хтети и даље правити неку тајанственост из ових односа значило би колико и признавати да се имају намере које се морају крити; тиме би се пак дао разлог Кнежевим непријатељима нарочито консулу Вашченку, који су непрестано понављали да је Милош ишао за тим да одбије руску заштиту, с тога што је ова сила намеравала да га принуди да усвоји систем владавине који би био подеснији и за земљу кориснији, докле му је Енглеска којој је сад прибегавао обећавала да ће му припомоћи да наново заведе кулуке, да по својој вољи и ћуди влада и управља без Устава и без закона, да тлачи чиновнике и да угњетава народ.

Узев све ове прилике и разлоге у обзир, Кнез је одмах пошто је отпутовао енглески консул објавио чиновницима који су се налазили у Крагујевцу, да је примио енглеску заптиту у нади да ће му ова сила издејствовати неке уступке од Порте, који би били као допуна уступцима у хатишерифу од год. 1830, а између осталих турско напуштање Београда; али примајући заштиту Русије којој не може бити неповољно што је Србија примила добре услуге једне друге силе, од којих се нада новим користима кад је Русија и онако увек изјављивала да она жели једино благостање Србије. Зар није било боље да Србија буде призната и заштићена од више сила у положају у коме се налазила Отоманска Царевина и усред немира који су претили њеном опстанку да буде заштићена и то од сила којима је у интересу била целокупност Турске? Дао би Бог, говорио је он, да све европске силе приме Србију под своју заштиту! На тај начин би њена будућност била само још поузданије обезбеђена, те ми тако нећемо имати да страхујемо за њену будућност.

III

Мало после свога доласка у Цариград писао је енглески консул да тамо ствари иду добро и ако прилично полагано; да вести из Мисира уносе такође закашњавање у српске ствари; али да ће ове ипак ускоро поћи наново својим током. Он је Кнезу саветовао да мирно ишчекује исход преговора уверавајући га о поузданости њиховог успеха. Изасланици су писали готово у истом смислу. Знало се такође да је и г. Вашченко често добијао писма и извештаје из турске престонице, а гњев и раздраженост које није умео да сакрије наводили су на закључак да те новости нису биле по његовом укусу.

Али се Кнез, који је познавао боље него ико колебљивост турске политике, није ни за час дао уљуљкивати у поузданости слатих му уверења, већ је непрестано наваљивао на своје изасланике и на остале пријатеље у Цариграду да од Порте захтевају по сваку цену што скорије и брже решење, докле је још султан повољно расположен према њему а Решид-паша министар спољних послова. Милош је знао, да ако Русија добије само у времену, ако каквом дворском плетком или силом свога злата доведе промену Министарства, а тиме и своје надмоћије у диву́ну, онда ће она бити убрзо господар у Турској поред удружених напора све европске дипломације. Требало је дакле или што пре ишчупати решење овога питања или бити готов да се у њему наседне.

А да би песрећа достигла свој врхунац, Лорд Понсонби је имао мало слободног времена да би га могао наменити Србији и њеним пословима, које је сам сматрао за послове другог реда, пошто је тада у велико био заузет чувеним трговачким уговором с Портом који се тада претресао и који је и потписао 16 августа исте године, а уз то је био јако заузет и Мисирским Питањем које се тада приближи-

вало крају и могло имати огромних последица. Српским пословима се он у ово доба могао тим мање бавити, што је за њега говорено да је за свога дугог живљења у Турској примио и сам ону апатију која је у основи источњачког карактера, а коју цариградско поднебље чини готово заразном. За њега се с тога говорило *да је дремао онда кад је требао лебдити*.

Ја не знам да ли је и колико оправдана ова замерка. Али је ипак извесно да је Лорд Понсонби имао за себе у ово време све изгледе на успех, да је у српску ствар унео само половину предузимљивости и истрајности од оних што их руски представници уносе и у најсићушније ствари ове природе. Међу тим се Српски Кнез био решио, као што је познато, на његове предлоге и наваљивања и готово противно својој вољи да од султана тражи одобрење и пристанак без кога је могао бити, и којим су се у неку руку вређала права Србије. Баш по наговору Енглеске пружала је у ово време Србија Порти један пример који је могао бити од судбоносних последица у будућности, те је изгледало да је зајемчавање успеха за овај корак било за Лорда Понсонбија питање части.

Дана 6 јула писао је поново г. Хоџес да ствари по жељи иду својим током; да ће се место некретног Савета добити Државни Савет по примеру онога што га је у ово време стварала сама Порта; да ће султан изјавити пред дипломатским телом да му је тврда и одлучна воља да Милоша одржи у потпуности његове власти; да ће Јусуфа у Београду заменити ускоро нови паша, да се има основа нади да ће се од Порте добити све што се жели, али да у овом тренутку не би ваљало много захтевати, да ће се Турци ускоро иселити из Београда, али да ради непосредног решења овог питања не треба наваљивати да се не би наудило главном питању које на првом месту и пре свега ваља извојевати; да ће и Француска по-

слати свога консула у Србију. Али је он у исто време молио Кнеза да о свему овоме најстроже ћути, да не би изазвао какву сумњу у Аустрије која би се могла удружити с Русијом против њега. Он је додавао да се Аустрија држи неутрално, а то за овај тренутак није мала ствар.

Уз то је писао да је Аврам Петронијевић био позват на ручак код Решид-паше, да је с њиме имао дуга саветовања и преговоре, и да се овом приликом радило много на српским стварима; да су Руси због тога били у велико ражљућени и да су претили да ће оборити Решид-пашу; да су српски незадовољници заиста споразумно с Русијом понудили Порти миљу и по земљишта око београдске тврђаве; али да Порта разумев смер овој понуди није на њу чак ни одговорила; да је намера руска била да овим средством изазове народни метеж, да ствар ипак није пошла за руком.

Поред свих добрих вести које је доносило, мени је ово писмо ипак задавало извесну бригу због своје нејасности и неких противречних места. Изгледало ми је онда, а сад сам у то уверен, да је Хоџес у својој љубави и у својим добрим жељама за Србију узимао за стварност оно што је у истини могла бити само нада.

На два дана после тога добио сам истовремено налоге од Кнеза, Хоџеса и Живановића да саставим тачан преглед бројног стања у Београду, остављајући тврђаву на страну, да тачно попишем број Турака који станују у граду, број кућа које су имали и држали и преглед имања и земаља њихових било по подграђима било по оближњој околини; да одредим ближе положај ових Турака, род оружја коме су припадали и врсту радиности којом су се бавили; да најпосле прибавим поуздане податке о посади тврђаве, о броју редовних и нередовних одељења која образују пашину силу.

Ништа није било лакше него прибавити преглед хришћанског, јеврејског и туђинског становништва у Београду, који је од мене захтеван, пошто је суд овога града извршио био тачан попис свега тога баш на годину дана раније. Довољно је било засести и повадити ове податке из књига, а у овом погледу су старешине еснафа као и сви како хришћански тако и јеврејски прваци похитали да ми даду најтачнија и најпоузданија обавештења. Много је теже било снабдети се свима овим податцима о Турцима. По Портином налогу Јусуф-паша је био наредио прошле године да се утврди њихово бројно стање, али је онима који су имали да овај посао изврше заповеђено да његове плодове чувају у највећој тајности. Из више разлога паша је преувеличао број мухамеданских становника у граду и у београдској тврђави, те му није ишло у рачун да се о томе сазна истина.

Али се у Турској може за новац сазнати све што се жели; а пошто ме је Кнез овластио да на ту сврху могу утрошити колико год устреба, то сам и ја за неколико дана успео да тражене податке прибавим у свој њиховој тачности.[5] Осим ових података

[5] Ево за читаоца који би хтео да сазна колико је у ово време било становништво Београда (града и тврђаве с посадом), најважнијег места у ово време у Србији, података које сам ја успео да приберем:

Кућа српских	1389
„ турских	830
„ јеврејских	210
Свега	2429

Становништво градско (варошко):

Хришћана	8483
Турака, разумевајући ту и жене	2700
Јевреја	1530
Странаца	250
Свега	12.963

Податци о мушком становништву турском у граду:

Спахија и заима (старих држалаца феудних добара, све жењених)	350
Ерлија (народне војске)	900
Сејмена (нередовна војска одређена за чување при уласку на вратима градским, од којих су неки ожењени)	280
Странаца који нису стални	190
Свега	1720

енглески консул је тражио од мене да му израдим и пошаљем једну расправицу о питању исељавања Турака из Београда израђену од прилике у истом смислу као што је била она што сам ја у своје време био спремио за лондонску владу. У овој расправи која је изнета пред султана разлагано је питање о напуштању Београда с разних гледишта: политичког, стратегијског и финансијског и доказивана је корисност од њега. Ја је овде исписујем, пошто може припомоћи да се боље и поузданије позна управа турска у покрајинама удаљенијим од престонице, а уз то се могу видети и руске тежње.

„Ја не сумњам, писао сам ту, да Висока Порта „није рђаво обавештена према извештајима својих „паша о стању својих покрајина. Уверен сам да су „нарочито претерани извештаји Јусуф-паше о стању „и положају Београда и о броју његове посаде и ста-„новништва. Тако су у његовом попису сви мушкар-„ци, чак и деца у колевци, представљени у прегледу „као старешине кућа одн. породица.

„Паше које су се смењивале један за другим „на београдском заповедништву налазиле су увек „свога рачуна да претерују и увеличавају број му-„хамеданског становништва овог града, како би на „тај начин уверили и надлежне о њиховоме значају „и спремили његово напуштање, а и с тога што они „умеју да за себе учине велике уштеде из свота

Посада београдске тврђаве:

Редовне војске, разумевајући ту и официре	1217
Тобџија	325
Бећара (без занимања употребљених за службу при коњарницима итс., који се ипак употребљавају у ратовању)	190
Официра у пашиној свити	96
Свега	1828

Сем 830 кућа Турци држе у граду и у његовој околини четири млина, пет вртова (башта), од којих су три необрађена, и 47 радња (дућана).

Ето у каквом је жалосном стању било турско становништво 1838 у Београду, некада тако многобројно и напредно.

„које им Висока Порта шаље на одржавање ерлија „и спахија, те да се на тај начин у кратким роко„вима богате. Тако Висока Порта издаје годишње „три хиљаде кеса на одржавање ових одељења. Бар „половину ових свота паше задржавају за себе, те „је готово ништава корист коју би Турска могла „имати од ових војника, пошто у њих нема ни„каквог запта, пошто су то већином незадовољници, „непријатељи владе и њених реформама, уз то обрвани „бедом и болестима; за половину тога новца Порта „би могла држати у тврђави две хиљаде редовних „војника на које би увек могла рачунати.

„Питате ме: да ли би Турци волели да напусте „Београд или да остану у њему? Несумњиво је да „би они претпоставили да се иселе: доказ је за то „у томе, што су паше биле увек принуђене да на „њих мотре, а по кад-и-кад су морале прибегавати „и строгим мерама да би их одвратили да не рас„продаду још по мало имања што им је преостајало „па да се за тим селе. А какву корист и могу имати „што би овде остајали? Изузев мали број трговаца „то су већином бедни радници који живе од дана „на дан, и који, немајући ни винограда ни вртова, „ни зелени за обраду, зарађују једва толико да „своје породице снабдевају с најнеопходнијим потре„бама; а кад рада нестане они живе у највећој о„скудици. Прошле зиме је њихова беда и немаштина „била ужасна. Гомиле турских жена су чечале на на„шим вратима, просећи у Хришћана милостињу којом „би исхраниле и огрејале своју децу. Било је случајева „да су поједине између њих откривале по известан „део своје куће да би могле продавати ћерамиду, „пошто би комад по комад испродавале све што су „у кући имале па чак и своје одело.[6] Нека се овим

[6] Хусејин, Веџи и Абдул-Реим-паша делили су увек милостињу сиротним породицама, нарочито за време рамазана, кад је свака од њих добијала потребну количину пиринча за пилав; али Јусуф није давао

„имовинским бедама и недаћама дода страх, у коме „живе ове сироте породице због непрекидног неспо- „разума и због размирица београдских паша и срп- „ске владе а и због гласова који се врло често на- „довезују на несмотрене изјаве данашњега паше и „на његово чудновато понашање, па ће се тако уви- „дети да је њихов положај такав да несрећнији бити „не може. На најмању вику њихову душу обузимље „престрављеност, а на јаук својих жена или своје „деце они узимају оружје у руке, и у поноћи би „се повлачили у тврђаву и ту склањали кад би им „се то допустило, да само избегну од уображених „опасности које је страх у њих унео.

„Не може се дакле ни часа сумњати о томе да „би се они врло радо иселили из једног града где „проводе тако бедан живот.

„Још од 1832 године ови невољници су више „пута молили за допуштење да се могу иселити; али „су паше, којима су они предавали своје молбе у „овом смислу да их спроведу Високој Порти, и су- „више мислиле на своје себичне интересе те нису „могле допустити да им се одсели становништво чији „су државни доходак делили.

„С тога дакле Порта и не треба да се обраћа „пашама, агама, ерлијама и заимима ако жели да „сазна право расположење београдских Турака у по- „гледу њиховога исељавања. Сви су ови људи у тој „ствари живо заинтересовани те ће јој крити њено „право стање. Место тога требала би да о томе при- „пита каквога доброг мусломанина нпр. муфтију, или „да на лице места пошље људе који би били у „стању да ствари виде својим очима.

никад ништа, и наређивао је да се терају и гоне бедници који би пошли у град да просе милостињу. Према речима самих његових чиновника њему је било одвратно да ма коме штогод да̑, па ма то чак била и сама његова деца. Они који су његовим добрима управљали могли су га безазорно поткрадати, али им он никада није хтео ништа дати по својој вољи.

„Још кориснијe би за Порту ово исељавање из „Београда изгледало кад се на њ погледа с политичке „стране. Ма какви да су гласови које распростиру „злонамерни људи о расположењима и намерама Срба „према њој, неоспорно је ипак да велика већина „становништва Србије нарочито њен владајући Кнез „врло добро увиђају све користи од везе с Отоман-„ском Царевином. Мисли и намере о васпостављању „старе српске државе, о панславистичкој пропаганди, „о подизању на оружје Јужних Словена ради по-„враћања њихове народности и независности, проста „су подметања која вешто удешавају најамници из-„весне силе да би узнемиривали не само Порту већ „и једну другу суседну силу која има много држав-„љана словенског порекла, или су у крајњем случају „сањарије појединих шупљоглаваца. И ако су нови и „неискусни у политици, Срби врло добро поимају да ће „њихова потпуна независност остати увек проста у-„топија, и да при каквом распаду Отоманске Царе-„вине они једино могу ишчекивати да гледају како „се њихова земља присаједињује којој другој држави, „или како под којом од ових задржава још за неко „време полусамосталност, у којој живи данас под „окриљем Порте. Под овим погодбама и са оваквим „изгледима на будућност они претпостављају да о-„стану клетвеницима Високе Порте.

„С друге опет стране Висока Порта би требала „да учини све што је у њеној власти да Србе „одржи у овим добрим расположењима, и ваљало би „да гледа да их што већма задобија за себе својим „искреним и поштеним држањем према њима и не-„коликим уступцима које би они умели ценити и „на којима би били захвални ма како ови били мали „и незнатни. Она би нарочито требала да тежи томе „да Србију сачува и заштити од свакога туђинског „утицаја, и да ствари тако удеси да она нема никаквог

„повода да од овога и његовога посредовања тражи „ма какве користи.

„Нека се сутра изроди ма каква криза, ако би „Србија остала незадовољена она би у њеној појави „могла бити за Порту озбиљна опасност, али ако би „била задовољена и везана за ову признањем и за„једницом интереса, она би могла бити моћан савез„ник и то како по својој стварној снази, тако и по „утицају који неоспорно има над словенским станов„ништвом Европске Турске.

„Уступање града Београда било би најподесније „средство да се овај циљ постигне. И ако Срби по „слову хатишерифа од год. 1830 држе да имају искључиво право на овај град ипак би га после неправедне „пресуде руског цара примили из султанових руку „као доказ благонаклоности и с највећом захвалношћу. „Питање о Београду је јабука раздора коју ће Ру„сија умети увек вешто бацити кад јој год устреба „да сеје неповерење између Србије и Турске, јер „Срби неће никад моћи веровати у искреност Порте „докле год се не види у државини овога града циљ „свих њихових жеља. И овај обзир је, удружен са „згодом која се јављала да се Турска обвеже и да „се од ње лакше добије пристанак на Ункијар-Ске„лески Уговор, и био повод који је руководио цара „да се у томе спору изјасни против Срба, поред свих „неоспорних њихових права у београдском питању.

„Саме речи: *то ће се учинити другом приликом,* „које је цар добацио Србима после ове чудновате пре„суде, у тежњи да сузбије њихову сувишну срдњу, „требале су да отворе очи Високој Порти о намерама „њене силне супарнице, те су требале да је определе „да овој уступањем Београда отме један од најснаж„нијих средстава за утицање на Србију и хришћан„ско становништво у Турској.

„Србима је мало стало до тога што ће тврђаве „остати у рукама Турака; њихове огромне шуме,

„њихове неприступачне планине за њих су тврђаве „које је много теже освајати него зидове каквога „утврђења које они не би умели ни могли сами бра„нити да им се баш и уступи.[7] Њих дакле ништа „не узнемирује што у овима остају и чувају их тур„ске посаде. Они би само желели да се ове посаде „образују једино из одељења редовне војске, која су „се у Србији понашала увек исправно. Али они не „могу да подносе да се по својим градовима сусретају „с Турцима, потомцима оних јаничара који су их и „год. 1804 нагнали да се лаћају оружја и довели „земљу до страшних бораба и покоља у којима је „толика крв проливена. Њихова се узајамна мржња „неће никад утолити, већ ће једнога дана напротив „изазвати какав страшан сукоб, који ће бити судбо„носан за заједничке српско-турске односе.

„И ако ја нисам надлежан да о овоме питању „изречем свој суд са стратегијског гледишта, ја ипак „држим да могу тврдити, да полудржавина београд„скога града не би ни у колико припомогла одбрани „његове тврђаве. Спахије и ерлије из којих се са„стоји мусломанско становништво овога града било „би са својим женама и са својом децом само сметња „за одбрану на случај напада; а они су у осталом „између свих Турака у Царевини највећи противници „и цариградске владе и свих мудрих реформа које „она жели да заведе у својој држави. Нарочито су „у њиховим очима предмет страшне мржње и готово „страшења редовна војничка одељења и њихови за„поведници. У њиховим безобразним нападима не

[7] Све готово тврђаве у Србији налазе се на обалама Дунава и Саве; оне би дакле биле потпуно излишне Србима при одбрани њихове земље од Турака, који би под њихове зидине могли доћи тек пошто би прегазили целу земљу. Оне би дакле могле служити једино против Аустрије, с којом Срби не држе да су дорасли да ступају у борбу. У осталом за одржавање ових тврђава нарочито Београда потребна су средства која премашају њихову данашњу и војничку и финансијску снагу. Ја сам често слушао Кнеза где с разлогом говори, да би Кара-Ђорђе боље учинио да их је до темеља срушио кад их је освојио, него што се упропашћивао оправљајући их.

„штеди се ни сам султан. Правда међу тим захтева „да се каже, да је велики део обично београдскога „мусломанског становништва мање противан влади „него аге и спахије и у опште они који добијају „највеће плате. Али су се ови сиромашнији Муха- „меданци жалили нарочито на то што им се одузима „баштинско право и слобода, говорили су они, које „уживају сви отомански државльани па и сами *Ци-* „*гани,* а то је да се могу насељавати и живети онде „где им се буде свидело.

„И доиста после мудрих реформа султана који „данас влада и после његових огромних напора да „стане за врат самовољи по свима гранама државне „управе била би страшна неправда, да се једно ста- „новништво задржава у месту где му није опстанка, „пошто нема откуда да подмирује своје животне „потребе; као што је такође велика неправда кад „му се забрањује да отуђује оно мало што му је још „преостало, па да за тим одлази и живи по својој „вољи гдегод на другом месту. И зар има веће не- „природности него што је та кад се један град дели „између два господара, кад у њему владају два раз- „личита закона, кад у њему станују два сасвим раз- „лична становништва увек готова да се дочепају за „гуше. Какав се поредак, каква безбедност, какав „напредак може икада очекивати у једном граду са- „стављеном из тако разноврсног становништва?

„Висока Порта је у заблуди ако држи да је „њена част у питању кад је реч о задржавању или „уступању Београда. Изглед ових Турака у дроњцима „и који се уз то одају најбешчаснијим занимањима; „изглед њихових опалих и нахерених домова и њи- „хова беда упоређена с напредовањем и цветањем „Хришћана све то чини мало части Порти у очима „туђинаца који долазе у овај град. Турци овде пре „изгледају као притвореници или као ратни заро- „бљеници него као господари. Зар би у осталом

„врховно господарство султаново изгубило нешто од „свога права и угледа тиме ако би у њему живели „сами Хришћани? Зар остављена турска застава на „тврђави која господари градом не би боље потвр„ђивала ово господарство него ово бедно турско „становништво?

„Ако би на Порту хтео да се учини прити„сак, те да се она принуди да овај град уступи „Хришћанима, онда разумем да би њена част нала„гала да се томе противи. Али ако би она сама преду„зела ову меру у данашњим приликама, онда би она „тиме учинила дело правичности, мудрости и здраве „политике, а далеко би била од тога да у погледу „на своју част трпи и најмањи уштрб.“

IV

Знајући врло добро од колике је важности мотрити на то да противници не запазе нашу погрешку Кнез је врло добро увиђао потребу да нипошто не напушта правац у држању који је себи био одредио. С тога се он дакле врло брижљиво придржавао основâ које је прошле јесени био обнародовао, те је потпуно укинуо кулуке, поштовао је и заштићивао баштинска и у опште права влаштине, личну слободу и слободу трговања и саобраћаја.

Пре него што би усвојио ма коју управну или политичку меру и од најмањег значаја подносио ју је на одобрење Државном Савету. У његове седнице позивао је не само саветнике који су били такви по своме звању већ и све мало угледније чиновнике које би њихови службени послови доводили у Крагујевац или који би се ту случајно затицали, а нарочито оне за које је знао да су одани незадовољницима, поступајући увек према њима с особитом пажњом и уважењем и обасипајући их по кад-и-кад својом милошћу па чак и поклонима у новцу.

Пошто овако држање Милошево није више давало повода његовим непријатељима да вичу на њ, изгледало је да ови хоће да се окане недостојних плетака којима се дотле радило на томе да му се убије љубав у народу. Али су с тога они тим већма беснили и плеткарили по туђини, кујући и измишљајући потворе да осумњиче његову добру вољу и његову постојаност на путу законитости којим је био пошао.

У ово време од прилике ја сам примио у исти дан два писма, једно од пуковника Хоџеса а друго од Живановића, писана истог дана (11 јула). Први ми је стављао у дужност да представим Кнезу штету коју му је у аустријској интернунцијатури нанела скоро заведена мера, по којој је ударена царина на робу која је из Аустрије ишла за Цариград. Овај ће противзакони намет, писао је енглески консул, повући за собом и изазвати озбиљне протесте, пошто је противан уговорима на снази, а могућно је да ће још Кнезу донети и нерасположење Аустрије, од које не би никако ваљало правити непријатеља, најмање у данашњим приликама. Молите дакле Кнеза, закључивао је он, да без одлагања опозове ову несмотрену меру и да се ради на извини код аустријске владе.

Не говорећи ни једне речи о свему томе Живановић ми је писао: „Ви можете уверити Кнеза „да наши послови иду добро у свима правцима. Је„дина ствар која може омести потпун успех нашег „изасланства то је овде разнети глас о неким новим „немирима и распрама у Србији, проузрокованим де„лима Кнежевог гоњења. И ако ја сумњам у исти„нитост овога гласа, пошто знам да Кнез мора бити „уверен у потребу највеће уздржљивости и умере„ности у данашњим приликама, ипак Вас молим да „учините све што узмогнете како би га склонили да „остане потпуно на миру и да не даје никаквог по„вода незадовољству свога народа. То је једина ствар

„за коју га молимо моји другови и ја, а под том „погодбом ми јемчимо за успех поверене нам задаће.“

Он је к томе додавао још да њега (Живановића), енглеског консула и мене оптужују да смо опсели Кнеза и да га водимо према својој вољи и нахођењу. С тога ми је препоручивао да ређе одлазим Кнезу у посету, упућујући ме на једнога тајника Кнежеве Канцеларије коме се могу потпуно поверити у саопштењима Кнезу.

И ако у ствари није било ничега истинитог у гласовима који су се растурали по Цариграду на Кнежев рачун, ја сам ипак хтео да приберем о свему најопширније податке. У ту сврху сам се обратио свима аустријским трговцима у Београду, а тако исто и управи Дунавскога Бродарског Друштва, да се уверим да ли је заиста било онако како ми је писао г. Хоџес; и одговорено ми је да нико није имао никада никаквог повода да се жали ни на београдску царинарицу нити пак на остале српске власти. Они су ме напротив уверавали да су врло захвални Кнезу на олакшицама које су чињене при преносу сувим њихове робе која је долазила из Цариграда, као и на допуштању да дуж целе дунавске обале подижу стоваришта не ударајући на њих никаквих намета што је, строго говорећи, могао чинити.

Што се тиче унутрашњих несугласица о којима је писао Живановић ми смо баш у ово време имали пред очима у том погледу са свим противан доказ. Кнез се тада налазио у Буковику (Аранђеловцу) где се било слегло много света да окуша дејство лековите воде која је у том месту мало пре тога била пронађена. Тамо су били позвати кнегиња с кнежевићима, београдски митрополит и многи народни прваци.

Кнез у својој пратњи није имао никог више до неколико слугу. Сав свет је становао под шаторима или по дрвеним колибама које су на брзу руку израдили околни баштиници. Шатор Кнежев и његове

породице налазио се баш у средини тога насумце створеног града и био је отворен у свако доба дана и ноћи и сваком приступачан. На два дана пошто сам примио два писма о којима сам мало час говорио и која сам одмах саопштио Кнезу, позвао ме је он к себи у Буковик. Нашао сам га окружена гомилом одличних грађана, кметова и сељака, и он ће ми онда рећи: „Ево „најбољег побијања гласова распростртих по Цари-„граду. Да сам ја самовласник и самовољник кога на-„род мрзи, као што хоће да ме представе, онда бих „предузимао више мера за безбедност своје личности.“ На овај Кнежев говор узвикнуло је одједном као из једног грла стотину гласова: „Ко то говори? Нека „те Бог чува, Господару, а арам нека је хлеб ономе „који се на тебе жали! Ко сме тврдити да народ „тебе не љуби?“

Оно што је Милош говорио било је потпуно оправдано. Сам изглед који је у ово време представљала Буковичка Бања најсвечаније је утеривао у лаж његове потвораче. Он је усред гомиле народа личио пре на кућног одн. на породичног старешину него на самовласног владаоца. Преко целог дана и још позно у ноћ није се чуло ништа друго до песме и узвика *живео*, а ништа се друго није видело осим народних игара уз звуке каквога пастирског инструмента. Кнез је пролазио од једне гомиле света другој и свуда је примаи и испраћан с несумњивим изразима љубави и преданости. У његово здравље су испијане многе здравице, на које је он често одговарао примајући прву чашу која би му се понудила и испијајући је у срећу и слогу Србије и Срба. Народ Кнеза није никад волео у толикој мери као сада, захваљујући нарочито укидању кулука, једног терета који му је било тешко да сноси.

Нико није могао сумњати у то да су цариградске потворе биле дело српских незадовољника; али није могло одмах да се ухвати: ко их је тамо

могао раструбити? Кнез то није могао да погоди. Најбољи његови пријатељи знали су међу тим шта да мисле о томе: али му то нису смели казивати.

У одговору на писмо којим сам га уверио да нема нимало истине у ономе што ми је писао о Кнезу, пуковник Хоџес ми је међу тим писао да се једним случајем открило, да су сви гласови противни Кнезу дело Аврама Петронијевића, који их је са задовољством растурао по Цариграду, ослањајући се при том на некаква писма која је тврдио да је добио из Србије. Кад га је консул о томе запитао он саму ствар није порицао, само је уверавао да је био далеко од намере да уди своме Кнезу; напротив желео је да му буде од користи; јер уверен у неистинитост ових оптужаба говорио је он, ја сам, показујући дотична писма хтео помоћу њих самих да покажем: колико им се вере може поклањати, а колико су ниска средства којима се служе Кнежеви противници да би убили његов углед.

Пошто је видео да је ухваћен, Петронијевић је писао у истом смислу Кнезу, који је био толико добродушан да му верује, те се тек много доцније, кад су га дела уверила очигледно о противноме, утврдио у уверењу да га је овај човек увек издавао.

V

Ако је, као што сам већ рекао, изгледало да незадовољници желе да се приближе Кнезу, то се не може рећи за Јусуф-пашу и консула Вашченка, чијој мржњи на Кнеза није било више граница и који ову нису сад више ни крили пошто су били заклоњени од свакога његовог гњева, благодарећи своме положају представника држава заштитница.

Први није никад имао на устима других речи већ је увек претио овим бедним *свињарима* који су

се усуђивали да се називају Кнежевима, министрима и ђенералима, и које ће Порта ускоро изагнати из ове земље која само њој припада. Слепа мржња није остављала овоме паши ни толико здраве памети да увиди да је овим грубим испадима откривао намере које су саме биле довољне па да Кнезу поврате и да с њиме измире све његове противнике. Много окретнији и препреденији од Јусуфа консул Вашченко је говорио само о томе како Србија треба да се приближује Русији, која једино Србе може заштићивати од тежњâ и намера Портиних, и како она не треба да допусти да Милош тражи наслона и потпоре код удаљених сила које не могу ништа учинити за Србију. Овакве тежње ће само озловољити цара коме неће остати ништа друго већ да земљу остави њеној судбини. А у том случају свак зна шта ће од ње бити; изрази београдског паше довољни су у осталом да освесте и оне који би о томе двоумили.

Вашченко је често долазио у Крагујевац под изговором каквог саопштења које би имао да учини Кнезу, и том приликом се на путу задржавао по друмским механама. Ту је сазивао народне прваке, кметове и свештенике, најпосле и све остале које је могао прикупити, па је, претварајући се да је љубазан и снисходљив, што није било у његовој природи, плаћао за све присутне у механи да пију, а уз то је позивао на ручак одн. на вечеру прве људе из села одн. околине кроз коју је пролазио, те је с њима делио изврсна вина и разне ракије које је у ту сврху увек носио са собом. Пошто би их овом цртом притворног пријатељства опчарао почео би да говори о томе како Русија воли Србију, како се за њу увек интересовала, па да се за тим жали на незахвалност Србије којом је ову силу наградила; у исто им је време желео да њихови нови заштитници буду исто тако искрени и несебични према Србији

као што је била Русија, и да буду и вољни и у стању да их успешно бране од напада од стране Турске откуд им је непрестано претила опасност.

При испадима овакве природе ови људи, који се нису никад мешали у политику, запиткивали су га с извесном запрепашћеношћу о смислу ове тајанствености коју они нису могли да појме, молећи га да им је објасни. Тада је Вашченко прелазио на ствар и причао им како је Кнез, naљућен на Русију с тога што га је она принуђавала да заведе народу кориснији систем владавине и да створи више јемстава за будућност земље, одбио овај мудри и за земљу корисни савет по наговору туђинаца којима се окружује; како је из бојазни да га Русија у споразуму с Портом а саобразно хатишерифу од 1830 не принуди на систем владавине који је овим јасно предвиђен и прописан прибегао под заштиту Енглеске, која је узела на себе да му *под извесним погодбама* задобије наклоност Порте у овом питању и да му у исто време припомогне да може земљом владати по својој ћуди.

Једна од тих погодаба била је у томе, говорио је Вашченко, да Кнез раскине сваку везу и однос с Русијом и да енглеским трговцима зајемчи повластице, које би од њих направиле апсолутне господаре српске трговине. „На основу овога споразума, „говорио је он, Срби ће ускоро бити принуђени да „продају искључиво Енглезима своју стоку, који ће „им за ову давати ону цену коју сами одреде и то „у роби из своје земље. Народне шуме ће се исећи „и лишити својих најлепших дрвета, која ће се у„потребљавати за грађење бродова у Енглеској, те „земља више неће моћи рачунати на природну од„брану ових непролазних шума; сељак и надничар „ће бити принуђени да раде на сечи и преносу ове „горе, па чак и на рудокопима, а све у корист ових

„туђинаца, који ће им сами и по своме нахођењу „одређивати надницу.

„Најпосле ко зна, додавао је к томе Вашченко, „да Србија неће бити ускоро преплављена протестанским мисионарима који ће да отворе рат против „истинске православне вере? Од ове у осталом и „нема веће опасности. Ништа није лакше, у стању „простоте и незнања у коме се још налазе Срби, „него да се они поступно отуђују од вере својих „праотаца и да полако и готово неприметно примају протестантизам. Милош и његови саветници „дају повода да се човек плаши да ће Срби моћи „одржати своју народну веру и њене обичаје против „најезде јереси и отпадништва, пошто они и иначе „имају мало поштовања за верске догме, јер презиру „неке свете црквене заповести, као што су нпр. „пост и уздржљивост за време поста.“

Вашченко је са својим лагањем терао дотле да је говорио онима за које је држао да су готови све веровати, да је Милош закључио с Енглеском уговор да јој прода Србију.[8]

И ако су били потпуна бесмислица, ови Вашченкови говори су код безазленог света наишли на веровање. Ваља такође рећи и ту истину да и сами ти људи воле да чују како Кнежеви пријатељи побијају све те гласове. Али како се потворе распростиру увек лакше него истине то би било у Кнежеву интересу, па тако су му саветовали и његови пријатељи, да свету обзнани преко „Српских Новина“ или помоћу расписа на среске старешине, на кметове и свештенике какве су биле према његовој земљи намере Русије а какве опет Енглеске, те да тим путем опипљивим разлозима докаже неистини-

[8] Ја овде износим само оно што се десило у механи друмској у Белосавцима, где се збило тачно овако како ја описујем. Ја сам то дознао од више лица која су била присутна кад је Вашченко овако говорио, и који су ми све то поновили после једног часа, кад сам при повратку из Крагујевца свратио у то село.

тост гласова које је Вашченко злонамерно распростирао о тобожњем трговачком уговору с Енглеском, о опасностима које су претиле народној вери и о продаји Србије која је била на прагу, што је било лако учинити.

Али Кнез није хтео да се понижује правдајући се, једно из бојазни да тиме не увреди и још већма не раздражи Русију, а друго с тога што је сматрао да му то не допушта ни његово достојанство. То је међу тим била погрешка и заблуда с његове стране. Ма како неистинити били и невероватни ти гласови који се распростиру на рачун власти, они увек наилазе на веће и лакше веровање него кад се о њој говори добро и истинито. С тога је дакле увек врло важна ствар сузбити рђаво дејство ових гласова нарочито пак онда кад они задиру у најживотније интересе дотичне земље. Што се пак тиче Русије она не би имала право да се љути на Милоша ако би његова правдања бацила светлост на извесне тачке овога питања, које јој не би могле служити на част пошто је он на тај корак изазван чудноватим држањем њенога представника које се не може довољно жигосати. Њена одлука у осталом била је већ потпуно утврђена; она више није ни крила своје намере према Милошу, а ради неколико увреда више или мање с његове стране она не би те своје намере променила.

VI

Ма какве да су биле прикривене тежње бечке владе, држање њенога консула наводило је да се мисли да она жели да остане неутрална у питању које се сад ломило у Србији.

У консулству аустријском у Београду сменио је Мејановића као што смо већ поменули пуковник

Филиповић од Филипсберга. Потпуно друкчије природе него што је био његов претходник он се показивао снисходљив, љубазан, весео, отворен као какав стари војник и прави Немац, што је и био. Он није волео ни плетке ни kињења, и ма да ни у чему није пренебрегавао интересе својих држављана, он ипак није тежио ни к томе да пркоси месним властима нити да чини неумесне сметње домаћим трговцима. Пун поштовања према Кнезу, а понашајући се с истом обазривошћу и предусретљивошћу према људима свих странака он није никад улазио у политичка питања, а тако исто није никад допуштао да се прозре у гледиште његово или његове владе према Кнезу и његовим противницима.

Изгледало је као што сам већ нагласио да се оваквим држањем аустријског консула хтело да покаже да је Аустрија желела да остане неутрална у овом питању.

С овом претпоставком Кнезу би било лако да покрене теразије на своју страну, да се само одлучио да усвоји захтев који му је ова сила већ одавна била упутила, и који се састојао у томе да с њоме закључи уговор о издавању војничких бегунаца и већих злочинаца с изузећем оних који су обвињени за политику, за прекршај војничког запта или фискалних закона, према којима је Аустрија у своме законодавству била и сувише строга.

Овај и овакав споразум био би од користи по моме мишљењу за обе стране. Лакоћа с којом се из једне земље прелазило одн. пребегавало у другу доносила је са собом те су злочини били много чешћи. Намерни банкроти и варалице завијали су често у црно своје дужитеље те је трговина обеју земаља трпела подједнако од тога. Многобројна бегства испод аустријске заставе удила су у истој мери Србији као и Аустрији, пошто су ови бегунци били готово по правилу измет по свима пуковима; уз то су они разно-

сили по српским селима злокобан пример свих врста разврата, јер су били кукавице, лењивци и крајње искварени људи. У једној земљи у којој је једнодневни рад довољан да се може живети целе недеље, где се спиритуозна пића продају готово у бесцење, проводили су ови људи своје време по крчмама, и задавали су они сами месним властима више бриге него све остало становништво.

Али су доста ситни разлози који се оснивају нарочито на истоветности вере (и народности) ових бегунаца са Србима на тежњи да се што пре умножи становништво у земљи, и да се на случај потребе има при руци довољан број добрих војника на расположењу, за тим и бојазан да се не огорче аустроугарски Срби у државној служби, допринели собом те је Кнез остао упоран у својој одлуци, да одбије захтев за закључивање оваквог уговора, и ако му је добро схваћена политика налагала да га прими, нарочито у данашњим приликама.

VII

Готово сва писма из Цариграда извештавала су готово једино о скоро потпуној поузданости у којој се налазило и осећало српско изасланство с погледом на успех своје задаће; у њима се додавало да ће Јусуф-паша бити премештен и да ће се Турци иселити из Београда. Међу тим се није ништа свршавало; паша је остао непријатељскије расположен него икад дотле према Хришћанима, а мусломани су се сваким даном све дрскије хвалили како ће се ускоро повратити у своја стара права уместо да се исељавају.

Лорд Понсонби је 6 септембра (по новом) упутио Кнезу једно доста опширно писмо у коме је, после дугог упутства у врло учтивим изразима о ње-

говим дужностима према султану и о начину како да се земљом боље управља, захтевао од Кнеза часну реч и формалну писмену обавезу према њему да ће остати султану веран и одан и да ће у будуће владати земљом по програму који је обнародовао прошле јесени, обећавао такође часно и формално са своје стране да ће му издејствовати просту и чисту потврду Устава онаквог какав је собом донело српско изасланство и да ће обвезати султана да споразумно с Енглеском подржава свима својим силама Милоша и његову породицу у свима њиховим правима, заштићујући га у исто време против свих плетака било спољних било унутрашњих, којима би хтела да се ослаби дата му власт.

Закључак овога писма је показивао да се енглеско посланство, као што сам већ и раније рекао, није још било бавило озбиљније српским питањем, да је на тај начин изгубило драгоцено време а и прилику која се можда никад више јавити неће.

У одговору на ово писмо Кнез је захвалио Лорду на његовим мудрим саветима које му је дао у име своје владе, обећавајући му да ће се трудити да их се придржава што боље узмогне. У исто време уверавао га је да је њему било лако да се обавеже да се у својој владавини од сада придржава основа које му је племенити Лорд наговештавао, пошто је у часу кад је свој проглас обнародовао био чврсто одлучен, да при њему остане непоколебљив и сталан, а ова одлука је у њему данас била тим чвршћа, што је већ имао прилике да се увери о неопходности да своју владавину заснива на тако праведним и освештаним основима.

Што се тиче његових осећаја према Високој Порти, Кнез је уверавао његово господство да су опасни смерови који су му приписивани, били проста потвора коју су на њ износили његови противници, и која је самим његовим држањем најбоље

утерана у лаж; он га је умољавао да верује, да он не само неће дати никада повода своме високом господару (сузерену) да сажаљава поверење којим га је одликовао, већ да ће се трудити да му у свако доба даје несумњиве доказе о својој преданости одржању и слави Отоманске Царевине; све то тим пре што је потпуно задовољан својим положајем у његовом окриљу.

VIII

У ово време су се појавили први знаци болести која је после неколико месеца угасила живот престолонаследнику Милану и повукла за собом у догађајима Србије толике последице, паралишући прегаоштво и одлучност Кнеза Милоша баш у тренутку кад су му ове особине биле најнеопходније.

Још од свога доласка у Србију консул Вашченко је настојавао код Кнеза да би овај послао своје синове у Петроград ради допуне њиховога образовања. Не одбијајући отворено један тако јасан доказ царске доброте, као што је говорио г. Вашченко, Кнез је увек тражио по какав изговор да ствар отеже, решен у дубини своје душе да на тај предлог никад и не пристане. Његова би жеља пре била да их пошље у Француску, али је обећао да би такав корак значио неку врсту објаве рата петроградској влади. Бављење у Француској сматра се врло опасним за младе Кнежеве који су позвани да владају под руском заштитом. По петроградском схватању тамо би се за кратко време искварило све: и вера, и нарави, и појмови, и мишљења. Боље би било, по речима представника ове силе, послати их у најдаљи крај Сибира међу Татаре него их оставити код Француза, ових хулитеља на Бога и непријатеља цара Николе, кога се осмељују нападати у својим листовима, спо-

рећи законитост његових права на Пољску, за коју они осећају извесну љубав само с тога што се и она буни против свога законитог господара.

Али ма шта и ма како да је мислио Кнез Милош у овом погледу, г. Вашченко и његови пријатељи српски русомани умели су тако вешто окружити младог престолонаследника, и тако су му били напунили главу руским мислима да њему ништа није изгледало ни лёпо ни добро урађено што није долазило из Русије, што није било израђено по руском обрасцу. Руско племство је без сваке сумње обдарено изврсним особинама; оно је учтиво, лепо образовано, живи племенито и има великодушних дела, воли да учи и да ради, те изгледа као да је поставило себи као главну задаћу да делом докаже да је погрешно уверење створено у Европи као да на *северу живе дивљаци*. И ако је увек поносито и строго према пучанима, младо руско племство је задахнуто слободоумним тежњама; оно увиђа да данашњи ред ствари у његовој отаџбини не одговара више духу времена и да није частан ни за њу ни за човечанство; али у суштини надахнуто патриотским духом, жудно војничке славе и поносно на сјајну улогу коју је Русија играла у догађајима овога столећа и на надмоћ коју она не пропушта да за себе захтева у судбини и политичким односима читаве Европе, — оно се дичи тиме што припада једној царевини чиј правац унутрашње политике у основу не одобрава, али јој опет остаје верно и предано, јер се нада да ће имати свој удео у великој европској политичкој драми. Грађанска лаворика нема дражи за руске племиће; све њихове мисли и све њихове пожуде управљене су к војничкој слави, појмови о човечности и правилности долазе тек у други ред. Отуда долази да Рус, ма како образован и углађен био, има у себи увек нечега војничког што вас одбија а донекле и вређа.

Уз то ваља узети на ум да Милошеве синове, нарочито старијега, нису обучавали ономе што је добро и племенито код руског племства, нити су их упућивали да се на то угледају; већ су их једино учили да мајмунишу подражавајући му својим нерасудним и преким држањем, навијањем на војнички дух како тела тако и срца и презирањем свега што није било руско или војничко.

По себи се разуме да се на овај начин сам доводио у потпуну противност према оцу, а он то сам чак није ни примећавао; јер је он од природе био тако добар и тако послушан да ништа не би свесно учинио за што би знао да се оцу неће допадати.

Милош је знао за русоманију свога старијег сина и за његову наклоност према г. Вашченку који је умео да овлада његовим духом; извештен уз то да су његови противници злоупотребљавајући женску простосрдачност успели да у своје канџе увуку, бар привидно, и саму кнегињу, а знајући и какву му штету у државним пословима може нанети опозиција његове породице користио се случајем боловања свога сина, те је одлучио да целу породицу уклони за неко време из земље. Поред тога што је ова одлука ишла у духу лекарских наредаба, који су болеснику препоручивали што више телесних вежбања и промену ваздуха она му је у исто време дала повод да своје синове склони испод утицаја г. Вашченка и да такође скине с дневног реда питање о њиховом шиљању у Русију.

Он их је дакле отпратио обојицу с њиховом матером у Банат близу Темишвара, где су имали да остану на добру код своје сестре Јелисавете, удате за племића Јована Николића. Узор честита и поштена човека овај Кнежев зет је проводио све лепо и топло време на своме летњиковцу Маћедонији, на неколико миља од Темишвара. Живот који је ту вођен био је нека мешавина од српског, мађарског и не-

мачког. Млади Кнежеви су налазили корисне забаве у лову, јахању и рибању, а честе посете околних племића и баштиника, који су готово сви били српскога порекла, имале су да их уведу у навике и обичаје светскога живота и да их поступно излече од њихове заслепљености за Русију.

Ако би престолонаследниково здравље допустило онда би се на пролеће могао кренути на какав даљи пут, што би у велико допринело његовом оздрављењу.

Дужност ми је да у својој непристрасности нагласим, да је господар Јеврем потпуно и искрено одобравао ову меру, увиђајући да је неопходно потребна за здравље његовог синовца, и ма да је било очигледно да ће удаљеност његове снахе, с којом је изгледало да живи у највећем споразуму, ослабити снагу његове странке, ипак је помогао Кнезу, своме брату, да је приволи на овај пут.

У прво време је изгледало да промена поднебља и нови начин живота утичу повољно на здравље младог кнежевића. Лака грозница која га је узнемиривала с времена на време била га је потпуно напустила; снага му се повраћала, те су тако почеле да се разбијају и зебње које су његови имали за њ; али су се с приближивањем зиме одједном појавили знаци судбоносне бољке која га је доцније у гроб отерала.

IX

Крајем месеца августа добила је госпођа Хоџес, супруга енглеског консула наступну грозницу, болест која је у Београду заразна у ово доба године, али која није нимало опасна. Заплашен неколиким живчаним нападима које је имала госпођа пуковниковица и који нераздвојно прате обично све болести у жена годинâ и темперамента г-ђе Хоџес, Капетан О'Нил

је писао пуковнику преувеличавајући ствар, и молио га је да се пожури што пре у Београд, уверен да ће његово присуство у велико припомоћи поправци здравља његове жене, којој је његова удаљеност тешко падала.

Посао који је био повод путовању г. Хоџесовом у Цариград био је још далеко од тога да буде довршен, те је та околност, уз откриће Петронијевићевих плетака и скори долазак у турску престоницу Барона Бутењева, захтевала више него икад консулово присуство у Цариграду. Али њега ништа није могло ту задржати, и поред свега тога што сам га ја уверавао о лакоћи случаја његове жене и о томе да за њу нема никакве опасности, јер је доиста убрзо и оздравила.

Он је дакле отпутовао из Цариграда 12 септембра на једном аустријском пароброду, и осам дана доцније стигао је у Радујевац, где је привременој болници било наређено да га прими и да по могућству скрати његово задржавање.

У жудњи да се што пре види с њиме а и у жељи да му заштеди путовање у Крагујевац, које би на два три дана одложио састанак му са женом, Милош му је сам изишао насусрет у Пожаревац.

По извештајима пуковника Хоџеса о исходу питања које се расправљало у Цариграду није више могло бити никакве сумње. Он је уверавао да је пре свога поласка отуда удесио ствари тако да се о успеху није више могло сумњати; да није тако, рекао је уз то, ја се не бих могао ни маћи из Цариграда. Султан је са својим министрима био потпуно уверен, да је интерес Турске захтевао да се Милошу сачува власт у свој њеној потпуности; на Златном Рогу су добро уочили тајну намеру Русије, која се крила у њеном предлогу о некретном Савету, те су били решени да у овом питању не попусте ни за једну тачку, ово тим пре што су Енглеска и Фран-

цуска биле одлучиле да притекну Турској у помоћ ако би Русија хтела да врши какав притисак на њу у том погледу. Француски двор је био наредио своме посланику да у овоме питању иде раме уз раме и споразумно с енглеским, а и француски консул који је имао да дође скоро у Београд имао је наредбу да у Србији ради споразумно с енглеским. Рат који је изгледао као неизбежан између мисирског поткраља и султана, и доста основана сумња да Русија није била непосвећена у покретима Мехмет-Алије допринели су те се Турска данас више него икада наслања на Енглеску и Француску. С тога је за у будуће обезбеђена превласт ове две силе на дивану, докле је у исто време руски утицај опадао свагим даном. Порта је најпосле и сама приметила да је већ крајње време да се свима силама опре утицају који је вршила Русија над свим хришћанским становништвом у њеним покрајинама и да овој сили скине задуго вешто удешавану образину. Она је тако исто разумела да је Србија била земља коју је ваљало отети испод тога утицаја на првом месту и да је у ову сврху потребно да се и српском народу и његовој влади улије потпуно поверење у искреност Високе Порте, што се може постићи само часним и безазорним држањем; као и то да ваља политичким приликама у земљи дати сталности, заштићујући и подржавајући једну династију чиј је старешина врло добро разумевао да је његов политички опстанак нераздвојно везан за опстанак Отоманске Царевине, и који није ништа друго ни желео већ да с њеном владом споразумно корача у свима пословима.

Пошто мисирски послови у овом тренутку заузимају сву Портину пажњу, извештавао је даље енглески консул, то су они и били главни узрок развлачењу српскога питања и одлагању његовога решења. Да тога није било до сад би се све уредило и свршило на задовољство и Кнеза и народа.

Али је Лорд Понсонби задао своју реч, да ће употребити прву прилику кад мисирски послови буду дали колико толико мира Порти да је подстакне, те да се српски послови што пре доврше; на тај час се неће морати још дуго чекати, а он (Хоџес) је нашао верне и одане људе који ће вребати ту прилику и одмах известити енглеског посланика. Требало је дакле да Кнез буде потпуно на миру с погледом на решење овога тако важног питања.

X

Овом виђењу је присуствовао и Куниберт, који је по Кнежевој наредби тога ради и дошао у Пожаревац; али се он поред свега уверавања г. Хоџеса није могао отети од уверења, да ће одлазак овога из Цариграда врло штетно и управо судбоносно утицати на крајњи исход најглавнијега питања од оних што су се расправљала у Цариграду. Он је с једне стране и сувише добро познавао Петронијевићев притворни карактер као и неподобност друга два изасланика да размршују његове замке; с друге стране он је имао и сувише доказа о томе, како је мало значаја придавало енглеско посланство српском питању, и како га је олако узимало поред свега уверавања о противноме, те је с тога сумњао да ће Милош с таквим средствима и с таквом потпором моћи издржати у борби с руским плеткама и с њеном заузимљивошћу и одлучношћу.

У истини је дотле у Цариграду изгубљено драгоцено време. Диван је до сада давао само обећања, а цео свет зна шта обећања значе на султановом двору. Нико није у стању да као какав турски великодостојник вуче за нос некога који за што моли, да развлачи с решавањем какве ствари и да уз то, на несрећу својим личним жртвује интересе и опште политике и правде.

Потпуна је истина да је тадашњи старешина турског Министарства Решид-паша био један од оних људи на које ретко наилазимо на челу управе и по другим државама а најмање још у Турској; али се руски велики посланик Бутењев био вратио на своје место у Цариграду, а он је био доста прекаљен дипломата, познавао је доста добро земљу, а уз то је могао располагати доста јаким средствима да би довео до промене владе у земљи где је помоћу злата и сребра могућно све учинити. Даљи развој догађаја ће показати да су предвиђања Кунибертова била и сувише основана.

У исто време су и српски изасланици и енглески посланик писали непрестано Кнезу да буде спокојан, пошто послови иду по његовој жељи. Нацрт Устава је био поднет султану, те се сад претресао у његовом савету, где га је енглески посланик, писано је даље, потпомагао свим својим утицајем, који је у ово време био врло моћан.

Већ је раније напоменуто да су српски изасланици преговарали с енглеским посланством преко Мусурија, зета Богоридисовог који је био Кнез на Самосу. Али и поред ове обазривости која је сматрана за потребну, — и не толико у жељи да се од Руса прикрије потпора коју је Милош ишчекивао од Енглеске, већ више у намери да се сачувају спољашње форме — руски велики посланик је уложио представку овим поводом, жалећи се на то да су Срби, поданици Портини и штићеници Русије, смели ступати у односе с другим државама без одобрења и без самог обавештења о томе ове две силе. Изасланици су известили Кнеза о овим новим захтевима г. Бутењева, а са своје стране г. Вашченко је имао толико смелости да је допутовао сам у Крагујевац и лично предао Кнезу писмо овога посланика које је било пуно непристојности, додајући к томе и са своје стране приговоре и претње због ових веза с Енглеском.

Г. Вашченко је знао како је Кнез осетљив човек а био је у то и уверен, да је оно што му је саопштавао имало у себи много увредљивога за њ; али далеко од тога да при томе буде обазрив и штедљив према њему, он се напротив трудио да пред њим буде још дрскији и несноснији него обично. С тога се у Србији у ово време у опште веровало да је прикривена намера била у томе да се у Кнеза изазове једно од оних страшних раздражења од којих се у сличним приликама бранио с великом муком и која су с његове стране изазивала какву насилну меру, која би се у овом случају протумачила као увреда Русије, која би за тим извукла из ње највећу корист.

Али је срећом Кнез добро уочио јаму која му се копала те се добро чувао да у њу не падне. Он је примио Вашченка са својом обичном учтивошћу, саслушао је његова пребацивања с највећом хладнокрвношћу, и ничим не показујући гњев који је киптео у његовом срцу. Задовољио се тиме што га је мирним али одлучним тоном упитао, да ли су Срби слободан народ, па је на потврдни Вашченков одговор додао: „Ако смо ми слободан народ, онда нико „нема право забрањивати нам да ступамо у везе с „посланствима с којима Висока Порта живи у добрим „односима. Ми дакле сматрамо ову забрану коју нам „изнесте као напад на нашу слободу, на ону слободу „за коју су се Срби борили, коју ће и на даље умети „бранити, и којој ја нећу допустити да се учини ика„кав уштрб докле год будем на челу државне управе.“

Слушајући да Кнез тако говори Вашченко му је припретио да ће о томе поднети својој влади извештај, на шта му је Кнез одговорио да он може слати своје извештаје коме за сходно нађе, па га је за тим отпустио.

Ово је био последњи пут да је Кнез хтео примити Вашченка. Он није био поуздан да за себе сама

може одговарати да би у даљим виђењима још једном у сличној прилици могао одржати исту хладнокрвност, те га је с тога и одбијао и није хтео да га више прими, и ако се он више пута обраћао за саслушај докле је још био у Крагујевцу.

Да би међу тим представио докле је Русија хтела да тера са својом заштитом он је послао у Цариград опширан извештај о своме последњем виђењу с Вашченком с наредбом да се саопшти енглеском посланику. Са своје стране пуковник Хоџес је такође известио о томе Лорда Палмерстона и Сера Ламба енглеског великог посланика у Бечу.

Овоме извештају Милош је додао нова упутства за своје изасланство, а послао му је и одговор који ће дати госп. Бутењеву ако би он упорно остао при својим захтевима према Србији.

„Ја не могу довољно да се начудим, наредио је „да им се пише, да наша заштитница присваја себи „право да од нас тражи изјашњења и обавештења о „нашим корацима, о нашим односима, о местима камо „желимо да идемо и о лицима с којима бисмо хтели „да разговарамо.

„Она тврди да су њени напори упућени на то „да у Србији зајемчи личну слободу, а међу тим она „тај посао отпочиње тиме што хоће да ограничи нашу „и наших изасланика, трудећи се да нам забрани да „можемо одлазити у походе нашим пријатељима и знан„цима, и ако нема никаквог разлога да се боји е ће „јој ови односи створити и најмању непријатност.

„Под изразом *заштите* ја разумем помоћ свима „могућим средствима да се обезбеди наше благостање „у унутрашњем и наша част и достојанство у спо„љашњем међународном животу. Ако и Русија разуме „ову реч у истом смислу, онда ја не могу да разу„мем зашто онда да нам она забрањује да одржавамо „пријатељске везе, нарочито с државама које стоје с „њоме у добрим везама.

„Али ма како најпосле било значење које она „придаје изразу *заштита*, ми при томе не можемо ићи „дотле да јој признајемо право по коме нас она може „принуђавати да од ње тражимо савет и у погледу „тога: с ким ћемо се упознавати и о томе: с ким „ћемо, где и кад разговарати. Овакве захтеве руска „влада не би можда смела ставити ни својим подани-„цима, а како је могла и смела чинити то према јед-„ном народу који од ње не зависи и нема другог врхов-„ног господара осим Високе Порте, па и ове у гра-„ницама које је она сама поставила себи у својим „хатишерифима. Кад дакле Висока Порта не погледа „попреко на то што енглеско посланство прима лепо „српске изасланике, с каквим правом се може на то „љутити Русија?

„Ми дакле допуштамо нашим изасланицима да „слободно и не обзирући се ни на чије срдње и љу-„тње одлазе у походе великим посланицима који би „их пријатељски примали, а да тако исто утврђују и „нова познанства која би нам могла бити од користи, „ако им се само за то укаже прилика. Ипак ће се „наши изасланици добро чувати да то не чине тако „да изгледа као пркос, шта више трудиће се да што „већма узмогну штеде осетљивост руског посланства, „гледајући ипак да га увере да оно нема право што „се ради те ствари љути.“

У својим упутствима Милош предвиђа тешкоће које ће руски људи стварати његовом нацрту за српски Устав и наређује својим изасланицима да ниједну измену не потпишу која би се предложила док не би о томе њега известили.

„Од тога, говорио им је он, зависи будућност „Србије; јер је данас приспело време кад можемо за-„добити или на свагда изгубити све што желимо. С „тога је дакле од неоцењивог значаја да изасланство „не треба да попушта ни пред претњама ни пред ла-„скањима, па ма откуда јој долазила једна или друга.

„Нема руже без трња; али ће изасланство савладати „све тешкоће одлучношћу и издржљивошћу и верно „се придржавајући упутстава која смо му дали.“

Завршио је препоручујући нарочито Авраму Петронијевићу као најпознатијем између његових чиновника у Цариграду, да се управља према његовим упутствима, и да свом снагом навали на Порту, како би је довео на то да што пре доврши уређење српских ствари.

XI

Лорд Понсонби је потпуно и отворено одобравао држање Кнежево према г. Вашченку, па му је и честитао на њему. Живановић који му је по Кнежевој наредби испричао овај догађај писао је Куниберту да је Висока Порта у велико хвалила Кнеза и да је овоме случају и питању које се из њега могло породити придавала велики значај. Међу тим ни Вашченко ни странка којој је он сад био поглавица нису помишљали на предају оружја после овог наседања; они су напротив продужили пут к својој мети с издржљивошћу и упорношћу достојном какве племенитије ствари.

Знајући да се Милош још јаче раздражује кад се вређају његови пријатељи него кад се напада сам он, они су окренули сад своја копља против пуковника Хоџеса. На неколико дана после горњег састанка Вашченковог с Кнезом врата на стану енглеског консула била су излепљена погрдним написима најцрње врсте, у којима је уз то било претње у најдрскијим изразима; такви исти написи прекрилили су све зидове на уличним угловима по Београду.

Кад је сазнао за ову гадну бестидност Кнез је дошао изван себе од гњева и гнушања. Он је одмах наредио београдској полицији да не пропусти ништа

што би јој могло послужити у откривању виновника ове гадне ствари. Његова сумња је падала на Вашченка и Зорића, пошто су га нека места из овога погрдног написа опомињала на последњу беседу коју је слушао из уста рускога консула. Полиција је напротив означила као главне виновнике у тој ствари Тиролове и незадовољну камарилу којој је на челу стајао Господар Јеврем. Милош је казном овога случаја хтео да пружи застрашљив пример, — али га је Хоџес као човек од духа и узвишен над безименим увредама умолио да само презрењем казни ове људе чија је погрда била једино израз њихове срдите немоћи. Али би сав његов утицај на Кнежев дух био једва довољан да га стиша, да се из неоспорних извора није уверио, да је стална намера његових противника била баш у томе да га свима средствима натоциљавају на какву насилну меру којом би се убило уверење о одмерености и обазривости које је хтео да утврди о својој владавини, јер му је врло корисно могло послужити при решавању питања која су била на дневном реду у Цариграду.

Захваљујући међу тим тиме што су остали некажњени и презирању којим их је одликовао г. Хоџес ови људи нису већ више знали за границе својим изгредима. Врло често су нестајала или су отворана писма из Хоџесове преписке, а једнога дана дошао му је татарин који је носио писма руског консула у Цариград, да му их понуди за сто гроша. На срећу је Хоџес, и не помишљајући на замку која му се замицала, одбио ову понуду једино по своме поштењу; доцније се сазнало да је то била клопка коју је удешавао лично Вашченко, да би за тим нестајање својих извештаја ставио на рачун Кнезу, за кога би се онда могло тврдити да је енглески консул у овој ствари поступио по његовој наредби.

Пошто су све ове жалосне плетке на овај начин населе, смелост је дотерана дотле да су пред Кнеза

изнете најцрње оптужбе против Хоџеса, у које је био уплетен и Куниберт; а ево у чему је ствар:

Кнез Милош је светковао сваке године Светог Николу своју породичну славу. Тога дана је он сазивао у своју престоницу све дворске чиновнике као и остале своје пријатеље, а међу позватима је увек бивао и Куниберт. Таман се он спремао да отпутује у Крагујевац а к њему је дошао српски консул Панто Хаџи-Стојило с молбом да прими и понесе собом Кнезу на поклон од њега један сандук боца токајског вина. Мало доцније дошао му је у походе и г. Хоџес и предао му за Кнеза писмо којим му је честитао славу, као што је увек у тој прилици чинио.

Случај је хтео да Хоџес сврати код апотекара пре него што је отишао Куниберту, те да ту купи неки отровни лек који му је требао не знам више за коју сврху. Апотекар је по наредби коју је имао отишао одмах после овога и пријавио куповину енглеског консула полицији, која је хтела да у посети што ју је Хоџес учинио Куниберту види намеру да се отрује вино што га је овај имао да понесе собом у Крагујевац, те је похитала да пошље ванредног и брзог улака Кнезу како би га благовремено учинила пажљивим и изазвала његову сумњу.

Заблуда би била претпоставити, да је и од стране београдске полиције ово било дело претеране ревности с каквима се сретамо код полицијских власти по свима земљама, које често под изговором уображених завера и злонамерних припрема руше породични мир и прљају добар глас часних људи, да би на тај начин доказале како добро мотре на безбедност господара који их плаћа и да би се пред њим направиле што важнијима. Врло је добро био познат карактер људи који су овако оптуживали, те ни сама полиција није могла веровати да су они у стању да тако што учине, да је само хтела поштено да расуђује. У Београду се у осталом знало да је већина полицијских

чиновника у служби Милошевих противника и да су ови непрестано радили на томе да посеју неповерење између Кнеза и његових најпреданијих пријатеља.

Ова оптужба је дакле била послата у Крагујевац под утицајем Милошевих непријатеља и по њиховом наговору. Њихова замисао је овом приликом била врло вешто удешена и срачуната. Изглед на успех је лежао баш у страхоти њихових потвора, пошто се није могло ни помислити да ће когод моћи изаћи с овако страшним оптужбама без довољних разлога. Независно од тога они су се могли надати да ће Кнез, ма како му сумњиве изгледале оптужбе београдске полиције, најпре наредити да се хемијски испита донети му у боцама Токајац, па да ће га тек онда пити, пошто је у питању био сам његов живот. А како у ово време још није било у Србији за то довољно спремног хемичара то ће их он можда послати у ту сврху у Аустрију, где се имало хиљаду средстава да се представи да постоји оно чега у ствари није било. У сваком случају је изгледало да је скандал неизбежан, и ма да би истина избила на видело, ова два осумњичена човека не би могли на ино, него би се у Кнежевим поступцима гледао доказ неповерења према себи, те би се може бити одлучили да се од њега одвоје. За све то време би се гледало да се цела ова ствар метне на велико звоно како у унутрашњости земље тако и у туђини, а добар глас ова два најбоља Милошева пријатеља неизбежно би тиме много претрпео.

Али ни овом приликом ствари још нису пошле путем које су им желели зли људи; Милош је, који је у опште по својој природи био врло мало неповерљив, ценио поред тога и сувише своје пријатеље да би и за тренут могао и најмање посумњати на њих. И Кад је улак београдске полиције претекао на путу Куниберта и поднео Кнезу свој извештај пред неким чиновницима, ови су похитали да саве-

тују Милошу да га одмах притвори чим буде стигао у Крагујевац, а да се вино подчини испитивању, да се у исто време пошље наређење београдској полицији да Хоџеса не пушта с очију, Кнез је, далеко од тога да се сагласи ма с једном од тих мера, наредио најстроже свима, да потпуно ћуте о ономе што су сазнали, задржавајући за себе да сам расветли ствар.

Пошто је после неколико тренутака приспео и Куниберт, Кнез га је примио с уобичајеним благовољењем, и пошто је на своје питање: да ли није донео да му преда један сандук вина у боцама? добио потврдни одговор, наредио је слузи да отиде и донесе овај сандук, да га закључа у једном дуварском орману његове спаваће одаје и да му за тим донесе кључ од овога. Вече је прошло, а он није учинио ни најмањи наговештај на оно што се преко дана десило.

Сутра-дан, на самог Св. Николу око Кнеза је свак изгледао срећан. Нарочито су они који су знали за извештај београдске полиције честитали Кнезу, правећи се при том врло усрдни, — искрени и радосни, као да су заиста били уверени, да се отео једној од највећих опасности у којој се икада могао наћи. Славље је проведено не може бити свечаније; здравице су се ређале непрекидно једна за другом, а Кнез је увек показивао расположење које је најбоље показивало колико је био миран и поуздан у средство којим ће сазнати истину у овој ствари. Јадни Куниберт је имао само да често издржи чудновате и озбиљне погледе оних који су били посвећени у ову тајну; али пошто је већ од дужег времена био навикнут да их не рачуна у своје пријатеље, то је ове изразе њихове мржње и презирања приписивао њиховом политичком нерасположењу према њему, те им тада није ни поклањао никакву озбиљну пажњу.

После вечере званице су с домаћином прешле у дворницу где се пила кафа и слатка вина. Пошто

се Куниберт био задржао у трпезарији у разговору с неким својим пријатељима, Кнез је наредио да се одмах позове; а пошто му је казао да га је ишчекивао да пију, наредио је слузи да донесу једну боцу Токајца из које је напунио две чаше; пруживши једну од њих Куниберту, а узев другу сâм он је рекао: „Окушајмо нас двојица ово вино, и ако од њега не „умремо, ова ће нам господа помоћи да испијемо и „остатак.“ За тим је испразнио своју чашу у исто време кад и Куниберт, па окренув се за тим осталим званицама рекао им је: „Ви видите да у овом вину „нема више отрова него што га има у млеку наших „матера.“ Куниберт, који непрестано још ништа знао није о ономе што се хтело да Кнез верује, узео је ове речи као какву шалу, те је похитао да одговори Кнезу: „ако би Ваша Светлост изволела осудити ме „на отров, ја бих пристао да од овога отрова пијем „колико год би Вам се свидело“, — на што му је Кнез, показујући му извештај београдске полиције, додао: „Ти видиш, драги мој, шта ја мислим о таквим глу„постима.“ Узев га за тим под руку прошао је с њиме кроз неколике дворнице пуне света који је с различитим осећајима ишчекивао расплет ове плетке; јер је глас о Кунибертовој намери да отрује Кнеза projурио био кроз град, и поред најстроже намере овога да се о томе ништа не говори. Сав свет се за тим окупио око Токајца, уверавајући да је таква оптужба била бесмислица, да је то била једна од обичних будалаштина старешине београдске полиције, који је по свој прилици био пијан кад је писао тај свој извештај.

Тако се, захваљујући Кнежевој здравој памети и на велику пренераженост његових противника, завршио један случај који је могао имати врло опасних последица за два невина човека, на које се била окомила странка којој никаква средства нису изгледала нечасна, да само дође до жељеног циља.

XII

У то исто време Кнез је молио Хоџеса да у његово име пише Лорду Понсонбију како би га побудио да овај подејствује код Високе Порте да се изда ферман којим би се, ослањајући се на трговински уговор с Енглеском, укинуо у целом пространству Отоманске Царевине монопол, који су имали високи чиновници по свима покрајинама и на све врсте порезâ.

Овај монопол је био у сва времена један од најстрашнијих рана турске владавине и главни узрок осиромашавању и беди, у којој је живело становништво по свима покрајинама ове простране царевине. Свуда је он уништавао радиност и трговину, богатећи једино по каквога ненаситог пашу на рачун и на штету свега осталог народа. У Србији су се осећала већ одавна несрећна дејства овога монопола, па је и у самом овом тренутку Видински паша могао повећати ове намете према своме нахођењу и дати повода жалбама становништва а можда и побунама сиромашнијих, пошто је са Бароном Рикманом и влашком владом закључио погодбу о снабдевању сољу ових покрајина, а сувише висока цена ове неопходне намирнице доносило је собом да сиромашнији свет није могао њоме ни да се снабде.

Доиста је за жаљење што пад није допустио Милошу да и даље ради код Високе Порте на извођењу једне тако племените жеље; али је довољно да се утврди да је он то покушао, па да се увиди да су његови погледи и намере били праведни, и да он није био онакав себични самовласник, који би се напајао сузама свога народа и бринуо се једино о својем благу и о својим уживањима.

Међу тим правда захтева да се каже да је народ био далеко од тога да о Кнезу мисли у овом погледу као његови противници, кад год у томе није

био доведен у заблуду потворама плеткаша и страначких људи. Он се напротив користио свима приликама да му покаже своју љубав, своје признање и неограничено поверење које је имао у њега, о чему ће најбољи доказ бити у ономе што ћемо даље изнети.

Тек што се крајем октобра ове исте године разнео био глас да се Кнез Милош био одлучио да отиде у походе своме брату Јовану у Чачак и тек што је у овај град тај глас стигао, а из све околине искупио се грдан свет да види и поздрави свога владара. На два часа пред Чачак изишао му је тада у сретање Господар Јован, окружен старешинама среским и окружним и судијама свих округа и срезова овога краја. Кад се Кнез појавио захорио се глас једнодушног одушевљења, којим му је изјављена жеља о добродошлици; поздрављан је најлепшим именима и називан добрим господарем, оцем народним и његовим добротвором, и уверавао је да се само њему има да захвали на народном благостању и слободи, у којима се тада уживало у Србији, да ће уз то народна захвалност бити вечна, као што ће у вечној успомени остати и његова доброчинства.

На градским капијама дочекали су га сви становници Чачка који су ту изишли да га сачекају. Поздрави и усклици су се још већма поновили и с још већом бујношћу и одушевљењем, те се виђало како као овца бели старци плачу од усхићења и љубе земљу, куда је Кнез крочио својим стопама, благосиљајући га и желећи му сваку срећу. Пушчана и пиштољска пуцњава којом српски народ обично даје израза својој радости није престајала целог дана, а у вече је цео град био једнодушно осветљен. Осветљени написи намештени и истављени на више места показивали су осећаје којима је народ био надахнут, а на вратима конака била је намештена велика слика, која је представљала Чачанску Битку у којој је

Милош победио Турке и где је погинуо Ћаја (поручник) београдског паше који их је предводио.

Ове свечаности су се понављале за све време докле је Кнез остао у Чачку.

Пре него што ће се кренути на пут он је сазвао народ на јавни трг, те му је захвалио на доказима оданости и привржености које му је овом приликом пружио, уверавајући да је његова тврда и одлучна воља да и на даље ради и то без одмора на унапређивању њихове заједничке отаџбине. На ове речи се надовезало огромно одушевљење, те су старци као и сви људи вишега угледа, који су уза њ били, молили и преклињали Кнеза да међу њима остане бар још неколико дана: „има већ петнаест „година, понављано му је са свих страна, како Те у „нашој средини нисмо видели, и ево где већ хоћеш „да нас оставиш!“

Овога дана су подношени Кнезу највеличанственији поклони, и њих му нису доносили само чиновници већ и обични прости грађани. Кнез им је захвалио на њима разним врстама одликовања, па је за тим отпутовао праћен најискренијим жељама, које је гајио цео овај народ за срећу његову и опште отаџбине.

Овако усрдан пријем, овако наивно изражено жаљење што не могу дуже уживати у његовом присуству; ове тако усрдне и просте свечаности које сам изнео како ми их је у писму представио Кнежев тајник Арон Загорица, који отворено признаје да наочиглед таквом одушевљењу за његовог господара није могао да уздржи сузе од радости, све то најочигледније показује, колико је Кнеза његов народ волео баш у ово време, кад су људи који су се хвастали жарким патриотизмом радили с највећом жестином на томе да га оборе, ослањајући се при том на једну силу која је носила назив заштитнице ове несрећне земље.

XIII

У исто време је из Цариграда стизао извештај за извештајем, и писмо за писмом; и први и други били су умирљиве природе. Министарски Савет је већ био усвојио нацрт Устава који је поднело српско изасланство; за њ се очекивала само још султанова потврда, те се са свих страна наваљивало и хитало да се она тражи. У својој преписци с Кунибертом Живановић међу тим већ даје изразе својој зебњи за крајње решење питања. Он се у њима жали на развлачења Нури Ефендије, који је заузео Решид-пашино место као и на руске плетке. Предвиђања и бојазни Кунибертове отпочеле су да се остварују. Енглески велики посланик није са своје стране предузимао ништа да би помогао Милошу и да би га подржао; Петронијевић, тим опаснији противник што је уживао потпуно Кнежево поверење, радио је против њега, а руски плаћеници увек предузимљиви и мотрећи на све с по четири ока водили су свој плеткашки занат, који је ускоро имао да се крунише најпотпунијим успехом.

Докле је Лорд Понсонби писао г. Хоџесу, да је султанска потврда, која још једина недостаје уставном српском нацрту, гола и проста формалност на коју се неће још дуго чекати, дотле је сам г. Бутењев поднео лично султану један други нацрт, који је израдио споразумно с Петронијевићем и који је султан потврдио, пошто је руски посланик уверио Његово Величанство да су се тим нацртом задовољавале све српске жеље и да су њиме подмириване све њихове потребе, и захтевајући његову потврду на основу уговорâ којима су одређивани односи између Високе Порте и Русије.

Између Бутењевљевог и Кнез-Милошевог нацрта постојала је та основна разлика, што је први предвиђао Државни Савет с некретним члановима,

врло пространом и недовољно одређеном надлежношћу, што ће у животу неминовно повући за собом забуне у земаљској управи, стварајући у исто време опасну суревњивост између две највише државне власти.

То је као што се сећамо установа коју је Русија хтела да наметне Милошу већ од дужег времена, и која је била главна мета српских плеткаша који су били суревњиви на Кнежеву власт, те су желели да јој се поставе границе а да они постану у неку руку независни.

По Милошевом нацрту напротив саветници су били кретни према Кнежевом нахођењу и расположењу, и српско изасланство у Цариграду није имало друге сврхе до те да издејствује да султан усвоји ову кретност. Све је остало било споредна ствар. Милош је доста правилно гледао у будућност кад је говорио да би некретни Савет био последње зло и несрећа која би могла снаћи Србију.

Тако је и дошло да је српско изасланство одбило потврђени Устав кад му је овај поднет, као што му је Милош и био наредио, а Живановић је уз то имао толико храбрости да је тврдио да се њиме вређају права Србије и њенога Кнеза.

Са своје опет стране, и изненађен неочекиваним расплетом овога питања, Лорд Понсонби је сад похитао да тражи саслушај у султана, надајући се да ће га моћи приволети и наговорити да тргне ову своју одлуку. Овим поводом је он имао с њиме заиста дуге разговоре; али је на сва ова наваљивања султан одговарао једно те исто: да он с Енглеском нема ниједнога закљученог уговора који би се односио на Србију, докле су с Русијом такви уговори закључивани те су и данас у снази, а да му је уз то и хатишериф од 1830 давао право да од Српског Кнеза захтева установу некретног Савета.

Султан је изрекао у овом питању своју последњу реч; руски посланик је у овој борби однео крајњу

победу; само су време и искуство могли пружити прилику да се у будућности наново потргне ово питање с више изгледа на успех; у овоме тренутку ваљало се поклонити. И у томе смислу писао је и Лорд Понсонби Милошу у декембру 1838, молећи га да остане потпуно миран и да за сад ништа у овом погледу не предузимље. Па ипак додаје у самом овом писму, да Кнез може бити задовољан Уставом који му намеће Висока Порта, пошто је овај Устав много повољнији за њ и његову власт него што је био и сам нацрт који су предлагали његови изасланици. „Ја не верујем, закључивао је он, „да су српски изасланици радили штогод намерно „против Кнеза; али је чудновато да су подносили „такве предлоге те сам ја срећан што могу рећи, „да се сличних неће наћи у новоме хатишерифу.“

Ово тврђење је доста чудновато и оно се може објаснити једино ако се каже да је у Цариграду предложен са свим други нацрт а не онај који је послао Милош султану у намери да се што пре користи његовим добрим расположењем и да тако надјача над руским, привидно слободоумнијим нацртом; или да је сам Лорд Понсонби поклањао тако мало пажње српским пословима да чак то није био довољно разумео, да је битна тачка свих Милошевих напора у томе, да се отклони некретност саветника, коју су Руси захтевали.

Али ма шта било да било српско изасланство је отпутовало из Цариграда не хтевши примити Устав, те га је Порта онда послала београдском паши са заповешћу да га обнародује у присуству Кнеза и народа. Јусуф-паша је знао у коликој мери је овај Устав био неповољан Милошу, те је с тога с радошћу која је провиривала из сваке његове реченице позвао Кнеза да у пратњи земаљских првака дође у Београд те да саслуша читање основнога закона, који

је изволео подарити своме народу у Србији велики падиша.

Ово читање је извршено 18 фебруара 1839 на једној рудини у београдској тврђави. Томе чину је присуствовао Кнез Милош као и сви виши српски чиновници; сви који су били уз Русију, неколпки народни прваци који су допратили Кнеза из Крагујевца у Београд, консули туђих сила и сви војнички и грађански турски чиновници.

Ево како је тај Устав гласио:

УСТАВ КЊАЖЕСТВА СЕРБИЈЕ

тј.

СУЛТАНСКИ

ХАТИШЕРИФ,

истекши около половине Шевала 1254 (од 10/22 до 12/24 декемврија 1838) содржавајући Устав, даровани Његовим Височеством житељима Његове ПРОВИНЦИЈЕ СЕРБИЈЕ

Мојему Везиру, ЈУСУФ МУХЛИС-ПАШИ
(да би он био прослављен!)
и
Књазу Народа Сербског МИЛОШУ ОБРЕНОВИЋУ
(да би његов конац био шчастлив!).

По сили преимушчества и свобода, даровани житељима моје ПРОВИНЦИЈЕ СЕРБИЈЕ за њину вјерност и њину приверженост, и по содржанију више Царски Хатишерифа, истекши раније и под различнима датумима од моје стране, показало се нуждним даровати овој Провинцији једно внутрење Правленије и један национални Устав постојан, особени и преимушчествени, под условијем, да Серби испољњавају точно у будушче дужности, вјерности и покорности, и да плаћају исправно на прописане термине

мојој Високој Порти данак, ког је плаћање опредјелено и закључено.

1. — Сходно дакле органическому Уставу, који ја дајем Народу Сербскому, достоинство Књаза дано је Твојему лицу и Твојој фамилији за награжденије Твоје вјерности и Твоје привержености, и по содржанију Царског Берата, који си Ти раније примио.

2. — Внутрење Правленије Земље вовјерено је Твојим вјерним старанијама, и 4,000 кеса прихода годишњег опредјелене су за Твоје собствене трошкове.

3. — Ја Ти налажем у исто време:

а) наименованије разни чиновника Провинције;

б) извршеније уредба закона заведени;

в) верховно повелителство над војскама гарнизона, нужднима за полицију и за предохраненије доброг поредка и мира Земље од сваког нападенија и сваког нарушенија;

г) староније о предопредјеленију и покупленију терета и налога јавни, сирјеч општенародни;

д) издавање свима званичницима и чиновницима Провинције налога и наставленија уредбени, која би била нуждна;

е) поступак извршенија казни, на које буду осуђени кривци по уредбама, и дајем Ти право, прашчати са изјатијама сходнима, или и умекшавати казни.

4. — Овој моћи Теби повјереној сушчој, Ти ћеш сљедователно имати право совершено, за добро правленије Земље и житеља, ког су дужности на Тебе возложене, избрати, наименовати и поставити три лица, која, постављена под Твојим налозима, сочињават'ће централно правленије Провинције, и занимат'ће се једно дјелама внутрењима, друго финанцијом, и треће руководством спорни дјела Земље.

5. — Ти ћеш Теби устројити једну особену канцеларију, која ће бити под управленијем Твог Мјестобљуститеља, Представника, кому ћеш Ти наложити, издавати пасорте и управљати сношенијама, сушчествујућима између Серба и Власти инострани.

6. — Образоват'ће се и устројити један Совјет, састављен из Старјешина и најважнији између Серба. Число членова овог Совјета бит'ће 17, између који један бит'ће Предсједатељ.

7. — Онај који није Сербин рођењем, или који не би био примио качество Сербина по уредбама; који не би био стигао возраст од 35 година; или који не притјажава до-

бара недвижими, неће моћи сочињавати част Совјета народног, ни бити считајем у число његови членова.

8. — Предсједатељ Совјета као и членови, бит'ће изабрани Тобом, под условијем, да они буду совершено познани између њиови сограждана, својом способностију и својим качеством честног човека, да су учинили какове услуге својему отечеству, и заслужили одобреније обшче.

9. — После избора членова и њиног наименованија, и пре њиовог входа у дужности, сваки од њи, и сви, почињајући од Тебе, положит'ће заклетву у руке Митрополита, којом се они завјешчавају, не чинити ништа противно интересима народа; дужностима, које су им наложене њиовим званијама; дужностима њиове совјести, ни мојој Царској вољи.

10. — Јединствено дјело овог Совјета бит'ће: разсуждавати о јавним интересима народа, и Теби чинити своје услуге и своје споможеније.

11. — Никаква уредба неће моћи бити примљена, и никакав налог неће моћи бити сабран, без да би он најпре и предходително од Совјета одобрен и примљен био.

12. — Плата членова Совјета бит'ће опредјелена Тобом са согласијем обшчим и начином сходним, и кад њиова совокупленија буду устројена у мјесту централног правленија Књажества, круг њине дјејателности бит'ће ограничен и сведен на предмете сљедујуће:

а) разсуждавати и рјешавати вопросе и точке касателно уредба и закона Земље; Правосудија; данка, и прочи дајанија;

б) опредјелити плате и награжденија свију званичника земаљски, као и постављати нова званија, ако би се у том потреба дала почувствовати;

в) прорачунити трошкове годишње, нуждне за правленије земаљско и разсуждавати о средствама најприличнијима и најсходнијима за налагање и купљење дајанија, којима застираће се плаћање приходом расхода;

г) и на посљедак разсуждавати о сочиненију једног закона, који опредјељава число, плату и правило службе воинства гарнизона земаљског, опредјеленог за обдржаније доброг поредка и спокојства.

13. — Овај Совјет имат'ће право, дати устројити пројект са изложенијем побужденија за какав закон, који се њему полезан видио буде, и Теби га представити, ставившим Предсједатељу и Секретару Совјета на њему подписе своје, свагда међу тим под условијем, да тај закон никојим

начином не носи дирање у закона права господствованија моје Високе Порте, која је Господар Земље.

14. — У вопросима, који ће бити разсуждавани у Совјету, примит'ће се рјешеније оно, које буде имало за себе вишество гласова.

15. — Совјет имат'ће право, захтевати сваке године у марту и априлију от три предпоменута Попечитеља извод њиови дјела за теченије године, и прегледати њиове рачуне.

16. — Ова три висока сановника, Попечитељи Внутрењи Дјела, Финанције и Правосудија, као и Попечитељ Твоје Канцеларије, за време, докле испољавају своје дужности, засједават'ће у Совјету, положивши најпре заклетву.

17. — Они 17 членова Совјета неће моћи бити збачени без узрока, докле не би било доказано код моје Високе Порте, да су се они учинили повини због каквог преступленија, или због нарушенија закона и уредба земаљски.

18. — Бит'ће избран и наименован између Серба један Капу-Ћехаја, који има пребивати постојано при мојој Високој Порти, и отправљати дјела Народа Сербског сходно мојим намјеренијама Царским, и уредбама и свободама националним Сербије.

19. — Дјела Полиције, Карантина, издавање налога Књажески властима Округија Земаљски, управленије заведенија обштеполезни и пошта; содржаније велики друмова; и извершеније уредба касателно воинства гарнизона земаљског, све ово принадлежат'ће сановнику, опредјеленому за дјела внутрења.

20. — Онај, што му је наложено управленије Финанције, имат'ће прегледати рачуне; гледати, да процвјета трговина; чувати и управљати приходе обштенародње, који число бит'ће опредјелено законима Земље; старати се, да се ставе у извершеније закони устројени у призрјенију трговине и дјела финанцијални; плаћати расходе земаљске по рачунима, сочињенима од прочи сановника; он ће се старати, да се сочини списак добара јавни и приватни, као и добара недвижими како земаљски тако и правителствени, и о обдјеланију руда и шума, као и о прочима дјелама, која се односе к његовој Канцеларији.

21. — Попечитељ опредјелени за руководство Правосудија, имајући у својима својствама и Министерство обштенароднога воспитанија и распространеније наука, има набљудавати, да ли су пресуде, које су учињене, извршене или нису; примати и рјешавати жалбе, које би подане биле про-

тив Судија; увјеравати се о качествама они, који су опредјелени, испољњавати правду; и дати себи представити од њи свака три мјесеца списак свију процеса, који ће бити били суждени у теченију овога времена; старати се о стању и опредјеленију апсова, и уводити ји у боље стање.

22. — Он ће се занимати такође са изображенијем обшченародни нрава, устројенијем нови Школа, и с ободренијем обученија нуждни вјежества. Он ће имати надзираније над болницама и прочима обшчеполезнима заведенијама, и ставит'ће се у преписку са управитељима церковнима, за устројити све, што се тиче Закона, Богослуженија и Церкве.

23. — Лице страно, које није рођен Сербин, или које не би национално примило било качество Сербина, неможе занимати ни једно од гореописана три мјеста.

24. — Ова три Попечитеља бит'ће независими један од другог у упражненију њини взаимни дужности, без да један буде подчињен другому, и они ће имати сваки своју Канцеларију одјелену.

25. — Одјеленије сваког од њи бит'ће раздјелено на више бироа и сјеченија, и свако званично писмо, проистичуће од сваког из њи по дјелу државному, морат'ће бити снабдјевено њиним надлежним подписом; и сверху тога никакво дјело, које би се тицало бироа њине взаимне зависимости, неће моћи получити свог извершенија, без да је предходително противоподписано чрез Началника бироа; и тако исто никакав налог, никакво дјело неће моћи получити извершенија, без да је најпре уведено и урегистрирано у књиге тог истог бироа, чијег су происхожденија.

26. — Три Попечитеља имат'ће у марту и априлију сваке године чинити извод свију дјела, која су вођена у њинима собственима Канцеларијама, и у онима, које су њима подчињене, са једним изложенијем доказателним, и представити га снабдјевена њинима печатима и њинима подписима, као и подписом Началника сјеченија, на испит Совјета Провинције.

27. — Моја нарочна воља јест, да житељи Сербије, поданици моје Високе Порте, буду зашчишчени у њинима добрама, њиним лицама, њиовој чести и њиовом достоинству, и ова иста воља Царска противна је тому, да какво лице, буди које, без суда буде лишено своји права гражданских, или да буде изложено каковому гоненију или казненију каковом му драго, и за то је суждено за сходно законима обшчествени потреба, и началама правде, устројити у Земљи

више родова Судова, за казнити кривце, или за дати правицу свакому лицу јавному или приватному, сходно уредбама, имајући призрјеније на право и оправданије, или на против на погрјешке и повиност сваког предварително Судом једним доказане.

28. — Сљедователно никакав Сербин неће моћи бити причастан новчаној, или и каквој другој казни тјелесној или глоби, тј. одкупљенију каштиге, пре него што сходно гласу Закона он не буде суђен и осуђен пред Судом каковим. Ови Судови имат'ће, сходно Закону, испитивати дјела спорна и парница трговачки, и испитивати и судити рјешително кривице и преступленија, но ни у каквом случају неће се моћи налагати или изрицати казн конфискације добара.

29. — Дјеца и сродници кривца неће бити отвјетни за кривицу њиови родитеља, нити казњени за њи.

30. — Три Суда установљена су у Сербији за испуњеније Правосудија. Перви бит'ће устројен у Селама, састављен из Старјешина мјестни, и назван „Суд Примирителни." Други бит'ће Суд првог степена, намјештен у свàком од 17 Окружија, из који се состоји Сербија. Трећи бит'ће Апелациони у главном мјесту Правитељства.

31. — Суд Примирителни сваког Села састављат'ће се из једног Предсједатеља и два Члена, избрани од житеља мјестни, и ни један од ови Судова Селски неће моћи судити један предмет већи од 100 гроша. Они такође неће моћи извршивати казни, које би превосходиле затвор од 3 дана и 10 ударaца штапова.

32. — Парнице у њима испитиват'ће се и судити само изводно и устмено. Само пресуде остала два Суда чинит'ће се писмено. Суд Селски морат'ће шиљати к Суду Окружија, ког он сочињава част, један процес, већи од 100 гроша, и суђење каквог преступленија, које заслужује казн већу од 10 ударaца штапова, и тужитеља и бранећег се.

33. — Суд Окружија, који је дужан судити парнице у првом степену, бит'ће састављен из једног Предсједатеља, три Члена и довољног числа Писара.

34. — За Предсједатеље и Членове Суда првог степена, они, који не буду стигли возраст од 30 година, не имају права наименовани бити.

35. — Овај Суд имат'ће право, испитивати и судити како парнице спорне, тако и кривице, преступленија, и парнице трговачке.

36. — Дат'ће се термин од 8 дана свакому лицу, које изгубивши своју парницу на Суду первог степена свог Окружија, захтјело би имати приступ к Суду Апелационому, и ако за теченије 8 дана речено осуђено лице не посџеши апелирати на Суд Апелациони, пресуда Суда Окружног бит'ће снажна и извершителна.

37. — Суд Апелациони заниматће се искључително само прегледањем и судењем предмета и парница, које буду већ суђене биле у Суду первог степена, и како Предсједатељ Суда Апелационог, тако и 4 Члена, који су њему придани, требају совершено да буду стари 35 година.

38. — Членови Судова Сербски морају бити рођени Серби, или прирођени сходно уредбама.

39. — Касателно парница, које се преносе од једног Суда к другому, Предсједатељ сваког Суда дужан је дати у руке тужитеља и одбранитеља извод суђења, снабдјевен његовим подписом и његовим печатом.

40. — Членови Судова Примирителни Селски не могу бити Членови остала два Суда.

41. — Кад један од Членова ова два Суда умре, избрат'ће се за његовог прејемника најстарији возрастом и службом између људи Закона, који буду већ испуњавали дужности у Судовима.

42. — Никакав Член Суда не може бити сбачен под предположенијем, да је он изступио из своји дужности, пре него што ствар буде доказана у Правосудију по уредбама.

43. — Кад чиновници, имајући чин војени или граждански, или Свјашченици, по торжественом доказанију њине кривице у сљедствију једне законе пресуде, буду осуђени, да се казне, како се овим лицама не могу дати казни тјелесне, они ће се казнити или строгим укором, или ставленијем под затвор, или сверженијем, или на конац заточенијем.

44. — Никакав чиновник Књажества, граждански или војени, виши или нижи, неможе мјешати се у дјела предпоменута три Суда, но они само могу бити позвани за извершеније њини пресуда.

45. — Будући да је трговина у Сербији свободна: то сваки Сербин може ју упражњавати свободно, и неће се никад дозволити и најмање ограниченије ове свободе, само ако Књаз у согласију са Совјетом Земаљским времено ограниченије ког предмета трговине не нађе необходимим.

46. — Сваки Сербин, соображавајући се законима Државе, јест совершени Господар, продати своја собствена добра и собствености; располагати с њима по вољи, и остављати ји завјешчанијем (тестаментом).

47. — Он неможе бити лишен овог права, развје законом пресудом једног од устројени Судова Земаљски.

48. — Сваки Сербин, који уз'има какву парницу, дужан је обратити се к Суду Окружија, у ком обитава, и он неможе бити позван кромје пред Суд Окружија, у ком он има своје пребивалишче.

49. — Свака работа (кулук) укинута је у Сербији, и неће се моћи налагати работа никаквому Сербину.

50. — Трошкови, које причињава содржаније и урежденије мостова и путова, бит'ће разположени на обшчества Села, која су у околини.

51. — Тако исто, као што је Правленије централно Књажества дужно имати управленије и старание о великима друмовима, куда пролазе поште, о мостовима, и о прочима обшчеполезнима зданијама: то и приватни дужни су знати, да је и њина ревност, и вниманије у тому необходима.

52. — Ти ћеш определити у согласију са Совјетом и справедљиво наплату дневну сиромасима људма, који се занимају овима пословима, као што ћеш Ти разумјети се са Совјетом и о опредјеленију годишње постојане плате свима онима, који су намјештени по разним службама Књажества земаљског.

53. — Сваки чиновник, који захте законим узроком изступити из службе, служивши њеколико година, може то учинити: њему ће се опредјелити по изступленију његовом сходна пенсија, коју он буде заслужио.

54. — Свако званије, било гражданско, било војено, било судејско, вручават'ће се у Сербији Указом Књаза, под условијем, да сваки чиновник почне с почетка од нижи степена, и буде постепено и после надлежног опита намјештен на степене више.

55. — Људи од закона, имајући званија судејска, неће моћи нигда променити службу, ни получити мјеста другкуда, кромје у Судовима, и бит'ће дужни занимати се искључително у свом усов'ршенствованију у части судејској.

56. — Никакав чиновник, ни граждански, ни војени, неможе, ни само привремено, намјештен бити у Судовима.

57. — Будући да су Серби, платежни поданици Високе Порте, Христијани Закона Греческог, иначе названог Церква

Восточна, Ја сам даровао Народу Сербскому пуну свободу, упражњавати обичне церимониј̓е закона њиовог, и избрати између себе са Твојим содјејствијем и Твојим надзиранијем њиове Митрополите и њиове Епископе, под условијем, да они по духовному чиноположенију буду подчињени духовној власти Патриарха, сједећег у Константинопољу, који се сматра као Началник овог Закона и Синода. И као што је сходно преимушчествама и свободама, дарованима издревле Христијанима, житељима Царства Отоманског од завладјенија, да Началници Свјашченства совершеним образом управљају дјелама Закона и Церкве, (у колико то не би дирало у дјела политическа), равно, као што су опредјелена награжденија од стране Народа њиним Митрополитима, њиним Епископима, њиним Игуменима и њиним Свјашченицима, побожним заведенијама, принадлежећим Церкви: тако исти пропис бит'ће набљудаван у призрјенију содржанија и достоинства Митрополита и Епископа, који се налазе у Сербији.

58. — Опредјелит'ће се у Сербији мјеста за совокупленије особеног Совјета Митрополита и Епископа, за учреждавати дјела закона; дјела Митрополита, Епископа и Свјашченика; и дјела, касајућа се Церквӥ Земаљски.

59. — Као што су Спахилуци, Тимари и Зијамети у Сербији укинути, тако се овај стари обичај неће никад наново тамо уводити моћи.

60. — Сваки Сербин, велики и мали, подложан је плаћању данка и дајанија. Серби чиновници, постављени по службама Земаљскима, плаћат'ће њиову припадајућу част по соразмјерију добара и земаља, које притјажавају; Духовенство само бит'ће изјато од данка.

61. — Будући је Сербија састављена из 17 Окружија, и свако Окружије содржава по неколико Срезова, који су опет састављени из више Села и Обшчества: то ће сваки Началник Окружија имати по једног Помоћника, једног Писара, једног Казначеја и проча лица, која би била нуждна.

62. — Началници Окружија занимат'ће се извершенијем налога, који ће им долазити од стране централног Правленија Књажества, тицајући се свију дјела внутрењег Правленија, односећи се к њиовим дужностима; они ће се ограничавати у налагању и опредјеленију дајанија списцима, које ће они получавати од управленија Финанције, и они неће се мјешати у распре, које у њиним Окружијама може произвести плаћање налога, но они ће се задовољити посланијем произтекши распра и парница к Суду Окружному, задржавајући себи само извершеније пресуде судејске.

63. — Началник Среза употребит'ће стараније своје, да би предохранити добра и земље Села од сваког нападенија, и да би зашчишчавати народ од злохотника, скитница и развраштени.

64. — Он је дужан прегледати паспорте свију лица, која долазе у његов Срез, или која из њега излазе.

65. — Он неможе држати у затвору никога дуже од 24 сата, но он ће шиљати к Суду Окружному распре и парнице, које би се могле породити у његовом Срезу, и обратиће се к Началнику Полиције Окружне, ако ова дјела у Полицију спадају. Сверху тога он је дужан надзиравати над Судовима Примирителнима Села, и чувати се добро, да се не мјеша у дјела Церквй и Школа Селски, и да не дирне у приходе и земље, које зависе од други побожни заведенија. За добра земље и собствености, опредјелене Церквама, варошицама, житељима и обшчеполезним заведенијама, као и за добра, принадлежећа приватним као собственост, даће се сваком поособ доказателства (документи, то јест Тапије) потврждавајуће право притјажанија, и које ће бити уписане у Канцеларијама земаљскима.

66. — Никакав Сербин вообшче и без изјатија неможе бити гоњен ни узнемириван, ни тајно, ни јавно, пре него што буде позван и осуђен пред Судовима.

Устројившеј и утврдившеј мојеј вољи Императорској Уставе горе поменуте, сочињен је нарочно овај Императорски Ферман, да Ти се сообшчи, и послан ти је, украшен мојим сјајним Хатом Царским.

Ја Ти налажем дакле, бдити како у внутрености тако и у вњешности над безбједностију те Провинције Царске, над којом повелитељство дао сам Теби и Твојој фамилији само под тим нарочним условијем, да слушаш и подчињаваш се налозима, истичућим од Моје стране; употребљавати силе Твоје за избрати средства ко осигуранију њеног благоденствија, као и спокојствија и мира њени житеља; Ја Ти налажем к тому, да уважаваш стање, чест, чин и службе сваког; да бдиш највише о том, да точке и условија уставна горе изложена буду извршивана у цјелости и за свагда, полагајући тако сву ревност Твоју, да прибавиш Мојој личности молитве и благослове свију класа житеља земаљски, и да потврдиш и оправдаш тим образом повјереније и благоволеније Царско к Теби. — Ја налажем равним начином свима Сербима вообшче, да се подчињавају свима налозима Књаза, соображавајућима се Уставима и заведенијама земаљским, и да се соображавају старателно пристојностима

нуждним. — Ја налажем, да овај Царски Хатишериф буде обнародован, да народ о њему свједјеније получи, да сваки, пронзнут више и више признателностију, за ова дарованија и благодјејанија дарована свима равно Мојом шчедротом Царском, влада се у сваком обстојателству тако, да заслужи Моје одобреније, и да точке предстојећег Устава буду извршиване од слова до слова и за свагда, без да би се могло ни у какво време њима противошествовати.

И Ти такође, мој Везиру! имаћеш га разумјена, и созузит'ћеш силе Твоје са силама Књаза, ко точному и строгому извршенију точкӣ предстојећег Императорског Фермана.

Овај хатишериф је издан месеца Шевала 1254 (декембра 1838).

У њему се, као што се види, освештавају сви добри основи једне добре владавине. У њему се утврђује једнакост државља̄на пред законом, неповредност личности и имања, слобода трговине и саобраћаја, њиме се укидају кулуци, установљава се и доста јасно одређује управна и судска хијерархија, те би се могло закључити да је султан према своме Српском Народу задахнут најбољим осећајима. Ови обзири су извесно и били повод те је Лорд Понсонби писао да ће се овим хатишерифом задовољити све српске жеље.

Међу тим је он могао задовољити само најватреније и најзатуцаније Кнежеве противнике. Сваки у Србији, ко је имао и мало здрава разума и политичке увиђавности, видео је у њему смртни удар нанет народној самоуправи, и то тим пре и тим више што се у њему није више ни помињала Народна Скупштина, установа која је била у обичају још за времена старих српских краљева, и која се одржавала и под самом турском владавином. Отуда је и дошло те су се народни прваци убрзо сагласили да у Цариград пошљу једно изасланство, које ће најодлучније протествовати против укидања ове скупштине.

У осталом и чланом 17. којим се освештава некретност Савета одн. саветника као и члановима

12, 13, 14 и 15, којима као да власт овога тела хоће да се стави изнад Кнежеве власти, уништавају се, тако рећи једним ударцем, сва добра која је Србија могла очекивати од овога Устава.

И ако је Кнезу остављано Уставом право да бира и поставља саветнике, он ипак према ововременим приликама није могао другојачије већ да их узима из кола својих противника. И смер члану 8. којим је наређивано да се ови бирају између оних који су се одликовали у служби отаџбини и није био други (поред своје привидне правичности) осим овога; јер ако би Кнез оставио изван Савета Вучића, Симића, Протића итд. они би се јамачно жалили Порти и поређали би све услуге које су Србији учинили, а ни Русија не би пропустила да подржава њихове жалбе, нити би се Порта устезала да их задовољи.

Кад међу тим Милошеви противници једном уђу у Савет онда ће судар постати неизбежан. Користећи се повластицама које им је зајемчавао Устав, они ће моћи стављати сметње свима Кнежевим поступцима, отежавати му вршење његове власти, предлагати штетне законе којима он не може одрећи потврду, објавити му једном речи рат до истраге, који би се завршио или одступањем с престола или државним ударом, двама подједнако убитачним злима; јер ако се Милош једном повуче, земља ће остати на милост и немилост једне против-народне странке, којој би недостајала потребна снага и умешност да стане на пут плеткарењима, а баш и кад би задржала власт она би сматрала земљу као своју баштину из које има искључиво право да извлачи користи. Ниједна се од мудрих Милошевих установа на тај случај не би одржала, те би се изгубиле све користи његове управе, сви плодови његових напора и његове одлучности и сталности.

Што се пак тиче државног удара, ако би га икад Милош покушао, он не би могао проћи без несрећних и крвавих последица. Он би несумњиво повукао за собом грађански рат, а за њим би дошло оружано мешање Порте и Русије у српске унутрашње ствари.

У сваком случају дакле скорашња и неизбежна последица Устава који су Србији наметнуле две велике силе, — од којих јој је једна била врховни господар а друга заштитница — била би растројство и пропаст Србије, пошто су у њој под привидним *слободама* уређени односи власти тако, да је сваки споразум између њих постајао немогућ. То у осталом и јесу једини изрази слободњаштва који се могу још ишчекивати од два владаоца који су на своме огњишту израз највећег самовлашћа.

XIV

Пошто се за сад Милош није могао одлучити на што друго већ да се подчини то је посао увођења у живот овог судбоносног Устава отпочео постављањем министара и чланова Државног Савета.

Министри су били: Аврам Петронијевић у спољним пословима, Јанко Протић у унутрашњим, Алекса Спмић у финансијама, Стефановић у правди и просвети.

Државни Савет је састављен из ових људи: председника Јеврема Обреновића, потпредседника Стојана Симића, чланова: Вучића Перишића, Матије Ненадовића, Милутина Гарашанина, Милосава Здравковића (Ресавца), Лазара Теодоровића (Баталаке), Милете Радојковића, Ранка Мајсторовића, Цветка Рајовића, Анте Протића, Милутина Жабарца, Станка Јуришића(?) Стојановића (Ћосе), Поп Луке (Лазаревића), Милутина Петровића (Хајдук-Вељковога брата) и Јована Вељковића, Параћинца.

Пошто су ова постављења посвршивана Милош је одмах отпутовао у Крагујевац у пратњи министара и саветника, да тамо предузме послове који су изискивали увођење у живот новога Устава одн. ново државно уређење. Али су одмах с овим пословима отпочела и разилажења и неспоразуми. Савет се систематски противио свима мерама које би предлагао Кнез, који је опет са своје стране одрицао потврду свима законима који су имали свој извор у саветском прегаоштву; често је и Савет гледао да задире у Кнежеве повластице присвајајући за себе у извршној власти један удео који му није припадао, докле је и Кнез са своје стране присвајао себи извесна законодавна права која су падала у искључиву надлежност Савета.

Тако је нпр. чланом 3. Устава зајемчавано Кнезу право да поставља све чиновнике по разним гранама државне управе. Али су саветници тврдили да они имају право да предлажу Кнезу оне које ће он за тим постављати, а журба с којом су они тражили државну службу за своје сроднике и пријатеље па чак и за своје слуге, без икаквог обзира на њихову подобност и спрему за дотична места и без обзира на поштење и углед који треба да ужива државни чиновник, показује најбоље: колика је била несебичност ових вајних патриота који на устима нису имали никад друге речи већ су говорили једино о јавном добру и унапређењу народа. Како је било немогуће да Милош задовољава толике и често тако неоправдане молбе и захтеве, то је њиховим одбијањем све већма огорчавао своје непријатеље, те је сукоб постајао из дана у дан неизбежнији.

Савет је од сад у свима пословима које је имао да расправља гледао да Кнезу покаже силу и моћ своје власти. Један од првих његових важнијих закључака ове врсте био је: да се укине апанажа у 3000 талира, коју је народ још од год. 1835 давао кнеже-

вој браћи. Узалуд се Господар Јеврем председник Савета опирао овој мери, која му је тако тешко падала, јер је у том погледу однео над њим победу Вучић који је и поднео дотични предлог; а од овог тренутка пукло је између ова два човека који су изгледали једна душа и тело докле је била у питању борба против Кнеза, и постали су крвни непријатељи.

Требало је да овакво Вучићево и саветско понашање отвори очи Јеврему те да му буде јасно, какви су били према њему осећаји оних који су највећма ласкали његовој таштини и који су га уљуљкивали у сулудим надама, докле год је његово име могло да им служи као ослонац против Кнеза, његовог брата. Али се он у ово време налазио опијен победом коју је његова странка била однела у Цариграду, те је било потребно да дође још жалосније искуство да би се освестио у својој заслепљености.

На овако развијано растројство дошао је из Цариграда одговор на жалбу што је била упућена Порти од стране првака из народа против укидања Народне Скупштине. То је било једно просто и обично писмо које је Бутењев писао руском консулу, у коме је он допуштао Србима да се сваке године могу састајати по једанпут као представничко тело. Ово писмо у коме је Барон Бутењев узимао за се право највишег судије народног и у коме је одобравао оно на што је народ имао неоспорно право било је нови повод узбуђења и препирака у Србији. И сами они, који су дотле били отворене руске присталице, признавали су сада да је ова сила ишла сувише далеко са својим захтевима; те је цео свет осим оних који су били потпуно продани туђинцима био сложан у томе да ово писмо треба сматрати као одговор који се не може примити, ако се неће да се земља потпуно подчини Русији и да се на тај начин одрече сваке и најмање сенке независности па и саме народности.

Гунђање које је ово писмо изазвало и све већа и неизмирљивија несугласица између Кнеза и Савета нагнале су Кнеза на један од оних корака од којих често зависи судбина династија и држава. Изговарајући се да је потребно да обиђе своју породицу која је тада била у Земуну где је његов старији син Милан био поверен бризи и старању једног лекара, који је обећавао да ће га излечити од болести (од које је мало доцније умро), он је нагло и изненада оставио Крагујевац и отишао у Београд.

Овим овако неочекиваним одласком Милош је можда хтео да се отме од неопходности да сâм изрекне свој суд о писму Бутењева којим је одмах имао да се бави Државни Савет. Можда се такође надао да ће се сам народ дићи као један човек у његову корист, показујући своју одлучну жељу и вољу да се ствари врате у старо стање, — пошто је знао да је у целом народу незадовољство против оних који су га довели дотле да мора примати наредбе од обичних руских представника; а знао је да је народ био незадовољан и новим државним уређењем како је Уставом утврђено и од кога до сад није било других последица до тих да се увећавају државни издатци, да се кочи точак послова земаљске управе, да се појачава чиновничка надувеност, и да се наместо Кнеза зацаре саветници, да се тј. наместо једног добију њих седамнаест господара.

Саветници су ишли чак дотле да су тврдили да се Кнез у овој сврси споразумео са свима нахијама, и да му је намера била да ствари доведе дотле да их народ све покоље. Те чим се сазнало за Милошев одлазак отпутовали су и они сви из Крагујевца, па су на путу до Београда камо су отишли као државно тело у пратњи министара сејали свуда узнемиреност и страх.

Ово је био за Милоша тренутак да предузме одлучни корак. Али ма с каквим намерама да се кре-

нуо из Крагујевца он је осећао несавладљиву одвратност да сам баци прву жишку из које би се разбуктао грађански рат. Он је у осталом био већ у велико огорчен на толику неискреност и незахвалност и самих оних који су за све што су имали и до чега су дошли имали да захвале његовој племенитости и његовим доброчинствима. А да би несрећа била још већа болест његовог сина, постајући сваким даном све опаснија и страшнија, придружила се свему осталом те је потпуно убила његову одлучност. Он се дакле после малог устезања и колебања реши да пређе у Земун својима, те да ту остане неко време под заштитом аустријске владе очекујући развој даљих догађаја.

Он је отпутовао дакле 12 априла у пратњи мајора Јованче Спасића, кнеза Арсенија и Куниберта. Пошто је стигао у Земун и пошто је захтевао аустријску заштиту од месног заповедника, који је о томе одмах послао извештај у Беч, он је без одлагања известио београдског пашу и туђинске консуле у Србији да се више неће враћати у Србију. Не могући да прикрије своју радост, Вучић је том приликом јавно рекао: Хвала Богу што нас је опростио Обреновића!

Сутра-дан су прешли у Земун Живановић са својом породицом и енглески консул, који је учинио све што је могао да би уверио Милоша у потребу да се врати у Србију, саветујући му да за тим сазове Народну Скупштину, па пошто се обавести с правог извора о жељама свога народа, да предузме наново управу земље одлучном и поузданом руком. Ако би се овај смели смер извео одлучно и брзо онда би он могао донети врло срећне ресултате; јер је више него извесно да народна потпора не би Милошу оскудевала, и да би се Државни Савет повукао са својим захтевима кад би према себи и против себе имао народну вољу и Милошеву одлучност. Али

је Кнезу недостајало срца у тренутку кад је ваљало делати, он је упорно остао при своме ранијем решењу да се не миче из Земуна, већ да ту сачека догађаје које ће његов одлазак неминовно изазвати.

Да је Кнез умео да остане при овоме свом решењу оно је такође имало изгледа на успех; јер је страх био обузео народ исто као и Савет на глас о његовом одласку. Видећи се без главара народ се побојавао да опет не потпадне под Турке или, што не би било много боље, да не дође под власт каквога славољупца који би имао све Милошеве недостатке не имајући његових врлина. Савет се са своје стране независно од потребе коју је имао за Кнежевог присуства, да би народу наметнуо своју вољу и имао потврду за мере које је мислио у будућности предузети — такође плашио, и не без разлога, народне побуне у којој ниједан од његових чланова не би избегао страшну смрт.

Ова бојазан је била тако јака — жива код саветника, да су похитали послати Кнезу једно изасланство које би покушало наговорити га да се врати у Србију. У ово изасланство су ушли: београдски архиепископ, Милутин Гарашанин, Стојан Симић, Тенка (Стеван Стевановић) и Протић. Ова господа нису штедела ни обећања ни молбене протесте да Кнеза задобију. Оставши без главара, Србија ће, говорили су они, пасти у све страхоте најпотпуније анархије, а одговорност за њихове последице пашће на Кнеза ако се не би вратио у земљу. Ни народ ни Државни Савет, уверавали су они, немају за њ и за његову породицу других до осећаја верности, захвалности и љубави; ако је између њега и највернијих му служитеља било каквих неспоразума због какве недовољно одређене тачке у Уставу, за то има пута и начина да се он отклони; јер је свак био готов да попусти и да се одазове Кнежевој жељи.

Милош је већ био почео да се колеба у својој одлуци; он се дао још једном преварити лажима својих противника. Митрополит му је задао последњи удар преклињући га Богом да се врати у Београд и изјављујући му да ће га пред Њим учинити одговорним за сва зла која се буду изродила због његовог одсуства из земље.

Милош није умео да се одбрани од овога наваљивања. Изгледало је као да га је чврстина његове воље изневерила као и његова обична обазривост и то баш у тренутку кад су му биле најпотребније. Он је дакле отпустио изасланство давши му обећање да ће се одмах вратити у Србију, а пошто ни молбе његових непријатеља ни очигледност замке која му је намештена нису биле у стању да га задрже, сутрадан је, као што је и обећао, напустио Земун и отишао у Београд.

Али су се овде побринули да га одмах изведу из заблуда у које је био пао. Наместо усрдног пријема и искреног кајања, што му их је стављало у изглед и обећавало изасланство, наишао је на неповерење и на непријатељство. Његовом тајнику Живановићу било је забрањено да се врати у Србију; њега су од сада окруживали само његови непријатељи и људи њима продати. Непрестано је држан на оку те му од тада није било могућно да ӣ с ким говори, или да у перо казује ма какво писмо. Био је чак принуђен да одобрава све поступке и да потврђује све мере које би одлучио Савет, који је сад продужио да заседава у Београду.

На овај начин су Милошеви противници тежили за двема сврхама: да принуде Милоша замарањем да се одрекне престола у корист свога сина и да у исто време свету представљају као да између Кнеза и Савета влада највећи споразум и слога, како би се народу отео сваки повод да се диже у корист првога.

Па ипак право стање ствари је убрзо продрло на видело свету. Народ је овде-онде давао израза своме незадовољству потмулим гунђањем, и да је који од Милошевих присталица имао довољно смелости да се стави на чело покрету, несумњиво је да би сва Србија притрчала у помоћ своме Кнезу. Али се становништво ове земље, растурено у малим селима и засеоцима на великоме простору а остављено само себи, није могло лако споразумети и договорити и удружити се ма у каквом циљу. Оно се у осталом могло лако обмањивати распростирањем лажних новости и задавањем лажнога страха, о чему није могло да се обавести пошто за то није имало никаквих средстава.

Једина крагујевачка посада побунила се; она је притворила своје више заповеднике, те су се за тим триста коњаника упутили к Београду с неколико топова и неколико чета пешадије да ослободе Кнеза. Али пошто су се из Крагујевца кренули тек на непоуздан глас; и пошто су на свом путу добијали непрестано противречне гласове, доспевши до на Трешњу ови млади људи су се почели прибојавати да нису отишли сувише далеко и да узалудно не стављају на коцку и свој положај и сам јавни поредак ако би продужили пут; неизвесни уз то на што да се одлуче они закључе да се задрже у том селу, па да пошљу неколицину својих другова у изасланство Милошу да ови сазнају за његове намере или да приме наредбе од њега, ако би их још могао дати.

Пошто су стигли у Београд ови изасланици су молили да буду пуштени пред Кнеза, и овај их је примио; али пошто је могао с њима говорити само у присуству оних који га никад нису пуштали с очију, он није имао могућности да их извести о томе шта се с њим ради и како се поступа. Они су међу тим могли запазити стегу у којој је држан, а обавештења која су по граду прикупили претворила су

њихове сумње у уверење. Тада су они, с више младићског заноса него с обазривости отворено изјавили да ће одмах напасти на Београд, ако се Кнезу не поврати неодложно потпуна слобода.

Али су ови млади људи траћили најдрагоценије време изашиљући изасланства и претећи тако. Тиме се умео вешто користити Вучић; он је на брзу руку прикупио све своје присталице и један део београдске народне војске, те се на челу неколико хиљада људи упутио на Трешњу, где је опколио у њеном табору малу крагујевачку војску, и три дана је држао без животних намирница, пошто јој је пресекао сваку везу. После овога она је била принуђена да се преда на милост и немилост. Онда јој је Вучић одузео топове и коње, опљачкао је заповедницима и војницима све што су имали, чак и само њихово одело, па их је вратио кућама, остављајући на њима једино кошуљу да би их што боље постидео.

После ове победе која није стала ни капље крви ниједнога човека Вучић се упутио Крагујевцу и нигде на путу није наишао ни на какав отпор. Ту је ухватио Господара Јована Милошевог брата, оковао га је и запретио му да ће му одсећи главу ако одмах не покаже наредбу за коју се тврдило да ју је примио од Кнеза и у којој му се тобож налагало да побуни крагујевачку посаду. Али је господар, не заплашивши се ничим тврдио одлучно противно, поричући ма какво учешће у овом догађају.

Разочаран вратио се Вучић у Београд не могавши ни од куда да прибави ни најмањи доказ у прилог тврђењу да је Милош изазвао крагујевачки покрет или да га је бар одобравао. Он се напротив из више знакова морао уверити да јавно мишљење није било расположено према Савету, и да би се народ врло лако могао побунити у масама и дати крвав развој и завршетак комедији која се одигравала тада у Београду, ако би се само јавио подесан вођ.

То је био разлог те је, чим се у овај град вратио, навалио на своје пријатеље да свима средствима похитају с решењем о Милошевом напуштању престола, ако се не жели да се убрзо изгубе плодови толиких плетака и напора.

С друге опет стране Милош је увиђао да је његов положај на даље немогућ у средини његових непријатеља, и да је одрицање на престо било једини излаз из теснаца у коме се налазио све од свога повратка у Београд. Али како је међу тим био уверен да се овим кораком отвора провалија у коју ће пасти његова земља и његова породица, није хтео да приступа овој крајњој мери докле се опрезно не би послужио свима средствима да се од ње сачува. С тога је онима који су наваљивали на њ да се одрекне престола изјављивао, да је пре него би то учинио желео да отиде до у Одесу где се тада налазио цар Никола, те да од њега потражи савет и наредбу, које би безусловно послушао.

Ова одлука је у велико узнемирила његове противнике а нарочито је пренеразила г. Вашченка; јер ма да је руска влада већ одавна била решила да се Милош уклони с престола и ма да су њени представници радили у овом правцу по њеним упутствима и наредбама, ипак су ови може бити прегонили ово овлашћење, понашајући се према Милошу с увредама и презирањем што га је морало извести из стрпљења. Поуздано је да ни надувено држање Барона Рикмана нити глупа охолост г. Вашченка нису могле бити предвиђене у упутствима која су им издавата; а ако се услед њиховог понашања Милош све више и више отуђивао од Русије и примао енглеску заштиту, он је могао, објашњујући сам лично цару све ове околности наћи за своје поступке извине у овога и повратити се у његову милост. У томе није било ничега невероватног, нарочито од како му је искуство отворило очи да види шта значи ен-

глеска заштита и каква су и колика средства којима Русија може располагати против њега.

Али ма какве да су биле бојазни рускога консула и његових пријатеља, Милошев захтев се није могао лако одбити. И ко зна: какве би последице могао имати овај корак да га је могао учинити? Али је морало бити друкчије. Баш у тренутку кад му је била потребна сва његова омиљеност у народу једна несрећна страст га је нагнала на један изгред, за који се дотле целога живота није учинио виним, и који му није оставио другог излаза него да се одрекне власти и да се повуче.

Он се дакле одрекао престола 13 јуна 1839 године у корист свога старијег сина Милана који је већ тада био озбиљно болестан. Одмах за тим отпутовао је са својим другим сином Михаилом у Влашку у пратњи саветника Ћосе и дванаест кметова; а није му било допуштено да ишта узме са собом, па чак ни рубља ни новца потребног му за пут. Био је принуђен да у ову сврху позајми од капетан-Мише 400 дуката.

Тако је завршена политичка каријера овога изредног човека, који се својим даром, својом издржљивошћу и својим патриотизмом умео уздићи из скромног положаја у који је рођењем стављен до на највише степенице друштвене хијерархије.

Србија му је дужник за своју независност, за све напретке на путу уљуђивања као и на угледу који је почела да задобија и да ужива у Европи, а да је нашао више искрености а мање себичности у својих пријатеља и службеника, мање жучности у страначких људи, а нарочито поузданију заштитницу у сили која се овим именом поносила, он би несумњиво, да је остао дуже на влади, довео ову малу земљу на такав ступањ развитка и напретка да би јој се могло завидети.

Извесно је да ни његов живот није био без мрља; али његове погрешке и ма́не треба пре приписивати потпуној оскудици политичког образовања, рђавим примерима које је имао пред собом за време турске владавине, плаховитости његове природе неголи покварености његовога срца или његове душе; а и поред ових ма́на̂ и недостатака који су за сажаљавање треба се ипак дивити његовим сјајним врлинама које су и биле разлог да га је народ признао за свога поглавара и које су му донеле љубав и преданост његовог народа и толике хвале туђинаца, који су изблиза могли да виде добра што их је био починио својој отаџбини. Он можда и не би пао тако брзо да је на крају своје каријере дао доказа о оној присутности духа и о оној постојаној и несавладљивој храбрости којима се одликовао у прва времена.

Ја велим *можда;* јер и ма да су Милошеве грешке и страначка мућења допринели његовом паду и били му непосредни повод ипак је несумњиво да је Русија већ изодавна и издалека припремала овај несрећан догађај.

Политика ове силе у свима земљама Европске Турске на које се простире њен утицај у томе је, да оне ваља да раде и да се крећу само по њеној жељи и по њеним упутима, а да се у њима међу тим ништа не утврђује, ништа да не добија дефинитиван облик. У свакој од њих она гледа свој плен, а кад дође дан да на њу пружи своју руку, њој ће тим лакше бити да је заузме и присаједини својој царевини без икаквог отпора, што непрекидне промене неће народу дати маха да се сљуби ни с једном династијом ни да се сроди с ма којом установом.

У току овога излагања могло се јасно видети да се Русија хвастала својом заштитом над Србијом да би боље могла имати средства да се меша у унутрашње посебне послове ове земље, и да би је тако што лакше могла вући према својој политици; али

је у исто време хтела да ограничи своју заштиту на недовољну и позну помоћ, добро се чувајући да јој не припомогне да дође до потпуне самосталности нити да потпуно и на сталним основима одреди свој однос према Турској. Русија (и ово вели један од њених представника добро упознат с њеним Макијавелизмом) мора увек остављати Србима да по штогод желе и траже од ње. Отуда је и долазило да она није била задовољна чланом III хатишерифа од 1830 који је проглашивао да је српско кнежевско достојанство наследно у породици Обреновића. Из тога разлога она се изјаснила за Турке у београдском питању, подржавала је странке противне Милошу, и једног за другим упућивала му своје изасланике који би га наговорили да своме народу даде устав,[9] који је за тим успела помоћу Порте да наметне, у јединому циљу да се створи олигархија која би сметала Кнезу у вршењу његове власти и унела забуну и неред у јавну државну управу.

Милош је пао захваљујући овом уставу, а и не говорећи о Кнезу Милану, који је живео само неколико дана пошто је уздигнут на престо, морао се с овога повући после кратке владавине и Кнез Михаило, који је за њим на њ дошао, и који је поред све своје младости био обдарен најлепшим особинама душе и срца.

Ми не знамо да ли ће данашњи српски Кнез Александар Карађорђевић икада моћи израдити да му Порта призна право наслеђа на српском престолу, које она вели да је хатишерифом од год. 1830 подарила само Милошу, коме је овај био и упућен. Али ако успе да до тога дође, онда може бити уверен да ће његова династија завршити као и Милошева. Русији су потребни, све дотле докле она не успе да приграби ове покрајине, годишњи кнежеви

[9] Устав који Русија тражи и штити! Ту се с разлогом може рећи: *Timeo Danaos et dona ferentes.*

с установама које изазивљу неизмирљиво ревновање између државних власти и које стварају квасац непрекидним и сталним нередима.

Кнез Михаило Обреновић.[10] — Пошто се одрекао престола и Кнежевског достојанства 13 јуна 1839 године у корист свога старијег сина Милана, који је по смислу и слову хатишерифа од год. 1830 и био његов законити наследник на престолу, Кнез Милош се као што смо већ рекли повукао на своја добра у Влашкој камо је са собом одвео и свога млађег сина Михаила.

Али је ово одступање било само привидно, јер је Кнез Милан умро од плућне болести на неколико дана доцније, што је било 25 јуна исте године, не потписавши ниједну државну одлуку.

У овоме међувремену Кнежевска власт је била привремено поверена тројици државних достојанственика: Јеврему Обреновићу, брату Кнеза Милоша, Авраму Петронијевићу и Томи Вучићу Перишићу.

И овај триумвират је владао Србијом, не налазећи чак за потребно да се извештава о стању оболелога Кнеза, о коме се бринула Кнегиња Љубица, ова изредна жена, у којој су срећно биле удружене и величанствене особине јунака као и особине једне нежне жене. Племенито држање ове Кнегиње привукло је пажњу славних путника, међу којима ће бити довољно да поменемо Бланкија, који у своме извештају о друштвеном положају становништва по турским покрајинама пише о њој (на стр. 8): „Овде не бих умео све рећи; али сам са собом од-

[10] Пошто је др. Куниберт напустио Србију после абдикације Милошеве 1839, документи које је он собом однео свршавају баш с тим временом. Али како је он имао намеру да продужи историју ове земље до наших дана, он је морао преко својих пријатеља да набави обавештења која су била потребна да доврши тај посао. Та су обавештења многобројна. Но између осталих нама се чинило вредно споменути нарочито мемоар др. Пацека о администрацији Кнеза Михаила Обреновића, чиј је он био пријатељ. Баш из тога мемоара ми смо извукли ово што следује.

„нео уверење, да је хришћанство врло јако свуда „где је у стању да створи овако велике примере.“

Поменути триумвири продужили су да владају Србијом и после смрти Кнеза Милана, али су се све више и више почињали завађати. Код оних који су изагнали Кнеза Милоша и није сад било више питање о чему другом већ о томе: како да дочепају сву државну власт у своје руке и да изагнају сву породицу Обреновића, — опасна намера, која је најпосле откривена и против које је Господар Јеврем устао и ако истина доцкан.

Овај раздор који се био зачео на врхунцу државне управе распростро се убрзо на државне чиновнике па чак и на већину самога народа. Више није било питање о основима који би послужили као путовођа овим странкама, већ се сваки руководио личним интересима, а нарочито жељом да се обогати. Сад имамо пред собом две струје, од којих се једна под вођством Јеврема Обреновића труди свима силама да у његовој породици сачува наследност кнежевског достојанства, докле се друга под Вучићем опет бори свима средствима што се могу замислити да се отме из руку овај пробни камен његовим славољубивим тежњама.

Именовано је било једно изасланство које ће пропутовати земљу и које ће народу објаснити основни државни закон. Чланови тога изасланства били су: Илија Гарашанин, Лазар Теодоровић, Максим Ранковић, Ресавац и Раја Дамјановић.

Лако је разумети да су сви ови чланови, отворени противници породице Обреновића, радили једино на томе да својој странци зајемче победу.

Пошто је на тај начин земља била деморалисана, антидинастичка странка се користила смрћу Кнеза Милана да утврди чудновати основ, да пошто је хатишерифом од год. 1830 наслеђе престола било зајемчено само старијем сину и његовим на-

следницима, и пошто Кнез Милан није оставио деце, то је право наслеђивања у овој породици било угашено и није се могло преносити на млађег сина Кнеза Милоша.

Како се с овим мишљењем није смело излазити на широку јавност, то се задовољавало задржати се на пола пута, да би се одвратила пажња земље од онога што се смерало. Тако је Савет изабрао за Кнеза правога наследника, Кнеза Михаила. Народ није разумео побуде овоме поступку и био је само сведок онога што је.......

Отоманска Порта којој је овај избор поднет на потврђење била је запојена тајном радошћу због овог одустајања Срба од свога права. Лако је било из саме потврде коју је убрзо послала увидети да је Портин утицај на српске послове почињао наново нагло да расте, и да ће сваки нови избор доносити турским великашима огромне поклоне, олакшавајући им у исто време мешање у српске унутрашње послове, на које до сад нису никако могли да утичу. Нарочито је значајно да се приликом ове потврде истакне, да кнежевско достојанство није дато Кнезу Михаилу ни као наследно ни као доживотно. Нарочити изасланик Портин, по имену Недим-Ефендија (који је доцније умро у Паризу као тајник великога посланства под Решидпашом) био је послат у Букурешт да преда Кнезу Михаилу ову исправу, која је наносила толико уштрба и Србији и породици Обреновића.

Милош је најпре правио тешкоће, али је за тим пристао да његов син Михаило отпутује у Цариград, те да се тамо уведе у своје ново достојанство. Њега су на том путу пратили: његова мати и многобројна пратња у којој су били Алекса Симић, Павле Станишић, Анта Протић и други, а пошто је стигао у Цариград Кнез је био именован царским муширем и одликован Нишан-ифтишарем. Поменути изасланик отпратио је за тим Кнеза у Србију. На границу

Србије стигло се 12 марта 1840 и то у Алексинац. И тек је овде Кнез сазнао за дела која су извршена за време његовога бављења у Цариграду посредовањем Алексе Симића и његових повереника.

Порта која га је, уводећи га у кнежевску дужност и права, морала прогласити пунолетним, наметнула му је у исто време два тајна саветника или управо два старатеља: Вучића и Петронијевића.

Стварање ових нових и нарочитих саветника извршено је тако да о томе нису ништа знали ни српски Државни Савет па ни сам трећи члан привременога намесништва Јеврем Обреновић. У тајну су били посвећени једино Вучић и Петронијевић.

И ако је Кнезу Михаилу било у ово време само седамнаест година, и ако уз то није имао никаквог искуства, он је ипак имао да се брине о државним пословима који су били врло заплетени и врло чкаkљиви. Али га је Порта прогласила пунолетним, пошто је и сам султан био само за неколико месеца старији од њега; осим тога налазило се да се Кнез може помагати корисним саветима својих министара; чланом XII т. 2. основног закона задржано је за Државни Савет право да може стварати нова звања, а члан III т. 1. давао је Кнезу власт да може постављати чиновнике на њих.

На основу кога и каквог права је Порта поступила овако? И није ли овакав један поступак још нечаснији него што је незаконит?

Тек што се био ослободио од турских стега и препрека и окружио се сапутницима који су прикривали према њему кривичну неискреност, и ако су били врло пажљиви, млади Кнез је с болом осећао да под својим стопама у рођеној земљи наилази на предзнаке нових тешкоћа и нереда. Све је наветтавало скори и неизбежни прасак: и народ који је био цео захваћен подземним ровењем и народни

прваци које је раздирала мржња и гонила их до крајњих граница.

Примајући ове наметнуте старатеље Кнез се излагао опасности да судбину земље поверава људима који су били отворени непријатељи његове породице и његови лични, и за које је знао да се већма брину о својим личним него о интересима земље. С тога се он изјаснио против њих исто као и Државни Савет, а то су учинили и кметови који су долазили у гомилама из народа да одаду Кнезу пошту при његовом ступању на владу.

Против берата се подизао глас народа. Убрзо се распростро по земљи глас да ће се народу место једнога дати више господара. Кметови који су увек одани староме Кнезу Милошу образовали су овде-онде гомиле с оружјем у руци. Они су шиљали молбу за молбом и тражили су: 1) да се поврати стари Кнез који је једини у стању да стане насупрот и Турцима и странкама у самој земљи; 2) премештај владе и престонице из Београда у Крагујевац, како би била већма заштићена од плетака; најпосле 3) стављање под оптужбу Вучића и Петронијевића. Кнез Михаило који није могао или може бити није хтео да спречава овај покрет објавио је народу, да повратак његовог оца не зависи од његове воље већ од воље Отоманске Порте. Што се друге две молбе тиче оне су биле усвојене.

Вучић, Петронијевић и њихови другови нису смели излазити у народ тј. нису смели ићи у Крагујевац, већ су претпоставили да се склоне у београдској тврђави под пашино окриље и да одатле пошљу своје жалбе у Цариград.

Ове жалбе је Порта одмах усвојила те је послала у Београд, у својству изванредног изасланика Мусу-Ефендију, који је поред све своје дипломатске мудрости коју је развијао у турским круговима био ипак принуђен да се поклони пред одлучношћу Срба.

Он се дакле вратио у Цариград, а тамо је за њим пошло око четрдесет незадовољника, међу којима су се налазили: Вучић, Петронијевић, Стојан Симић, Гарашанин, Прота Ненадовић, Лазар Теодоровић, Стеван Стевановић (Тенка), Лазар Зубан, Чарапић и други. У исто време су растурени и ако без проливања крви и привржениди Кнеза Милоша који су се примицали од Ужица и Браничева.

Сад се мало могло одануги и почети се озбиљно занимати пословима унутрашње земаљске управе као и њеним уређењем. Кнез је потпомогнут својим министрима желео земљи стварно добро, ма да средства којима се мислило да се до ових дође нису можда увек била најсрећније бирана.

Већ се примећавало да управни и судски послови иду и бржим и правилнијим током; по важнијим местима у земљи отворене су школе, а у Београду је образовано једно књижевничко друштво и један фонд за притицање у помоћ школама; овај се град улепшао и тако развио да је влада наново пренета у њ, а боље су уређене и пограничне привремене болнице; озбиљно је у целој земљи изведено каламљење богиња убризгавањем. Како се осећала оскудица и потреба у писменим и учевним људима то су позвани Срби из Аустрије те су постављани за професоре, лекаре, инжињере, писаре итд.; објављен је читав низ корисних и мудрих наредаба; једном речи извршено је или бар припремано доста ствари из којих су провиривале изврсне намере владине.

Народ је један део ових реформа примио с највећом радошћу, докле је на други њихов део такође пристајао; али је било и нешто међу њима што га је јако дирнуло, а то је било повећање порезе од пет на шест талира тј. на исту стопу на којој је ова била под Милошевом владавином, па за тим смањена да би се задобио народ. Доказано је да у Ср-

бији пореза од пет талира није могла нити може данас подмиривати државне потребе; да се шта више у време њенога смањивања морало прибегавати државним уштедама да би се покрили неопходни издатци у државном прорачуну. То је и био главни узрок те је свота уштеђивана од два и по милиуна форината коју је оставио Милош смањена под привременим намесништвом за пола милиуна, и што је под владом Кнеза Михаила одржан *status quo*, и што се под данашњом владом јављају врло осетни мањци.

Присталице Кнеза Милоша налазиле су у овом повећавању порезе нову побуду да се позивају на народ, да се њему обраћају, представљајући му да под старим Кнезом не би толико плаћали. И то је био извор из кога су потицале делимичне побуне, које су се јављале од времена на време и завере које су бивале наперене против појединих министара, као што је била она против Гаје Вукомановића, брата Кнегиње Љубице.

Ни сама два стрица Кнеза Михаила Јеврем и Јован нису се слагали међу собом. Јован, који је имао само почасно звање и положај, уздисао је за старим стањем, под којим се надао да наново добије свој положај; Јеврем је опет захтевао делимичну измену Министарства. С друге опет стране јавним листовима је придобијано пријатељско расположење у народу према изгнаницима. Народ у опште и готово по правилу симпатише слабијима. Њиховом утицају је нарочито припомогло и то што су изгнанике представљали као браниоце Устава; и ако се може потпуно тврдити да су Устав и газили једино они који су се истицали као његови браниоци, и који су га кад су на власт дошли прекршивали у свима његовим одредбама. Тако је привидност одн. лицемерство однело победу над правом стварношћу.

За цело ово време Порта није престајала да се заузимље за изгнанике, тражећи да им се допусти

повратак у домовину. Попуштајући овом непрестаном наваљивању Кнез Михаило је пристао да се мање опасни изгнаници могу вратити на своја огњишта, па је најпосле на заузимање београдског паше, који је јемчио за мирно и безазорно држање Вучића, Петронијевића и Симића, и њима допустио да се врате у Србију, што су они и учинили у пролеће 1842.

Тек што су се вратили у своју отаџбину, Вучић и његове присталице, подржавани листовима који су се издавали у Аустрији, почели су да муте по народу, те су све ставили у покрет да га придобију за себе и за своје интересе. Они у почетку нису хтели да траже никакав положај у државној служби, и ако су стварно за њим жудели; па и поред тога дате су им врло знатне мировине. За тим су преко српског органа који је издаван у Пешти нападали једне за другима, најпре Савет и државне саветнике, после ових министре и најпосле и самог Кнеза; али увек свакога посебице, да би између њих изазвали што већи раздор и да би задобили подршку свих оних које су у овим нападима штедели. Доцније су држали састанке већином ноћу, где су се саветовали, било о општим мерама које је ваљало предузети, било пак о улози свакога посебице у заједничком послу. Најпосле су се осмелили толико да су јавно тражили збацивање владе с Ћамил-пашом и с ђенералом Бароном Хауером, који је тога ради био послат у Београд, али под изговором укоричавања Саве.

Кнежеви министри били су безбрижни, незаузимљиви, слаби у надзиравању, гоњењу и уништавању оваквих и сличних махинација, и то је ишло дотле да су већ постајали с тога смешни, јер су чак хтели да кажњавају оне који би се усуђивали опоменути их на њихову дужност.

Тако је дошло да су Турци већ држали да је њихова замисао сазрела и да могу подстакнути народ на побуну; Ћамил-паша, заповедник Београда,

отпочео је овај посао тиме што је захтевао да се уклоне поједини министри, нарочито Протић, министар спољних послова, који је својим смелим а понегда и суровим говором често врећао његову осетљивост.[11]

Ускоро је за тим стигао у Београд и Шекиб-Ефендија као нарочити изасланик Портин, па је с још више настојавања и још одређеније захтевао оставку поменутога министра. Али Кнез Михаило је остао чврст и није хтео да попусти, ослањајући се на Устав.

Турци су са своје стране дали миг за побуну, и послали су заверенике, свакога у свој крај да скупљају и оружају народ. Прота Ненадовић, Ресавац, Гарашанин, Лазар Теодоровић, Тенка, Паун Јанковић били су међу овим изасланицима.

Сам Вучић је прешао у Земун, па пошто је овде добио путни лист од ђенерала Хауера прешао је из Панчева у Смедеревску тврђаву, одакле је у највећој журби отпутовао у Крагујевац. Овде су му предали на заповедање војску и топове Новаковић заповедник редовне војске и Марковић, заповедник артилерије, који су били већ раније увучени у заверу. Врло лукав и у намери да од народа прикрије своју праву сврху, Вучић је отпочео с изјавама, како је неопходно потребно да се сазове Народна Скупштина, како ову треба захтевати чак и с оружјем у руци да би се Кнез принудио да отпусти министре који су постали народу мрски. Он се јавно заклео да против Кнеза нема ништа, да му

[11] Ако би се међу тим могла поклонити вера другим лицима осим др. Пацека која за то нису мање достојна, а која су такође добро обавештена, београдски заповедник је захтевао уклањање овога министра с његова дотадашњег положаја с тога, што се на њега сумњало да није непосвећен у нереде који су се тада развијали у видинском пашалуку. Порта је у осталом познавала врло добро Ђоку Протића и његове блиске односе с руским консулом, те је по сваку цену и с тога захтевала његово уклањање. Што међу тим доказује да се Порта у овом случају није много варала, то су мировине које Русија и данас даје некадашњим министрима Кнеза Михаила Обреновића.

је шта више врло одан и да је готов да за њ живот даде, говорећи чак у сликама народног језика „где „Кнежева длака, ту моја глава.“ Светина је поверовала овим уверавањима те се за тим окупила око њега.

Да би угушио побуну Кнез се кренуо из Београда 19 августа 1842 с једним слабим батаљоном пешадије и с једним ескадроном коњице али без икакве артилерије и упутио се Крагујевцу. Свуда су му се на путу придруживала помоћна одељења тако да је уза се имао на десет хиљада људи кад је стигао пред Крагујевац.

Почетак овога подузећа био је такав да је изгледало е ће Кнез успешно изаћи из заплета. У срезу грочанском нападнути су стари Милутин Гарашанин и његов син Лука у тренутку кад су подизали народ, и пошто ниједан није хтео да се преда обојица су убијени.

Прота Ненадовић и Лазар Теодоровић похватани су у ваљевском и шабачком округу. Стевановић (Тенка) и Паун Јанковић пребегли су у Аустрију, пошто су оставили смедеревски и пожаревачки округ, где су покушавали да изазову буну.

Једини Вучић, потпомогнут артилеријом, остао је у Крагујевцу с две хиљаде људи.

Велика гомила света која се налазила уз Кнеза била је пре од штете него од користи његовом подузећу. Како заповедништво њоме није било усредсређено у једној руци то је сваки хтео да заповеда.

Међу главарима је било људи који су показивали неискреност. Заповедник батаљона био је неодлучан човек. Кнезу је сметало и присуство његове ожалошћене и узнемирене матере. Стари стриц Јеврем пре му је сметао него што би му помогао; а врхунац све несреће био је у томе што се није имало топова. Осим тога је запт у Кнежевој војсци био у толикој мери пренебрегнут, да сељацима који су

били на предстражама према противнику није забрањивано да с овим разговарају. Тако су Вучићеве присталице могле уверавати људе који су били предани Кнезу, да они немају никаквога повода да се жале на самога Кнеза и да траже једино да се збаце министри, да се смањи пореза и да се неодложно сазове Народна Скупштина, све, као што се види, ствари на које су се могле сагласити и Кнежеве присталице.

Једно изасланство које је Вучић послао Кнезу предложило је овоме горње погодбе. Али је овај налазио да му његово достојанство не допушта да преговара с побуњеницима, а свако мирење пријатељским путем постајало је тим немогућније што је баш у ово време капетан Богдан из Параћина издајнички убио саветника Арсенија Андрејевића, који му је био искрено одан и веран. Већина Кнежевих присталица прснула је куд камо на прве Вучићеве топовске метке. Пошто је Кнез остао готово сам са својим батаљоном редовне војске и пошто није држао да више може улазити у борбу с мало надмоћнијим непријатељем, повукао се к Жабарима и овде је прикупио нова поткрепљења која су му дошла из рудничке и пожешке нахије; али је међу тим неслога о којој смо и раније говорили продужила и на даље да се развија, па је после првог неуспеха постала још очитија. Појачан војском Ресавца и Богдана Вучићу је требало да избаци још само неколико топовских метака те да потпуно растера ову са свим деморалисану гомилу.

То је заиста био потпун пораз и ако се није ни ступало у борбу. Кнез се дао у бегство, а кад је стигао у Топчидер он није хтео да прими Савет који су му давали туђински консули да се стави под заштиту београдског паше, већ је претпоставио оставити земљу, те се на осам дана, пошто је пун нада био изишао из Београда, нашао са мно-

гим својим присталицама на туђинском земљишту у Земуну.[12]

Узев на се звање „предводитеља народа“ Вучић је ушао у Београд и дограбио власт у своје руке. Образована је једна привремена влада, састављена из Вучића, Петронијевића и Стојана Симића. Народу је упућен проглас у коме му је казивано: како је Кнез Михаило био напао на народ, који се био искупио једино у намери да спреми и преда турском изасланику у Београду жалбе против његових министара, и како је, пошто је био побеђен од народа који се само брани, напустио земљу и отишао у туђину, пошто је био збачен с престола. Ускоро је за тим сакупљена Народна Скупштина састављена искључиво из противника династије Обреновића. Она је свој први састанак имала на Крстов дан (14 септембра) 1842. Пошто су Вучић, Ћамил-паша и турски изасланик Шекиб-Ефендија дошли у Скупштину, упитали су народ: да ли жели да њиме и у будуће

[12] Кнегиња Љубица је дала у овој прилици један доказ оне храбрости и хладнокрвности, које чине част човеку и оплемењују жену. При њеном наглом повлачењу пратио ју је мајор Јованче Спасић који је био врло одан породици Обреновића, а за њом је ишла само једна мала шака оружаних људи. Сретнувши се с побуњеницима, којих је било много више на броју, ови људи су се спремали да је бране на живот и смрт, али је она наредила да се зауставе и да не чине никакав корак непријатељства. Непријатељи су се убрзо приближили у великом броју и почели су отворено да прете. Уплашени мајор Јованче се згурио у дну кола; Кнегиња га је покрила скутом од своје хаљине, па не променив гласа и нимало не поцрвеневши она се обрати људима који су већ окруживали кола овим речима: „Напред, господо, ви у мени видите жену храброга Милоша, матер Кнеза Михаила, ону исту Љубицу коју је до сад сваки Србин називао мајком.“ Ово неколико речи и одлучно и неустрашиво држање ове жене побудили су осећаје поштовања у ових поноситих људи, који су се понудили да је на путу штите; али им је она одговорила: „Мене ће Бог чувати.“ За тим је наредила да се пут продужи те се састала са својим сином, с којим је за тим прешла у Земун. Да се Кнегиња није зауставила или да се узалудно бранила онда је несумњиво да би је побуњеници заробили пошто их је било много више него што је она имала пратилаца. Љубица међу тим није била жена која би могла поднети увреде и погрде, те се извесно не би предала жива. А какве би тек онда биле последице свега тога? Колико крви је уштедела ова жена својим неустрашивим држањем?

влада као Кнез Михаило Обреновић? Одговор је био одречан, као што се већ унапред могло ишчекивати. На питање: кога дакле народ жели да му буде Кнез? Узвикнули су сви: Александра Карађорђевића.

То је млађи син народног јунака Кара-Ђорђа рођен 1806, који је добио прве основе образовања у једној основној школи у Бесарабији. По смрти свога оца он се настанио у Влашкој, где је живео од доста скромне потпоре коју му је био одредио и слао Кнез Милош. Пошто је од Кнеза Михаила добио одобрење да се врати у Србију, он је ступио у његову службу и био је у последње време његов крилник. Ово је човек који је од свог оца наследио једино његово славно име. Не изгледа да је он имао икаквог удела у плеткама и унутрашњим трзавицама, којима је земља била већ одавна изложена; а ако је што о томе и знао, јамачно на догађаје није имао пресудног утицаја.[13]

Он је одједном и у маху био изабран, доведен и поздрављен као Кнез, те готово није имао времена ни да појми потпуно шта се збивало. Порта је радо одобрила збацивање Кнеза Михаила, а тако је исто похитала да потврди избор Александров. Пошто је постао министром унутрашњих послова и према томе свемоћним, Вучић је сав легао на посао око стицања народне љубави Кнезу. Он је принудио велики број државних чиновника да напусте службу, а многи су од њих морали и из земље ићи. Многи су између њих били притворени, многи ба-

[13] Тврдећи да Александар Карађорђевић није имао великог утицаја на одлуке Срба, др. Пацек се може и варати. Истина је да је он тада тек био познат у Србији, али се у њој поштовала успомена његовога оца, првога народног ослободиоца. А природно је да је прављено упоређење и да су дељене симпатије у народу између сина Милошевог и сина Кара-Ђорђевог, два заслужна народна вођа, од којих је један био млад, готово дете, без искуства а окружен неподобним или омрзнутим људима, докле је други био већ зрео човек, прекаљен у изгнаничком животу. Ми с тога верујемо да се за његов избор нема да захвали једино плеткама Обреновићевих противника.

чени у затвор, а готово са свим се поступало стидно. Ухођење и потказивање било је у највећем jеку. На два милиуна форината, што су као уштеда били остављени у државноj каси, напало се безобзирно.

Русиjа jе хтела да поврати Кнеза Михаила на престо, па да се за тим одреди jедно мешовито изасланство састављено из турских и руских чиновника, коjе би се уверило о основаности жалаба изношених против његове управе.[14] Бар jе на ту страну изгледало да навиjа Барон Ливен, коjи jе као изасланик био послат у Београд, одакле jе отпутовао у Цариград. Али пошто се Кнез Метерних сагласио с Портом о томе да се призна нови избор и да се Кнез Михаило искључи, Русиjа jе такође морала пристати на то, jер jе било основане боjазни да би се из те несугласице, ако се не би отклонила, могао изродити рат. С тога jе и пронађена нека средина. Карађорђевићу jе дат савет да поднесе оставку, а Вучићу, Петрониjевићу и Ћамил-паши да се уклоне с позорнице новога избора.

И тек што се Карађорђевић уклонио са свога положаjа, а истог дана 15 jуна 1843 — био jе наново изабран за Кнеза у присуству турског и руског изасланства.

И ако jе дело новога преображаjа било одобрено, ипак jе његова основаност постала предмет оштре критике, а на његове виновнике се уз то такође у велико викало. Саобразно вољи заштитника и врховног господара Вучић и његов учесник Петрониjевић морали су отићи у изгнанство из места своjих победа, те су наjпре живели у Свиштову, за тим у Цариграду одакле су се вратили у Србиjу тек после неколико месеца. Тако се онда играло политике. Карађорђевић jе добио своj потврдни берат, према чиjем гласу он ниjе ни наследни ни доживотни Кнез;

[14] Цар Никола jе писао своjом властитом руком султану jедно писмо, у коме jе протестовао против избора Александра Карађорђевића.

у њему је напротив речено да ће он ово достојанство задржати само дотле, докле се буде показивао верним и покорним према свима захтевима Високе Порте.

Пошто је за свој нови положај имао да буде захвалан плеткама лица која су му била туђинска, а пошто је уз то био по природи слаб и непредузимљив, к томе у неспоразуму и завади с онима који су некад били његови пријатељи и представљали се као његови добротвори, Кнез Александар се одржавао једино тиме, што су у томе налазили свога рачуна људи који су били прави народни главари.

Ускоро су долазиле једна за другом личне завере и више побуна, од којих су поједине биле више или мање опасне али су све благовремено откриване и угушиване.[15] По земљи је текла крв; извршено је много јавних и тајних убистава; неколике невине жртве су такође пале, а и да не говоримо о онима који су побацани у апсане, окованн, злостављани и довођени до просјачког штапа. Истина је да Кнез Александар није одговоран за ове несреће; али се може рећи да он није био обдарен оном одмереношћу и оном надмоћношћу које су потребне да би се сазнало за сличне изгреде те да би се могли благовремено предупредити.

Пошто је прешао у Аустрију Кнез Михаило Обреновић се задржао неколико месеца у Земуну; доцније се, да би умирио нову београдску владу и да би дао задовољења њеним захтевима, повукао у Банат, а неко време је за тим живео и у Новом Саду, где је у току месеца јуна 1843 преминула његова мати Кнегиња Љубица. Њено мртво тело било је погребено у цркви манастира Крушедола у Срему.

[15] Најзначајнија међу овим побунама била је она која се појавила у Шапцу год. 1844 и која јеназвата *Стојановом буном,* по имену несрећног младића који јој је био коловођа и који је своју смелост платио животом.

У месецу августу ове исте године Кнез Михаило је отишао своме оцу који је тада био у Бечу. За тим је у новембру отишао у Берлин у пратњи чувенога и славног српског списатеља Вука Стефановића Караџића, те се у овом граду одао изучавању политичких наука. Год 1844 и 1845 он је путовао по Немачкој, Холандији, Белгији, Швајцарској и Италији, а за тим је походио Грчку и острво Малту. Две године за овима провео је: било на својим добрима у Влашкој било у путовањима по Саксонској и Тиринпікој у Немачкој и по Салцкамергуту у Аустрији. Зиму 1847 и 1848 провео је у Петрограду и Москви, где је врло љубазно и ласкаво био примљен на двору руском и где су му царски великаши указивали велике почасти. У години 1848 која је била онако бурна он је отишао у јужне аустријске покрајине, те је народној ствари послужио колико својим саветима толико и новчаним жртвама. Год. 1849 и 1850 отишао је да обиђе и проучи две најуљуђеније државе у Европи: Француску и Енглеску, и тако је завршио низ својих путовања. За тим је проводио остатак свога времена у Бечу у мирном животу и без икаквог разметања.

Може се с једне стране рећи да је за сажаљавање да је један овакав владалац, обдарен тако лепим врлинама али без икаквог искуства, без довољног образовања, без пријатеља који би га својим саветима могли обавестити и упутити, био принуђен да у своје руке узме узде државне управе у својој седамнаестој години, и то у једној земљи која још није била сталожена, и чије је становништво раздирано странкама, пошто је још било узбуђено и запаљиво. С друге опет стране за њега је срећа што је напустио врзино коло политичкога живота, јер је овом жртвом дошао у прилику, да у великим радовима просвећене Европе стекне дубока и поуздана знања и да свој дух обогати познавањем људи и односа. То је за разви-

јање његове умне снаге била права практична школа, као што је прерана недаћа била школа за његово срце и за његов карактер.

Посвећен, а уз то потпомогнут стеченим искуством, Кнез Михаило би био данас обазривији и много смотренији у избору своје околине и својих помоћника; он би могао показати више одлучности а на случај потребе и више прилагодљивости, те би могао руководити најозбиљнијим пословима и догађајима. Из свега тога не треба међу тим изводити да је он собом донео на свет клицу свога пада или да је овоме допринео каквим својим непромишљеним кораком; он се морао уклонити испред непријатељâ који су се удружили да га оборе: Турака, Аустријанаца и Срба. При томе је издаја играла већу улогу од Вучићевих топова. Падајући и одступајући он је собом понео утеху и част да ниуколико није жртвовао своје официре. Сви они једном речи, који су имали прилике да посматрају Кнеза Михаила, за време његове двогодишње владавине, не могу му никако пребацити да је икада свесно учинио и једно неправедно дело.

Мало је Срба који су задахнути правим патриотизмом и који би били готови да своје личне интересе жртвују интересима отаџбине. Што се Српства у опште тиче оно у њиховим очима не заслужује да се о њему и говори. Већина поборника ове мисли су патриоте Војводине, Кнежевине Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе; има их чак који се задовољавају тиме да се називају *банатским, сремским* итд. Србима.[16] Кнез Михаило је Србин и по срцу и по

[16] Ми отворено признајемо да не разумемо какво значење др. Пацек хоће да даде својим речима кад вели: да је мало Срба који би били готови да своје личне интересе жртвују интересима отаџбине итд., кад се о противном читалац може уверити из саме књиге. Таквим тврђењем би се чинила неправда овом племенитом народу који је после толиких жртава и толике проливене крви успео да себи извојује што је више било могућно самосталности. Зар нису на томе општем делу посредно или непосредно радили и Срби који пребивају у Аустрији, у Црној Гори, у Босни па и у самој Бугарској? Што се нас тиче ми

осећајима и по избору; он је Југословенин, али он је у исто време Словенин у најбитнијем смислу и у најширем значењу овога великог имена. Савестан и праведан у пуном смислу речи, чак и на своју штету кад је то потребно; непријатељ лукавства, лицемерства и лажи; чувајући и поштујући најбрижљивије задану веру он мрзи и презире ласкање и тражи истину свуда где је може наћи. Без разметљивости и без великих прохтева он се умео с малим задовољити те је следствено у стању да помоћу својих доходака учини много добра, ма како ови изгледали скромни за једног Кнеза. И ако се данас појави каква добра књига, какав добро уређен лист, каква земљописна карта, каква српска слика, или ма што друго достојно хвале, за њ има да се захвали великодушности овога Кнеза.[17] И све је ово чињено без икаквог обзнањивања, те би можда остало и незнано, да сама захвалност није по кад-и-кад нагонила дотичне људе да то обзнане. Њему се мора такође учинити правда и тиме што ће се овде изјавити, да није имао никаквог удела ни у једној од завера и буна које су се јављале у Србији од год. 1842 на овамо, и ако међу тим за то нису оскудевали ни поводи, ни прилике, ни изговори, ни побуде. Али је он љубио своју отаџбину као што треба да је љуби добар и честит грађанин, а не као што је љубе понеки збачени владаоци.

Најпосле се Кнез Михаило, и то у великом степену, одликује и тешком вештином уздржавања и ублажавања. Да ли ће тако исто тачно разумети и своје време и користити се њиме? Будућност ће узети на се да нам на то питање одговори.

се поносимо што живимо у уверењу да су Срби у великој већини изврсне патриоте и добри Словени у својим земљама, изузев међу тим оне који су плаћени да проповедају искључиво Панславизам.

[17] Њему је особито задовољство да потпомаже омладину која се учи: тако је између младих Срба који сваке године одлазе на науке у Париз и Берлин највише њих који тамо иду о његовом трошку.

ИМЕНА Г.Г. ПРЕТПЛАТНИКА

АЛЕКСИНАЦ

Г. Благоје Илић, учитељ, управник радионице ручног рада.

БЕОГРАД

Скупио г. *Борислав П. Васић, књиговођа.* — Г.г. Владислав Ђ. Ђорђевић, Војислав Милетић кафец., Давид Алкалај адвокат, Душан Николић књиговођа, Јова Недељковић, Љубомир Костић капетан, Мих. Л. Ђурић трг., Милан Арсенијевић трг., Милан Јечменица, Миша Полићевић, Мијаило Г. Поповић, Панта Туцаковић адв., Павле Качаник, Рад. Т. Ђорђевић, Радомир Н. Живадиновић, Тома Ј. Лазаревић, Благоје Ј. Антонијевић.

Скупио г. *Драг. Јанковић, правник.* — Г.г. Бранимир Јакшић чиновн. мин. нар. привреде, Гаја Матић поштар, Душан Чолић чиновник п. телеграф., Илија Димитријевић управник удеонич. задруге, Јанко М. Веселиновић књижевник, Јаша С. Петровић, Крста Поповић чиновници поште, Љуб. Тошић поштар, Милица Марићева учитељица — Смедерево и Димитрије Димитријевић секретар поште и телеграфа.

Скупио г. *Ђура Рајић, чиновн. Нар. Банке.* — Г.г. Витомир Ст. Константиновић, Глиша Т. Андрејевић трг., Дим. Милосављевић, Драгомир Здравковић, Ђорђе Р. Васикић, Ђ. Спасић, Илија Антоновић, Коста Д. Ризнић, Леон Ж. Леоновић, Марко Стојановић, Мих. Павловић, Милов. Миленковић, Миленко Стефановић, Милан А. Павловић, Манојло Д. Клидис, Н. Спасић и Компанија, Петар Ј. Петровић, Рафаило Мијаиловић — В. Градиште, Спасоје Ранковић, Фрања Бајлони, Франц Енгелхарт и Тоша Ј. Мијаиловић.

Уписали се код фирме: *Јевта М. Павловић и Компанија.* — Г.г. Алимпије Савић адв., Др. Владимир Николић адв., Гедеон Глишић старешина манастира Драче — Крагујевац, Митрополит Инокентије, Мил. Богосављевић капетан I кл., Милутин Гавриловић парох — Сомбор, Риста Ми-

лић чиновн. поште и телегр., Др. Мијаило Цвијетић — Ваљево, Живојин Ј. Шобић писар из Липолиста, Душан Поповић главни секретар Упр. Фондова за сина Ђурицу, Коста Симић трговац.

Скупио г. *Лаза Миловановић, чиновн. Савске Банке.* — Г.г. Др. Коста Николић апотекар, Игњат Ј. Бајлони, Миливоје М. Поповић, Никола С. Радовановић, Стеван Трифуновић, Урош Благојевић, Јован Стојановић, Милисав Митровић, Милан Којовић, Вучко С. Јанковић.

Скупио г. *Лазар Белодедић.* — Г.г. Војин И. Протић пешад. поручник, Велибор Н. Требињац пешад. ппоручн., Василије Јов. Стојановић капетан, Васа Јов. Гинић капетан, Драгољуб Костић капетан, Драгутин Стаменковић ппоручн.

Скупио г. *Милош М. Јоксић, пешад. капетан I кл.* — Г.г. Бранко Јовановић мајор, Велислав Миловановић в.-суд. потпуковник, Војислав Вуковић арт. ппоручник, Влад. Јовановић в.-суд. поручник, Гојко Павловић в.-суд. капетан, Димитрије Николић арт. пуковник, Др. Дим. Герасимовић санитет. ппуковник, Ђорђе Миљковић инж. мајор, Светозар Нешић в.-суд. капетан, Стеван Стевановић пешад. капетан.

Скупио г. *Милад. Масаловић, мајор.* — Г.г. Младен Марић капетан II кл., Милутин Стефановић капетан, Давид Јовановић поручник, Цветко Чолаковић поручник, Обрад Ђ. Лазаревић ппоручник, Стеван Јовановић, Родољуб Петровић, Михаило Ст. Гавровић, Драгољуб К. Николић и Вуле Ђ. Пилетић потпоручници.

Скупио г. *Мил. Ф. Петровић.* — Г.г. Александар М. Глишић, Алекса К. Стојшић, В. Ж. Милојевић, Војислав Аврамовић, Дим. В. Милић, Драг. Н. Дулић, Јов. М. Миљковић, Љуб. Ракић, Мил. Поповић, Мирко А. Поповић, Младен Миливојевић, Мил. Пејовић, Павле Жупљанин, Радомир Јовановић, Радмило М. Сарић, официри вишег курса Војне Академије.

Скупио г. *Срет. А. Поповић, порезник.* — Г.г. Анта Павловић, Андра Драгутиновић царин., Боривоје Ж. Милојевић учен. V раз. гимн., Др. Веселин В. Атанацковић секрет. мин. фин., Влад Ђ. Јовичић чиновн. мин. финанс., Велимир Миладиновић, Велимир А. Поповић, Драгутин М. Грујић, Гвозден Јовановић, Драгољуб Пантовић, Драгољуб Ср. Поповић, Ђорђе Драгутиновић, Живко Николић, Коста Ј. Спасојевић, Љубомир Ристовић, Светозар Попадић порезник, Сима Јеротић, Сава Љепчиновић, Стеван Ј. Стојковић, Ми-

лош Поповић, Миодраг С. Кукић, Цветко Јаковљевић, чиновн. мин. финанс.

В. ГРАДИШТЕ

Скупио г. *Милош Гавриловић.* — Г.г. Андра Љубичић свештен., Андра Ж. Радосављевић порезник, Воја Кимпановић ср. писар, Ђока Драгутиновић благајник В. Градиште, Др. Живан Влајић оп. лекар, Јоца М. Томић шпедит., Јован В. Поповић трг., Јоца М. Селић трг., Коста Ј. Поповић ср. писар, Коста Петровић књигов., Мијаило Д. Тројановић приправн., Милош Ст. Живковић трг., Мијаило Алексић трг., Милорад Милошевић књиговођа, Мита Јер. Богдановић трг., Сигмунд Ауш трг., из Београда, Светомир Карамарковић, Сава Ж. Обрадовић, Таса Филиповић марв. лекар, Таса Д. Обрадовић трг.

ВРАЊЕ

Скупио г. *Влад. Кондић, мајор.* — Г.г. Димитрије Штерић капетан I кл., Спасоје Милојевић капетан I кл., Ђорђе И. Јовановић капет. I кл., Официрска Читаоница, Сава Р. Димитријевић капетан I кл., Аврам Ђ. Драгојловић капетан I кл., Милан М. Савичевић и Живојин Рафаиловић капетани II кл., Сава Пиперин председник суда.

ГОР. МИЛАНОВАЦ

Скупио г. *Јован М. Поповић, в. учитељ.* — Г.г. Велимир Цветковић учит., Димит. Павловић мајор, Ђорђе Т. Луковић ср. писар, Жика Топаловић суд. писар, Јован Стефановић капетан, Коста Борисављевић адв., Књижница Школског Надзорника, Љуба Ђорђевић трг., Љубомир Ђоковић поручн., Милан Андрић трг., Марко Ж. Димитријевић трг., Максим Сретеновић трг., Мијаило П. Милошевић в. учитељ, Милован Мирчетић капетан, Пера Милановић трг., Радосав Ђукнић пенз., Сарвановић и Јоксић трг., Танасије Ковачевић трг., Урош Ломовић адв., Јеремија Ристић ср. писар, Књижница Грађан. Школе, Тадија П. Костић свешт., Школа Брђанска, Школа Заблаћска, Школа Јежевичка, Школа Слатинска, Школа Миоковачка, Школа Мрчајевачка.

ЖАБАРИ

Скупио г. *Драг. С. Нешковић, начелн. ср. моравског.* — Г.г. Антоније Радивојевић свешт., Богомир Радивојевић порезник, Васа Кнежевић управн. пор. одељ., Ђорђе Цвет-

ковић, Живко Ивановић протојереј из Александровца, Живко J. Стојановић писар општ. из Ливадице, Жарко Николић управн. поште и телегр., Дим. Атанацковић, Јован Костић управник осн. школе, Милоје Илић, Младен Ђ. Протић, Новак Лекић учитељ у пенз., Јован М. Лазић учитељ из Миријева, Петар Ратковић, Радивоје Павловић књиговођа штед. из Жабара, Светозар Павловић, Сима М. Јанковић чл. оп. суда из Ракинца, Стојан Вучковић председн. општ. из Породина, Стеван Павловић писар општ., Школа Александровачка.

ЗАГРЕБ

Претплатили се код *Срп. Штампарије у Загребу*. — Г.г. А. Ђермановић, Владимир Матијевић, Ђока Велисављевић, Др. Емил Јовановић, Иван Матић управник Срп. Штампарије у Загребу, Милан Николић, Мих. Ђукић, Никола Ђук, Петар Сучевић, Петар Николић, Стеван Карамата, Стеван Тубић.

ЗАЈЕЧАР

Скупио г. *Цанко Петковић, благајник задр.* — Г.г. Андрија Миладиновић трг., Војислав Ст. Шумкарац учитељ, Велимир Антонијевић свешт., Др. Душан Петровић општ. лекар, Др. Лаза Илић, Лазар Ивковић адв., Лазар М. Јовић учитељ, Милојко Генчић књиговођа, Милутин Станојевић трг., Милош Миленовић учитељ у пенсији, Михаило Јеврић свешт., Никола В. В. Стојковић трг., Петар Милошевић вој. капетан, Радован Мицић порезник, Стеван Д. Шумкарац пенз., Стева Валовић трг., Урош Гавриловић адв.

Скупио г. *Ник. Стевановић, ђ.-штаб. капетан.* — Г.г. М. Радовановић, Др. Бл. Николић, Петар Поповић, Драгољуб Живковић, Лазар Ракић, Милутин Старчевић, Трифун Ђурић, Миленко Филиповић, Јов. Брдарски, Свет. Голубовић.

Скупио г. *Т. С. Игрошанац, начелник ср.* — Г.г. Андра Јовановић учитељ из Вратарнице, Васа Ђерић гостионичар Бр. Бање, Др. Димитрије Мицић ср. лекар, Ђорђе Фотић управник царинарнице — Вр. Чука, Јован Ничић писар ср., Јова Лазаревић рачуноиспитач, Јован Витановић трг. из Грљана, г-ђа Јелена Спасојевићка учитељица из Метовнице, Лаза Поповић свештеник из Кривеља, Лука Бешић економ болнице, Мих. Церовић начелник окр., Марко Зарић писар ср., Милорад Тутунџић, Милан Ђурић прота војени, Нинко Ђурђевић капетан, Петар Јоновић трг из Слатине, Стојан

Грујић адв., Стеван Бурмичовић инж., Стоја Ивановић председн. општине — Вражогрнци.

КРАЉЕВО

Скупио г. *Панта П. Симић, в. учитељ.* — Г.г. Витомир Јестровић управник пор. одељења за сина Луку, Живко М. Симоновић порезн., Љуба Поповић свешт., Миленко Митровић, Димитрије Манојловић, Јеврем Златић, Петар Боговац трговци и Петар Протић механџија.

КУЧЕВО

Скупио г. *Иван Николић, намесн. звишки.* — Г.г. Драг. J. Спремић ср. економ, Ђорђе Р. Драгутиновић, Коста Петковић, Љубомир Јосифић ср. писар, Мијаило Т. Крстић трг., Ранко Ранић, Др. Фердинанд Хаусман ср. лекар, Чеда Марјановић ср. писар, Школа Кучевска, Школа Нересничка.

НЕГОТИН

Скупио г. *Јосиф В. Цветић начелн. ср. неготинског.* — Г.г. Анђел Гугић из Прахова, Веселин Агатоновић, Димитрије Протић, Димитрије Поповић из Душановца, Ђорђе Станковић из Миланова, Љубомир Коркоделовић из Буковче, Милан Лилкић из Рајца, Мијаило Поповић из Кобишнице, Миленко Манојловић из Чубре, Светислав Метришлић из Радујевца, Стеван Савић из Видровца.

ПАРАЋИН

Скупио г. *Крста Михаиловић, порезн.* — Г.г. Браћа Минх, поп Вучета Стојановић, Драгомир Митровић, Ђорђе Јовановић, Јован Л. Срећковић, Коста А. Станојевић, Др. Коста Ристић, Никола Симић, Др. Хранисл. Михаиловић ср. лекаd, Школа Доњо-Мутничка, Школа Параћинска, Марко Павловић окр. марв. лекар., Хајнрих Мецл.

ПИРОТ

Скупио г. *М. Ј. Ристић, капетан.* — Г.г. Андреја Јанићијевић поднаредник, Војислав В. Милојковић, Живојин Живковић поднаредн., Добривоје Вуксановић, Игњат Манчић, Зар. Димић капетан, Љубомир Илић, Светозар Богдановић, Сава Огњановић, Стојан Трнокоповић.

Скупио г. *Софроније Симић, професор.* — Г.г. Васа Даниловић, Др. Драг. Вељковић, Живојин Хаџић, Завојска осн. Школа, Јова Илић, Коста Костић, Милан Нешић, Ми

јаило Петровић, Миша Петрановић, Пиротска осн. Школа, Смрданска осн. Школа, Сопотска осн. Школа, Суковска осн. Школа, Тодор Поповић, Топлодолска осн. Школа, Тимотије Савовић.

ПОЖАРЕВАЦ

Скупио г. *Мих. П. Јовановић, окр. начелн.* — Г.г. Арсеније Вељковић пенз., Др. Влад М. Богдановић секрет. Нштва, Велимир А. Влајковић, Владим. М. Николић, Гргур М. Бркић, Гавра Пантелић, Грађанска Касина и Читаоница, Драг. Б. Костић, Драг. С. Костић чиновн. Упр. Фонд., Ђ. Стефановић, Ђорђе Будимировић за општ. Лучичку, Ж. Димитријевић, Живојин Живковић, Захарија С. Леви, Јован Пешић за општ. Бубушиначку, Ксенеорон Мантић гостионичар, Љуб. М. Кнежевић писар, М. Валента, Милан М. Ценић, Мих С. Павловић, Милан Николић, Милија Ивковић, Миљко Адамовић, Милов. Стојадиновић, Мита Несторовић, Миле Стојановић, Милан Милетић, Никола Живадиновић, О. Репић, Др. Ст. Вукчевић, Светисл. М. Матић, Т. Миловановић председн. општ.

Скупио г. *Драг. Д. Вељковић, адв.* — Г.г. Владимир Лукић, Ђорђе Лазаридес, Др. Јован Ђокић, Коста Вукомановић, Лазар Атанацковић, Миливоје Антић, Рудолф Бикловић, Сава С. Јовичић, Самуило Ј. Калмић, Давид Давидовић, Никола Т. Јовановић.

ПРОКУПЉЕ

Скупио г. *Т. Пинтеровић, окр. благајник.* — Г.г. Алекса М. Цветковић, Андра Станковић, Божа П. Мутавџић, Јевта Милошевић, Васа Мандић, Драгутин Стајевић, Драгут. Вељковић, Димитрије П. Милошевић, Др. Ђока Петровић, Живко Радојевић, Јово П. Вукосављевић, Јовица С. Дамјановић, Коста Г. Протић, Мил. Симић ппуковн., Милан Максимовић капетан, Марко П. Марковић, Мих. Ст. Мићић, Милан Тодоровић, Мата Станисављевић, Милић Сретеновић, Никола Јанковић, Никола С. Јовановић, Петроније Ивановић, Сава Пауновић, Тома Димитријевић.

РАЖАЊ

Скупио г. *Милош Марјановић, управн. пор. одељења.* — Г.г. Глиша Ђукић, Драгољуб М. Марјановић, Драгомир Ј. Петковић, Димитрије Гавриловић, Ђока Брачинац, Александар Стефановић трг., Милан Марковић, Др. Н. Гаври-

ловић, Никола Поповић, Општина Сталаћска, Риста Мишовић, Стојадин Милојевић, Сима А. Грујић, Школа Ражањска, Општина Лучинска, Општина Браљинска.

РИСТОВАЦ

Скупио г. *Мигаило Јовановић, управник Царинарн.* — Г.г. Доситеј Бољарић, Илија С. Јелић, Петар Кузмановић, Светолик Лукић, Сава Митровић, Мијаило Шушкаловић.

ЋУПРИЈА

Скупио г. *Будимир В. Илић, арт. мајор.* — Г.г. Борисав П. Алексић — Смедерево, Др. Влад. А. Поповић, Ђорђе Јевтић, Константин Г. Нуша апот., Михаило Лукић, Милосав Ђ. Радојковић, Сима Катић, Ст. Поповић, Тодор Љ. Поповић, Др. Јос.

УЖИЦЕ

Скупио г. *Драгољуб Л. Јеремић, писар суда.* — Г.г. Др. Алекса М. Стојковић окр. лекар, Алекса Ђ. Поповић адв., Јања Манојловић, Младен Грашић, Милан Митровић, Мил. С. Зотовић, Рад. Милојевић, Ст. С. Каравезић, Стр. Ђ. Поповић, Читаоница Гимнасијска, Алекса Ђ. Поповић, адв. за сина Владимира техничара.

УРОВИЦА

Скупио г. *Прока Дамјановић, учитељ.*— Г.г. Душан Арнаутовић, Димитрије Грујић, Милан Алексић, Милош Николић, Ник. Ст. Казимировић, Општина Уровичка, Црква Јабуковачка, Школа Уровичка, Школа Слатинска, Школа Јабуковачка.

ШАБАЦ

Скупио г. *Павле Миличанић, управн. пор. одељења.* — Г.г. Аврам Аврамовић, Аћим Шкулић, Браћа П. Самуровић, Божа Лазаревић, Коста П. Куртовић, Михаило Кнежевић, Милан Јовановић, Петар С. Бојић, Павле Јовановић, Стева Паранос.

Скупио г. *Пера Ј. Петровић, судија.* — Г.г. А. Фотић, Влада Ј. Милићевић, Влада Илић адв., Драгић Солдатовић судија, Живојин М. Поповић судија из Лознице, Живојин П. Попадић секретар, Љуба Станојевић адв., Милан Јевтић писар, Милорад А. Вујичић ср. начелник, Михаило Шкорић адв., Мих. Матић адв., Др. Милан Орељ свр. правник, Мих. Стевановић судија, Стева Писаревић адв., Стева Којадиновић адв.